

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

М. Ф. Котляр

**ДУХОВНИЙ СВІТ
ЛІТОПИСАННЯ**

Київ–2011

УДК 130.122:222.6

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту історії України НАН України

Котляр М.Ф.

Духовний світ літописання. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 338 с.

ISBN 978-966-02-5948-5

Книга присвячена відбиттю в літописанні духовного життя давньоруської народності XI–XIII ст. Йдеться про ідейно-політичні мотиви складачів і редакторів південноруських літописних ізводів: Київського XII ст. і Галицько-Волинського XIII ст., про відображення у них історичної пам'яті народу. Використані також фольклорні джерела, що вплинули на літописців і відбилися в їх працях. Написана простою, дохідливою мовою, монографія розрахована на науковців, викладачів і студентів.

УДК 130.122:222.6

ISBN 978-966-02-5948-5

© Котляр М.Ф., 2011

© Інститут історії України НАН України, 2011

Зміст

Перша частина

Ідейно-політичні мотиви південноруських ізводів XII–XIII ст.

Вступ	6
Розділ 1. <i>Руська земля IX–XIII ст. в уяві літописців</i>	13
Розділ 2. « <i>Отчина</i> » і « <i>дедина</i> » в правосвідомості Давньої Русі	56
Розділ 3. <i>Ідея давньоруської єдності</i>	93
Розділ 4. <i>Ідейні мотиви Галицько-Волинського ізводу</i>	109
Розділ 5. <i>Роман і Романовичі в історичній та поетичній традиції</i>	136
Розділ 6. <i>Війна, воїнська звитяга і слава очима давньоруських книжників</i> ..	151

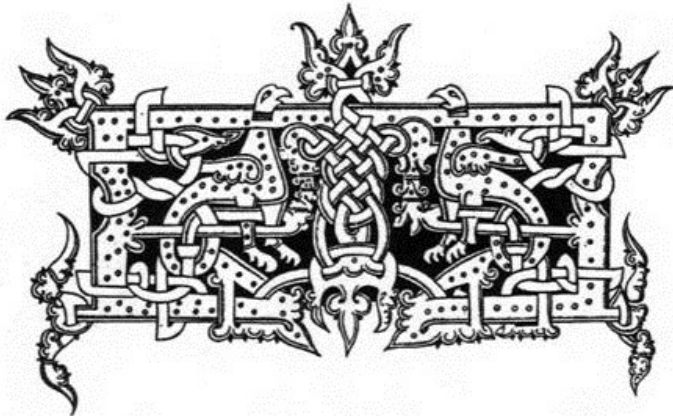
Друга частина

Історична пам'ять літопису

Вступ	170
Розділ 1. « <i>И сътвориша градъ и нарекоша имя ему Кыевъ</i> »	179
Розділ 2. « <i>Погибоша аки обрѣ</i> »	193
Розділ 3. « <i>Иде Аскольдъ и Диръ на греки</i> »	217
Розділ 4. « <i>И прозваша Ольга Вѣщій</i> »	232
Розділ 5. « <i>И послуша ихъ Игорь</i> »	250
Розділ 6. « <i>Иде Вольга по Деръвьстѣй земли</i> »	267
Розділ 7. « <i>Иде Ольга въ Греки</i> »	289
Розділ 8. <i>Святополк Ярополчич у релігійній та світській традиції Давньої Русі</i>	303
Розділ 9. « <i>Тогда Володимерь Мономахъ пил золотымъ шеломомъ Донъ</i> » ...	320

Частина перша

Ідейно-політичні мотиви
південноруських
літописних ізводів XII–XIII ст.

Вступ

Літописання Давньої Русі належить до кола видатних і неповторних явищ світової літератури, історіографії та культури. Воно багато в чому принципово відрізняється від більшості синхронних за часом, подібних до них пам'яток літератур народів і країн Заходу: історичних хронік і авторських творів, – насамперед надзвичайно високими художніми, літературними достоїнствами, насиченістю філософськими роздумами про сенс людського життя й історичну долю своєї батьківщини. «З самого початку руської літератури розповіді в ній була властива художність. Особливою образністю відрізнялось історичне оповідання»¹. Не випадково тому вже близько трьохсот років літописання перебуває в фокусі дослідницької уваги вітчизняних вчених та їхніх зарубіжних колег. Історія Київської держави кінця IX–XIII ст. побудована майже виключно на літописних джерелах.

Як писав Б.О.Рыбаков, «русське літописання XII ст. відрізнялось від старого монастирського літописання XI ст. настільки ж, наскільки самі князівства-отчини...відрізнялись від Київської Русі», тобто відносно єдиної, об'єднаної держави. Государів князівств і земель доби удільної роздробленості вже не задовольняв єдиний літопис спільної держави, і кожний створював свій власний літопис². Частіше і більше, ніж в XI ст., перед літописцем ставилось завдання оспівувати свого патрона, підносити його перемоги й виправдовувати поразки, ганити його суперників, інакше кажучи – зображувати свого князя мудрим правителем, що піклується про своїх «мужів» і свій народ, відстоює правду і якщо й воює, то для захисту справедливості. Недарма авторитетний знавець літописання М.Д.Приселков зауважив, що «наші літописи не були літературними творами у вузькому сенсі слова, а політичними документами»³.

Нинішні дослідники літописання відмовилися від зображення літописця як ченця, що сидів у своїй келії й був відгороджений монастирським муром від світу. Літописці були політичними діячами свого часу, навіть коли всі вони були монахами. З середини ж XII ст. виникає міське літописання, і в ньому беруть участь, а то й очолюють його світські люди, бувало, високого суспільного становища. Тому літописи чутливо відгукуються на проблеми оточуючого їх сьогодення.

¹ Орлов А.С. Героические темы древней русской литературы. М.:Л., 1945. С. 6.

² Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. М., 1963. С. 302.

³ Приселков М.Д. История русского летописания XI–XV вв. СПб., 1996. С. 37.

Через це літописні ізводи XII–XIII ст. ст. значною мірою відрізнялись від своїх попередників XI ст. «Редактор-складач кінця XII ст. був не стільки продовжувачем якої-небудь хроніки, скільки художником-мозаїцистом, котрий творив складну історичну композицію із цілої бібліотеки обласних літописів»¹. У світоглядному, ідейному відношенні літописання XII ст. є гідним продовжувачем свого попередника – літописання століття одинадцятого. Так само, як у Повісті временних літ, в Київському, Лаврентіївському, Новгородських та інших літописних ізводах XII ст. продовжувало жити уявлення про Руську землю (народ, державу тощо) як єдину цілісність.

Навіть у розпалі удільної (феодальної) роздробленості в літописах другої половини XII–XIII ст. визнавалась і пропагувалась необхідність захищати свою землю як всенародну власність. Ідея давньоруської єдності та етнічної спільності твердо трималась у народній свідомості й у літописанні, незважаючи на егоїстичні та недалекоглядні спроби тих чи інших князів і бояр порушити її, виходячи з власних інтересів. Тому історична література руського середньовіччя, – а це майже виключно літописи, – присвячена переважно воєнним діям як із зовнішнім ворогом, так і між самими руськими князівствами. Завдяки цьому історичні повісті, яких так багато в літописах XII ст., були майже виключно воїнськими.

Високохудожній історичний твір, Київський літопис оспівує воєнну славу, захищає цілісність Руської землі, підкреслює її культурну і етнічну єдність, закликає сильних світу того, котрі загрузли в багнюці політичної роз'єднаності, згадати про велич предків, об'єднатися, зміцнити державу і дати гідну відсіч захланним і жорстоким ворогам.

Як писав видатний знавець і дослідник літописання, давньоруські літописи «служили безпосередньому відбиттю нужд і потреб руського життя, вони відкривали собою широкий шлях для впливу живої дійсності на руську середньовічну культуру в цілому. За самим характером завдань, що перед ними ставились, руські літописи ближче, ніж будь-який інший літературний жанр, відбивали життя, а не «систему» середньовіччя». Далі Д.С.Лихачов зауважує, що політично загострений літопис постійно був своєрідним орієнтиром у політичному житті міст, князівств, а далі й Руської держави в цілому. Він служив справі політичного виховання суспільства, складався як пам'ятка політичного життя і правив за важливий дипломатичний документ². Це виразне і лаконічне визначення повною мірою стосується й Київського літопису XII ст.

¹ Рыбаков Б.А. Древняя Русь. С. 303.

² Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.:Л., 1947. С. 8, 9.

Натхненні слова присвятив давньоруському літописанню Б.О.Рибаков. Вчений справедливо розглядав давньоруське літописання як виключне явище європейської середньовічної літератури. Написані рідною мовою (тоді як європейські хроніки писались мало кому зрозумілою латиною), вони повістували про великі й малі діла минувшини: «Світильник, запалений першими безвісними літописцями, спочатку дуже бідно осявав темну глибину віддалених століть, але, розгоряючись, поступово освітив нам тисячі історичних діячів, сотні битв, походів, облог, будівництво міст, оборону від половців, повені, пожежі, створення пам'яток мистецтва, народні повстання, церковні суперечки, живу мову й листи руських людей XI–XVI ст.»¹

Дослідникам літописання, особливо його ідейно-політичних мотивів, необхідно тримати в полі зору ту обставину, що книжники бачили історію в діяннях князів і не приділяли уваги історії трудової маси. Через це наші літописи при поверховому знайомстві виглядають джерелами вузького і одноманітного змісту. Дійсно, вони розповідають про війни з ворогами і сутички князів між собою, які так почастишали з 40-х років XII ст., про походи на сусідів, боротьбу з печенізькими ханами, будівництво фортець, міст і храмів, про родинні справи князів, їх народження і смерть. Звичайно літописці стоять на боці «свого» государя і засуджують «чужих». Вони висловлюють думки князів, котрим звичайно служили. Бо літописи були не просто літературними, художніми творами, а політичними документами².

Створений у часи, коли над Руссю вирувала хуртовина удільної роздробленості, Київський літопис XII ст. (його слід називати також ізводом, бо він складається з різних частин, зведених воедино пізнішими укладачами і редакторами) великою мірою зберігає загальноруський характер. Чимало сторінок відведено описам і характеристикам князювання кожного київського великого князя, воєнним подіям, дипломатичним перетрактаціям як всередині Русі, так і з зарубіжними сусідами, зустрічам і з'їздам князів, шлюбним угодам.

Окремий надзвичайно важливий сюжет – захист рідної землі від половців та інших ворогів. Не уникають київські повістярі й сюжетів, пов'язаних із соціальними рухами, що нерідко переростали на народні повстання. Важливе місце у джерелі відведено церковним справам. У кінці 40-х років XII ст. могутні княжі клани Мстиславичів, Мономашичів, Давидовичів і Ольговичів зробили чергову й безрезультатну, як майже і всі інші, спробу укласти мир і припинити усобиці. І літописець з ледве прихованими гіркою іронією і сарказмом укладає в князівські уста такі самовикривальні слова: «То есть было преже дѣдъ на-

¹ Рыбаков Б.А. Древняя Русь. С. 157.

² Приселков М.Д. Указ. соч. С. 35 и сл.

шихъ и при отцихъ нашихъ, миръ стоить до рати, а рать до мира. Нынѣ же на насъ про то не жалуй, оже есмы устали на рать...» Далі ворогуючі між собою князі «на томъ цѣловаша хрестъ у Святомъ Спасѣ, ворожду ... отложити, а Руской земли блюсти и быти всимъ за одинъ брать»¹. Та все й надалі залишилось таким, яким було доти².

Подібно до свого попередника, Літопису Київського, Галицько-Волинський ізвод є великою мірою пам'яткою ідейно-політичного життя Руської землі XIII ст. Він, на мій погляд, не є літописом у звичному для нас розумінні терміну, бо являє собою зібрання (звід) великих і малих повістей, присвячених життю і діям дітей і онуків фундатора Галицько-Волинського князівства Романа Мстиславича, насамперед його старшого сина Данила. Тому авторське начало в цьому ізводі виражене набагато більш чітко, ніж у традиційних літописах. Вивчення його тексту привели мене до висновку, що існують можливості виділити основні ідейно-політичні тенденції пам'ятки, виявити в Галицько-Волинському літописі цілісну концепцію, принаймні – спільне для основних його складових частин кредо. Спинюсь на цьому докладніше.

Головною ідеєю Галицько-Волинського ізводу, що особливо чітко простежується в його першій частині, Літописці Данила Галицького (1205–1245 рр.), була апологія сильної, ніким не обмеженої княжої влади. Автори, складачі й редактори джерела, котрі висловлювали наміри і волю свого государя, звеличують, відстоюють і пропагують владу князя, хранителя законів, звичаїв, порядку й стабільності в суспільстві, володаря, здатного захистити народ і від зовнішнього ворога, і від сваволі боярства. Книжники постійно підносять Романа і Романовичів, починаючи з перших рядків тієї частини ізводу, що збереглась³. Величний і емоціонально-піднесений панегірик Романові Мстиславичу є нічим іншим, як мрією про такого ідеального государя. Автор панегірика називає його беззавітним борцем проти хижого Половецького степу, що виявляє особисту хоробрість і полководницький талант. Він наголошує на тому, що князь Роман «ума мудростию ходяще по заповедѣмъ Божиимъ»⁴, отже, що його діяння були законні й угідні Господу.

Галицькі книжники доводять, що свою державну діяльність Романовичам доводилось вести, долаючи надзвичайно сильний, впертий і багатолітній спротив внутрішнього і зовнішнього ворога. Не випадково логічну тканину викладу

¹ Летопись по Ипатскому списку. СПб., 1871. С. 256, 257.

² Котляр М.Ф. Київський літопис. К., 2009. С. 3–10.

³ Котляр Н.Ф. Идейно-политическое кредо Галицко-Волынского свода // Древняя Русь. М., Вып. 4. 2005.

⁴ Галицько-Волинський літопис. За ред. М.Ф.Котляра. К., 2002. С. 77.

першої великої складової частини ізводу, Літописця Данила Галицького, у двох місцях розривають урочисті й тривожні слова, ідентичні за змістом і майже тотожні за формою: «Начнемъ же сказати бесчисленьныа рати, и великиа труды, и частыа войны, и многыа крамолы, и чыстая вьстанія, и многыа мятежи, измлада бо не бы има покоя»¹.

Крамоли, повстання і «мятежи» були справою рук великих галицьких бояр, що шалено протидіяли відновленню Данилом і Васильком Романовичами могутнього і об'єднаного Галицько-Волинського князівства, створеного їхнім батьком. Обґрунтування необхідності боротьби проти захопленого і свавільного боярства належить до основних ідей ізводу. Порівняно рідко галицькі й волинські книжники прямо обвинувачують бояр, «мятежников земли», в злочинному протистоянні князям. Набагато частіше це діється шляхом викриття їх неблаговидних вчинків, у зображенні підступності, брехливості й прямого зрадництва владі.

Особливо злочинним порушенням норм феодального права, що диктувало безумовну вірність васала своєму сюзерену, були неодноразові спроби олігархів убити Данила Романовича, їх відкриті виступи проти нього із зброєю в руках. Повідавши про «многие мятежи» и «великие льсти», що сталися 1230 р., книжник тут же повідав про кілька змов, які мали на меті позбавити життя старшого Романовича. Він не шкодує чорних фарб, осудливих епітетів і порівнянь, описуючи злочинні й зрадницькі дії боярських змовників. При тому, що великі галицькі бояри кілька разів зазіхали на княжий стіл, вони все ж таки розуміли, що князем у їхній землі може бути (і визнаватися у суспільстві) лише народжений ним. Тому вони з самого початку протидії Романовичам намагались спертися на якихось інших Рюриковичів, котрими можна було б керувати і маніпулювати. Автори і редактори ізводу гнівно таврують таких князів, посібників бояр, у злочинній справі протистояння своїм законним князям-отчичам.

За ініціативою глави вороже налаштованої щодо синів Романа боярської партії Володислава в 1206 р. бояри покликали у князі синів новгород-сіверського, а далі чернігівського князя Ігоря Святославича. Ігоревичі, котрі не мали ні багатства, ні коренів у Галицько-Волинській Русі, згідно задуму боярських ватажків, мали б перетворитися на слухняних маріонеток боярської верхівки. Спочатку так воно і сталося. Але незабаром по тому Ігоревичі вийшли з покори і спробували проводити самостійну внутрішню політику. Більше того, вони вчинили різанину в стані боярства, спробувавши позбавитись принизливого становища боярських прислужників.

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 89.

Та Ігоревичі не врахували ні величезної економічної та політичної сили галицького боярства, ні збройної підтримки, що їй постійно надавав боярським верховодам угорський король. Брати потрапили до угорського полону, і бояри викупили їх за великі гроші й привселюдно повісили своїх князів на площі Галича! (убѣжени же бывше угре великими дарми, предани быша¹ на повѣшение месяца сентября»)². Цей єдиний у давньоруській історії випадок публічної розправи бояр над своїми князями свідчить про те, що галицькі олігархи дивились на Ігоревичів мов на своїх прислужників, котрі були зобов'язані виконувати їх волю. Коли ж Ігоревичі вийшли із покори боярам, та ще й насмілились винищити частину їх, бояри вчинили з ними як із звичайними слугами, зневаживши їх княжу гідність.

Більш ніж чверть століття охоче служив великим галицьким боярам князь Олександр Белзький, брат у перших Романовичам. Коли 1219 року згідно з угодою з краківським князем Лешеком і за згодою бояр у Галичі вокняжився Мстислав Мстиславич з Новгорода, Данило Романович, що сидів тоді на Волині, уклав із ним союз, одружившись із його донькою Анною. Це не входило до планів белзького князя: «Олександръ всегда вражду имѣше къ своимъ братомъ Романовичемъ, Данилови и Василкови; слышавъ, яко Мъстиславъ не имѣеть любве къ зятю своему князю Данилови, радости испльнився, понужеваше Мстислава на рать»³. Олександр намагався заволодіти значною частиною Волині, спираючись на тамтешніх бояр, Вповзаючи у довіру до Мстислава, він мріяв у майбутньому заволодіти й галицькою землею.

На прикладі хороброго воїна, та поганого політика Мстислава Мстиславича Удатного галицький книжник показує, як підкорення князя боярам привело до зраді ним народу Галицького князівства. Бояри схилили його до зради національних інтересів: Мстислав відмовився назвати Данила своїм наступником у Галичі, натомість заповів князівство угорському королевичу!⁴ З погляду тих олігархів було краще віддати князівство іноземній державі, аби тільки не допустити повернення до Галича Романовичів і обмеження ними боярської сваволі.

Олександр Белзький вже не зміг (мабуть, не схотів) звернути із зрадницької стежини прислужництва великим боярам і в 30-х роках XIII ст. навіть пристав до кількох їхніх змов з метою вбивства Данила Романовича. Кінець цієї боярської маріонетки був безславним і закономірним на думку галицького повістяра: «Веснѣ же бывши, Олександръ убоявся злого своего сътворения, пойде

¹ Роман, Ростислав і Святослав Ігоревичі.

² Галицько-Волинський літопис. С. 80.

³ Там же. С. 87.

⁴ Там же. С. 89.

къ тестю своему въ Кыевъ. Даниль же увѣдавъ изыде на нь из Галича, угони его въ Полономъ, и яша и в лузѣ Хоморскомъ»¹. Це сталося 1235 року. По тому звістки про князя Олександра зникають із джерел. Ймовірно, він закінчив своє зрадницьке життя в одному з волинських замків.

Втративши Олександра, боярські ватажки в суперництві за владу в Галицькому князівстві роблять ставку на іншу маріонетку, сина чернігівського государя Михайла Всеволодича Ростислава. Виснажлива боротьба між Романовичами і боярами, котрі висували в галицькі князі Ростислава й всіляко його підтримували, тривала з середини 30-х років до літа 1245-го. Тоді у серпні біля галицької фортеці Ярослава військо Романовичів зійшлись у битві з приведеними Ростиславом угорськими і польськими полками, підтриманими загонами ворожих Данилові і Васильку бояр. Полководницький талант, рішучість і особиста хоробрість Данила принесла рішучу перемогу його військові.

По завершенні Ярославської битви Данило нарешті рішуче й жорстоко розправився з бунтівними боярами, раз і назавжди покінчивши боярською опозицією². Літописець наголошує на тому, що головна вина страчених бояр полягала в «мятеже земли», тобто в підриванні державної влади, порушенні цілісності князівства, що його з неймовірними трудами відновили Романовичі. Той самий гріх, згідно переконання творців Галицько-Волинського ізводу, був властивий і різним князям, котрі служили боярам задля власної вигоди.

З 1245 р. і до кінця великого княжіння Данила Романовича (1264 р.) Галицько-Волинський літопис не згадує про будь які «мятежи» і «рати», спрямовані проти Романовичів, навіть про звичайний непослух їхній владі. Бояри були повністю ослаблені, що, втім, не заважало їм користуватися з найменшої можливості зраджувати своїх панів.

Так в короткому вигляді виглядають ідейно-політичні мотиви південноруських літописів XII–XIII ст.

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 97.

² Там же. С. 108.

Розділ 1

Руська земля IX–XIII ст. в уяві літописців

Йдеться про консолідуючий вплив ідеї Руської землі на суспільно-політичне життя держави. Слова «Руська земля» або просто «Русь» належать до числа особливо часто повторюваних у літописах та інших пам'ятках писемності давньоруської доби. Вони виносились у заголовки видатних літературних творів – пригадаємо перші слова найдавнішого серед збережених часом літописного ізвода: «Се повѣсти времяньныхъ лѣтъ, откуда есть пошла Руская земля... И откуда Руская земля стала есть»¹. А ось уривок видатного твору XIII ст., що за першим реченням одержав назву «Слово о погыбели Руской земли» і містить яскравий та емоційний образ східнослов'янської країни. Під «Руською землею» автор «Слова» розумів усю територію Русі². Це аж ніяк не можна вважати випадковістю або літературним кліше, на які так багаті пам'ятки світової писемності середньовіччя.

Поняття «Руська земля» буквально пронизувало все життя давньоруського суспільства, насамперед державне, соціальне та ідейне, маючи при цьому кілька основних значень. Руською землею або Руссю давньоруські літописці і письменники називали насамперед етнічні землі східних слов'ян або окремі їх частини. Історики і археологи здавна умовно іменують так етнокультурне об'єднання східних слов'ян, що склалося у Середній Наддніпрянщині у додержавний період: у VI–VII (Б.О.Рыбаков³) або у VIII–IX ст. (А.М.Насонов⁴). Літописи та інші пам'ятки давньоруської літератури X–XIII ст. використовують поняття «Руська земля» у двох значеннях: вузькому та широкому. У вузькому – то південна Русь, що охоплювала Київську, Чернігівську і Переяславську землі (в різні часи межі південної Руської земля змінювались); у широкому його розумінні цей термін застосовувався до всієї етнічної території східних слов'ян: від Чорного моря до Білого й від Карпатських гір до Волги.

Саме слово Русь у давньоруських писемних пам'ятках має чотири основних значення: етнічне – народ, плем'я, рід тощо; соціальне – суспільний про-

¹ Повесть временных лет. Подг. текста, перевод, статьи и коммент. Д.С.Лихачева. 2-е изд. СПб., 1999. С. 7.

² Памятники литературы Древней Руси. XIII век. М., 1981. С. 130–131.

³ Рыбаков Б.А. Политическое и военное значение южной «Русской земли» в эпоху «Слова о полку Игореве» // Историческая география России. М., 1970.

⁴ Насонов А.Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. М., 1951. С. 28–46.

шарок, верства або стан; географічне – територія чи земля; політичне – держава. Існує чимало концепцій походження слова Русь: скандинавська (від місцевості з схожою назвою), наддніпрянська (від назв річок з коренем «рос» у басейні Дніпра), фінська (від слова «ruotsi», яким фінські племена називали варягів) та ін. З давньоруських літописів і візантійських історичних творів (напр. «Про управління імперією» Константина Багрянородного X ст.) відомо, що Руссю називали спочатку скандинавів, з яких склалися дружини північноруських і київських князів. Поступово дружини варязьких князів із роду Рюрика на східнослов'янських землях розбавлялися слов'янами і робились поліетнічними. Термін «русь» поширився спочатку на всіх дружинників, у тому числі на слов'ян, далі на племена полян, що панували у протодержавному утворенні на Середній Наддніпрянщині, а потім і на всіх східних слов'ян та на їхню землю і державу¹. Така думка видається мені найбільш прийнятною серед усіх існуючих нині.

Історіографія проблеми. Навколо поняття «Руська земля» здавна точились і нині продовжуються дискусії. Теза, згідно якої поняття Русь і Руська земля мають і етнічний, і державно-територіальний зміст, визнавалась і визнається практично всіма дослідниками. Однак досі вчені розходяться у думках щодо ареалу поширення в різні часи цих понять на східнослов'янських землях, їх значення та ідейного змісту в той чи інший історичний період, що великою мірою пояснюється складністю й індивідуальністю інтерпретацій різними вченими відповідних свідоцтв давньоруських пам'яток писемності.

Відомий історик та джерелознавець М.П. Погодін у середині XIX ст., спираючись на свідчення Повісті временних літ і Київського літопису XII ст., відстоював найширше розуміння поняття «Руська земля» для всього давньоруського часу². Він вважав, що це поняття одвічно прикладалось до всіх східнослов'янських земель. А В.Й.Ключевський думав, що «Руською землею» спочатку називалась лише Полянська земля в рубежах XI ст., а також область на Правобережжі Дніпра, на південь від Києва. Факти поширеного на всі східнослов'янські землі розуміння в літописах топоніму й етнікону «Руська земля» вчений зводив лише до суспільно-політичних чинників: так, на думку Ключевського, називалась територія, «якою володіла Русь³ з київським князем на чолі»⁴. Такого значення термін набув уже в XI–XII ст. Зі слів історика об'єктивно

¹ Мельникова Е.А., Петрухин В.Я. Комментарий к 9 главе // Константин Багрянородный. Об управлении империей. М., 1989. С. 291–332.

² Погодин М.П. Исторические замечания. Древность понятия об единстве Русской земли // «Москвитянин». 1850. № 6. Кн.2. С. 21–22.

³ Тут: у значенні Київське князівство.

⁴ Ключевский В.О. Сочинения в девяти томах. Т. VI. Специальные курсы. М., 1989. С. 97.

впливає, що Руську землю ототожнювали із спільною для всіх східних слов'ян державою.

Надзвичайно авторитетний історик давньоруського права В.І.Сергеевич (його праці зберегли значення і в наш час) розглядав поняття «Руська земля» досить вузько, доводячи, що так одвіку називали лише колишні землі літописних полян, а це майже виключно Київська земля з Києвом. Навіть Чернігівська волость, на його думку, не складала частини Руської землі. Сергеевичу були відомі приклади широкого тлумачення літописцями цього топоніма, але він пояснював їх, подібно до Ключевського, переважно політичним чинником: київські государі ставили під свою владу все нові й нові землі, логічним чином поширюючи на них цю назву. Однак такій, на його думку, другорядній (розширеній) інтерпретації поняття «Руська земля» В.І.Сергеевич не надавав особливого значення¹. Область полян переважно вважали Руською землею й деякі інші дослідники, насамперед філологи².

Необхідно відзначити, що контексти літописів та інших пам'яток давньоруської писемності дають підстави як для вузького, так і для широкого тлумачення названого поняття. Проте мені здається, що не всі дослідники з належною увагою вчитувались у згадки літописців про Руську землю, а, головне, часто використовували їх анахроністично, не роблячи різниці між контекстами джерел, де йшлося як про IX чи X, так і про XII–XIII ст. А це заважало простежити динаміку існування в часі цього поняття.

Не витримує критики джерелами популярна нині серед дилетантів думка, ніби Руською землею спочатку називались тільки землі нинішньої України, і лише потім цей термін поширився на інші землі східних слов'ян. У дійсності, перший серед літописів, що дійшли до наших днів: Повість временних літ, називає Руссю всю етнічну територію східних слов'ян. Ця тенденція простежується в інших літописних ізводах XII–XIII ст., зокрема Київському і Лаврентіївському (Суздальському). Протягом XII–XIII ст. вузьке (південноруське) поняття Руської землі видозмінювалось. З 1140-х років воно часом звучується, літописи ототожнюють його лише з Київською землею, протиставляючи її Чернігівській і Переяславській. Разом із тим, у джерелах і південно- і північноруського походження зберігається поняття «Руська земля» у найширшому його розумінні. Про це докладніше йтиметься далі.

Отже, уявляється безсумнівним, що одвіку термін «Руська земля» використовувався літописцями в обох значеннях: широкому і вузькому. Зауважу лише, що завжди виявлялось складним встановити які б там не було хронологічні й

¹ Сергеевич В.И. Русские юридические древности. Т. 1. СПб., 1890. С. 83, 84, 87.

² Див. про це: Попов А.И. Названия народов СССР. Л., 1973. С. 50–51.

територіальні закономірності вживання книжниками XI–XIII ст. цього топоніма й етнікона. В моєму дослідженні побутування ідеї Руської землі в давньоруському суспільстві головна увага приділяється її державно-територіальному змістові.

Передісторію понять «Руська земля» і «Русь» Повість временних літ розпочинає з часів Великого переселення народів, IV–V ст. н. е. «У цій добі бере початок історична пам'ять усіх народів, що взяли участь у Великому переселенні, тут «точка» відліку авторів ранньоісторичних описів»¹. Наша «Повість» не стала виключенням з цієї древньої традиції.

Недосконалість методики дореволюційної текстології в цілому й літописознавства зокрема залишали простір для однобічних тлумачень і навіть тенденційних, суто політичних інтерпретацій поняття «Руська земля». М.С.Грушевський солідаризувався з В.Й.Ключевським і В.І.Сергеевичем у тій частині їхньої концепції, в якій стверджувалось превалювання вузького розуміння літописцями терміну, ігноруючи при тому надзвичайно численні свідчення літописів на користь найширшого розуміння на Русі словосполучення «Руська земля», – адже це йому було вигідно як політикові в прагненні щоб там не було ототожнити Київську Русь з Україною – і тільки з Україною!

На першій сторінці першого тому його «Історії України-Руси» можна прочитати буквально таке: «Його [українського народу] старе історичне ім'я: Русь, Русин, руський в часи політичного й культурного упадку було присвоєне² великоросійським народом»³ – виходить, отже, ніби назва «Руська земля» ніколи не мала відношення до етнічних територій майбутнього російського народу!

Далі читач переконається в тенденційності, ігноруванні невідгих Грушевському контекстів джерел й загальній невідповідності їх свідченням наведеного твердження вченого. Цей історик був ознайомлений з літописами (хай і тлумачив їх надміру тенденційно, на вигоду власним побудовам), тому його запальні слова щодо виключної приналежності терміну «Руська земля» самій лише Київщині або принаймні Наддніпрянщині ніяк не можна пояснити його необізнаністю з контекстами джерел або професійною неспроможністю, що притаманне всім його близьким і далеким послідовникам.... Зате доводиться визнати граничну необ'єктивність твердження історика про те, що Руською землею чи Руссю називались лише землі пізнішої України.

¹ Мельникова Е.А., Петрухин В.Я. Название «Русь в этнокультурной истории Древнерусского государства (IX–X вв.) // журн. «Вопросы истории». 1989. № 8. С. 24.

² Цікаво було б дізнатися, як М. С.Грушевський та його послідовники уявляли собі сам перебіг «присвоєння» самоназви одного народу іншим?!

³ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 1. Київ, 1913. С. 1.

Взагалі ж докладні професійні наукові дослідження понять «Русь» і «Руська земля» розпочались лише в кінці 1940-х – 1950-х роках. Видатний джерелознавець А.М.Насонов на підставі вивчення основних літописних ізводів і списків XII–XV ст.¹ дійшов висновку, що ці терміни, які спочатку (у VIII–IX ст.) прикладали переважно до Південної Русі, з настанням XII ст. поширились на всі етнічні землі східних слов'ян. Але, підкреслював учений, це поняття завжди мало державний і етнічний зміст².

Б.О.Рибаков чітко сформулював своє розуміння назви «Руська земля». Він справедливо зауважив, що в ці слова середньовічні письменники вкладали два різних поняття: по-перше, так називали частину лісостепу на півдні Русі від Києва до Курська, по-друге, так поступово стали називати всі східнослов'янські землі – територію давньоруської народності від причорноморських степів до Льодовитого океану. Обидва тлумачення територіальних рубежів Давньоруської держави, підкреслював учений, обумовлені історично. Більш імовірним і головним слід вважати погляд на Русь як на Наддніпрянські землі. Він виник ще у VI–VII ст. і дожив до століття IX-го. Протягом X–XII ст. поняття «Руська земля» стало неухильно розширюватися, об'єктивно відбиваючи зміни в суспільно-політичному житті Давньоруської держави, зокрема процеси складання давньоруської народності, і почало відбивати народні уявлення про всі без виключення землі східних слов'ян як руські незалежно від їхньої удільної роз'єднаності³.

Цю ідею частково підтримав археолог П.М.Третьяков. На його думку, численні свідоцтва літописів доводять, що аж до XII ст. ні Новгородські, ні Смоленські, ні Ростово-Суздальські, ні Галицько-Волинські землі Руссю (Руською землею) не називались. В уяві руських людей IX–XI ст. Руссю була начебто сама лише Київська земля⁴. Однак, на мою думку, вчений помилявся, що й спробую показати далі.

Разом із тим, дослідники літописання, серед них і деякі названі вище, не могли не помітити, що однозначна схема поступового розширення територіального змісту поняття «Руська земля» протягом X–XII або XII–XIII ст. не відповідає багатьом літописним контекстам. Так, у статті 1953 р. Б.О.Рибаков мимохідь зауважив, що в Київському літописі 90-х років XII ст. київське місто Овруч протиставляється Русі (доменові київського государя Святослава Всево-

¹ Наслідком цієї копіткої й тривалої праці стала низка публікацій, серед яких і його книжка: *История русского летописания*. М., 1969.

² *Насонов А.Н.* «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. М., 1951. С. 28 и сл.

³ *Рыбаков Б.А.* Древние русы // «Советская археология». 1953. Т. XVII та інші праці автора.

⁴ *Третьяков П.Н.* У истоков древнерусской народности. Л., 1970. С. 73.

лодича), але лише тому, що було доменом князя південної Руської землі Рюрика Ростиславича¹. Та при цьому вчений не пояснив, чому в цьому самому джерелі за XII ст. літописці часом не включали до південної Руської землі навіть її основоположні стольні гради: Чернігів і Переяславль Південний.

У докладно аргументованій праці з етногенезу східних слов'ян Л.В.Черепнін простежив процеси формування давньоруської народності і державності, визначив час її існування і початків поділу на російську, українську та білоруську. Багато уваги історик приділив закономірностям і особливостям використання джерелами поняття «Руська земля». Констатуючи широкі межі його застосування в XI – першій половині XIII ст., – поряд із традиційним прикладенням його до Середньої Наддніпрянщини, – він разом із тим, відзначив, що з середини XII ст. у письмових джерелах спостерігається тенденція нового звуження цього державного і етнокультурного топоніма й етнікона. Це було надзвичайно важливим спостереженням. Навівши низку прикладів із літописів, Л.В.Черепнін встановив, що вираз «Руська земля», який раніше (X – початок XII ст.) вживався у джерелах як у вузькому, так і широкому смислах, у часи удільної роздробленості все частіше означав південну Руську землю, і пояснив цей історичний феномен політичним розчленуванням території давньоруської народності, що почалося в кінці XI ст. і продовжилось протягом всього століття XII-го. Воно стало виявом наростання сил удільної роздробленості. Таке пояснення видається загалом вірним, але дещо загальним.

Цей історик вважав, що «процес утворення окремих самостійних князівств був пов'язаний із остаточним зживанням старого племінного поділу». Зі сторінок літописів поступово зникають назви «старих» племен. Натомість літописці все частіше згадують про *землі*: Муромську, Ростовську, Полоцьку, Новгородську, Чернігівську, Галицьку та ін.²

Це пізніше звужування змісту поняття «Руська земля» в XII ст. розглянув у своїх працях Б.О.Рыбаков. Він помітив, що в джерелах того часу можна знайти багато прикладів воскресіння старого, архаїчного розуміння Русі як південної області. Вчений вважав, що однією з причин такого явища стало природне прагнення всіх нових князівств, які недавно відокремились від Київського державного осередку, підкреслити новизну свого політичного статусу, утвердити незалежність від Києва, тобто, відгородитися від Русі Київської (тобто, Південної), термінологічно звуживши значення поняття «Руська земля»³.

¹ Рыбаков Б.А. Древние русы. С. 33.

² Черепнин Л.В. Исторические условия формирования русской народности до конца XV в. // Вопросы формирования русской народности и нации. М.; Л., 1958. С. 58.

³ Рыбаков Б.А. «Слово о полку Игореве» и его современники. М., 1971. С. 158.

На відміну від Л.В.Черепніна, котрий писав що за доби удільної роздробленості старий племінний поділ був подоланий, Б.О.Рыбаков доводив, що Давньоруська держава після 1140-х років розпадається на півтора десятка самостійних князівств, подібних до півтора десятків древніх племінних союзів і князів. Стольні гради найбільших князівств раніше були осередками союзів племен: Київ у полян, Смоленськ – у кривичів, Полоцьк – у полочан, та ін¹. Ця думка видається мені дещо штучною, бо не повністю відповідає історичним реаліям доби роздробленості.

Б.О.Рыбаков назвав ще одну причину звукування сенсу поняття «Руська земля»: всі головні руські князі, нащадки Володимира Святославича, хоча й мали з середини XII ст. власні володіння, все ж таки продовжували вважати своєю спільною династичною власністю древнє ядро держави – південну Руську землю. І кожний прагнув одержати свою частку в спадщині прапрадідів. Звідси випливало й бажання протиставити свої князівства Русі Південній, з Києвом на чолі². З певними корективами з цією думкою можна погодитись.

У 70-х – 90-х роках XX ст. історики продовжували дослідження змісту і еволюції в суспільній думці східнослов'янської держави поняття «Руська земля». У моїй давній статті простежена динаміка розвитку цього терміну і визначений хронологічний поріг (40-і роки XII ст.), коли він часом звукувався до меж Київської землі. Навіть ті східнослов'янські області, що одвічно (це підтверджується літописами) входили до неї: Чернігівська і Переяславська, часом залишались у літописних контекстах за рубежами Руської землі³.

Оригінальною виглядає стаття В.А.Кучкіна, в якій він мало не з математичною точністю вирахував за літописами міста і села, що входили (або не входили) до південної Руської землі. Історику часом виявлялось досить однієї-єдиної (часто недосить конкретної і переконливої) літописної згадки про те чи інше поселення як про руське, щоб вмістити його до Руської землі. Такий формальний, а, швидше, формалістичний, метод дослідження дозволив Кучкіну відмовитися від традиційного і фундованого величезним комплексом свідчень джерел погляду на Руську землю Півдня як на об'єднання Київської, Чернігівської та Переяславської земель.

В.А.Кучкін прийшов до дивовижного і, на мій погляд, помилкового висновку про те, начебто давня Руська земля літописів «простягалась не в меридіо-

¹ Рыбаков Б.А. Обзор общих явлений русской истории IX – середины XIII вв. // «Вопросы истории». 1962. № 4. С. 50.

² Рыбаков Б.А. Политическое и военное значение южной «Русской земли». С. 70–71.

³ Котляр М.Ф. «Руська земля» в літописах IX–XIII ст. // «Український історичний журнал». 1976. № 11.

нальному, а в широтному напрямку. Її більша частина, що розташовувалась у правобережжі Дніпра, займала головним чином вододіл, який відділяв басейни Прип'яті й Західного Бугу від басейнів Південного Бугу й Дністра. На заході Руська земля сягала верхів'їв Горині й Західного Бугу»¹. Знавця літописів та історичної географії Давньої Русі В.А.Кучкіна чомусь не збентежила та обставина, що окреслений ним на карті регіон, зокрема верхів'я Горині й Західного Бугу, почав заселятися й обростати містами в основному в XII ст., тоді як південна Руська земля була природним і соціальним утворенням, яке існувало принаймні з VIII–IX ст.

Вдало й дотепно полемізуючи з Куччкіним, І.В.Ведюшкіна логічно запропонувала насамперед відмовитися від спроби визначити точні межі південної Руської землі. Вона слушно підкреслила всю умовність, з одного боку, і географічну неконкретність самого цього поняття – з іншого. Тому, вважає вона, не варто захоплюватися статистичними викладками на предмет того, які міста і села входили до південної Руської землі, а які – ні. І.В.Ведюшкіна предметно і переконливо проаналізувала факти використання у писемних пам'ятках XI–XIII ст. і вузького і широкого змісту назви «Руська земля» й довела, що воно просто не піддається географічно-номенклатурному визначенню. Для цього вона залучила нові джерела, свідчення епіграфіки й сфрагістики², що робить її працю оригінальною та особливо вартісною.

Із конспективно викладених думок істориків (серед них – і не названі мною в цьому короткому огляді літератури)³ створюється враження про мінливість розуміння літописцями слів «Руська земля» (Русь), зміни в їхньому тлумаченні цього терміну в різні хронологічні періоди. Спочатку, в IX–XI ст., воно було досить вузьким: під Руською землею розуміли Південну, Дніпрянську Русь, без Погорини, Галичини й Волині. Далі термін поширився на всі східнослов'янські землі (з кінця XI – початку XII ст.), але майже одночасно в окремих випадках його сенс звужується до рубежів древньої Руської землі: Київської, Чернігівської та Переяславської областей. Насправді зовсім не усі історики дотримувались такого розуміння історико-хронологічного аспекту змісту терміна. Наприклад, М.П.Погодін, а згодом Л.В.Черепнін вважали, що з самого початку поняття «Руська земля» мало все ж таки загальноруське значення. А це може

¹ Кучкин В.А. «Русская земля» по летописным данным XI – первой трети XIII вв. Древнейшие государства Восточной Европы. 1992–1993. М., 1995. С. 96.

² Ведюшкина И.В. «Русь» и «Русская земля» в «Повести временных лет» и летописных статьях второй трети XII – первой трети XIII вв. // Там же. С. 101 и сл.

³ Див. більш докладний розгляд історіографії з теми: Котляр М.Ф. «Руська земля» в літописах XI–XIII ст.

свідчити про превалювання етнічного змісту поняття над іншими (територіальним, державним, соціальним).

Перш, ніж розглянути в динаміці процеси розширення і звужування поняття «Руська земля» і спробувати пояснити причини цього явища, варто обумовити, що воно завжди використовувалось давньоруськими книжниками в двох смислах: широкому і вузькому. Почну з найдавніших літописних текстів.

В етногеографічному вступі до Повісті временних літ після оповіді про полянських князів Кия, Щека і Хорива, що сиділи в своєму граді Києві, йдеться: «И по сихъ братьи держати почаша родъ ихъ княженъе в поляхъ¹, а в деревляхъ² свое, а дреговичи свое, а словѣни свое в Новѣгородѣ, а другое на Полотѣ, иже полочане. От нихъ же кривичи, иже сѣдять на верхъ Волги, и на верхъ Двины, и на верхъ Днѣпра, ихъ же градъ есть Смоленскъ; тудѣ бо сѣдять кривичи... Се бо токмо словѣнскъ языкъ в Руси: поляне, деревляне, ноугородьци, полочане, дреговичи, сѣверь, бужане, зане сѣдоша по Бугу, послѣже же вельняне»³.

У наведеному уривку з Повісті временних літ східнослов'янські племена-княжіння виступають вже як частини своєрідної конфедерації цих протодержавних утворень, об'єднаних слов'янським «языком»⁴. Цю конфедерацію перші літописці називають Руссю, в широкому значенні цього терміну.

Серед інших слов'янських «племен» (у дійсності племінних княжінь) у Повісті названі також радимичі, котрі сиділи на Сожі, і в'ятичі, які жили на Оці, а «улучи и тиверьци сѣдяху бо по Днѣстру... оли до моря, и суть гради ихъ и до сего дне»⁵. Йдеться про розселення слов'ян у Східній Європі. Таким чином, складач Повісті временних літ перелічив тринадцять східнослов'янських племінних княжінь, що посідали всю етнічну територію давньоруської народності в часи її розселення і формування (VI–IX ст.). Перед нами, отже, – Руська земля в найширшому розумінні цього поняття. А під 898 р. літописець знову повертається до цього питання й зауважує: «А словенський языкъ и рускый одно есть ... Аще и поляне звахуся, но словенская рѣчь бѣ. Полями [полянами] же прозвани быши, зане в поли сѣдяху, а языкъ [народ] словенски единъ»⁶, наголошено підкреслює книжник.

Таким чином, літописець з самого початку вважав, що всі східні слов'яни належали до одного «языка» (народу), розмовляли спільною мовою, яку він

¹ Троїцький список «Повісті» містить точніше читання: «в Полянех».

² у Троїцькому списку: «в Деревлянех».

³ Повесть временных лет. С. 10.

⁴ у давньоруській мові слово «язык» означало і мову, і народ: рід, плем'я, союз племен, одним словом, – етнос.

⁵ Повесть временных лет. С. 10.

⁶ Там же. С. 16.

ототожнював з руською (давньоруською). Звідси неважко зробити висновок, що автору Повісті временних літ було властиве широке розуміння термінів «Русь» і «Руська земля». Він прикладав їх до всіх без виключення східнослов'янських «племен» VIII–X ст. і, слід гадати, навіть до їхніх попередників VI–VII віків. Принагідно відзначу, що тенденційне твердження деяких національно стурбованих українських істориків, начебто Руссю назвали самих лише полян, легко спростовується тільки-но процитованими словами Нестора: «Аще и поляне звахуся, но словеньскаа рѣчь бѣ». Звідси виходить, що поляни належали до спільної для всіх східних слов'ян давньоруської мовної спільності, отже, і народності.

Перші згадки про Руську землю в літописах, найперше в Повісті временних літ, розглядають її в найширшому значенні, як країну і державу. Вже в першій датованій статті Повісті під 852 р.¹ читаємо: «Наченшо Михаилу [візантійському імператору] царствовати, нача ся прозывати Руска земля»². Йдеться про країну, державне утворення східних слов'ян. І в переказі змісту русько-візантійської угоди під 912 р. це джерело завершує його словами: «И уряд положиша межю Грецкою землею и Рускою и клятвы не преступити ни Греком, ни Руси»³. В цій початковій частині літопису в тотожному сенсі використовується й термін «Русь», що охоплює всю етнічну територію східнослов'янського народу.

Так само у вступній частині до Новгородського першого літопису, що починається згадкою про початки Руської землі, читаємо: «Како быша древние князи и мужие ихъ и како отбараху Руския земли и ины страны прияху подъ ся». В цьому тексті «Руська земля» виступає як країна і держава руських людей. Дружинники закликають: «Потягнемъ ю по своемъ князѣ и по Руской земли», а літописець зауважує, що князі «роплодили бы землю Рускую»⁴.

Явно легендарне походження має недатована стаття Воскресенського літопису XVI ст. про розселення слов'ян: «И пришедше Словѣни съ Дуная и сѣдше у езера Ладожьскаго, и оттолѣ прииде и сѣдоша около озера Илменя, и про-

¹ Всі дати Повісті временних літ і Новгородського першого літопису для IX і X ст. є умовними.

² Повесть временных лет. С. 12. В Радзивіллівському літописі під тим же самим роком форма запису дещо інша: «Нача прозыватися Русская земля» (ПСРЛ. Т. 38. Радзивилловская летопись. Л., 1989. С. 15). Радзивіллівський літопис є близьким до Літописця Переяславля Суздальського, джерела дуже авторитетного і давнього (див.: Лихачев Д.С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.; Л., 1947. С. 432–437).

³ Повесть временных лет. С. 20.

⁴ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. С. 431–432. Под ред. и с предисл. А.Н.Насонова. М.; Л. 1950. (Приложение первое. Извлечения из Воронцовского списка).

звашася инымъ именемъ, и нарекошася Русь рѣкы ради Руссы, иже впадоша в озеро Илмень; и умножився имъ, и содѣлаша градъ и нарекоша Новградъ и посадиша старѣйшину Гостомысла»¹. У цьому позбавленому реальної історичної основи записі явно відчувається новгородська легенда, покликана звеличити місто і першого міфічного старійшину Гостомисла. Це неважко зрозуміти, адже в фундаменті Воскресенського літопису лежить Московський великокнязівський ізвод 1479 р., близький до тексту Софійського першого літопису новгородського походження². А в пізній (1563 р.) «Степенной книге царского родословия», що спирається на більш давні літописні джерела, Руська земля згадується в зв'язку з легендарною мандрівкою апостола Андрія на Русь: «Сий бо божественный Апостоль Андрей первые благословил землю нашу Рускую, и прообразивый нам святое крещение...»³ Отже, в історичній пам'яті народу протягом століть жила думка щодо прадавнього існування Руської землі.

Руська земля доби існування відносно єдиної держави. Вже в перших датованих записах Повісті временних літ дехто з істориків вбачає вузьке розуміння Русі як лише Київської землі. Під 866 р. Нестор розповідає про похід Аскольда і Діра на греків, називаючи князів та їхнє військо Руссю («яко Русь на Царьгородъ идетъ», «безбожныхъ Руси корабли смяте») ⁴. Як відомо, Київське князівство Аскольда (умовно назвемо його так) навряд чи перевищувало за площею Київську землю. Та з цих слів не можна робити поспішного висновку, наче в 60-х роках IX ст. вузьке тлумачення поняття «Русь» змінило первинне, широкіше і що записи Нестора під 866 р. і пізнішими роками відносяться лише до Київського князівства. Адже коли у 882 р. Олег, убивши Аскольда і Діра, сів князем у Києві, він одразу ж заявив: «Се буди мати градомъ русьскимъ»⁵. Можливо, в першому випадку термін «Русь» міг бути використаний літописцем стосовно Русі суто Київської, тоді як у другому випадку – в широкому розумінні слова як збірного найменування всіх східних слов'ян (русів). Але й у тому й у іншому випадку йшлося не про якусь одну, хай важливу, частину Русі (Київську землю), а про все державне утворення східних слов'ян.

В записах XI ст. «Повість» завжди широко тлумачить назву «Русь». Про це свідчить текст першої угоди Олега з переможеними греками 907 р., в якому мовиться: «Даяти [грекам] уклады на руския грады: первое на Киевъ, та же на Чернигов, на Переаславль, на Полтѣскъ, на Ростов, на Любеч и на прочаа горо-

¹ ПСРЛ. Т. 7. Летопись по Воскресенскому списку. СПб., 1856 (далі – Воскресенская летопись). С. 262.

² Лихачев Д.С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. С. 472–474.

³ Гиляров Ф. Предания Русской начальной летописи. М., 1878. С. 53 (текст).

⁴ Повесть временных лет. С. 13.

⁵ Там же. С. 14.

ды»¹. Серед головних давньоруських міст і протоміст початку X ст. у процитованому тексті не названо лише Новгород (вірніше, Городища, що було попередником Новгорода, який тоді ще не народився). Проте немає сумнівів у тому, що головне місто ільменських словенів і в X ст. вважалось руським. Коли 977 р. сини Святослава Ігоревича Ярополк, Олег і Володимир суперничали за старійшинство на Русі, літописець зауважив: «А Ярополкъ посадники своя посади в Новѣгородѣ, и бѣ володѣя единѣ в Руси»².

Показовим уявляється запис статті 915 р. у «Повісті временних літ»: «Придоша печенѣзи первое на Рускую землю, и сотворивше мирь со Игорем, и придоша к Дунаю»³. Під Руською землею тут розуміється країна східних слов'ян, і це визначення далеко виходить за рамки вузького значення терміну. Таке саме широке значення поняття «Руська земля» відбиває текст угоди Ігоря з Візантією: його люди «послании от Игоря, великого князя рускаго, и от всякоя княжѣя, и от всѣхъ людей Руския земли»⁴.

Яскравий приклад розуміння правлячою верхівкою Русі середини X ст. загальноруського значення поняття «Руська земля» міститься в «Повісті временних літ» під 955 р. Ольга залишилась невдоволеною тим, що її син вперто дотримувався язичницьких звичаїв. «Но обаче любяше Ольга сына своего Святослава, рѣкущи: «Воля Божья да будеть; аще Богъ хоцетъ помиловати рода моего и землѣ Рускиѣ, да възложитъ имъ на сердце обратитися къ Богу, яко же и мнѣ Богъ дарова»⁵.

Так само в загальноруському сенсі використовується літописцями термін «Руська земля» в описі князювання в Києві Святослава Ігоревича. Під 968 р. Нестор нотує: «Придоша печенѣзи на Руску землю первое, а Святославъ бяше Переяславци [на Дунаї]»⁶. Ця стаття, здавалось би, суперечить записові «Повісті» під 915 р.: «Придоша печенѣзи первое на Рускую землю». Як зауважив Д.С.Лихачов, «очевидно, тут літописець має на увазі лише те, що печеніги вперше напали на самий Київ»⁷. Якщо це так, то тоді поняття Руської землі в даному разі використане Нестором у значенні «Дніпровська Русь»

Але в інших записах Нестора доби Святослава Руська земля виступає в найширшому значенні, щодо етнічної й державної території країни. Звертаючись до війська, він закликає: «Да не посрамимъ землѣ Рускиѣ», «Руска земля

¹ Повесть временных лет. С. 17.

² Там же. С. 35.

³ Там же. С. 21.

⁴ Там же. С. 23.

⁵ Там же. С. 31.

⁶ Там же. С. 31.

⁷ Лихачев Д.С. Комментарии // Повесть временных лет. СПб., 1999. С. 444.

далеча, а печенѣзи с нами ратьни»¹. І навіть швидкоплинне князювання Ярополка Святославича в Києві (972–978 рр.) розглядається літописцем як його правління в Руській землі (державі): «А Ярополкъ посадники своя посади в Новѣгородѣ, и бѣ володѣя единѣ в Руси»². Показово, що в цьому фрагменті літопису названо обидва головні центри держави того часу: Київ і Новгород, об'єднання яких за Олега ту державу і започаткувало.

Пізніше в східнослов'янському письменстві спостерігається, хай і нечасто, територіально обмежене тлумачення терміну «Руська земля» для X і XI ст. – у значенні «Південна». Під 980 р. літописець оповідає про заснування князем Володимиром пантеону язичницьких богів у Києві, на горбі, поряд із його теремом, і принесення людських жертв³. Завершуючи розповідь, книжник записав: «И осквернися кровью земля Руска и холмо-ть»⁴. І все ж таки, за моїми спостереженнями над джерелами, в X ст. широке розуміння слів «Руська земля» набагато переважало вузьке. Коли Володимир Святославич зробив шлюбну пропозицію візантійській принцесі Анні, вона не побажала йти за невідомого їй князя-язичника. Брати-співправителі Василій і Константин радять сестрі прийняти пропозицію руського князя. Руський літописець уклав до їх вуст знаменні слова: «И рѣста ей брата: «Еда како обратить Богъ тобою Рускую землю в покаянье, а Гречскую землю избавишь от лютыя рати»⁵. Цими словами книжник ставить на один щабель Русь і Візантію, патріотично вбачаючи в «Руській землі» мало не світову державу того часу.

Лінію звеличення Руської земля як країни всіх давніх русичів «Повість» продовжує в розповідях про урочисте охрещення Русі Володимиром: «Сим же раздаяномъ на ученье книгамъ, събысться пророчество на Русьстѣй земли...», «Благословень Господь Иисус Христос, иже възлюби новыя люди, Русьскую землю, и просвѣти ю крещеньемъ святымъ»⁶. А у величному панегірику князю Володимирі, що починається піднесеними словами «Се есть новыи Костянтинъ великого Рима...», Нестор в останній раз пишається країною, яку залишив нащадкам князь: «Дивно же есть се, колико добра створилъ Русьстѣй земли [Володимир], крестивъ ю»⁷.

¹ Повесть временных лет. С. 33, 34.

² Там же. С. 35.

³ Володимир Святославич вокняжився в Києві влітку 978 р. Тоді й почав зводити пантеон язичницьких богів.

⁴ Повесть временных лет. С. 37.

⁵ Там же. С. 50.

⁶ Там же. С. 53.

⁷ Там же. С. 58.

Важко встановити які-небудь хронологічні закономірності використання літописцями для XI ст. вузького або широкого розуміння терміну «Руська земля». Вони трапляються в текстах поряд як на початку, так і в кінці століття. Наприклад, під 1015 р. у Повісті временних літ спочатку йдеться про те, як київський князь Володимир Святославич, дізнавшись про те, що «печенегом идущемъ на Русь, посла противу имъ Бориса»¹, свого сина, – в цьому контексті під Руссю розуміється південна Руська земля, на рубежі якої зі степом і напали кочовики. Та буквально через кілька речень у цьому джерелі читаємо: «Дивно же есть се, колико добра створиль [Володимир] Русьстѣй земли, крестивъ ю»² – в цьому випадку назва «Руська земля» вжита в найширшому значенні: стосовно всіх східних слов'ян.

Ця стаття літопису плавно й непомітно для читача переходить в агіографічну повість про страстотерпців Бориса і Гліба, що загинули від руки мерзенного вбивці Святополка, їхнього зведеного брата. У цій повісті, близькій до житійної³, словосполучення «Руська земля» прикладається до всієї етнічної території східних слов'ян: «озаряюща всю землю Руськую», «земля бо Руска благословися ваю кровью»⁴.

Подібне явище бачимо і в записах Повісті временних літ кінця XI ст. Під 1094 р. у джерелі говориться: «Половци же начаша воевати около Чернигова. Олгови [Святославичу] не възбраняюще, бѣ бо самъ повѣлель имъ воевати. Се уже третее наведе поганья на землю Руськую...»⁵ У наведеному контексті Руська земля ототожнюється з Чернігівською, тобто частиною південної Руської землі. Але незабаром по тому, розповідаючи про знаменитий Любечський з'їзд князів 1097 р., книжник відзначив, що князі перемовлялись між собою: «Почто губимъ Руськую землю, сами на ся котору дѣюще?» і постановили, щоб кожний із них княжив у волості, одержаній або в спадщину від батька, або пожалуваній йому великим князем київським. У даному разі Руська земля широко тлумачиться джерелом: поряд з Київщиною, Переяславщиною й Чернігівщиною, до неї включені Волинь з м.Володимиром і майбутня Галицька земля з містами Перемишлем і Тербовлем⁶.

У контекстах Повісті временних літ XI ст. і близьких за змістом до них записів Новгородського першого літопису молодшого ізвода того часу із згадка-

¹ Повесть временных лет. С. 58.

² Там же. С. 58.

³ Докладно проаналізовано давньоруські агіографічні твори про Бориса і Гліба у кн.: Бугославский С. А. Древнерусские литературные произведения о Борисе и Глебе. М., 2007.

⁴ Повесть временных лет. С. 61.

⁵ Там же. С. 95.

⁶ Там же. С. 109–110.

ми Руської землі спостерігаються дві тенденції. Перша зводиться до того, що літописці використовують це поняття у вузькому розумінні тоді, коли йдеться про Наддніпрянщину. Цим вони, мабуть, намагались конкретизувати картину політичного і воєнного життя. У 1018 р. польський князь Болеслав разом із зятем Святополком Ярополчичем розпочав війну проти Ярослава Мудрого. Книжник розповідає про те, що «Ярославъ же совокупивъ Русь, и варягы и словѣнѣ, поиде противу Болеславу и Святополку»¹. В цьому контексті жителі Південної Русі кияни чітко відмежовані від словенів-новгородців. Коли ж автор Повісті временних літ обмежувався загальною і короткою згадкою про воєнні дії, він міг скористатися етніконом «Русь» в найширшому значенні. Під 1019 р. лапідарно зауважує, що між Ярославом і Святополком «бысть съча зла, яка же не была в Руси»².

Особливо показово виглядає стаття Повісті 1026 р., яка описує завершення суперечки між Ярославом Володимировичем і його братом Мстиславом, що княжив тоді в Чернігові. Будучи розгромленим Мстиславом у битві 1024 р. поблизу Чернігова, Ярослав змушений був піти із ним на компроміс щодо південної (Наддніпрянської) Руської землі: «И раздѣлиста по Днѣпръ Русьскую землю: Ярославъ прия сю сторону, а Мъстиславъ оу. И начаста жити мирно и в братолюбствѣ, и уста усобица и мятежь, и бысть тишина велика в земли»³ [в країні]. Необхідно взяти до уваги, що в той час державне і політичне життя Русі зосереджувалось на Наддніпрянщині, тому цю літописну формулу можна тлумачити більш широко, вона вбирає в себе й загальне поняття Руської землі.

Зате однозначно можна інтерпретувати розуміння цього етнікону як найширше в статті Повісті 1036 р. Тоді помирає Мстислав у Чернігові, й Нестор недвозначно констатує: «Посемъ же перея власть [волость] его всю Ярославъ, и бысть самвластець Русьстей земли». Наступне речення в літописі підтверджує таке тлумачення: «Иде Ярославъ Новугороду, и посади сына своего Володимера Новѣгородѣ...»⁴

Розуміння поняття «Руська земля» як Русі Південної в мінливих рубежах Київської, Чернігівської та Переяславської земель властиве також записам літописів XI ст., в яких йдеться про вторгнення половців і торків. Це неважко зрозуміти, бо кочовики здійснювали свої набіги майже виключно на Переяславщину та Південну Київщину, заходячи часом і до Чернігівської землі. Під 1061 р. книжник згадує: «Придоша половци первое на Русьскую землю вое-

¹ Повесть временных лет. С. 63.

² Там же.

³ Там же. С. 65.

⁴ Там же. С. 66.

вать»¹. Тотожні записи див. під 1068 р. Серед багатьох свідчень «Повісті» наведу особливо характерне, під 1080 р.: «Заратишася торци переяславъстии на Русь. Всеволодь² же посла на ня сына своего Володимера. Володимеръ же шедь, побѣди търкы»³. В цьому контексті «Повісті» Руська земля ототожнюється з Переяславською, на південних рубежах якої кочували торки, а також південна Київська.

Проте в більшості випадків у контекстах XI ст., та й у пізніших, де йдеться про напади кочовиків, важко встановити, яке саме значення вкладав книжник у поняття «Руська земля». З одного боку, часом окреслюється територія нападу, отже, можна вважати поняття з вузьким значенням. З іншого – контексти типу «Придоша половци первое на Руськую землю воевать» можуть відбивати всю Руську землю, область життя русичів. Показовим у цьому плані виглядає знамените місце «Повісті» під 1068 р.: «Придоша иноплемьници на Руську землю, половци мнози. Изяславъ же, и Святославъ, и Всеволодь изидоша противу имъ на Лъто»⁴(Альту). З літописних контекстів зрозуміло, що кочовики вдерлися до Переяславської землі, де їх зустріли князі-тріумвіри на порубіжній річці Альті. Та продовження цієї статті з роздумами про Божий промисел і Божу волю переконує в найширшому значенні поняття «Руська земля», прикладенні його до всієї східнослов'янської держави. А новгородський літописець більш емоційно й лапідарно відбиває навалу половецьких ханів: «Гнѣвъ божи бысть: придоша половци и побѣдиша Руськую землю»⁵. Йдеться про державу в цілому.

«Повість временних літ» у статті 1071 р. серед інших подій описує й таку: «В си же времена приде волхвъ, прелщень бѣсомъ; пришедъ бо Киеву, глаголаше,... яко на пятое лѣто Днѣпру потещи вспяты, и землямъ преступати на ина мѣста, яко стати Гречьскы земли на Руской, а Руськѣй на Гречьской, и прочимъ землямъ измѣнитися»⁶. Так само у загальноруському значенні використано термін «Руська земля» в докладній розповіді Нестора про кончину Феодосія Печерського (1074 р.) і про його чесноти й діяльність на благо віри й Печерської обителі. Про Феодосія в «Повісті» сказано, що «такы черныцѣ, яко свѣтила в Руси сьяють». Це ж саме стосується іншого печерського брата Іере-

¹ Повесть временных лет. С. 71.

² Ярославич, великий князь київський.

³ Повесть временных лет. С. 87.

⁴ Там же. С. 73.

⁵ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. С. 17.

⁶ Повесть временных лет. С. 75.

мії в продовженні цієї розповіді: «Такъ же бѣ и другый брат, именовъ Еремия, иже помняше крешенье землѣ Русьскыя»¹.

Інша тенденція складачів Повісті временних літ за XI ст. у використанні терміну «Русь» (Руська земля) полягає в поступовій конкретизації й стабілізації його вузького значення. Під 1026 р. джерело вмістило характерний для цієї тенденції запис: Ярослав Володимирович «створи миръ с братом своим Мъстиславомъ² у Городьця. И раздѣлиста по Днѣпръ Русьскую землю: Ярославъ прия сю сторону, а Мъстиславъ ону»³. Таким чином, Ярославу дісталось Правобережжя Дніпра з Києвом, а Мстиславу – Лівобережжя з Черніговом. Разом із тим, політичне й соціальне життя Давньоруської держави проходило переважно на Середній Наддніпрянщині, тому поняття «Руська земля» в цьому контексті одночасно має й широке значення. Сказане стосується переважної більшості випадків використання цього поняття літописцями.

На останню чверть XI ст. в літописах вже утверджується й стабілізується вузьке тлумачення поняття «Руська земля», хоча й поступається за частотою вживання його широкому розумінню. Воно, як і раніше, охоплює Київщину, Переяславщину та Чернігівщину. У кінці 70-х років князі-ізгої Олег Святославич і Борис В'ячеславич знамірилися відібрати батьківські землі в свого дядька Всеволода Ярославича, чернігівського государя: «Приведе Олегъ и Борисъ поганья на Руськую землю», «Олегъ же и Борисъ придоста Чернигову, мняше одолѣвше, а землѣ Русьскѣй много зла створше...». Всеволод попросив допомоги в старшого брата, київського государя Ізяслава. Той відповів йому знаменними словами: «Аще будетъ нама причастье в Русскѣй земли, то обѣма; аще лишена буде вѣ, то оба»⁴. Це одне з перших вживань у літописах поняття «причастье» – частка власності в Руській, в даному разі Київській і Чернігівській, землі. З 40-х років XII ст., коли в державі утвердиться порядок колективного володіння державою братами-Ярославичами, «причастье» або «часть» даватиметься великим князем київським своїм родичам за службу або в порядку заохочення і залучення на свій бік.

В розповіді про освячення в 1089 р. Печерської церкви (Успенського собору Києво-Печерської лаври) сказано, що це дійство відбулося при «благороднѣмъ князи Всеволодѣ, державнемъ Русьскыя земля, и чаду его Володими-

¹ Повесть временных лет. С. 81. В Іпатіївському списку «Повісті» читаємо: «таки черныризыци, аки свѣтила в Руськой земли сияху» (ПСРЛ. Т. 2. Ипатьевская летопись. СПб., 1908. Стб.179. Отже, поняття «Русь» і «Руська земля» використані літописцями в тотожному значенні.

² у ті роки чернігівським князем.

³ Повесть временных лет. С. 65.

⁴ Там же. С. 85.

ре и Ростиславе»¹; контекст повідомлення переконує в тому, що йшлося про південну Руську землю. Проте в розчуленій і піднесеній похвалі ігумену монастиря Феодосію сказано про нього як про доброго пастиря, котрий молився «за порученое ему стадо и за люди хрестьяньскыя, за землю Русьскую»². Ці високі слова не залишають сумнівів у тому, що йшлося про Руську землю як державу, населену руським народом.

Літописи й інші літературні пам'ятки створюють враження, що в книжників для кінця XI ст. часом не існувало різниці між широким і вузьким поняттями «Руська земля». У статті «Повісті временних літ» 1093 р. спочатку мовиться, що «поидоша половци на Русьскую землю», й з подальшого зрозуміло, що йдеться про Наддніпрянщину (названі Київ, Чернігов, Переяславль, Турів), а через кілька рядків літописець вигукує: «А погании губять землю Руськую», підкреслюючи глобальний характер цього нещастя³.

А 1096 року, як свідчить літописець, «Святополкъ⁴ и Володимерь⁵ послас-та къ Олгови [до Чернігова] глаголюща сице: «Поиди Киеву, да порядь положимъ о Русьстѣй земли»⁶. Йшлося про південну Руську землю, як впливає з розвитку подій. Але в підтексті цього короткого повідомлення відчувається турбота князів-дуумвірів про державу в цілому. В такому самому широкому значенні термін «Руська земля» виступає в статтях «Повісті» за 1093, 1094 і 1095 рр.⁷

Новгородський перший літопис молодшого ізвода під 1060 р. ставить знак рівності між псковичами, новгородцями і Руссю⁸, отже, включає до Руської землі північну частину держави. У цьому контексті також йдеться про державну територію Русі в цілому. Відомі й інші випадки використання літописцями другої половини – кінця XI ст. згаданого терміну в найширшому розумінні. Згідно моїх спостережень, назва «Руська земля» у пам'ятках писемності того часу часом виступає в її вузькому значенні: Київщина, Чернігівщина і Переяславщина. Коли Олег Святославич («Гориславич») у 1096 р. вийшов з покори Мономаху і Святополку, почав воювати проти них, убив сина Володимира Ізяслава й здійснив ще ряд вчинків, несумісних із княжим достоїнством, тоді син Мономаха Мстислав розбив його дружину біля Ярославля на Волзі й послав до

¹ Повесть временных лет. С. 88.

² Там же. С. 90.

³ Там же. С. 92.

⁴ Ізяславич київський.

⁵ Мономах переяславський.

⁶ Повесть временных лет. С. 96.

⁷ Там же. С. 92, 95, 97.

⁸ Новгородская первая летопись ... С.183.

Олега з пропозицією: «Не бѣгай никаможе, но пошлися к братъи своей с молбою не лишать тя Русьскыѣ земли»¹. Йшлося про Чернігівське князівство, в якому тоді сидів Олег.

В рішеннях знаменного в історії Русі Любецького з'їзду 1097 р. сказано, що князі бідкалися з приводу незгод між ними й постановили: «Да ноне отсельѣ имемся въ едино сердце, и блюдем Рускыѣ земли», а при завершенні з'їзду «рекоша вси: «Да будетъ на нь хрестъ честный и вся земля Русьская»². Найширше розуміння цього терміну на зібранні в Любечі не викликає сумніву. Того самого року, незабаром після Любеча, князь-ізгой Давид Ігоревич вчинив мерзенний злочин: осліпив теребовльського князя Василька, чим викликав загальний осуд у суспільстві. Володимир Мономах жажнувся, заплакав і рік: «Сего не бывало есть в Русьскѣй земли ни при дѣдѣх наших, ни при отцѣх наших, сякого зла»³. У наведеному уривку Руська земля виступає в значенні Руської держави.

В цій літописній Повісті про осліплення Василька не раз згадується Руська земля, і завжди в найширшому розумінні поняття. Коли обурений злочином Давида, скоєним при мовчазній підтримці київського князя, Мономах зібрався йти війною на Святополка, до справи втрутилися кияни (віче), котрі відрадили до нього митрополита Ніколая з проханням не губити Руської землі: «Аще бо възмете рать межю собою, погании [половці] имуть радоватися, и возмуть землю нашу, иже бѣша стяжали отци ваши и дѣди ваши трудом великим и храбрѣствомъ, побарающе по Русьскей земли, ины земли приискываху, а вы хочете погубити землю Русьскую»⁴, після чого Володимир Всеволодич розплакався і заявив, що не може погубити Руської землі. У словах літописця відбилися суспільне ставлення до Руської землі як до спільного надбання народу, князів, що очолювали його в боротьбі з ворогом.

На Витичівському з'їзді князів 1100 р. у Давида Ігоревича спільним рішенням відібрали м.Володимир із волостю, «зане ввергль [Давид] еси ножъ в ны, его же не было в Рускѣй земли»⁵, і дали взамін дрібні городки на Волині. Йдеться про Руську землю як державу русичів.

Початок XII ст. не вніс принципівих змін до розуміння літописцями сполучення слів «Руська земля». Хіба що дещо частіше воно використовується у вузькому значенні, стосовно південноруських земель, але, як і раніше, без

¹ Повесть временных лет. С. 109.

² Там же. С. 110.

³ Там же. С. 111–112.

⁴ Там же. С. 112.

⁵ Там же. С. 116.

Галицької та Волинської. Руська земля в уяві літописців – Наддніпрянина, Київщина, Переяславщина й Чернігівщина. У 1103 р. київський князь Святополк Ізяславич і переяславський – Володимир Мономах з'їхались на снем, аби обговорити план походу проти половецьких ханів. Коли Святополк погодився з пропозицією Володимира піти разом на кочовиків, останній мовив: «То ти, брате, велико добро створиши землѣ Русскѣй». На їхній заклик зібрались чернігово-сіверські та кілька десятків інших південноруських князів. «Половци же, слышавше, яко идетъ Русь, собрашася бе-щисла, и начаша думати»¹. Можливо, в наведених словах і присутнє вузьке тлумачення терміну, однак все ж таки тут слова «Руська земля» вжиті насамперед у значенні держави. Інший літописний контекст того часу, запис новгородського книжника 1103 р., також дозволяє тлумачити це поняття в широкому плані: «Идоша вся братья Русьскыя земля на половецѣ, ... и побѣдиша я, и князя ихъ имѣние заяша»². А от Новгородський літопис під 1115 р. окреслює Руську землю як Південну: «Свьѣкупишася братья Вышегородѣ: Володимирѣ, Ольгѣ, Давыдѣ, и вся Русьская земля, и освятиша церковь камяну маяя въ 1»³.

Важливо наголосити на тому, що в Київському літописі часів князювання у стольному граді Володимира Всеволодича Мономаха та його сина Мстислава (1113–1132 рр.) бачимо термін «Руська земля» також у вузькому, південному значенні⁴. Нагадаю читачеві, що і Володимир, і Мстислав були останніми київськими й загальноруськими великими князями, котрі зуміли зберегти під своєю рукою всі давньоруські землі, й південні, й північні. На мою думку, вузьке розуміння київським літописцем першої третини XII ст. поняття Руської землі (у межах Київської) відповідало її тодішньому політичному статусові – великокнязівського домену, що підносився над іншими землями.

Володимир Всеволодич Мономах знову (і в останній раз!) об'єднав під владою Києва Давньоруську державу, що виявляла тенденції до поділу на окремі князівства вже незабаром по смерті його діда Ярослава Мудрого. Природно тому, що південноруські літописи (і Повість временних літ, і Київський ізвод XII ст.) слушно розглядали Руську землю першої третини XII ст. як осердя державного, суспільного і культурного життя руських людей того часу і зосереджували увагу саме на ній.

Ризикну висловити припущення, що в очах наших книжників ця південна Руська земля (у вузькому сенсі терміну) уособлювала Давньоруську державу.

¹ Повесть временных лет. С. 118.

² Новгородская первая летопись... С.19.

³ Там же. С. 20.

⁴ Летопись по Ипатскому списку. СПб., 1871. С. 204 (1116 р.), 205 (1121 р.) та ін.

Разом із тим, слід узяти до уваги той, не завжди враховуваний істориками факт, що Київському літописові XII ст. взагалі були властивими (у порівнянні з Повістю временних літ) взагалі певні географічна вузькість і обмеженість. Адже київський книжник тих років описує головним чином події, що відбувались у Південній Русі.

У 1103 р. розпочинається низка походів Русі до Половецького степу. У період 1103–1111 рр. об'єднані дружини руських князів під проводом київського князя Святополка Ізяславича й переяславського государя Володимира Всеволодича Мономаха неодноразово й успішно входять у землю Половецьку, долають половецьку кінноту й повертаються додому з великою здобиччю й визволеними з полону руськими людьми. Ці звияжні походи, як переконаний літописець, здійснювались на захист Руської землі, східнослов'янської держави, на її славу й велич. Показовим для розуміння «Руської землі» в найширшому сенсі уявляються статті «Повісті временних літ» під 1103 і 1111 р.

Тоді Святополк і Володимир Мономах з'їхалися поблизу Києва на Долобському озері і почали думати про те, як їм відбити напади степових кочовиків, що почастишали в кінці 90-х років XI ст. Русь дуже терпіла від майже щорічних вторгнень половців на південні землі країни. Під впливом Мономаха Святополк заявив, що готовий іти до Степу¹. Цей похід завершився гучною перемогою руського війська. Особливо характерною для розуміння використання поняття «Руська земля» літописцями є стаття 1111 р. з описом грандіозного походу руських князів до Степу. Книжник наголошує на тому, що військова експедиція творилась на захист Руської землі, для її прославлення. Ця стаття завершується урочистими і високими словами: ««Възвратишася русьстии князи въсвоѣси съ славою великою къ своимъ людемъ. И ко всимъ странамъ далнимъ, рекуше къ Грекомъ [Візантії] и Угромъ, и Ляхомъ и Чехомъ, дондеже и до Рима проиде» та слава².

Ця висока нота звеличення Руської землі як спільного надбання народу і його государів звучить у посмертному панегірику Володимиру Всеволодичу в Київському літописі XII ст.: «Преставися благовѣрный князь, христоролюбивый и великий князь всея Руси, Володимеръ Мономахъ, иже просвѣти Рускую землю, аки солнце луча пушая». У продовженні панегірика сказано, що він був «добрый страдалецъ за Рускую землю»³, тобто її захисник. В цьому короткому, але надзвичайно ємному тексті «Руська земля» предстає в різних значеннях: країна, держава, народ.

¹ Повесть временных лет. С. 118.

² Там же. С. 122–125.

³ Летопись по Ипатскому списку. С. 208.

Так само добрим словом згадує київський літописець сина Мономаха і його наступника на київському столі Мстислава у дні, коли головний руський престол силою захопив глава клану Ольговичів Всеволод. Він не дуже то піклувався про Руську землю, ставлячи власні кланові інтереси вище державних: «Се бо Мьстиславъ Великий наслѣди отца своего путь Володимера Мономаха великаго. Володимеръ самъ собою постоя на Дону, и много пота утеръ за землю Рускую, а Мьстиславъ мужи своя посла, загна половци за Донъ и за Волгу, за Яикъ, и тако избави Богъ Рускую земя отъ поганыхъ»¹.

Руська земля часів роздробленості. Однак, починаючи з 40-х років XII ст., різко змінюється розуміння й використання літописцями самого поняття Руська земля (Русь). При уважній перевірці контекстів письмових джерел з'ясувалось, що поширена в історіографії теза, згідно якої топонім і етнікон «Руська земля» в IX–XI ст. застосовувався лише до південноруських земель, а з XII ст. поширився на всі східнослов'янські області, потребує коректив. По-перше, як було показано вище, з самого початку появи в літописах цього поняття до нього вкладали найширше розуміння². По-друге, з середини XII ст. літописці конкретизують це широке розуміння назви «Руська земля», чого раніше в джерелах ми практично не бачили. По-третє, ця земля в широкому смислі неодноразово протиставляється Руській землі в значенні Наддніпрянщини.

Причини відзначеного явища криються в глибоких соціальних змінах у суспільстві. З початком 1140-х років Давньоруська держава вступає в смугу удільної роздробленості. Відносно єдина держава Ярославичів стрімко розділяється на півтора десятка автономних земель і князівств. Часи роздробленості відбилися на сторінках джерел в описах майже безперервних міжкнязівських війн. Палали міста і села, гинули тисячі людей, а половці майже безкарно грабували Руську землю. Літописці чутливо побачили й відзначили настання роздробленості ще на самому її початку, коли, здавалось, ніщо не загрожувало владі великого князя київського Ярополка.

Віддалений від стольного града Русі, проте обізнаний із тамтешніми подіями, новгородський літописець із гіркотою відзначив під 1134 р.: «А Изяславъ иде Киеву, и раздърася вся земля Русская». «Раздърася» в данному контексті означає: розірвалася, втратила цілісність, і не лише Південна. Наступного року книжник запише: «Ходи Мирославъ посадникъ из Новгорода мирить кыянь съ черниговъци, и приде, не успевь ницто же: сильно бо възмялася вся земля

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 217–218.

² Вважаю не випадковим те, що тонкий знавець літописів Л.В.Черепнін ні словом не обмовився про будь-яке розширення змісту поняття Руська земля в XII ст.; замість цього історик відзначає його звуження в кінці XI–XII ст. (*Черепнин Л.В. Исторические условия...* С. 58 і далі).

Русская»¹ – Руська земля збурилась, втратила спокій. В обох випадках бачимо проникливість літописця, розуміння ним ситуації в серці країни і за його межами.

Історики здавна сперечались з приводу причин настання удільної роздробленості. Лише в 1930-і працями Б.Д.Грекова и С.В.Юшкова, а в повоєнні роки – М.М.Тихомирова, Б.О.Рибакова, Л.В.Черепніна, В.Т.Пашута було доведено, що роздроблення держави стало наслідком розвитку феодальних відносин на Русі. Тоді почали вживати термін «феодальна роздробленість».

Роздробленість визрівала в надрах давньоруського суспільства не одне десятиліття, ставши наслідком його соціально-економічного поступу на місцях, у землях і князівствах: Чернігівському, Галицькому, Волинському, Володимиро-Суздальському, Новгородському та ін. Там протягом кінця XI–XII ст. виросла земельна знать. Вотчинники-феодала сиділи в укріплених садибах і замках, мали власні озброєні загони. Не випадково настання У.Р. збіглося в часі з початком активної участі бояр-землевласників у політичному житті держави. Вотчинники перестали бути зацікавленими в загальноруських походах проти половців, бо, не пускаючись у ризиковані воєнні дії, одержували постійну ренту від залежного населення. Окремі землі Давньоруської держави напередодні настання У.Р. настільки окріпили й виросли, що київський осередок влади з великим князем на чолі став заважати їм у вирішенні завдань внутрішньої та зовнішньої політики. Князі-Ярославичі намагались пустити коріння на місцях, обзавестись земельними володіннями і передавати столи у спадок дітям, порушуючи традиційний порядок «лествичного восхождення». Обособлення земель і князівств підтримувала ремісничо-торговельна верхівка міст, що укладала «ряди» (угоди) з князями, у власних інтересах сприяла їм вивільнитися з-під опіки Києва².

На думку більшості сучасних істориків, вступ Давньоруської держави в добу роздробленості не означав її розпаду. Сталося політичне відособлення князівств і земель унаслідок наростання процесів феодалізації. Але й в умовах роздробленості поряд з відцентровими відбувались і доцентрові процеси. Паралельно з прагненням феодальної верхівки на місцях до автономії діяли сили, що об'єднували і згуртовували Русь, насамперед розвиток економічних і культурних зв'язків між князівствами і землями. Сприяли консолідації земель і князівств ідеї давньоруської єдності, прагнення до відновлення централізованої держави, підсилене постійною половецькою загрозою. Та й сама боротьба нащадків Ярослава за київський стіл була майже для кожного з них боротьбою

¹ Новгородская первая летопись... С.23.

² Котляр Н. Ф. Древнерусская государственность. СПб., 1998. С. 266 и сл.

за власний варіант єдності держави. На зміну ранньофеодальній, відносно централізованій монархії X–XI ст. у середині XII ст. прийшла монархія федеративна, що більше відповідала реаліям розвинутому етапу феодальної формації. Одні історики (Черепнін, Пашуто) вважають, що Руською державою купно правили найсильніші Ярославичі, інші (Рыбаков, Толочко) схиляються до думки, що політичну стабільність у країні підтримували дуумвірати глав головних князівських кланів¹. На мій погляд, обидві системи управління діяли одночасно і паралельно. Так, у часи спів правління в Києві лідерів Ольговичів (Святослав Всеволодич) і Ростиславичів (Рюрик Ростиславич) у 1181–1194 рр. продовжував діяти порядок сумісного управління Руссю, і князі змагались між собою за першість і одержання уділу в південній Руській землі. В часи роздробленості ця земля протиставляється іншим руським землям, чого раніше в джерелах не спостерігалось.

Особливо виразно відділяється південна Руська земля від її частини, Переяславського князівства, в записі Київського літопису під 1140 р., коли недавній київський князь Всеволод Ольгович «надѣя бо ся силѣ своей, самъ хотяше землю всю держати, искаше подъ Ростиславомъ Смоленська, а подъ Изяславомъ² Володимера» і спробував вигнати їх з тих князівств. Послав він людей і до сина Мономаха Андрія, котрий сидів у Переяславлі Південному, з вимогою «Курьску изволи ити», бо хотів посадити в Переяславлі свого брата. «И Андрѣй тако рече, съдумавъ съ дружиною своею: «Лѣпши ми того смерть и съ дружиною на своей отчинѣ и на дѣдине взяти, нежели Курьское княженъе; отець мой Курьскѣ не сѣдѣлъ, но въ Переяславлі, хочю на своей отчинѣ смерть прияти. Оже ти, братъ, не досити волости, всю землю Рускую держачи, а хочещи сея волости»³.

Так само вирізняється південна Руська земля на тлі всієї іншої території країни в зверненні Святослава Ольговича до Юрія Долгорукого 1146 р., з якого розпочалася перша громадянська війна на Русі: «Святославъ же прослезивъся, рече, пославъ къ Юргѣви у Суждаль: «Брата ми Всеволода Богъ поялъ, а Игоря [іншого брата] Изяславъ [Мстиславич] ялъ, а поиди в Рускую землю Киеву, милосердовавъ ми налези брата»⁴.

¹ Греков Б.Д. Киевская Русь. М., 1953. С. 505–514; Рыбаков Б.А. Первые века русской истории. М., 1964. С. 147–157; Пашуто В.Т. Черты политического строя Древней Руси // Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965; Черепнин Л.В. К вопросу о характере и форме Древнерусского государства X – начала XIII вв. // Исторические записки. 1972. № 89.

² Мстиславичами, онуками Мономаха.

³ Летопись по Ипатскому списку. С. 218.

⁴ Там же. С. 234.

Для IX – першої третини XII ст. літописці звичайно не розкривали, які саме князівства, міста і землі (за винятком, часом, південноруських) вони називали Руською землею. Якщо під 1134 р. Новгородський перший літопис старшого ізвода завершує розповідь про усобиці між київськими, новгородськими і суздальськими князями загальною сентенцією: «И раздърася вся земля Руськая»¹, то вже під 1170 р. це саме джерело докладно перелічує представників північних і західних земель Русі, яких воно об'єднало під найменуванням Руської землі: «В то же лѣто, на зиму, придоша подъ Новѣгородъ суждальци съ Андреевицемъ, Романъ и Мъстиславъ съ смольняны и съ торопыцяны, муромъци и рязаньци съ двема князьма, полоцьскый князь съ полоцяны, и вся земля просто Руськая»². У виділених мною словах відчувається намагання книжника підкреслити належність вихідців із усіх тих земель до спільної для всіх них Руської землі – їхньої отчини і держави. Ця тенденція проступає і в інших древніх і авторитетних літописних ізводах: Іпатіївському, Лаврентіївському, Московському кінця XV ст.

Проте в літописних ізводах 40-х років XII ст. продовжує жити поняття Руської землі без уточнень, стосовно всієї землі, населеної русичами, та їх держави. У перебігу запеклої громадянської війни в 1148 р. князі зробили спробу примиритися й спільно берегти країну: «Нынѣ же, брате, хрестьянъ дѣля и всее Руской земли умирися»³. Так само Руська земля виступає в наступних подіях того року. Тоді Юрій Долгорукий разом із сином Ростиславом задумали ошукати київського князя Ізяслава Мстиславича. Ростислав сказав йому, що батько не дає йому волості в Суздальській землі, а він, мовляв, хоче «за Рускую землю страдати». Ізяслав повірив йому і дав «часть» у Руській землі, далі доручив стерегти Руську землю від... Юрія⁴. Та швидко по тому з'ясував, що став жертвою цинічного обману, й вигнав його, відібравши подароване. Це викликало лють Юрія й похід на союзника Ізяслава Володимира Давидовича і на самого київського князя – «Тако ли мнѣ части нѣту в Руской земли, и моимъ дѣтемъ», театральню вигукнув він, за словами літописця⁵.

Коли після смерті Ізяслава Мстиславича (1154 р.) і недовгого князювання в стольному граді Русі Ізяслава Давидовича в 1155 р. «въниде князь Гюрги»⁶ Кыеву и сѣде на столѣ, а Ізяславъ избежа Давыдовиць Църнигову, и прия Гюрги сыновъць въ миръ съ любовью, и волости имъ раздая достойныя; и бысть ти-

¹ Новгородская первая летопись ... С. 23.

² Там же. С. 33.

³ Летопись по Ипатскому списку. С. 256.

⁴ Там же. С. 256–257.

⁵ Там же. С. 261–262.

⁶ Юрій (Георгій) Долгорукий.

шина въ Русьстѣи земли»¹. Йдеться про Руську землю в повному її обсязі. Та «тишина» так і не настала, незабаром проти Юрія Володимировича піднялись мало не всі князі. Далі це поняття виступає в літописах як у широкому, так і у вузькому значенні.

На середину 1190-х років у літописах все більше відчувається незрима присутність на півдні Давньоруської держави соверена могутнього Ростово (Володимиро)-Суздальського князівства Всеволода Юрійовича на прізвисько Большое Гнездо. Характерним у цьому плані виглядає стаття Київського літопису під 1194 р.: «Святослав позва братию свою... и поча с ними думати, хотя на Рязаньскіи князи: бяхуть бо имь рѣчи про волости; и послашася ко Всеволоду в Суздаль, просячися у него на Рязань. Всеволодъ же ихъ волѣ не створи»². Втім, цей текст можна було б розглядати як визнання Ольговичами старійшинства Всеволода лише в Північно-Західній Русі, отже, могло йтися про розподіл сфер впливу в країні, – якби не свідоцтво того літопису наступного року, що цілком певно свідчить про загальне старійшинство Всеволода.

1195 р. Всеволод звернувся до Рюрика (що залишився по смерті Святослава Всеволодича в 1194 р. єдиновладним київським князем) з грамотою, яка містила ледве приховану загрозу: «Вы есте нарекли мя во своемъ племени во Володимере старейшаго; а нынѣ (ти) сѣлъ еси в Киевѣ, а мнѣ еси части не учинилъ в Руской землѣ!» Далі Всеволод заявив, що оскільки Рюрик роздав «часті» в Руській землі молодшим князям, то хай з ними її й береже, «да како ю с нимь удержилъ, а то узрю же, а мнѣ не надобѣ!»³

Рюрик сполошився, вибачився перед суздальським князем і забрав кращу «часть» у зятя Романа Мстиславича, передавши її Всеволоду Юрійовичу. Своє рішення Рюрик обґрунтував таким чином: «А нам безо Всеволода нельзя быти, положили есмы на немь старѣшинство вся братья во Володимерѣ племени»⁴ – тим самим Рюрик силкувався звзити рамки старійшинства Всеволода до потомства Володимира Мономаха, до якого вони обидва належали. Та сам Всеволод думав інакше, – він вважав себе старішим серед усіх руських князів.

Така «часть» часто ототожнювалась Ярославичами з «отчиною». Коли в 1150 р. Ізяслав Мстиславич тимчасово втратив Київ на користь Долгорукого, він був змушений звернутись до його сина Андрія з проханням: «Въведи мя къ отцю твоєму в любовь», тобто посприятим укладенню миру між нами. «Ізяславу же молвящю: «Мнѣ отцины въ Угрехъ нѣтуть, ни в Ляхохъ, токмо в Руской

¹ Новгородская первая летопись... С. 29.

² Летопись по Ипатскому списку. С. 456.

³ Там же. С. 459.

⁴ Там же. С. 461.

земли, а проси ми у отца волости по Горину»¹. Однак Долгорукий відмовив йому.

У продовженні виснажливої й тривалої війни з Долгоруким Ізяслав Мстиславич опинився між молотом і ковадлом. Дружинники сказали йому: «Съмо идеши на Гюргя, а се рать за тобою Володимерь»², всім нам буде важко. Тоді Ізяслав мовив своїм дружинникам: «Вы есте по мнѣ из Рускые земли вышли, своих сель и своих жизний лишися, а язъ пақы своея дѣдины и отчины не могу Perezрѣти»³. В обох наведених текстах Київського ізводу йшлося про Руську землю в значенні Південної.

Так само в контекстах Київського літопису 1151 р., в яких ідеться про укладення Ізяславом Мстиславичем союзу проти Долгорукого з братом останнього В'ячеславом, термін «Руська земля» відноситься до Південної. В'ячеслав Володимирович, якого Ізяслав проголосив київським великим князем, звертається до його брата Ростислава, говорячи, що Ізяслав «добывъ Руской земли, и на мнѣ честь положилъ и посади мя в Киевѣ», а перед тим В'ячеслав недвозначно заявив Ростиславу, що хоч Долгорукий і його спільники Ольговичі є сильними, зате «по насъ яла Руская земля вся и чернии клобуци»⁴. Чорні клобуки мешкали на південних рубежах Руської землі у вузькому значенні терміну, на Київщині й Переяславщині. Далі сам Ізяслав Мстиславич мовить братові Ростиславу, що Господь привів його до Руської землі й він діяв єдино заради неї. Проте додає до цього, що поширює владу на інші частини Русі⁵.

У 1151 р. протистояння між Юрієм Долгоруким й його небожем Ізяславом Мстиславичем досягло вищої точки кипіння. Старший в роду Мономашичів В'ячеслав Володимирович звернувся до молодшого свого брата Юрія з умовами: «Я, брате, тобѣ молвлю, Рускы дѣля земля и хрестьянъ дѣля, поѣди же у свой Переяславль и в Курескъ, и съ своими сыны, а онамо у тебе Ростовъ великий, а Олговичи [спільників] пусти домови»⁶. Проте Долгорукий не змирився, продовжив воювати з Ізяславом і незабаром по тому був розбитий ущент і вигнаний з південної Руської землі.

Як і до цього, південна Руська земля обмежувалась у суспільній свідомості рубежами Київщини, Чернігівщини і Переяславщини. Коли наступного року Ізяслав Мстиславич зійшовся у битві з Володимирком галицьким, вірним союзником Долгорукого, він запалював своїх воїнів такими словами: «Братья и

¹ По річку Горинь. Там же. С. 281

² Володимирко Володаревич галицький.

³ Летопись по Ипатскому списку. С. 284.

⁴ Там же. С. 292.

⁵ Там же. С. 292.

⁶ Там же. С. 298.

дружино! Богъ всегда Рускыя землѣ и рускихъ сыновѣ въ безчестьи не положилъ естъ», отже, протиставив їх галичанам, жителям іншої, не Руської землі. Бойовище завершилось нищівною поразкою полків Володимирка¹. Незабаром після того Ізяслав Мстиславич і його союзник угорський король примусили Володимирка до не вигідного для нього миру. У статтях угоди, зокрема, говорилось: «Цѣлуй хрестъ честный, что за тобою городовъ Рускихъ, то ти все възворотити» Ізяславу. Йшлося про київські міста на галицькому порубіжжі, захоплені Володимирком тоді, коли в Києві тимчасово сидів Юрій Долгорукий. Далі «король у свою землю иде въ Угры, а Изяславъ у Рускую землю»². Здається, не можна більш виразно протиставити Руську землю землі Володимирка – Галицькій. В аналогічному значенні Південної Руська земля виступає в літописних контекстах 1154 і 1155 рр., що розповідають про вокняжіння в Києві спочатку Ростислава Мстиславича, а потім і Юрія Володимировича Долгорукого³.

Все частіше в 50-х роках XII ст. літописці конкретизують саме поняття «Руська земля» у південному значенні. Під 1155 р. київський літописець так розповів про похід сина Мономаха Юрія Долгорукого з Ростово-Суздальського князівства на південь: «Той же зимѣ *пошелъ бѣ Дюрги в Русь*, слышавъ смерть Изяславлю⁴, и бысть противу Смоленску, и бысть ему вѣсть...»⁵ Отже, і в південноруському джерелі Смоленськ названо Руссю. Ще більш чітко під найменням Руської землі Смоленськ і Смоленщина виступають в Київському літописі 1180 р.: «Прислаша новгородци мужѣ свои ко Мъстиславу к Ростиславичю⁶, зовуче и Новугороду Великому; он же, *не хотяше ити из Русской земли, река им...*»⁷

Київський літопис другої половини XII ст. називає Руською землею і Суздаль⁸, і підмосковне місто Дмитров, говорячи про нього: «Придоша измаилтяне безбожнѣи половци на Русь воевать ко Дмитрову»⁹.

У 1172 р. смоленські брати-Ростиславичі були змушені вступити в конфлікт із могутнім володимиро-суздальським князем Андрієм Юрійовичем Боголюбським, онуком Володимира Мономаха. Андрій тоді визнавався Ярославичами старішим князем на Русі й вважав, що має право самовладно розпоря-

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 310.

² Там же. С. 313.

³ Там же. С. 324, 329.

⁴ київського князя Ізяслава Мстиславича.

⁵ Летопись по Ипатскому списку. С. 328.

⁶ тодішньому смоленському князеві.

⁷ Летопись по Ипатскому списку. С. 411.

⁸ Там же.. С. 422–423 (запис 1182 р.).

⁹ Там же. С. 424 (1184 р.).

джатися іншими князями й волостями. Він був переконаний у тому, що може вільно порядкувати в південній Руській землі. Присікавшись до Ростиславичів з незначного приводу, «рече Андрѣй Романови: «Не ходиши в моей воли съ братьєю своєю, а пойди с Києва, а Давыдъ ись Вышегорода, а Мьстиславъ из Бѣлагограда. А то вамъ Смоленескъ, а темъ ся подѣлите!»¹ Це була небачена на Русі річ. Висловлюючись по-сучасному, Боголюбський вийшов за межі поля феодалного права: адже ні він ні хто інший в тогочасній державі не мав права позбавляти князів-Рюриковичів волостей, тим паче позбавляти Руської землі тих, хто сидів там згідно того права. Це не могло не викликати напруження в суспільстві.

Продовжуючи виклад подій 1172 р., київський книжник співчутливо пише: «И пожалишаси велми Ростиславичи, оже ихъ [Андрій] лишаеть Руськой земли, а брату своему Михалкови даеть Києвъ»². Роману довелося повернутися до родинного Смоленська, а обачливий Михалко послав замість себе до Києва брата Всеволода. Стривожені Ростиславичі³ надіслали до Андрія посла із словами: «Брате!⁴ Въ правду ты нарекли есмы отцемъ собѣ, и крестъ есмы цѣловали к тобѣ,... а се нынѣ брата нашего Романа вывелъ еси ись Києва, а намъ путь кажеш и изъ Руськой земли без нашеѣ вини...» Андрій же отвѣта имъ не вѣда»⁵. Йшлося про насильницьке привласнення володимиро-суздальським государем південної Руської землі.

Після цього Ростиславичі відмовились коритися Андрієві Юрійовичу і почали діяти, не оглядаючись на нього. Вони вночі в'їхали до Києва і «яша Всеволода Юрьевича, и Ярополка Юрьева внука;... братья же даша Києвъ Рюрикови». Він урочисто вступив до стольного града і «сѣде на столѣ отецъ своихъ и дѣдъ своихъ»⁶. По суті, то було оголошення війни Боголюбському.

Привертає увагу настирливе і постійне вживання київським літописцем збірного терміну «Ростиславичі» замість називання імен тих братів. Можна думати, так сталося тому, що ці князі прагнули утвердити своє колективне старійшинство над південною Руською землею – древнім ядром держави. Адже в їх напружених перемовинах з з Боголюбським йшлося не стільки про Київ, скільки про Руську землю.

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 388.

² Там же. С. 388.

³ Літописець віддає перевагу збірній назві клану перед іменами окремих Ростиславичів.

⁴ але не «отче», хоча він був на покоління старшим від них, не кажучи вже про претензії князя Андрія на те, щоб бути старійшим («отцем и господином») для всіх інших руських князів.

⁵ Летопись по Ипатскому списку. С. 388.

⁶ Там же.

Після того, коли Ростиславичі силою повернули собі Київ і південну Руську землю, події набрали характеру відкритого протистояння між ними і Боголюбським. Літопис докладно описує цей сюжет. Андрій Юрійович продовжував налягати на тому, щоб Ростиславичі забрались із Руської землі. До нього охоче («рады быша») приєднались Ольговичі, що визнали себе його васалами. В інтерпретації київського повістяра під'южуваний Ольговичами Андрій «посла Михна мѣчника, рекъ ему: «Бѣдъ к Ростиславичемъ, рци ти имъ: «Не ходите в моей воли, ты же, Рюриче, пойдѣ въ Смолньскъ к брату во свою отчину. А Давыдови рци: а ты пойдѣ въ Берладъ, а въ Руськой земли не велю ти быти, а Мъстиславу молви: в тобѣ стоить все [зло], а не велю ти в Руськой землѣ быти»¹.

То була нечувана й цинічна образа. Вона полягала не тільки в тому, що нащадків Мономаха, суверенних князів-вотчинників, предки яких одвіку жили і княжили в Руській землі, силкувався вигнати з неї інший Мономашич. Адже розташована у Дністерсько-Дунайському пониззі Берладъ в очах панівної верхівки Русі була місцем, де скупчувався різний набрід, викинуті з суспільства люди. Пригадаємо, що до звенигородського князя Івана Ростиславича, котрий насмілювався змагатись із дядьком Володимирком Володаревичем за Галич 1145 р., втратив своє маленьке князівство і втік у пониззя Дністра, міцно стало презирливе прізвисько «Берладник».

У відповідь на завдану йому Боголюбським тяжку образу Мстислав Ростиславич «повелѣ Андрѣва посла емше постричи голову передъ собою и бороду, рекъ ему: «Иди же ко князю своему и рци ему: «Мы тя досихъмѣсть акы отца имѣли по любви²; аже еси съ сякими рѣчьми прислалъ, не акы къ князю, но акы къ подручнику и просту человеку, а что умыслилъ еси, а тое дѣй, а Богъ за всѣмъ»... Літописець з іронією описує одвітну реакцію Боголюбського, не приховуючи симпатій до сміливого Ростиславича: «Андрѣй же то слышавъ отъ Михна, и бысть образъ лица его попуснѣлъ³; и възострѣся на рать, и бысть готовъ»⁴. Зібравши величезну рать, Андрій Юрійович рушив на південь проти Ростиславичів. Однак вони добре підготувались до війни і протиставили йому добре продуманий план дій. Воєнні дії не принесли успіху Боголюбському.

Для розуміння ставлення самих Ярославичів та окремих гілок цього великого роду до поняття «Руська земля» в часи роздробленості характерною уявляється розповідь Київського літопису під 1178 р. Тоді віче Новгороду Великому запросило одного з Ростиславичів Мстислава княжити до себе. «Онъ же не

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 389–390.

² а не з обов'язку.

³ насупився.

⁴ Летопись по Ипатскому списку. С. 390.

хотяше ити из Руской земли, река имъ: «Яко не могу ити изъ отчины своеѣ и со братьею своею розойтися... Си же размышливая вся в сердци своемъ, не хотѣ ити, но понудиша и братья своя и мужи свои, рекуче ему: «Брате! Аже зовуть тя с честью, иди! А тамо ци не наша отчина?»¹

Для цього контексту, так само, як і до попереднього сюжету про стосунки між Ростиславичами і Боголюбським, характерне намагання Ростиславичів оголосити південну Руську землю своєю отчиною. Разом із тим, вони виявляють претензії на володіння загальноруською «отчиною» – Руською землею.

Яскравий приклад конкретизації літописцем широкого поняття Руської землі бачимо в Суздальському літописі початку XIII ст. У перебігу знаменитої Липицької битви 1216 р. між володимиро-суздальським військом, з одного боку, і новгородським і смоленським – з іншого, один із суздальських бояр вигукнув, звертаючись до своїх князів: «Не было того ни при праѣдехъ, ни при дѣдехъ, ни при отцѣ вашемъ², оже бы кто вшелъ ратью в силную землю в Суздальскую, оже вышел цѣль, хотя бы и *вся Руская земля*: и Галичская, и Киевская, и Смоленская, и Черниговская, и Новгородская, и Рязанская, никако противу сей силѣ успеють»³. У цих словах Руська земля виступає поняттям, тотожним Давньоруській державі, бо в них перелічені її основні складові частини, за винятком хіба що землі Волинської. Втім, для північноруського літописця вона могла асоціюватися тоді з Галицькою.

Та не слід думати, ніби широке розуміння поняття «Руська земля» з другої половини XII ст. витіснило в літописах вузьке. Зовсім ні. Вузьке тлумачення терміну зберігається в джерелах, але набуває нових відтінків, а часом і нового значення. З 40-х років XII ст. поняття Руської землі в розумінні Русі Дніпровської починає у джерелах протиставлятися іншим давньоруським землям. Ось типова для такого тлумачення стаття літопису за 1141 р.: «Бѣжашю же Святославу⁴ из Новагорода, идущу в Русь къ брату»⁵ – Всеволоду Ольговичу, що княжив тоді в Києві. Або: «Том же лѣтѣ ходиша вся Руска земля на Галиць, и много попустиша область их»⁶. Йдеться про війну 1146 р. між київським князем Ізяславом Мстиславичем і галицьким – Володимирком Володаревичем, у якій на боці Ізяслава були південноруські князі.

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 411.

² Всеволоді Велике Гніздо.

³ ПСРЛ. Т. 1. Лаврентьевская летопись. Вып. 3. Приложения: Продолжение Суздальской летописи по Академическому списку. Указатели. Л., 1928. Стлб. 495.

⁴ Ольговичу, чернігівському князю.

⁵ Летопись по Ипатскому списку. С. 221.

⁶ Новгородская первая летопись ... С. 27.

З 40-х років XII ст. для новгородських літописів робляться характерними звістки такого типу: «Преставися въ Руси Всѣволодь»¹, тобто в Києві, або: «Иде архиепископъ новгородскыи Нифонтъ въ Русь»² – із контексту зрозуміло, що до Києва. Але це зовсім не означало, що новгородські книжники не вважали свою землю належною до Руської землі. У другій половині XII – на початку XIII ст. вони знали і використовували й широке поняття Руської землі із включенням до її меж Новгороду з волостю. Під 1214 р. у Новгородському першому літописі старшого ізвода читаємо: «И рече Твѣрдиславъ посадникъ: «Яко, братие, страдали дѣди наши и отчи за Русьскую землю, тако, братье, и мы поидимъ по своему князи»³. А в іншому записі цього джерела за 1231 р., розповівши про голод в своєму місті, новгородський літописець з гіркотою зауважив: «Се же горе бысть не въ нашей земли въ одной, нъ по всей области Русстѣи, кромѣ Кыева одного»⁴.

У першій третині XII ст. у літописах ще зберігалось типове для XI ст. розуміння південної Руської землі як Київщини, Чернігівщини й Переяславщини. Про це свідчать записи новгородського літописця того часу: «В се же лѣто [1132 р.] ходи Всѣволодь⁵ въ Русь Переяславлю»⁶ або: «Иде въ Русь архиепископъ Нифонтъ [із Новгороду] съ лучшими мужи и заста кыяны с черниговци стояще противу себе, и множество вои».⁷ Але вже з тих самих 40-х років XII ст. в літописах виявляється нова, небачена раніше тенденція: відокремлення від «Русі» (звичайно у значенні лише Київщини) інших частин традиційної Руської землі: Чернігівщини і Переяславщини.

Та ще виразніше протиставляється Руській землі – Київщині – земля Чернігівська в розповіді південного книжника під 1151 р. про посольство, надіслане угорському королеві Андрію II від київських князів-співправителів В'ячеслава Володимировича та Ізяслава Мстиславича, котрі тоді воювали за Руську землю з чернігівськими княжими кланами Давидовичів і Ольговичів та їхнім союзником Юрієм Долгоруким. Київські послы мовили королю: «Гюргий есть силенъ, а Давыдовичи и Олговичи с нимъ суть... По насъ яла Руская земля вся и чернии клобуци»⁸ – мовляв, нас підтримує вся Руська земля, ще й чорні клобуки.

¹ Новгородская первая летопись ... Йдеться про смерть київського князя Всеволода Ольговича 1146 р.

² Там же. С. 28 (1140 р.).

³ Там же. С. 53.

⁴ Там же. С. 71.

⁵ Мстиславич, новгородський князь.

⁶ Новгородская первая летопись ... С. 22.

⁷ Там же С. 24 (1135 р.).

⁸ Летопись по Ипатскому списку. С. 291–292.

Тим часом, із контексту цього повідомлення робиться зрозумілим, що під «усією Руською землею» послі мали на увазі саму лише Київську землю, великокнязівський домен.

Це саме спостерігаємо в літописі за 1189 р. Тоді співправителі в Південній Русі Святослав Всеволодич і Рюрик Ростиславич вирішили розділити між собою Галицьке князівство, скориставшись із того, що тамтешній князь Володимир Ярославич був вивезений до Угорщини. «И рядящимся о волость Галичкую. Святославъ же даяшеть Галичь Рюрикови, а собѣ хотяшеть всей Руской земли около Кыева», якою володів Рюрик, при тому, що сам Святослав княжив у Києві! Отже, згідно цього контексту Руська земля була тотожна великокнязівському доменові.

Тільки по наведений контекст Київського літопису не є чимось незвичайним. У цьому самому джерелі під 1193 р. зустрічаємось із відвертим протиставленням Чернігівської землі Київсько-Руській землі. Коли київський князь Рюрик Ростиславич зібрався було в похід на Литву, його співправитель в Київській землі Святослав Всеволодич із докором мовив йому: «Брате и свату! Ажь ты идешь изо отчины своя на свое орудье, а яз паки иду за Днѣпръ¹, своих дѣля орудѣй, а в Руской земль кто ны ся останеть?»². А в описі битви на Калці з монголами в 1223 р. суздальський літописець також відділив Чернігівську землю від тодішньої Руської землі – Київщини: у похід проти ворога пішли «вси князи рустии и вси князи чернѣговьскыи»³.

Та не лише Чернігівщину, навіть одвічну частину землі Київської, Овруцьку волость, київський літописець 90-х років XII ст. в одному випадку не вважав належною до Руської землі. У 1190 р. Святослав Всеволодич перебував у Чернігові, а його співправитель у Руській землі Рюрик Ростиславич подався до свого доменіального володіння Овруча. Коли половці почали «воювати Русь», Рюрик закликав Святослава не залишати на поталу ворогові Руську землю⁴. З контексту літописного повідомлення випливає, що і Чернігів і Овруч столичний книжник не вважав належними до південної Руської, тобто Київської землі. Так само в 1193 р. Святослав звернувся до Рюрика, що перебував у Овручі, із закликом: «Пойди в Русь⁵, стережи же своя земля!»⁶

Отже, з 40-х років XII ст. літописці, серед них і південноруські, починають виразно протиставляти Руській землі в межах землі Київської всі інші давньо-

¹ до свого домену, Чернігівської землі.

² Летопись по Ипатскому списку. С. 455.

³ ПСРЛ. Т. 1. Вып. 3. Стлб. 506.

⁴ Летопись по Ипатскому списку. С. 450.

⁵ у данному контексті – Київську землю.

⁶ Летопись по Ипатскому списку. С. 456.

руські землі й князівства, навіть ті, що здавна завжди вважались Руссю в найвужчому, південноруському, значенні цього топоніма й етнікона. Одночасно в літописах, як південно-, так і північноруських, зберігалось і широке розуміння Руської землі як усієї території давньоруської народності й державності. Відзначені тенденції спостерігаються і в джерелах першої третини XIII ст. Однак відсутність Київського літопису цього часу, значна географічна й політична замкненість Галицько-Волинського і лапідарність Суздальського (Лаврентіївського) ізводів позбавляють мене можливості обґрунтувати цю тезу на матеріалі джерел.

Як мовилось, можна пояснити ці явища настанням удільної (феодальної) роздробленості Давньоруської держави. Спробую дещо конкретизувати це пояснення. Слід сказати, що роздробленість була неоднозначним, суперечливим процесом, і не лише в соціально-економічній площині, а й у соціальній та політичній областях. Зміни на політичній карті Русі, як мені здається, не могли не відбитися й на контекстах літописів.

Послаблення влади київського великого князя, раніше безумовного государя («отца и господина») для всіх інших князів, привело до того, що з середини 50-х років XII ст. він реально володіє хіба що власним доменом, Київською землею. І це, поряд з іншими чинниками, змушувало його підкреслювати справжню «руськість» цієї землі, її одвічну перевагу над всіма іншими, що склали Давньоруську державу. З іншого боку, місцеві князі, що посилювались, всіляко прагнули до відособлення від київського государя, зокрема термінологічно, що також знайшло, на мій погляд, відбиття в літописах. Тому, можна думати, в джерелах постійно і паралельно зустрічаються і часом суперечать одне одному обидва тлумачення поняття «Руська земля» – вузьке і широке.

Вважаю, що зміни в тлумаченні літописцями поняття «Руська земля» не випадково збігаються в часі з настанням удільної роздробленості Давньоруської держави. Зміни в державній структурі Давньої Русі не могли не відбитися в термінології джерел. Та хіба лише суспільно-політичний аспект відбився в новому розумінні й тлумаченні давньоруськими книжниками поняття «Руська земля»?

Переконаний, що ні. Значну роль у цьому відіграли етнокультурні та ідеологічні чинники. Адже одночасно з послабленням державної єдності Русі закладались передумови формування на її етнокультурній, державній та економічній основі російської, української та білоруської середньовічних народностей. Не варто спрощено розуміти і уявляти ці надзвичайно складні, тривалі й багатозначні процеси. Давньоруська етнокультурна спільність далеко не відразу розділилась на три похідних від неї.

Як відомо читачеві, в XII ст. Київська держава змінила свою форму і структуру: зробилась з єдиновладної, відносно об'єднаної монархії монархією федеративною, яка складалась із півтора десятків тією чи іншою мірою автономних земель і князівств. Лише з перебігом часу, в XIII – XIV ст., великі й малі князівства і землі почали помалу об'єднуватися, утворюючи території трьох східнослов'янських народностей¹.

Таким чином, у новому розумінні терміну «Руська земля», що прийшло до літописців з 40-х років XII ст. у зв'язку із наростанням процесів удільної (феодалної) роздробленості в державі, відбулись не лише і не стільки політичні, скільки етнічні, культурні, економічні – і великою мірою ідеологічні явища. В області ідеології відстоювання поняття «Руська земля» серйозно впливало на згуртування народності й держави як у роки її відносної єдності (IX – XI ст.), так, особливо, за доби роздробленості, коли це поняття було одним із провідних об'єднавчих стимулів у країні.

Руська земля в джерелах XIII ст. На рубежі XII і XIII ст. Давньоруська держава помалу хилилася до занепаду. Кончина Святослава Всеволодича 1194 р. одразу порушила хитку рівновагу політичного життя Південної Русі й призвела до послаблення соціально-економічних зв'язків і суспільної стабільності в Давньоруській державі. Особливо загострилась обстановка в самій Південній Русі на початку XIII ст. Тоді на чернігівський стіл зійшов Всеволод Ольгович, на прізвисько Чермний (Рудий), і заявив претензії на київський великокнязівський престол, на якому сидів Рюрик Ростиславич. Країна невпинно сповзала до занепаду.

Усе перше десятиліття XIII ст. минуло в суперництві Ольговичів із Рюриком за Київ, яке завершилось досі незрозумілим історикам дивним обміном столами між ним і Всеволодом Чермним. Свою політичну кар'єру і саме життя Рюрик завершив, так і не побачивши більше так жаданого ним київського стола. Він помер у Чернігові 1216 р., а трьома роками раніше залишив світ і його суперник Всеволод Чермний. Ще за рік до того сконав видатний государ Північно-Східної Русі Всеволод Юрійович, на прізвисько Велике Гніздо Під 1215 р. суздальський літописець занотував, не помітивши, мабуть, парадоксальності своїх слів: «Преставися Рюрикъ Ростиславичъ князь киевський, княжа Черниговъ»².

Після смерті цих непересічних діячів Русі їх змінили на головних княжих столах набагато блідіші політичні постаті. Так, у Чернігові 1216 року вокняжився син Рюрика, малосилий і політично млявий Володимир. А в Києві ще

¹ Черетнин Л.В. Исторические условия ... С. 67.

² ПСРЛ. Т. 1. Лаврентьевская летопись. Вып.2. Л., 1927. Стб.427–429, 433, 436, 438.

1212 р. зусиллями Мстислава Мстиславича Удатного посадили невиразного члена клану смоленських Ростиславичів, його брата у перших Мстислава Романовича, котрий безславно, мов боягуз, загинув 1223 р. під час битви з монголами на р.Калці. На руській Півночі сини Всеволода Велике Гніздо розпочали тривалу боротьбу за престол Володимиро-Суздальського князівства, вирішальним чином послабивши це державне утворення. Роздроблення Давньоруської держави в першій третині XIII ст. все більше посилювалось.

Та справа полягала не тільки і не стільки в тому, що країні в першій третині XIII ст. просто не вистачало яскравих княжих особистостей, видатних політиків і полководців, як вважав англійський історик Дж.Феннел¹ і деякі інші вчені минулого і сучасності. Адже навіть найбільш видатному державному діячеві і воєначальнику Давньої Русі XIII ст. Данилові Романовичу Галицькому виявилось не до снаги не те що згуртувати розрізнені князівства, хай лише південноруські, а й зберегти від розпаду відновлене ним 1245 р. і, здавалось, міцно збите на довгі роки Галицько-Волинське велике князівство. Не встиг ще померти Данило (1264 р.), як його могутня і консолідована держава була буквально роздerta на шматки-уділи його братом Васильком, синами і небожем.

Справа була зовсім у іншому. Процеси і явища роздробленості на Русі в перші роки XIII ст., безперервно наростаючи і поглиблюючись, набули незворотного характеру. Криза влади поглибилась, а відцентрові сили остаточно перемогли доцентрові. Занадто далеко зайшли феодалізація країни, породжений нею місцевий сепаратизм, княжі й боярські сваволя та егоїзм, щоб можна було повернути славні часи Ярослава Мудрого і його звитяжного онука Володимира Мономаха.

Давньоруська державність наближалась до свого присмерку. Політичні й соціальні зв'язки між землями і князівствами слабшають, відцентрові сили остаточно беруть гору над доцентровими. Зате посилюються зв'язки торговельні, економічні. Ці процеси набувають невідворотного характеру. Десь з другої половини XII ст. утворюються кілька груп земель, суспільно-економічні зв'язки між якими робляться особливо тісними й сталими. Як встановив Л.В.Черепнін, на кінець XII – першу третину XIII ст. склалися чотири осібні групи земель: 1. Новгородська, Псковська, Смоленська, Полоцька та Вітебська; 2. Володимиро-Суздальська, Рязанська, Устюзька та Муромська; 3. Київська, Чернігівська та Сіверська; 4. Галицька і Волинська. У цих об'єднаннях проглядає виділення територій майбутніх середньовічних культурно-етнічних спільностей (князівств). Пожвавлення процесів соціально-економічної й політичної концентрації сприяло тому, що, починаючи з кінця XIII ст., на фундаменті цих

¹ Феннел Дж. Кризис средневековой Руси. 1200–1304 гг. М., 1989. С. 208 та ін.

груп земель (з часом вони змінювали і склад і територіальні межі) формуються території української, російської й, менш виразно, білоруської народностей. Поряд з економічними і політичними зв'язками, пожвавлювались культурні взаємини між цими землями і князівствами. Вони простежуються, зокрема, в архітектурі кам'яних храмів і фортець, у живописі, скульптурі й ужитковому мистецтві, фольклорі (поширення билин і казок), побуті тощо¹.

Поступово федеративна монархія на Русі протягом кінця XII–XIII ст. переросла на конфедеративну. Це об'єктивно відбилось на розумінні і використанні книжниками самого поняття «Руська земля». Винищувальна навала орд Батия на Русь в 1237–1241 рр. лише довершила розпад Київської Русі. Настав її кінець, і на новий схід державного сонця надій не залишалось!

Отож, зміни в тлумаченні літописцями словосполучення «Руська земля» були викликані кардинальними зрушеннями і в структурі, і в соціальній системі держави. При тому основні значення цього терміну збереглись, хай і у видозміненому вигляді.

Як і в контекстах попереднього, XII ст., широкое, загальноруське розуміння поняття «Руська земля» в південноруському літописанні превалювало над іншими: вузьким у значенні Наддніпрянщини і локальним у розумінні Київської, Чернігівської, Галицької й Волинської земель. В розчуленому панегирику государеві Галицько-Волинського князівства Роману Мстиславичу літописець кидає погляд на славну історію Давньоруської держави й оспівує одного з її володарів, київського князя Володимира Мономаха, подвиги якого наслідував його «онук» (насправді праправнук) Роман, і далі констатує, що після його кончини «велику мятежу вставшю въ земли Руской»², тобто в державі.

Галицько-Волинський літопис. Як відомо, Галицько-Волинський ізвод є насамперед обласним, земельним літописом, проте в ньому приділена немала увага загальноруським справам. Описуючи з'їзд руських князів перед готуванням до відсічі монголам на Калці 1223 р., книжник перелічує головних государів Давньоруської держави (трьох Мстиславів: київського, чернігівського і галицького) і зауважує: «то бо бяху старийшины в Руской земли, Гюргия же князя великого суждальского не бы в томъ съвѣтъ»³. У наведеному тексті виступає Руська земля теж у значенні всієї Русі.

У сюжеті про навалу орд Батия на Південну Русь, описуючи облогу тим ворогом Києва, галицький книжник підсумовує яскраву й моторошну картину

¹ Черепнин Л.В. Исторические условия формирования русской народности до конца XV в. // Вопросы формирования русской народности и нации. М.:Л., 1958. С. 71–73.

² Галицько-Волинський літопис. С. 77.

³ Там же. С. 86.

монгольської присутності в країні: «И бѣ исполнена Рускаа земля ратныхъ»¹. В цьому контексті словосполучення «Руська земля» відноситься до Давньоруської держави, загарбаній ворогом. Адже перед тим літописець розповідає про здобуття монголами міст Рязані й Володимира, Рязанської та Суздальської земель, тобто Руської землі в широкому сенсі. .

Повістуючи про наклеп великого галицького боярина Жирослава на свого князя Мстислава Мстиславича (середина 20-х років XIII ст.), літописець з обуренням пише, що боярин «раздвиже уста своя на господина своего: да не будеть ему пристанка въ всѣхъ земляхъ Рускихъ и въ Угорскихъ, ни в кийхъ же странахъ»², демонструючи погляд на «землі Руські» як на спільну територію всього руського народу. Так само в розповіді про поневіряння Данила Романовича в Орді, його вимушене схиляння перед ханом Батием, галицький повістяр з сумом і обуренням вигукує: «О злѣе зла честь татарьскаа! Данилови Романовичю, князю бывшую велику, обладавшю Рускою землею, Киевомъ и Вьлодимеромъ и Галичемъ, съ братомъ си, и инѣми странами; нынѣ сѣдить на колѣну и холопомъ называется и, и дани хотять, жива не часть и грозы приходятъ ...Его же отецъ бѣ царь в Руской земли, иже покори Половецкую землю и воева на иные страны...»³. Всеруський масштаб терміну «Руська земля» в наведеному контексті не підлягає сумнівові.

Широке розуміння названого поняття зберігається в Галицько-Волинському літописі впродовж другої половини XIII ст. Літописець постійно підкреслює загальноруське значення діянь князя Данила. Описуючи його похід до Чехії 1253 р., що був звичайною для того часу воєнною акцією, він наголошує на тому, що «не бѣ бо въ земли Рустей прѣвѣ, иже бѣ воеваль землю Ческую, ни Святославъ Хоробрый ни Вьлодимеръ Святый»⁴ – велич скоєного галицько-волинським государем, спадкоємця засновників Давньоруської держави, стверджується посиленням на їхні славні імена. А згадуючи будівництво Данилом його улюбленого міста, неприступної твердині Холма, в розповіді про події 1259 р., галицький книжник із гордістю зауважує, що «его же [Холм] татарове не возмогаша приати, егда Батый поима всю землю Рускую»⁵.

Значно поступається за частотою використання в Галицько-Волинському ізводі словосполучення «Руська земля» в значенні Наддніпрянщини. Це залежить від самого характеру розповідей літописця про події за межами Галичини

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 101.

² Там же. С. 88.

³ Там же. С. 109.

⁴ Там же. С. 114.

⁵ Там же. С. 121.

і Волині. Перед битвою з монгольським військом на Калці 1223 р. «прибегшимъ же половцемъ многымъ в Рускую землю»¹. Із продовження розповіді ясно, що йшлося про Київщину, куди тоді з'їхалися князі з Південної Русі.

Близько 1233 р. Данило Романович відбив напад угорського короля й одержав заклик від свого союзника, київського князя Володимира Рюриковича допомогти йому проти суперника, чернігівського князя Михайла Всеволодича. «Данилови же пришедшоу сътворити миръ межи ими. Даниль же из Руское земли взя собѣ часть Торцескый, и паки да и дѣтемъ Мъстиславимъ, шюрятомъ своимъ...»² Літописець чітко окреслює південну Руську землю як Київську. А порубіжне зі степом місто Торчеськ було причастям тестя Данила – Мстислава Мстиславича, отож, галицький князь вважав, що мав право на нього. Так само двома роками пізніше князь Данило допомагав Володимирі Рюриковичу відбиватись від половців, насланих все тим же Михайлом чернігівським. Тоді «половцемъ же пришедшимъ къ Киеву и плѣнящимъ землю Рускую»³.

Дещо частіше від Наддніпрянщини термін Руська земля у вузькому значенні виступає в прикладенні літописцем до Галицько-Волинської Русі. Одразу після панегірика Романові Мстиславичу в початковій частині Галицько-Волинського літопису мовиться: «Велику мятежу вѣставшоу въ земли Руской, оставившима же ся двѣма сынома его, единъ 4 лѣта, а другый двѣ лѣтѣ»⁴. А в розповіді про події осені 1230 р., коли ворожі Романовичам галицькі бояри намовляють угорського короля проти Данила Романовича, вони звертаються до нього із словами: «Изыдѣте на Галиць и примѣте землю Рускую; аще не пойдеши, но укрѣпятся на ны»⁵. У цих словах поняття «Руська земля» звужується до меж Галицької землі. Так само у записі галицького книжника, що відноситься до весни 1241 р., сказано, що князь Данило (котрий, рятуючись від Батия, перебував на еміграції в Польщі), тоді повертався додому і «не може бо пройти до Руское земли...»⁶, тобто, галицької. А в тексті галицького літописця, що відноситься до 1262 р., йдеться про угоду між польськими і галицько-волинськими князями (Данилом і Васильком Романовичами та їхніми синами): «И положиша рядъ межи собою о землю Рускую и Лядскую»⁷. Йдеться про Галицько-Волинське князівство.

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 85.

² Там же. С. 95.

³ Там же. С. 97.

⁴ Там же. С. 77.

⁵ Там же. С. 92.

⁶ Там же. С. 102.

⁷ Там же. С. 126.

Південноруські відомості Воскресенського літопису за першу третину XIII ст. Вище я розглянув свідчення про Руську землю в південноруському літописанні, представленому, як вважалося не так давно, єдиним літописним ізводом, Галицько-Волинським. Хоча увагу дослідників не міг не привернути *Воскресенський літопис*, що докладно розповідає про південноруські події як XII, та к XIII ст. Від О.О.Шахматова йде думка, що цей літопис є переробкою Московського ізвода 1479 р. А Московський ізвод ліг в основу наступного московського літописання¹. Авторитетну думку основоположника науки про літописання підтримав Д.С.Лихачов². Та ні той, ні інші дослідники не звернули належної уваги на південноруський аспект Воскресенського літопису. А от учені і послідовник Шахматова М.Д.Присьолков у своїй праці з історії літописання піддав сумніву саме існування Московського ізвода 1479 р. і припустив, що Воскресенський літописець використав один із списків Іпатіївського ізвода³. Якщо це так, то чому він не скористався з останньої його частини, Галицько-Волинського літопису, а працював з якимось іншим текстом?

В.Т.Пашуто також прийшов до думки, що складач Воскресенського ізводу використав для своїх південноруських звісток того часу якийсь ізвод, схожий до Іпатіївського, який доводив виклад до 1238 р. і був природним продовженням Київського літопису Рюрика Ростиславича другої половини XII ст.: «Аналіз тексту цього літопису (як він відбився у Воскресенському) утруднюється тим, що Воскресенський літопис, як відомо, виявляє сліди зближення з одним із списків, аналогічним нині існуючими спискам Іпатіївського літопису, а також із Новгородським владичним літописом», на що вказували Шахматов, Присьолков і Лихачов. На думку Пашута, Воскресенський літопис зберіг у собі Київський літопис 1238 р. не в чистому вигляді, а зближений принаймні з його новгородською і галицько-волинською переробками⁴. Отже, існують усі підстави вважати південноруські записи Воскресенського ізводу належними якомусь не відомому науці джерелу з Південної Русі.

«Якщо виділити всі відомості південного літопису XIII ст., як вони відбились у літописі Воскресенському, то легко помітити, що в центрі уваги того літопису перебувала діяльність смоленських князів Ростиславичів, їх успіхи в боротьбі за княжі столи Києва, Новгорода і Галича». Що ж до Київського

¹ Шахматов А. Обзорение русских летописных сводов XIV–XVI вв. // Шахматов А.А. Разыскания о русских летописях. М., 2001. С. 758 («Обзорение» вперше опубліковано в 1938 г.).

² Лихачев Д.С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.;Л., 1947. С. 356.

³ Присьолков М.Д. История русского летописания XI–XV вв. СПб., 1996. С. 85, 178,

⁴ В.Т.Пашуто. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950. С. 21–22. (параграф Киевская летопись 1238 г.).

літопису XIII ст, то він, на думку В.Т.Пашута, примикав до Київського літопису Рюрика Ростиславича другої половини XII ст.¹ Думку вченого щодо існування Київського літопису XIII ст. і його віддзеркалення у літописі Воскресенському недавно підтримав і дещо розвинув В.І.Стависький².

Необхідно відзначити, що, так само як в Галицько-Волинському ізводі, поняття «Руська земля» трапляється у Воскресенському літописі за XIII ст. набагато рідше, ніж у його попереднику, Київському ізводі XII ст. Слід сказати, що у цьому джерелі неначе відновлюється одна з тенденцій київського літописання попереднього століття: широке значення терміну частіше перекидає його вузьке розуміння.

У 1202 р. київський государ Рюрик Ростиславич «воста» на свого зятя Романа Мстиславича, князя галицько-волинського, змовився з чернігівськими Ольговичами і зібрався йти на Галич. Однак Роман випередив його і «скопя полкы Галичские и Володимерьские, и иде в Рускую землю», після чого вигнав тестя з Києва. Рюрик не змирився з втратою стольного града, наступного року зібрав велике військо, взяв штурмом...Київ, розорив і розграбував місто! Літописець вигукує: «Сотворися велико зло в Руской земли, яково же не бывало и отъ крещения надъ Киевомъ»³. У наведеному контексті поряд стоять обидва основні значення поняття Руська земля, широке й вузьке.

Типовою для такого подвійного тлумачення «Руської землі» вважаю літописну статтю 1207 р. У ній це поняття виступає в двох значеннях. Тоді чернігівський князь Всеволод Чермний «пришедь сѣде въ Києве, много зла сотворивъ земли Руской». Йдеться про Південну землю. А великий князь володимиро-суздальський Всеволод Велике Гніздо, дізнавшись про це, «сжалиси о томъ и рече: «Еда единѣмъ тѣмъ отчина земля Руская, а намъ не отчина ли?»⁴. Йшлося про порядок колективного володіння головними князями південною Руською землею, проте у цих словах проступає ще й розуміння Всеволодом приналежності не лише йому, а й іншим Рюриковичам, всієї тієї землі.

Під 1223 р. у Воскресенському літописі розповідається про вторгнення половецького війська на Русь. Розповівши про розгром половецьких орд татарським експедиційним корпусом Джебє і Субедея в південній Руській землі, книжник далі називає руських князів, котрі пообіцяли ханам допомогу проти ворога. Він перелічує переважно південноруських князів, але робить ремарку:

¹ Пашута В.Т. Указ. соч. С. 23.

² Стависький В. Київ і Київське літописання в XIII столітті. Київ, 2005.

³ ПСРЛ.Т. 7. Летопись по Воскресенскому списку. СПб., 1856 (далее – Воскресенская летопись). С. 107.

⁴ Воскресенская летопись. С. 114.

«Князя же великого Юрья Всеволодича Суздальскаго въ томъ совѣтѣ не было»¹, отже, йшлося про головних князів держави, госуларів Руської землі. Далі в поняття «Руська земля» так само вкладається подвійний зміст: «И съвокупаши землю Русьскую всю противу Татаромъ... Увѣдаша же татарове, яко идуть князи Рустии противу имъ»². Утім, все ж таки широке поняття «Руська земля» в наведених уривках літопису переважає над вузьким.

Особливо показовим для думки щодо превалювання широкого поняття терміну «Руська земля» виглядає контекст повідомлення про вторгнення війська Батия на Русь. Літописець філософськи підсумовує свої роздуми словами: «Бысть нахождение безбожныхъ татаръ на землю Рускую гнѣвомъ Божиимъ, за умножение грѣховъ нашихъ»³. Він не вбачає різниці між Північчю і Півднем, між Володимиро-Суздальською Руссю і Київською. А, повідомивши про смерть в Орді великого князя Володимиро-суздальського Ярослава Всеволодича в 1246 р., книжник із співчуттям до нього пише: «И много пострада отъ безбожныхъ татаръ за землю Рускую»⁴. Коли 1249 р. його син Олександр прийшов з Орди від ханів з ярликом «на Киевъ и на всю Рускую землю», тоді його брат Андрій «сѣдѣ на столѣ въ Володимери»⁵ на Клязьмі. В обох випадках поняття «Руська земля» використане книжником у найширшому його значенні.

Так само йдеться про Руську землю в повному її обсязі в повідомленні Воскресенського літопису під 1255 р. про обкладення Русі Ордою важкою даниною: «Тое же зимы приѣхаша численници изъ Татаръ, и сочтоша всю землю Рускую, и поставиша десятники и сотники, толико не чтоша игуменовъ, и поповъ и чрнѣнцовъ, кто служитъ святымъ церквамъ»⁶. Нарешті, в панегірику князеві володимиро-суздальському, а перед тим і новгородському Олександрові Ярославичу (1263 р.), з похвалою сказано, що він «много тружеса за землю Рускую, и за Новгородъ, и за Пьсковъ, и за всю землю Рускую животь свой полагаа за православное християнство»⁷.

При переважанні загальноруського розуміння воскресенським літописцем поняття «Руська земля» часом трапляється використання його в джерелі у прикладенні лише до Наддніпрянщини. Звичайно тоді, коли йшлося про напади кочовиків на південну Київщину і Переяславщину. Вище наводились контексти розповідей джерела з описом набігу монголо-татарського війська на Пів-

¹ Воскресенская летопись. С. 129–130.

² Там же. С. 130.

³ Там же. С. 153.

⁴ Там же. С. 156.

⁵ Там же. С. 159.

⁶ Там же. С. 161.

⁷ Там же. С. 164.

денну Русь 1223 року. Розповідаючи про вторгнення цього не баченого раніше страшного ворога на Русь і розгром ним половців, літописець вигукує: «Много бо ти Половци зла створиша Руской земли; Богъ же отмщение створи надъ безбожными куманы, сынми Измаиловыми, побѣдиша ихъ татари и инѣхъ языкъ»¹.

Отже, в статтях південноруських літописів, де йдеться про події XIII ст., загалом зберігається тенденція, характерна для контекстів XII ст. (маю на увазі Київський літопис): книжники вважають Руською землею всю територію розселення східних слов'ян. Але Наддніпрянщина, класична «Руська земля» XI – XII ст. у межах Київщини, Чернігівщини й Переяславщини, ледве помітна у Галицько-Волинському і Воскресенському ізводах.

¹ Воскресенская летопись. С. 129.

Розділ 2

«Отчина» і «дедина» в правосвідомості Давньої Русі

Поняття «Руська земля» (Русь) нерозривно пов'язане з поняттям «отчини». Адже члени дому Ярославичів, принаймні, ті, хто прагнув заволодіти південною Руською землею, здебільшого відстоювали своє право на неї як на свою «отчину», часом додаючи до неї ще й поняття «дедини». Показовим уявляється текст Лаврентіївського літопису під 1207 р. Тоді Ольгович Всеволод Чермний (Рудий) разом з половцями «пришед сѣде в Києве; ... слышавъ великий князь Всеволодъ Гюргевичъ, внукъ Володимерь Мономаха, оже Олговичи воюют с поганьми землю Рускую, и сжалися о томъ, и рече: «То ци тѣмъ [Ольговичам] отчина однемъ Руская земля, а намъ не отчина ли?»¹. Подібних прикладів чимало в Київському літописі XII ст, та й у інших літописних ізводах XII–XIII ст.

Поява терміну «отчина» в джерелах. При тому поняття «отчина» було зовсім не одвічним у літописі. За моїми спостереженнями над джерелами, в значенні спадкового княжого володіння воно з'являється в Повісті временних літ лише під 1097 р., у розповіді про рішення знаменитого Любечського з'їзду про розподіл земель у державі: «Кождо да держить отчину свою: Святополкъ Києвъ Изяславлю, Володимерь Всеволожоу, Давыдъ и Олегъ и Ярославъ Святославлю», далі цей текст продовжується словами: «А им же роздаялъ Всеволодъ города: Давыду Володимерь, Ростиславичема Перемышль Володареви, Теревовль Василкови»².

Мабуть, не випадково поняття «отчини» з'явилося на сторінках літопису лише в кінці XI ст. Саме в той час на Русі виникає індивідуальне велике землеволодіння, князівське і боярське. Природа їх була різною. Більше того, за змістом і характером вони багато в чому суперечили одне одному. Та різниця між ними виникла лише тоді, коли в суспільній правосвідомості народилось саме поняття індивідуального земельного володіння (це сталося в кінці X – на початку XI ст.)³, а вже потім княжі й боярські володіння оформлюються звичаєвим

¹ ПСРЛ. Т. 1. Лаврентьевская летопись. Вып.2. Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. 2-е изд. Л., 1927 (далі – Лаврентьевская летопись). Стб.429.

² Повесть временных лет. СПб., 1999. С. 110.

³ Див.: Котляр.Н.Ф. К истории возникновения нормы частного землевладения в обычном праве Руси // Древние славяне и Киевская Русь. Киев, 1989.

правом (друга половина XI–XII ст.). Ця суперечність і обумовлювала різну мотивацію й поведінку князів і бояр в суспільно-політичному і економічному житті Давньоруської держави, особливо за доби удільної роздробленості.

Проблема виникнення і еволюції великого феодального землеволодіння на Русі, княжого і боярського, належить до найбільш складних і неоднозначних. Вона досі не знайшла належного пояснення в історіографії, – при тому, що до неї звертались чи не всі авторитетні дослідники соціально-економічної історії Київської держави. Нез'ясованими залишаються джерела, перебіг процесів, хронологія генезису і розвитку землеволодіння і землекористування у східних слов'ян. Причина цього полягає в браку систематичних джерел, у бідності, уривчастості й суперечливості свідчень літописів, пам'яток права й інших джерел XII ст., у майже повній відсутності заслужуваних на довір'я вказівок на існування великого феодального землеволодіння взагалі. Через це історики почали шукати його в глибинах давньоруської історії, починаючи з IX ст.

Думка щодо виникнення земельних володінь у князів, бояр і дружинників в IX чи X ст. належить ще історикам середини – другої половини XIX ст.¹ Сприйняли її деякі вчені й у 30-х роках XX ст. Не знаходячи підтвердження в джерелах такої думки, Б.Д. Греков все ж таки погоджувався з подібним датуванням і твердив, що політична сила бояр в IX–X ст. мала ґрунтуватися на певних земельних володіннях². Серед них лише С.В. Юшков припускав наявність земель у боярській власності з другої половини XI ст.³

Значну ясність до проблеми внесли дослідження Л.В. Черепніна про закономірності і особливості земельної власності у ранньосередньовічній Русі. Вчений, котрий присвятив їй чимало праць, дійшов висновку, що для періоду X – XI ст. панівною формою феодальної земельної власності була державна. До її підвалин покладена корпоративна власність панівного класу. А вже в XII ст. складається землеволодіння князівське, боярське і церковне⁴.

Проте й Л.В. Черепнину, головним чином, через недостатність відомостей джерел, не пощастило аргументовано відповісти на головне питання, що при-

¹ Див, напр.: *Хлебников Н.* Общество и государство в домонгольский период русской истории. СПб., 1873. С. 102 и др.

² *Греков Б.Д.* Киевская Русь. М., 1953. С. 129. За це його через тридцять з лишнім років суворо критикував І.Я. Фроянов. Він твердив, що, якщо виходити з джерел, то бояри заводять «села» лише в XI ст. При цьому він посилався чомусь тільки на Правду Руську (*Фроянов И.Я.* Киевская Русь. Очерк социально-политической истории. Л., 1974. С. 65).

³ *Юшков С.В.* Нариси з історії виникнення й початкового етапу розвитку феодалізму в Київській Русі. Київ, 1992 (перевидання книжки, що побачила світ ще 1938 року).

⁴ *Черепнин Л.В.* Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности в IX–XV вв. // Пути развития феодализма. М., 1972. С. 150.

родно постає перед дослідниками: коли і яким чином виникають: 1. князівські і 2. боярські вотчини. Вчений із зрозумілою в нашому випадку обережністю припускав, що раніше інших, мабуть, створювалися княжі домени, які належали не державі, а вже самим князям як феодалам¹.

Історик скептично поставився до думки, ніби термін «село» в значенні княжого маєтку використовувався джерелами XI–XII ст. у розповідях про події, починаючи з середини X ст. Ішлося про село княгині Ольги, сільце Володимира Святославича Предславине, село Ракома, в якому один час начебто жив Ярослав Мудрий. Адже не ясно, який зміст вкладав літописець у саме поняття «село». Такі села могли бути замиськими дворами, а не феодалними маєтками.

Княже землеволодіння принципово відрізнялось від боярського. Спочатку вся земля держави була у верховній власності київського князя, він на власний розсуд міг переміщувати залежних від нього князів із однієї волості до іншої. З настанням доби удільної роздробленості княжі роди осідають у тих чи інших волостях, робляться їх володільцями. З середини XII ст. все частіше «отчинне» право заміщення княжих столів поступово витісняє старе право родового старійшинства, коли стіл переходив від одного брата до іншого, молодшого за віком. Ізяслав Мстиславич київський 1146 р. публічно проголосив своє право володіти Києвом, що належав раніше його батькові й дідові.

Неважко помітити, що в рішеннях Любечського з'їзду князів 1097 р. літописець чітко відділяє отчини від пожалувань Всеволода князям-ізгоям, тобто своїм безземельним родичам. Отчини згадані в цьому документі лише для обґрунтування права володінь землями головними тоді руськими князями. Це, здається, єдина згадка про отчини в літописанні за XI ст. Саме у 70-х – 90-х роках того століття князі-ізгої почали добиватися батьківських волостей і прагнули узаконити поняття «отчини». В реальності ж вотчинні володіння на Русі виступають у джерелах пізніше. Це пояснюється пізнім виникненням індивідуального земельного володіння – отчинного, яке передавалося від батька до сина, інакше кажучи, по вертикалі. Проте таке передання землі спочатку відбувалось в боярському середовищі. А в князівському роді панував інший порядок успадкування – родовий. При родовому порядку стіл переходив від старшого брата до наступного за часом народження, тобто по горизонталі.

Більшість істориків минулого вважала, що «ряд» (заповіт) 1054 р. Ярослава був звернений в минуле і покликаний закріпити існуючі тоді родово-

¹ Черепнин Л.В. Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности в IX–XV вв. С. 157–158.

патріархальні відносини в суспільстві¹. Така думка старої історіографії дожила до наших днів. Наприклад, О.В.Назаренко писав, що «ряд» 1054 р. укладається в рамки родового сюзеренітету Рюриковичів над Руссю, тобто збереження існуючого порядку речей². Проте ще на початку ХХ ст. В.О.Ключевський зовсім інакше оцінив внесок «ряду» 1054 р. у розвиток давньоруського суспільства. Він обґрунтував думку, згідно якої порядок успадкування київського та інших визначних столів («лествичное восхождение») бере початок від цього заповіту будівника Давньоруської держави. Згідно його переконання, «ряд» Ярослава встановив і принцип старшинства («старейшинства») поміж князями³. В «Курсі російської історії» Ключевського проглядає важлива думка, що стосунки сюзеренітету-васалітету в родині Рюриковичів теж засновані заповітом Ярослава.

Проблема зародження і поширення системи сюзеренітету-васалітету на Русі привертала увагу істориків здебільшого в другій половині ХХ ст. Раніше її або не вивчали в конкретно-хронологічному плані або вважали, що вона властива відносинам у середовищі панівного класу мало не з часу виникнення державності. Наприклад, С.В.Юшков гадав, що така норма в стосунках серед Рюриковичів існувала ще в Х і навіть у ІХ ст. Правда, він обмовився, сказавши, що «виникнення васалітету розвиненого типу слід віднести до часу синів і онуків Ярослава»⁴.

На думку О.П.Толочка, відповідь на питання: коли на Русі встановились відносини, що ґрунтувались на засадах сюзеренітету-васалітету, дав сам літописець у розповіді пор останні роки життя Всеволода Ярославича. Історик посилається при тому на відому цитату з Повісті временних літ: «Сѣдѣящю бо ему [Всеволоду] Кыевъ, печаль бысть ему от сыновець своихъ, яко начаша ему стужати, хотя власти [волости] ов сея, ово же другие. Сей же [Всеволод], омиряя их, раздаваше власти имъ»⁵. Саме за Всеволода, вважає дослідник, народилось поняття волості як умовного «держання», бенефіція, які роздавались тоді лише київським государем. Гадаю, що історик дещо прискорив процес розвитку феодалізму на Русі⁶.

¹ Див.: Пресняков А.Е. Указ. соч. С. 36; Юшков С. В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. Київ, 1992. С. 230 та ін.

² Назаренко А.В. Родовой сюзеренитет Рюриковичей над Русью // Древнейшие государства на территории СССР. М., 1986. С. 154.

³ Ключевский В.О. Сочинения в девяти томах. Т. 1. М., 1987. С. 183, 184.

⁴ Юшков С. В. Назв. праця. С. 228.

⁵ Повесть временных лет. С. 91–92.

⁶ Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. Киев, 1992. С. 34–35.

На схожій позиції стояв свого часу Л.В.Черепнін. Він дійшов висновку, що «ряд» Ярослава був воістину новаторським документом і базувався на засадах феодальної ієрархії, а основу союзу між його синами могли становити принципи сюзеренітету-васалітету¹. Цю думку він розвинув у пізнішій праці. Вчений вважав, що своїм заповітом Ярослав зобов'язав своїх наступників жити в злагоді («имейте в себе любовь, будете мирно живуще»), фундаментом чого мали бути принципи феодальної ієрархії. Старший син Ярослава, котрому він заповів київський стіл, ставав по смерті батька старішим для братів як по рахунку спорідненості, так і по місцю на «лествице» феодальної ієрархії: «Сего [Ізяслава] послушайте, яко же послушаете мене». Така система, думав Ярослав, гарантувала внутрішню цілісність держави².

Однак, конкретно розглядаючи в тільки-но згаданій статті феодально-ієрархічну структуру держави Ярославичів, Л.В.Черепнін будує дослідження на більш пізньому літописному матеріалі (XII–XIII ст.)³. Це зрозуміло, оскільки міжкнязівські стосунки XI – початку XII ст. набагато скупіше відбиті в джерелах.

На мій погляд, ієрархічні відносини між князями-Ярославичами, а далі взагалі в середовищі панівного класу, логічно впливають із заповіту Ярослава 1054 р. Адже система сюзеренітету-васалітету не лише пов'язана з порядком заміщення столів на засадах «лествичного восхождения», але й породжена, гадаю, самим цим порядком. Наділення Всеволодом небожів волостями, про яке повідав літописець під 1093 р., ґрунтувалось на якомусь правовому документі, природніше всього, – на «ряді» 1054 р. Або, принаймні, на нормі усного, звичаєвого права, яка природним чином походила від того заповіту. Тому даремно дехто з вчених думає, ніби «ряд» не вніс нічого нового в політичну структуру Русі другої половини XI ст.

Правове регулювання земельних відносин на Русі довгий час було відсутнє, навіть серед Рюриковичів. Надії обзавестись волостями серед молодшого покоління князів були, мабуть, породжені «рядом» Ярослава Володимировича і його впровадженням у життя. Ось витяг із короткого тексту того «ряду», відбитого в Повісті временних літ: «Се же поручаю в себе мѣсто столь старѣйшему сыну моему и брату вашему Изяславу Кыевъ; ...а Святославу даю Черниговъ, а Всеволоду Переяславль, а Игорю Володимерь, а Вячеславу Смо-

¹ Черепнин Л.В. Общественно-политические отношения в Древней Руси и Русская Правда // Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965.

² Черепнин Л.В. К вопросу о характере и форме Древнерусского государства X – начала XIII вв. // «Исторические записки». Т. 89. М., 1972. С. 360.

³ Там же. С. 369 – 378.

линескъ»¹. Новгородський перший літопис молодшого ізводу й кілька пізніших літописних ізодів конкретизують цю скупку картину розподілу Русі між Ярославичами: «И раздѣлиша землю: и взя вятшии Изяславъ Киевъ и Новгород, и ины города многы Киевскыя въ предѣлѣхъ; а Святославъ Черниговъ и всю страну вѣсточную и до Мурома, а Всеволодъ – Переяславль, Ростовъ, Суждаль, Белоозеро, Поволжье»².

Вчені по-різному поставились до процитованих слів Новгородського першого літопису³, джерела взагалі солідного і авторитетного. Наприклад, О.С.Пресняков із скепсисом⁴, а М.С.Грушевський, навпроти, з повною довірою⁵. Здається, ближчим до істини був Грушевський, тому що розділення держави серед Ярославичів відбилось у пізніших літописах, а також у «Повчанні» Володимира Мономаха. Виглядають правдоподібними звістки деяких літописів, наприклад, Софійського першого і Воскресенського, про перехід Новгорода під владу Ізяслава ще за життя батька, напевне, незабаром по смерті в цьому місті старшого Ярославича Володимира (1052 р.). Повідавши про хворобу Ярослава Володимировича під 1054 р., літописець зауважив: «Изяславу сущу тогда въ Новѣгородѣ»⁶. Здається, ця звістка заслуговує на довір'я. Ймовірно, київський государ доручив старшому синові наглядати за віддаленим від столярного граду Новгородом, адже сепаратистські тенденції тамтешньої верхівки давали себе знати мало не з часу об'єднання давньоруських Півночі й Півдня в кінці IX ст.

У «ряді» Ярослава було закріплено давній порядок заміщення столів – «лествичного восхожденія», від одного брата до наступного за віком, що виходить із розповіді Нестора про останні місяці життя Всеволода, котрий посідав київський стіл з 1078 до 1093 р.⁷ Дло тодішнього покоління старших Ярославичів це виглядало природним. Однак у документі не був пом'янутий ще один Ярославич – Ростислав, син Володимира. Йому не дісталось нічого з батьківського спадку, та й не могло, мабуть, дістатися, бо він випадав із принципу наслідування, відстоюваного Ярославом Володимировичем. Тим не менше, існують все ж таки певні підстави припускати, що Ростислав, син старшого Яросла-

¹ Повесть временных лет. С. 70.

² Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. С. 469.

³ Ця стаття вміщена в рукописі Археографічної комісії перед Комісійним списком Новгородського першого літопису.

⁴ Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси. Лекции по русской истории. М., 1993. С. 35–41 (вперше опубліковано в 1909 р.).

⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 2. Львів, 1905. С. 46, 62 та ін..

⁶ ПСРЛ. Т. 7. Летопись по Воскресенскому списку. СПб., 1856. С. 333.

⁷ Повесть временных лет. С. 91.

вича Володимира, котрого на 1054 р. вже не було серед живих, міг одержати від діда якісь волості, чомусь не згадані в тому «ряді».

Оригінальні й дещо парадоксальні думки щодо заповіту Ярослава висловив А.Поппе. Він вважає, що «ряд» 1054 р. потрапив до літопису в уже переосмисленій у правління Всеволода формі й був викладений на папері лише за Володимира Мономаха (тобто, в Повісті временних літ). Поппе гадає, що після смерті в 1052 р. старшого сина Володимира Ярослав чітко зрозумів, що жодному з його синів не втримати влади на Русі. Звідси його рішення розділити країну поміж трьома старшими братами, наділивши їх загальною відповідальністю за політичний порядок в державі. Тому тріумвірат Ярославичів не був вигадкою государя в годину слабкості чи союзом для подолання незгод і чвар, а державним механізмом, створеним самим Ярославом¹. Як мені здається, ця думка А.Поппе виходить з постулату про надзвичайну державну мудрість Ярослава і суперечливість політичної ситуації, що склалася на Русі після смерті старого государя. Адже «ряд» 1054 р. якраз і не закріпив розділу Русі між Ярославичами, у ньому йшлося скоріше про колективну владу Ярославичів у державі.

Втім, не варто ідеалізувати суспільно-політичну вагу і значення заповіту Ярослава. Він був документом свого часу і не слід вимагати від нього більше, ніж він міг дати. Адже в «ряді» все ж таки не було чітко прописане головне у плані майбутнього розвитку державності питання: самий порядок наслідування (успадкування) головного київського стола. Невиразна формула «се же поручаю в себе мѣсто столъ старѣйшему сыну моему и брату вашему Изяславу Киевъ» і заклик слухатися його так, як слухалися самого Ярослава, не сприймалися суспільною правосвідомістю, та й самими синами київського государя у тому розумінні, що головний престол держави передається старшому в роді, Ізяславу. Недарма незабаром по кончині Ярослава виникає тріумвірат трьох його старших синів: Ізяслава, Святослава і Всеволода. Доводиться визнати, що в «ряді» були підсвідомо закладені зерна усобиць в родині Ярославичів, які буйно проросли через два десятиліття після його кончини, в 70-х – 80-х роках XI ст.²

Вже мовилося про те, що Повість временних літ і пізніші літописи переказали заповіт Ярослава в скороченому вигляді й узагальненій формі. Але й уміщений у джерелі текст «ряду» справляє враження, що акт Ярослава передбачав передання Києва за системою «від старшого брата до наступного за часом народження», тобто – «лествичного восхожденія». Така думка підкріплюється згаданим вище свідомством «Повісті» про останні місяці життя Всеволода,

¹ Поппе А. О зарождении культа св. Бориса и Глеба // *Russia medievalis*. Т. VIII, 1. München. 1995. S.66 – 67.

² Котляр Н.Ф. Древнерусская государственность. СПб., 1998. С. 150–162.

на що звернув увагу ще В.Й.Ключевський¹. Нестор оповідає, що перед кончиною Ярослав звелів покликати до нього улюбленого сина Всеволода і сказав йому: «Сыну мой! Благо тобѣ, яко слышу о тобѣ кротость, и радуюся, яко ты покоиши старость мою. Аще ти подасть Богъ *приятти власть стола моего по братъи своей, с правдою, а не с насильемъ*, то егда Богъ отведеть тя от житья сего, да ляжеша, идеже азъ лягу, у гроба моего, понеже люблю тя паче братъи твоее»².

Наведені слова літопису природніше всього тлумачити у тому сенсі, що саме Ярослав установив передання влади від старшого брата до наступного за віком, і що цей порядок київський князь вважав єдино законним. Знаменно, що стежити за додержанням правила «лествичного восхожденія» Ярослав доручив не безпосередньому наступнику Ізяслава, відомому своєю буйною вдачею і важким характером Святославу, а спокійному і розважливому Всеволоду. Далекоглядний Ярослав Володимирович неначе передбачав смуту далекого 1073 р., коли Святослав із пасивною підтримкою Всеволода вижене Ізяслава з Києва і, порушивши заповіт батька, сяде на головний руський престол. Правим був Л.В.Черепнін, коли написав про «ряд» 1054 р.: «Це не моральне повчання глави родини, а політичний заповіт глави держави»³.

Як відомо, передання влади за принципом родового старійшинства, від брата до брата, бере початок в родоплемінному суспільстві. Так могло бути і в східнослов'янському середовищі часу народження державності, адже вона також склалася в родоплемінній спільноті. Але давньоруські джерела не дають підстав для подібного твердження. Бо в державну практику Рюриковичів у часи перед Ярославом родове старійшинство не увійшло, судячи з найдавніших збережених часом літописів, – Повісті временних літ і Новгородського першого літопису молодшого ізвода. Можливо, це сталося просто через фізичну неможливість такого передання влади. Адже Олег, Ігор і Святослав, якщо виходити з літописних оповідей, братів не мали⁴. Брати ж Володимира Святослави́ча Ярополк і Олег загинули в змаганнях за київський стіл. Те ж саме сталося майже з усіма братами Ярослава. Його угода з братом Мстиславом 1026 р., коли південна Руська земля була поділена між ними по Дніпру, стала першим правовим документом, що регулював князівські земельні відносини на Русі.

Тому доводиться визнати, що лише по смерті Ярослава родовий порядок успадкування київського та інших столів («лествичное восхождение») вступив

¹ Ключевский В.О. Указ. соч. С. 183.

² Повесть временных лет. С. 91. Тут і далі виділено мною.

³ Черепнин Л.В. Общественно-политические отношения ... С. 172.

⁴ В угоді з греками 944 р. згадані небожі («нети») Ігора, та, швидше за все, то були діти його сестер, а не братів.

у силу, хай навіть князь і скористався з відомого йому древнього звичаю. Еволюція політичного життя в країні по кончині Ярослава склалася не так, як передбачав старий государ. Його новаторський у самій своїй суті «ряд», мабуть, не міг бути повністю зрозумілим сучасникам. Святослав і Всеволод Ярославичі зовсім не вважали, що Ізяслав здатний замінити їм батька як верховний сюзерен, до чого закликав їх заповіт 1054 р.

Судячи з порівняно докладно відбитого в літописі життєпису Ізяслава і по смертного його панегірика з докладною характеристикою князя, він не мав державних здібностей, якими в достатку володіли його батько і дід, був нерішучою людиною¹. Тому Ізяслав і погодився на спільне з двома молодшими братами управління Руссю. Можливо, через це історики (і серед них А.Поппе) *post factum* вирішили, ніби Ярослав у своєму заповіті не встановив порядку одноосібного заміщення київського стола. На мою думку, якраз і встановив, і досить певно, особливо якщо врахувати розповідь про передсмертні його слова Всеволоду (згадані в літописі під 1093 р.). Інша річ, що в Ізяслава не вистачило рішучості й політичної волі настояти на виконанні братами «ряду» батька.

Суперництво князів-ізгоїв за отчини. На мій погляд, ідея отчини і проведення її в життя князями-Рюриковичами стали могутнім стимулом в суспільному житті й державному будівництві Давньоруської держави, починаючи з 60-х – 70-х років XI ст. Та попервах змагання за отчини мало спорадичний, спонтанний характер, увійшовши до практики міжкнязівських відносин лише з кінця 70-х – 80-х років XI ст.

Вважаю, що відстоювання отчинного порядку успадкування землі й майна було однією з головних причин настання удільної (феодальної) роздробленості Давньоруської держави. На думку авторитетів історичної науки М.М.Тихомирова, Б.О.Рибакова, Л.В.Черепніна, В.Т.Пашута та ін. роздробленість стала наслідком виникнення і розвитку феодальних відносин у давньоруському суспільстві. Вона визрівала в надрах суспільства не одне десятиліття завдяки соціально-економічному поступу на всій території держави – в землях і князівствах².

У Київській землі (великокнязівському домені), Чернігівському, Ростово-Суздальському, Тверському, Галицькому, Волинському, Смоленському, Новгородському та інших князівствах протягом XI–XII ст. народилась і виросла земельна знать, спочатку, слід гадати, князівська. Вотчинники-феодалі, не ли-

¹ У посмертній похвалі Ізяславу Нестор одверто написав: «Не бѣ бо в немъ лсти, но простъ мужъ умом, не воздая зло за зло» (Повесть временных лет. С. 86).

² Див.: Рыбаков Б.А. Первые века русской истории. М., 1964. С. 145–157; Пашута В.Т. Черты политического строя Древней Руси // Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965; Черепнин Л.В. К вопросу о характере и форме Древнерусского государства X – начала XIII вв. // Исторические записки. 1972. № 89.

ше князі, а й великі та сильні бояри, сиділи в укріплених садибах, а то й замках, мали власні й численні збройні загони. Не випадково настання роздробленості збіглося в часі з початком активної (в багатьох випадках збройної) участі бояр-землевласників в соціальному й політичному житті держави. Вотчинники, особливо у віддалених від південних степів землях, перестають бути зацікавленими в загальноруських походах проти ворога, насамперед, половців, оскільки, не пускаючись у ризиковані воєнні акції, одержували гарантовану й постійну ренту від феодално залежного населення. Окремі землі держави напередодні настання роздробленості настільки вирости й зміцніли, що київський осередок влади на чолі з великим князем став заважати їм у проведенні внутрішньої й зовнішньої політики¹.

Зважимо й на те, що правове регулювання земельних відносин на Русі довгий час було відсутнє, навіть серед Рюриковичів. Надії обзавестись волостями були породжені серед молодшого покоління Ярославичів «рядом» Ярослава Володимировича 1054 р. і початками його впровадження в життя. Та вони не справдилися.

І все ж таки в заповіті Ярослава існувала певна недовомовленість, нечіткість визначень. На мою думку, вона й викликала до життя приховану спочатку опозицію в середовищі князів-ізгоїв, котрі з перебігом часу взяли за зброю, щоб відвоювати у дядьків родові землі, – волості, що належали їхнім батькам. Зрозуміло, що ізгої віддавали перевагу «отчинному» принципу успадкування столів, – насамперед, тому, що вони не бачили близьких перспектив одержати волості за родовим старійшинством. Ніхто з них не бажав чекати доти, доки хтось із дядьків, – а краще всі вони! – перемруть. До того ж традиційний порядок «лествичного восхожденія» одразу ж почали порушувати ті, хто був покликаний слідкувати за його додержанням, – тріумвіри-Ярославичі. Ізгої й започаткували змагання за впровадження «отчинного» принципу заміщення княжих столів.

Всупереч поширеній у науковій літературі думці щодо вирішальної ролі землеволодільців бояр у розкручуванні механізму роздробленості бачу одну з головних причин її настання саме в діяльності князів-Рюриковичів. У джерелах відсутні відомості про порядок передання землі й іншого майна в родинах бояр, власників землі. Та природніше всього вважати, що вони успадковували свої землі виключно за отчинним правом, від батька до сина, тоді як князі тривалий час були змушені задовольнятися родовим правом «лествичного восхожденія», коли землі й інше добро передавались від старшого брата до наступного за часом народження. Молодше ж княже покоління (сини, небожі, онуки та ін.) не могло брати участі в цьому процесі. Тому багато хто серед них почу-

¹ Греков Б.Д. Киевская Русь. М., 1953. С. 505.

вався обділеним и гостро протестував проти такого порядку престолонаслідування, часто вдаючись до зброї.

Відрізана від Києва безкрайніми степами, в яких панували кочовики (з 60-х років XI ст. половці), Тмуторокань, руське володіння на Північному Кавказі, стала форпостом спротиву ізгоїв спочатку тріумвірам, а далі київському князеві Всеволоду Ярославичу, котрий посів головний руський стіл у 1078 р.

Та повернемося до старших Ярославичів. У 1073 р., порушивши родовий порядок заміщення київського столу, Святослав Ярославич усунув старшого брата Ізяслава і сів на його місце. Ізяславу довелось втікати закордон. А Святослав зосередив під своєю владою Київську (великокняжий домен), Чернігівську, Сіверську, Муромську, Новгородську й Псковську землі, а також Поволжя і Тмуторокань. За розмірами володінь, матеріальними ресурсами і військовою могутністю він вирішально переважав свого брата Всеволода і керував новим дуумвіратом, що виник скоріше *de facto*, ніж шляхом укладення відповідної угоди між братами.

Джерела, насамперед Повість временних літ, скупо висвітлюють недовге (менше чотирьох років) перебування Святослава Ярославича на київському столі. І все ж таки літопис створює враження того, що він намагався усунути Всеволода від керівництва державою. Існують підстави погодитися з думкою Грушевського: «Зробивши такий сильний крок по дорозі до єдиновласти й усунувши одного брата, Святослав ледве щоб мав охоту заспокоїтися на тім. Та поки він мав небезпечного противника в особі Ізяслава, а нім з ним упорався, смерть заскочила його, – занадто скоро, аби він міг показати своїх плани»¹.

Кончина Святослава у кінці грудня 1076 р. блискавично перетворила його дев'ятьох (!) синів із могутніх спадкоємців київського престолу на безправних ізгоїв, бо джерела не дають підстав думати, наче хоч хто-небудь із них одержав від Ізяслава чи Всеволода навіть незначні волості. Як виходить з літопису, особливо гостро переживав своє соціальне падіння один із старших Святославичів Олег. Він одним із перших серед покоління ізгоїв кінця 70-х років XI ст. схопився за зброю, при тому піднявся не проти рівного собі, а проти самого великого князя київського.

Утім, трохи раніше цим нелегким шляхом рушив син В'ячеслава Ярославича Борис. Навесні 1077 р. він скористався відсутністю в Києві Всеволода (той подався на Волинь назустріч брату Ізяславу, котрий повертався з Польщі) і сміливим «изъездом» раптово заволодів Черніговим. Щоправда, він зміг утриматися в місті лише вісім днів (з 4 по 12 травня) і змушений був втікати до Тмуторокані, де сидів інший ізгой, старший син Святослава Ярославича Ро-

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 2. С. 62.

ман¹. Це стало початком масштабної боротьби ізгоїв проти Всеволода Ярославича, що розгорнулася наступного, 1078 р., а притулком для них стала відрізна на Половецьким степом від Русі Тмуторокань.

Того року до Всеволода, що сидів на чернігівському столі, раптово прийшов Олег Святославич, котрий за волею Ізяслава Ярославича втратив Володимир Волинський. Можна припустити, що Олег вимагав для себе волості: якщо не Чернігова, то якихось міст у Чернігово-Сіверській землі, що виходить із розвитку подій. Немає сумніву в тому, що він керувався при цьому отчинним правом: ця земля належала його батькові. Та замість задоволення його вимог Всеволод разом із сином Мономахом ... пригостили його обідом! Ображений Олег побіг второваним Ростиславом Володимировичем і Борисом В'ячеславичем шляхом з Чернігова до Тмуторокані. Там він об'єднався з Борисом².

Енергійно діючі змовники намагались повернути собі отчини: Олег Чернігово-Сіверську, а Борис Смоленську землі. У боротьбі за волості вони не зупинились перед нечуваним доти й аморальними вчинком: залучили до участі в міжкнязівському змаганні смертельних ворогів Русі, половецьких ханів. Важко сумніватися в тому, що скоєне ними справило тяжке враження на суспільство, привело його в стан жаху. Під 1078 р. Нестор емоційно повідав про цею моторошну для кожної руської людини подію: «Приведе Олегъ и Борисъ поганя на Русьскую землю... И побѣдиша половци Русь, и мнози убъени быша ту... Олегъ же и Борисъ придоста Чернигову, мняще одолѣвше, а землѣ Русьскѣй много зло створше, проливше кровь хрестьянску, ея же крове взищеть Богъ от руку ею, и отвѣтъ дати има за погубленыа душа хрестьянскы»³.

І в наступні роки Олег Святославич буде неодноразово наводити половецьких ханів на Русь. Спливе більше ста років, і безіменний співець «Слова о полку Ігоревім» пристрасно засудить Олега, давши йому влучне і красномовне прізвисько «Гориславич»:

«Тъ бо Олегъ мечемъ крамолу коваше
и стрѣлы по землѣ сеяше...
Тогда, при Олзѣ Гориславличи
сеяшеться и растяшеть усобицами,
погибашеть жизнь Дажьдбожа внука⁴;
в княжихъ крамолахъ вѣци човекомъ скратишась.
Тогда по Руской земле рѣтко ратаеве кикахуть,

¹ Повесть временных лет. С. 85.

² Там же. С. 85, 102. Літописець підкреслив, що Олег утік від Всеволода.

³ Там же. С. 85.

⁴ Руські люди вважали себя дітьми і внуками язичницького божества Сонця – Дажьдбога.

но часто врани граяхуть,
трупиа себѣ дяляче,
а галичи свою рѣчь говоряхуть,
хотять полетѣти на уедие»¹.

Спочатку Олег і Борис із половецькою ордою, що складала головну силу їх війська, перемогли дружину Всеволода і захопили Чернігів. Тоді Всеволод звернувся за допомогою до старшого брата Ізяслава, котрий недавно повернувся на київський стіл. 3 жовтня 1078 р. вони спільними зусиллями розгромили ізгоїв у кривавій битві на Нежatinій Ниві поблизу Чернігова. В бою загинули великий князь київський Ізяслав і Борис. Олег з купкою дружини побіг до Тмуторокані й на час принишк, а Всеволод Ярославич сів на київському столі². Так завершився другий акт драми, що повідала про халепи князів-ізгоїв на тернистому шляху до оволодіння батьківським спадком.

Третій її акт прийшовся на князювання в Києві Всеволода Ярославича (1078–1093 рр.), котрий щодо ізгоїв попервах діяв швидко і рішуче. Він одразу «посади сына своего Володимера Черниговѣ, а Ярополка Володимери, придавъ ему Туровѣ»³. Ці дії були спрямовані насамперед проти Олега Святославича. Нагадаю, що раніше Олег сидів у Володимирі Волинському і зазіхав на Чернігів. А в Турові один час княжив батько Ярополка Ізяслав. Наступного року Всеволод на чолі війська зупинив біля дніпровської фортеці Воїня брата Олега Романа, котрий претендував на волость у Чернігово-Сіверській землі. Потім біля Переяславля Руського Всеволод «створи миръ с половци», приведеними Романом. Смерть Романа від рук тих самих половців на зворотному шляху до Тмуторокані навряд чи була випадковою. Нестор зі смутком відзначив: «Суть кости его [Романа] и доселѣ лежаче тамо»⁴.

Владну руку київського государя (швидше його співправителя і сина Володимира Мономаха) можна побачити і в іншому повідомленні Повісті временних літ того самого 1079 р.: «А Ольга [Святославича] емше козаре и поточиша за море Цесарюграду. Всеволодъ же посади посадника Ратибора Тмуторокани»⁵. Загибель Романа і заслання бунтівного Олега до Візантії можна пов'язати з політикою Всеволода, спрямованою на придушення ізгоїв, так само, як і посаження київського посадника в Тмутороканському анклаві.

¹ Слово о полку Игореве. Под ред. В.П.Адриановой-Перетц. М.;Л., 1950 (Литературные памятники). С. 15–16.

² Повесть временных лет. С. 85–86.

³ Там же. С. 87.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

Втім, літописна звістка 1081 р. дещо суперечить думці про самовладну політику Всеволода Ярославича, однією з цілей якої було подолання виступів ізгоїв. Грушевський дотепно зауважив, що Всеволод усе своє князювання тільки те й робив, що відбивався від ізгоїв. Історик мав на увазі, крім іншого, таке свідчення Повісті: «Бѣжа Игоревичъ Давыдъ с Володаремъ Ростиславичемъ... И придоста Тмутороканю, и яста Ратибора, и сѣдоста Тмуторокани»¹. Можна прийняти думку історика, згідно якої ізгої здійснили невдалу спробу відняти у Ярополка Ізяславича Волинь (чи принаймні її частину), але, одержавши одкоша, подалися до далекої Тмуторокані, традиційне пристанище вигнанців-Рюриковичів. Ця думка виходить із пізніших спроб галицьких Ростиславичів і Давида Ігоровича заволодіти Волинською землею².

Більш важливим уявляється інше: самовільне захоплення Давидом і Володарем належної київському государю Тмуторокані, та ще й усунення його посадника Ратибора. Адже це було відвертим викликом Всеволоду, його владі в державі. Проте київський государ ніяк не зреагував на визивні дії двох ізгоїв, хоча міг би послати до Тмуторокані Володимира Мономаха й вигнати звідти Давида з Володарем, подібно до того, як вчинив у 1065 р. його брат Святослав, що легко усунув звідти Ростислава Володимировича.

Можна думати, Всеволод і Володимир об'єктивно й тверезо оцінили становище, яке склалося тоді в Передкавказзі. Ізгої з кожним роком приносили все більше неприємностей Києву. Половецький степ був одвічним головним боєм київських государів, а на кочовиків спиралась ізгої. До того ж активізувався Ярополк Ізяславич, котрий був старійшим Рюриковичем після Всеволода, і доводилось витрачати сили і гроші на його стримування³. Можливо, Всеволод і його старший син розуміли, що їм не втримати Тмуторокані, адже комунікації між нею й іншими руськими містами з кожним роком все більше перекривались половцями.

Певно, несподівано для всіх знову зробив руською Тмуторокань ні хто інший, як Олег Святославич, котрий несподівано для ізгоїв (можна думати, і для київського государя) з'явився з візантійського полону. 1083 року він схопив Давида і Володаря, а сам сів на тмутороканський стіл. Але незабаром по тому він відпустив ізгоїв на Волинь, де бачимо Ростиславичів наступного року⁴. І знову Всеволод із сином не вжили каральних акцій проти Олега. Щоправда,

¹ Повесть временных лет. С. 87.

² Грушевський М. Назв. праця. С. 73.

³ Навряд чи Всеволод міг поводитися з Ярополком так само безцеремонно, як з іншими ізгоями.

⁴ Повесть временных лет. С. 87.

Тмуторокань здавна вважалась на Русі володінням чи принаймні зоною впливу чернігівських Ольговичів, і, може бути, через це дуумвіри поглянули на вчинок Олега крізь пальці?

Та зовсім інакше вони реагували на непослух Рюриковичів на реально підвладній їм території держави. Під 1084 р. літописець відзначає: «В се же время выбегоста Ростиславича два¹ от Ярополка² и пришедши прогнаста Ярополка. И посла Всеволодь Володимера, сына своего, и выгна Ростиславича, и посади Ярополка Володимери»³. Всеволод Ярославич вчинив як справжній феодальний сюзерен: приборкав одних васалів і відновив у правах іншого.

Все ж таки Всеволоду з Володимиром не пощастило дотриматися послідовної лінії додержання порядку сюзеренітету–васалітету і стримування непокірних ізгоїв. Того самого 1084 р. «Давыдь [Ігоревич] зая грькы въ Олешьи»⁴ – мабуть, то були «гречники», руські купці, що ходили до Візантії Грецьким шляхом. Дії дуумвірів у цій кримінальній справі виявились політично нечіткими і компромісними: «Всеволодь же, послав, приведе и [Давида] и вда ему Дорогобужь»⁵. Подібним чином Всеволод із Володимиром намагались задобрити енергійного і захланного ізгоя. Як бачимо, в стосунках з ізгоями дуумвіри використовували політику батога і пряника: одних усмиряли, іншим кидали кістку. Це приносило тимчасове заспокоєння політичної та соціальної ситуації, але в кінцевому рахунку привело до послаблення центральної влади та єдності держави, що далось взнаки незабаром по смерті Всеволода Ярославича і відсторонення Володимира від київського престолу в 1093 р.

Припускаю, що, віддаючи Давидові Ігоревичу Дорогобуж із волостю, розташований поблизу Волинського князівства Ярополка Ізяславича, Всеволод і Володимир передбачали, що цей ізгой (батько якого за «рядом» Ярослава одержав м.Володимир із землею) претендуватиме на волинський стіл. Можливо, дуумвіри намагались у такий спосіб стримувати претензії Ярополка на одержання частини батьківських володінь. А поява на Волинському порубіжжі напористого і нерозбірливого в засобах (що він яскраво продемонструє 1097 р.) Давида Ігоревича не могло не стривожити Ярополка. Напевне, волинський князь побачив у пожалуванні його братові в перших Дорогобужа (і побачив, переконаний, слушно) намагання київського государя позбавити його Волині. Тому й зважився на відчайдушний крок.

¹ Не названі на ім'я.

² Можливо, пересиджували у нього в м.Володимирі якийсь час після вигнання з Тмуторокані.

³ Повесть временных лет. С. 87.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

Під 1085 р. (насправді це сталося в 1086-му) Повість, що явно симпатизувала старшому Ізяславичу, відзначила: «Ярополкъ же хотяше ити на Всеволода, послушавъ злыхъ совѣтниківъ». Дізнавшись про це, київський князь послав проти нього Мономаха. Ярополк не став чинити опору і втік до Польщі, залишивши в Луцьку родину й дружину. А «Володимеръ же посади Давыда Володимери, на Ярополка мѣсто»¹.

Так виправдались найгірші побоювання Ярополка Ізяславича. Його суперник заволодів-таки Володимиром. Тому через рік «приде Ярополкъ изъ Ляховъ и створи миръ съ Володимеромъ... Ярополкъ же сѣде Володимери»². Здавалось, status quo був відновлений. Але того самого 1086 р. Ярополк несподівано і з неясних причин рушив на належний Ростиславичам Звенигород галицький і загинув від руки підсланого, мабуть, іншим ізгоем (Рюриком) якогось Нерядця, – не випадково після вбивства Ярополка той Нерядець утік до Рюрика в Перемишль³. А Давид незабаром по тому сів у Володимирі.

Варто відзначити дивовижну солідарність ізгоїв у відстоюванні своїх отчин, навіть тоді, коли їх самих розділяли незгоди і навіть ворожнеча. Вони дались взнаки повною мірою лише через десять років – між Давидом Ігоревичем і Ростиславичами. Але 1086 року всі ізгої з'єднаним фронтом рушили на Ярополка, бо в ньому небезпідставно бачили наступника Всеволода на київському престолі.

Веломовно і зворушливо повідавши про кончину і урочисте поховання Ярополка в Київській церкві святого Петра⁴, Нестор далі на десять років неначе забуває про долі Волинської землі та її князів. Але з подальших розповідей Повісті временних літ, зокрема з викладу рішень Любецького з'їзду 1097 р., робиться зрозумілим, що Всеволод із Мономахом 1086 р. вирішили розділити цю землю на кілька волостей. Левову частку з м.Володимиром одержав Давид Ігоревич. Берестейську землю київський государ віддав старшому з тієї пори Ізяславичу – Святополку, а собі взяв Погорину, приєднавши її до свого київського домену⁵.

Для теми мого дослідження важливим є те, що Давид заволодів виділеним 1054 року Ярославом Володимировичем його батькові містом Володимиром із волостю. Однак на цьому він не заспокоївся і продовжував претендувати на інші волості, хай і належні іншим Рюриковичам. Короткозора тактика умиро-

¹ Повесть временных лет. С. 87.

² Там же.

³ Там же. С. 88.

⁴ Там же.

⁵ Див.: Грушевський М. Назв. праця. С. 77; Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси. Лекции по русской истории. Киевская Русь. М., 1993. С. 49.

творення агресора привела в кінцевому рахунку до страшного злочину, скоєного Давидом одразу по завершенні з'їзду в Любечі.

Чи було офіційне одержання Давидом Ігоровичем батьківського Володимира простим збігом обставин? Навряд. Занадто активно і відкрито домагався він Волині, щоб Всеволод із сином могли закрити на це очі. Бунтівного ізгоя, онука Ярослава, мабуть, даремно думали вони, можна втихомирити, давши йому якесь значне володіння. І він одержав свою отчину. Так уперше на Русі фактично була віддана данина отчинному порядку заміщення княжого стола, – задовго до Любецького з'їзду, на якому погодились із цим порядком не без впливу ізгоїв¹.

Але ж отчинний порядок суттєво підривав саму ідею єдиновладної монархії й призводив до її структурного послаблення. Б.Д. Греков вважав наївним літописне пояснення нездатності Всеволода Ярославича тримати у покорі ізгоїв його старістю і неміччю. Історик писав, що тоді вже настали «нові часи», і приєднався до думки С.М. Соловйова, що за Всеволода почалась боротьба за створення відособлених від Києва «вотчин-княжінь»². Уважне вивчення літописів за кінець XI – першу половину XII ст. підтверджує цю тезу.

Думаю, що правим був О.Є. Пресняков, коли твердив, що ізгої розхитували підвалини держави, а «Всеволод був не в силі довести до кінця політику концентрації волостей і змушений був йти на поступки отчичам окремих частин землі Руської, поступки, що підготували рішення Любецького з'їзду»³. При цьому він, так само, як і більшість істориків, не враховував тієї важливої обставини, що Всеволод правив на Русі не одноосібно, а разом із сином.

Важко відповісти на питання: чим була викликана непослідовність київських дуумвірів у справі об'єднання держави (до чого вони явно прагнули) і відповідно – в утриманні в покорі підвладних їм князів. Можна було б пояснити її м'яким і поступливим характером Всеволода, його небажанням вдаватися до військової сили навіть тоді, коли, здавалось, без неї не обійтись. Але ж він мав сина і співправителя Володимира, котрому було не позичати ні державного розуму, ні рішучого характеру, ні полководницького вміння. Напевне, щось не підвладне ні Всеволоду, ні Мономаху перешкоджало їм постійно утримувати ізгоїв під владою.

Це «щось», на мій погляд, лежало в правовій площині. Адже правове поле «ряду» 1054 р. у сфері престолонаслідування і розподілу волостей обмежувалось єдиним, першим поколінням Ярославичів, п'ятьма синами старого князя.

¹ Котляр Н.Ф. Древнерусская государственность. С. 207–214.

² Греков Б.Д. Киевская Русь. М., 1953. С. 499.

³ Пресняков А.Е. Указ. соч. С. 48.

Навіть старший і дорослий на той час онук Ярослава Ростислав не був внесений до «ряду». І хоча не існує впевненості в тому, що заповіт Ярослава дійшов до нас у повному, не зміненому вигляді, доводиться виходити з відображеного в літописах тексту.

Як би там не було, Всеволод із Мономахом на початок 1090-х років загалом задовольнили претензії ізгоїв на волості. Здавалось би, останні роки життя цього старого, хай і дряхлого, государя могли б минути мирно і спокійно. Та цього не сталося. Небожі вимагали від нього все нових волостей, а йому доводилось задовольняти їх апетити, і це затьмарювало його життя: «Сѣдѣи бо ему Киевѣ, печаль бысть ему от сыновець своихъ, яко начаша ему стужати, хотя власти [волости] ов сея, ово же другие; сей же, омиряя их, раздаваше власти имъ»¹.

Ці щирі слова Нестора свідчать насамперед про неуспішність політики Всеволода і Володимира щодо ізгоїв. Вона не принесла батькові й синові задоволення, а державі – єдності, хай навіть відносної. Залишаючи світ, Всеволод покинув Русь, на яку насувалась хвиля усобиць. Вона затопила країну вже через рік по його смерті. Як і раніше, цю хвилю підняли ізгої.

Отже, 13 квітня 1093 р. у Києві сконав Всеволод, останній серед синів Ярослава. Перед його сином і співправителем Володимиром відкривався прямий шлях до престолу, хай оснований на отчинному порядку, що його так вперто і відчайдушно відстоювали з мечами в руках князі-ізгої й, напевне, зуміли внести до правосвідомості частини князів і бояр. Але Володимир Всеволодич не скористався з цієї можливості.

За свідченням Нестора, «Володимеръ же нача размышляти, река: «Аще сяду на столѣ отца своего, то имам рать съ Святополком взяти, яко есть столѣ преже отца его былъ»². Вбачаю в цих словах чіткий доказ визнання Мономахом порядку «лествичного восхождения», адже згідно його Святополк Ізяславич був старшим серед Ярославичів. Навряд чи варто шукати в у вчинку Володимира Всеволодича, котрий добровільно передав Київ Святополку Ізяславичу, що сидів у закутному маленькому Турові, тверезий розрахунок чи побоювання війни з ним³. Адже у військовій потузі він був незмірно сильнішим від Святополка, ще й володів військовим талантом, на відмінність від цього свого брата в перших. Протягом наступних двадцяти років, аж до вокняжіння в Києві в 1113 р., Володимир Всеволодич послідовно відстоював принцип родового старійшинства щодо київського престолу. До того ж, імовірно, Мономах, кот-

¹ Повесть временных лет. С. 91–92.

² Там же. С. 92.

³ Див., напр.: Грушевський М. Назв. праця. С. 81.

рий дорожив суспільною думкою, просто не міг так одразу відмовитися від традиційного порядку заміщення київського стола.

Але князі-ізгої, насамперед невгамовний Олег Святославич, продовжували наполягати на своїх отчинних правах. Олег жадав Чернігова з волостю, і Мономах наступного 1094 р. змушений був віддати йому місто, в якому княжив більше двадцяти років. Щоправда, під brutальним тиском з боку Олега, котрий привів із собою до Чернігова величезну половецьку орду.

Ще весною 1093 р. Святополк із Володимиром утворили дуумвірат, головними тактичними цілями якого були стримування половецької загрози, що останнім часом посилилась, і приборкання ізгоїв, насамперед Олега Святославича. Повесть временних літ оповідає про нещасливу тоді для Русі війну з половцями, у перебігу якої «смыслени [мужи] же голаголаху [Святополку]: ... «Послися к брату своему Володимеру, да бы ти помогл»... Володимеръ же собра вои, и посла по Ростислава, брата своего, Переяславлю, веля ему помагати Святополку»¹.

Початки активної діяльності дуумвірату припали на кінець лютого 1096 р. Святополк і Володимир зібрались у похід проти половців і покликали піти з ними Олега Святославича. Той пообіцяв, але ухилився від цієї акції. Після повернення з того переможного походу дуумвіри почали пострікати Олега: «Се ты не шель еси с нама на поганья, иже погубили суть землю Русьскую... Ты есть ворогъ нама и Русьстѣй земли». Вони продовжували наполягати на приєднанні цього чернігівського князя до їх боротьби з кочовиками, але «Олець же сего не послуша, и бысть межи ими ненависть»². Свою непримиренність до нього Володимир пояснить більше, ніж через двадцять років після того в «Повчанні»: «Зане ся бѣше [Олег] приложилъ к половцем»³.

Незабаром у тому самому 1096 р. Святополк і Мономах покликали Олега Святославича до Києва на снем для публічного укладення угоди щодо об'єднання сил проти ханів, Олег пообіцяв прибути, та замість того подався відвойовувати у Мономахового сина Ізяслава Муромську землю. На Волзі він зазнав нищівної поразки від старшого сина Володимира Всеволодича Мстислава, після чого йому довелося з повинною головою прибути на княжий з'їзд 1097 р. в невеликому городку Чернігівського князівства Любечі⁴.

Рішення Любецького з'їзду досі викликають суперечки серед істориків. Його учасники бідкались із того, що через княжі «котори» половці безкарно

¹ Повесть временных лет. С. 92.

² Там же. С. 96.

³ Там же. С. 103.

⁴ Там же. С. 109.

грабують Руську землю і постановили: «Нонѣ отселѣ имемся въ едино сердце». Далі були прийняті важливі рішення: «Кождо да держить отчину свою: Святополкъ Києвъ Изяславлю, Володимерь Всеволожоу, Давыдъ и Олегъ и Ярославъ Святославлю, а им же [далі названим] роздаяль Всеволодъ города: Давыду [Игоревичу] Володимерь, Ростиславичема Перемышль Володареви, Теревовль Василкови»¹.

В цьому тексті залишилося неясним, що ж одержав із спадщини Святослава його старший на той час син Олег. З пізніших розповідей літопису дізнаємось, що після Любеча Давид Святославич сів у Чернігові, а Ярослав – у Муромі. В науковій літературі звичайно говориться про те, що на з'їзді 1097 р. Олегу «Гориславичу» начебто дали Новгород-Сіверський із волостю. Згідно моїх спостережень над літописами, Олегу дістався всього лише Курськ, тоді провінційне містечко в Новгород-Сіверському удільному князівстві². Його явно покарали за небажання воювати з половецькими ханами і заколот проти Мономаха і його синів.

Історики звертали увагу ще й на те, що в рішеннях з'їзду в Любечі отчини чітко відділені літописцем від пожалувань Всеволода Ярославича ізгоям. «Літописний переказ постанов Любецького з'їзду ... знає лише три отчини: Изяславлю, Святославлю і Всеволожоу, а волості, що дістались молодшим князям, вважає наданими їм за волею Всеволода»³.

Але ж чи існувала насправді різниця у характері володінь між отчинами і пожалуваннями київського государя? Думаю, що ні. Насамперед тому, що вчорашні безземельні ізгої почувались в одержаних від Всеволода володіннях повновладними господарями, що дало себе знати одразу ж після зібрання в Любечі. По-друге, за ізгоями закріпили, по суті, їх же отчини...

Як це не дивно, ніхто серед істориків, котрі проголошували новаторство рішень Любецького з'їзду (визнання законності отчинного спадку, а то й визначення ними політичної долі Русі), наче не помітив, що ці рішення так і не були проведені в життя і одразу ж були перекреслені феодальною смутою, розв'язаною в країні недавнім ізгоєм, а тоді вже волинським князем Давидом Ігоревичем, – при сприянні одного з гарантів тих рішень Святополка Изяславича. Демонстративність вчинку Давида (осліплення Василька) просто вражає, адже він кинув виклик постановам Любеча і всьому роду Рюриковичів!

Більше того, як слушно зауважив В.Й.Ключевський, княжий з'їзд в Любечі не виробив постійного правила престолонаслідування, не відмінив раз і назав-

¹ Повесть временных лет. С. 109–110.

² Котляр Н.Ф. Древнерусская государственность. С. 246–259.

³ Пресняков А.Е. указ. соч. С. 50.

жди родового старійшинства і не замінив його отчинним. Його рішення були розраховані лише на наявних князів та їх стосунки¹. Але чомусь усі прихильники думки щодо заміни в Любечі родового порядку наслідування столів не помітили того, що в літописному викладі постанов з'їзду якраз про *отчинне успадкування* не було сказано ані слова! Серед істориків Київської Русі, здається, лише один Б.О.Рибаков заявив, що «благородні принципи, проголошені в мальовничому дніпровському городку, не мали гарантій і виявились порушеними через кілька днів після урочистого цілування хреста в дерев'яній церкві Любецького замку»².

Дійсно, найкраще спростовує поширену думку щодо основоположної ролі з'їзду в Любечі в зміні порядку, принципів престолонаслідування й системи княжого володіння волостями хід подій, що розгорнулись одразу після його завершення. Не задовольнившись великим і багатим Волинським князівством, Давид Ігорович став підмовляти Святополка Ізяславича і проти Мономаха, і проти Василька Тербовольського, бажаючи привласнити собі його волость. Давид ігнорував обидва головних рішення з'їзду: зобов'язання князів бути в «єдино серце» і непорушність володінь кожного Ярославіча.

Після варварського осліплення Василька Ростиславича Давид залишився безкарним. Хіба що під тиском суспільної думки Святополку довелось відмежуватися від нього і навіть того самого 1097 р. вчинити демонстративний похід проти злочинця. Давид утік до Польщі³. Далі у нього на з'їзді князів у Витичеві 1100 р. все ж таки забрали Володимир Волинський з волостю, але взамін дали кілька невеликих волинських городків, а Мономах із Святополком додали до того ще й 400 гривен срібла⁴, аби «втішити» його.

Отже, дуумвірат Святополк-Мономах не досяг головної мети: приведення до покірності ізгоїв. Не мали успіху й спроби залучити до участі в управлінні країною найбільш смирних ізгоїв (Давид Святославич). Все це позначилось на цілісності держави, яка одразу відчула посилення натиску Половецького степу. Завдяки зусиллям і рішучості Володимира Всеволодича протягом 1103–1116 рр. було проведено чотири масштабних походи проти ханів, що змусили їх відступити далеко за Дон. Мабуть, ці гучні перемоги налякали Олега, котрий назавжди сховався в тіні. Тим не менше, проблема ізгоїв продовжувала турбувати Мономаха.

¹ Ключевский В.О. Сочинения в девяти томах. Т. 1. М., 1987. С. 192.

² Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. М., 1982. С. 449.

³ Повесть временных лет. С. 114.

⁴ Там же. С. 116.

Тим часом, протягом першого двадцятиліття XII ст. ізгої обзавелись волостями і вже не залишались безземельними. Інша річ, що майже всі вони були невдоволені набутих і претендували на кращі волості. Адже рішення Любецького з'їзду по суті стерли різницю між ізгоями й іншими князями. Тому майже всі вони знизили свою активність у справі добування нових земель. За виключенням сина Святополка Ізяславича Ярослава, котрого можна назвати останнім ізгоєм.

На превеликий жаль, майже всі процеси і явища соціального і політичного життя, що проходили в країні в 20-х – 30-х роках XII ст., криються під спудом літописних текстів. А тоді відбувались важливі речі. На початку XII ст. зміцнились галицькі Ростиславичі Володар і Василько, що із зброєю в руках відстояли свої князівства від Святополка і Мономаха. Протягом першої третини століття Ольговичі з Давидовичами поступово заволоділи величезною Чернігово-Сіверською землею, і це зміцнило їх соціально, економічно і політично, дозволивши змагатися з раніше недосяжними для них Мономашичами. А серед самих Мономашичів після смерті Мстислава Володимировича (1132 р.) виникали суперечності й незгоди. Молодше їх покоління утворило земельні клани, що оформились на середину 1140-х років (Мстиславичі й Ростиславичі). Розбрат серед Мономашичів дозволив незабаром потіснити їх чернігівським княжим кланам Ольговичів і Давидовичів.

Київський літопис під 1133 р. (відповідає 1132-му) сповістив, що помер Мстислав Володимирович, «оставивъ княжение брату своему Ярополку... Томъ же лѣтъ Ярополкъ приведе Всеволода Мъстиславича из Новагорода, и да ему Переяславль», але одразу «выгна и Юрьи, стрый его»¹. Причину цього вчинку пояснив новгородський літописець: Юрій заявив, що Ярополк по своїй смерті хоче віддати Київ своєму небожеві². У такий спосіб Ярополк дійсно намагався закріпити отчину – Руську землю за своїм родом. Далі літописець повідомляє, що Ярополку довелось вивести Всеволода з Переяславля «за хрестное целование» тобто за угодою з Долгоруким. На цьому Ярополк не заспокоївся і послав до Полоцька за іншим небожем-Мстиславичем – Ізяславом, і «приведе и съ клятвою»³.

Скупі рядки літописів містять чимало свідoctв щодо характеру міжкнязівських стосунків і розстановки сил княжих кланів у Давньоруській державі в перші роки удільної роздробленості. Здавалось би, нічого особливо не змінилось. Київський государ, як і раніше, почувається «отцем и господином» всіх

¹ Летопись по Ипатскому списку. СПб., 1871. С. 212.

² Новгородская первая летопись. С. 207.

³ Летопись по Ипатскому списку. С. 212.

інших князів, сюзереном, що може за власною волею роздавати землі, переводити братію з одного столу на інший. І, у відповідності до свого статусу, наближує одного з небожів до Києва, явно збираючись залишити йому велике княжіння. Тим самим Ярополк, подібно до батька, Володимира Мономаха, намагався утвердити «отчинне» право свого роду, – адже Всеволод Мстиславич був сином старшого брата і попередника Ярополка на київському столі – Мстислава Володимировича.

Проте молодший брат Ярополка Юрій заперечував «отчинний» порядок заміщення великокнязівського столу, наполягаючи на вигідному йому принципі родового старійшинства. Щоправда, наступним за часом народження після Ярополка серед Мономашичів був інший брат – вайлуватий і миролюбний В'ячеслав, та його енергійний і безцеремонний Юрій не брав до рахунку.

Джерела зафіксували утворення нового князівського клану – виділення Мстиславичів із роду Мономашичів. Ярополк одверто віддавав перевагу небожам перед братами, напевне, побоюючись агресивного Юрія Долгорукого, котрому мало було його Ростово-Суздальського князівства. З тієї пори починається протистояння Мономашичів на чолі з Юрієм і Мстиславичів, що утвердились спочатку на Волині, потім у Смоленську. Смоленські Мстиславичі стали називатись Ростиславичами, за ім'ям їх глави Ростислава Мстиславича, молодшого брата Ізяслава, котрий очолив клан власне Мстиславичів.

Невиразне князювання в Києві молодшого брата Мстислава Ярополка (1132–1139 рр.) відкрило можливість заповзятливому синові Олега Святославича Всеволоду почати боротьбу за київський престол. Уже в 1136 р. Всеволод Ольгович «съ всею братьею» спробував забрати Переяславль Південний у Ярополка, але зазнав невдачі. Всеволодові тоді довелось визнати верховну владу Ярополка, за що «вда Ярополкъ Олговичемъ отчину свою», тобто володіння в Київській землі¹. Отже, літописець 30-х років вважав Київ і землю «отчиною» Ярополка, тобто Мономашичів. Це виглядало логічним, тому що Київська земля була доменом великого князя.

Коли в 1139 р. Ярополк помер, у Києві сів було його брат В'ячеслав, однак Всеволод Ольгович одразу вигнав його силою з міста. На кілька років у стольному граді утвердиться клан Ольговичів. Всеволод також намагався обґрунтувати свої династичні права на Київ, «звувивши» «отчину» Мономашичів до меж другої половини XI ст. У 1142 р. він заявив В'ячеславу Володимировичу: «Сѣдѣши во Киевской волости, а мнѣ достоить, а ты поиди въ Переяславль, отчину свою»².

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 214, 215.

² Там же. С. 222.

Заохочений першими успіхами в протистоянні Мономашичам, створенні коаліції проти «Мономахова племена», Всеволод Ольгович спершу вирішив вигнати іншого сина Володимира Всеволодича – Андрія з Переяславля Південного, але той рішуче спротивився цьому. Він гордо відповів Всеволоду: «Въ Переяславли, хочю на своей отчинѣ смерть прияти»¹. Андрій зумів розбити військо брата Всеволода Святослава біля Переяславля, і Всеволоду довелося відступитися від Андрія.

«Отчинне» право як інструмент у боротьбі за Київ. Угніздившись у Києві, Всеволод роздавав волості в південній Руській землі й взагалі в Південній Русі, але обходив своїх родичів, чим викликав невдоволення братів Ігоря й Святослава. Вони ремствували, що він дає їм дрібні волості, а «отчинѣ своєѣ не дасть Вятичь»². Йшлося про ласі володіння у багатій Вятицькій землі в межах річчї Волги і Оки.

В кінці життя, в 1146 р., Всеволод Ольгович раптом заходився відстоювати принцип спадкового (отчинного) володіння Києвом і Руською землею. Зібравши південноруських князів, він заявив їм: «Володимиръ посадилъ Мъстислава сына своего по собѣ в Киевѣ, а Мъстиславъ Ярополка брата своего, а се я мольвлю: «Оже мя Богъ поимѣтъ, то азъ по собѣ даю брату своему Игореву Киевъ»³. Та київський патриціат став на сторону Мономашичів (Мстиславичів). Коли по смерті Всеволода в Києві сів було Ігор, до Ізяслава Мстиславича «приехаша мужи, нарекуче: «Ты нашъ князь, поѣди, Ольговичевъ не хочемъ быти акы в задничи»⁴ – у спадковому володінні. У відповідь Ізяслав заявив киянам про своє прагнення добути «столь дѣда своего и отца своего»⁵, що й зробив, протиставивши таким чином отчинне право Мономашичів-Мстиславичів подібному праву Ольговичів. І по тому в описі подій міжусобної війни 1146–1151 рр. між Ізяславом Мстиславичем і Юрієм Долгоруким (в якій Ольговичі підтримали Юрія) не позбавлений тенденційності Київський літопис зображує справу так, що кияни визнають отчинне право Мономашичів і відмовляють в цьому Ольговичам⁶.

Як мовилось, Любечський з'їзд князів 1097 р., всупереч сподіванням ізгоїв, не узаконив «отчинного» порядку посідання княжих столів, як можна прочитати в науковій літературі, лише закріпив становище, що склалося на той час:

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 218.

² Там же. С. 222.

³ Там же. С. 227.

⁴ Там же. С. 230.

⁵ Там же С. 233–231.

⁶ Там же. С. 246, 250 та ін..

кільком князям дозволили «держать отчины»¹. Тому після Любеча на Русі продовжував панувати родовий («лествичный») принцип заміщення княжих престолів. Уперше порушив його Ізяслав Мстиславич.

Зрозуміла річ, він виходив при цьому з власних егоїстичних інтересів – бажав забрати у дядьків-Мономашичів Київ і велике княжіння. Об'єктивно кажучи, дотримуватись родового порядку на практиці з роками ставало все важче. Рюриковичі розмножувались, кількість осіб чоловічої статі примножувалась, робилось все важче відділяти старійшинство генеалогічне від старійшинства фізичного. Тому Ізяслав чутливо вловив настрої, що панували в феодальному суспільстві, й висловив їх афористичним виразом: «Не идетъ мѣсто къ головѣ, но голова к мѣсту»², чим наголосив на вищості державних здібностей государя перед генеалогічним правом.

Проте не варто вбачати в Ізяславові Мстиславичу мало не революціонера феодальних часів. Він дбав лише про посідання київського стола, посиляючись на зручне для нього «отчинне» право. А в теорії визнавав все ж таки родове старійшинство, називаючи Юрія Долгорукого старшим від усіх інших князів³. Але на практиці Ізяслав всіма приступними йому засобами добивався Києва на правах «отчини».

Основною державницькою ідеєю Ізяслава Мстиславича, відбитою в Повісті про нього з Київського літопису XII ст., була, отже, ідея відстоювання київської і взагалі південноруської «отчини», обґрунтування законності володіння нею родом Мстиславичів. Ця думка особливо чітко висловлена у зверненні до сина Долгорукого Андрія словах вигнаного ними з Києва Ізяслава: «Мнѣ отчины въ Угрехъ нѣтуть, ни в Ляхохъ, токмо в Руской земли!»⁴ Й надалі Ізяслав Мстиславич, за словами літописця, послідовно відстоює ідею належності йому (і його кланові Мстиславичів) Руської землі. Він публічно заявляє своїм дружинникам: «Язь паки своя дѣдины и отчины не могу перезрѣти; но любо голову свою сложю, паки ли отчину свою налѣзу...»⁵

В перебігу першої на Русі громадянської війни 1146–1151 рр. між Юрієм Долгоруким та Ізяславом Мстиславичем, в яку втяглись майже всі інші князі, виникли незгоди між Юрієм і чернігівськими князями Ольговичами і Давидовичами. Син Долгорукого Гліб пішов з військом до Чернігово-Сіверської землі й уклав з ними мир за ініціативою Володимира Давидовича і Святослава Все-

¹ Котляр Н.Ф. Древнерусская государственность. С. 230–234.

² Летопись по Ипатскому списку. С. 306.

³ Там же. С. 257.

⁴ Там же. С. 281

⁵ Там же. С. 284.

володича, котрі звернулись до нього із примирливими словами: «Не помяни злобъ наших, а крестъ к намъ цѣлуй, а отчину свою възми, и что есмы взяли твоего, а то ты възворотимъ»¹. Отже, заради миру й союзу з могутніми Мономашичами чернігівські й сіверські князі вирішили визнати якусь частку своїх володінь отчиною Долгорукого (насправді вона йому ніколи не належала).

Коли нескінченна, здавалось, громадянська війна добігала до свого кінця, в 1151 р. чернігівські князі сполошилися, дізнавшись про домовленість між переможеним Юрієм Володимировичем й переможцем Ізяславом Мстиславичем й побоюючись, аби їх не обійшли волостями, почали перемовини. Святослав Ольгович послав до глави Давидовичів Ізяслава з красномовними словами: «Се отчинѣ межи нама двѣ, одина моего отца Олга, а другая твоего отца Давыда;... ты же, брате, прими отца своего, Давыдово, а што Олгово, а то нама дай»². Обидва чернігово-сіверські клани, що в перебігу війни вправно маневрували між воюючими сторонами, розуміли, що переможець здатний покарати їх єдиним дійовим засобом: забрати волості.

Після кончини Ізяслава Мстиславича в 1154 р. глава Мстиславичів Ростислав вимагає від глави іншого чернігівського клану Давидовичів Ізяслава задовольнитися чернігівською «отчиною», оскільки Київ належить ніби виключно Мономашичам-Мстиславичам: «Цѣлуй к нама хрестъ, ты въ отчинѣ своей Черниговѣ сѣди, а мы у Киевѣ будемъ!»³ Однак Ізяслав Давидович ухилився від відповіді на ці викличні слова і продовжив суперництво за київський престол.

Наступного року тодішній глава Мономашичів Юрій Долгорукий, дізнавшись про вокняжіння Ізяслава Давидовича в Києві, надіслав до нього посла зі словами: «Мнѣ отчина Киевѣ, а не тобѣ!» Ізяславъ же присла къ Дюргеви, моляся и кланяяся, река: «Ци самъ есмь ѣхаль Киевѣ? Посадили мя кияне, ... а се твой Киевѣ»⁴. Тут же київський літописець підкреслює ту обставину, що Юрій сів «на столѣ отецъ своихъ и дѣдъ». І далі, в записях 1160-х – 1170-х рр., київський літописець зображує справу так, що Київ і Південна Русь являють собою отчину Мстиславичів-Мономашичів⁵.

Утім, у тих випадках, коли країні загрожувала небезпека з боку кочівницького степу, Мономашичі й Мстиславичі згадували про те, що та отчина є спільним надбанням усіх Ярославичів і звертались до них із закликом її захисти-

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 242.

² Там же. С. 307.

³ Там же. С. 326.

⁴ Там же. С.329.

⁵ Там же. С. 345, 366, 393 та ін..

ти. Близько 1168 р. київський князь, правнук Мономаха, закликав братію заступитись за Русь: «Вложи Богъ въ сердце Мьстиславу Изяславичю ... и съзва братью свою и нача думати с ними, река имъ тако: «Братье! Пожальтесь о Руськой земли и о своей отчинѣ и дединѣ», оскільки половці перекривають торговельні гостинці на Південь. У цьому контексті, так само, як і в інших, отчина ототожнюється з Руською землею, володінням всього княжого роду. Братія відповіла йому, що готова скласти голови за Руську землю, після чого відбувся великий і переможний похід у Степ¹.

Мономашичі й Ольговичі в змаганнях за отчину. Після варварського розгрому Києва в 1169 р. князівською коаліцією, в якій головну роль зіграли Ольговичі і яку підштовхнув до походу Андрій Боголюбський, суперництво за київський стіл і, отже, отчину протягом кількох років проходило всередині великого клану Мономашичів. Андрій посадив у спустілому й занепалому Києві свого брата Гліба, котрий намагався утвердитись у стольному граді на отчинному праві. Київський літописець нотує: «Сѣдящю же Глѣбови Юрьевичю въ Киевѣ на столѣ отнѣ и дѣднѣ», чим констатує його спадкоємні права. Дійсно, Гліб був онуком Мономаха і сином Долгорукого. Ці його права визнали половецькі князі (щоправда, вони завжди визнавали такі права найсильнішого на той час), звернувшись до нього із словами: «Богъ посадилъ тя и князь Андрѣй на отчнѣ своей и на дѣдинѣ въ Киевѣ; а хоцемъ с тобою рядъ положить...»²

У 1174 р. смоленські Ростиславичі запекло боролись з Андрієм Боголюбським за Київ і південну Руську землю. Вони відмовились визнавати його старійшим князем на Русі. Розгніваний Боголюбський через свого посла мечника Михна звелів братам Ростиславичам: «Не ходите в моей воли, ты же, Рюриче, пойди въ Смолньскъ къ брату во свою отчину, а Давыдови рци: «А ты пойди в Берладъ, а въ Руськой земли не велю ти быти»³. В уяві володимирозудальського государя Руська земля належала йому за феодальним правом як старшому Мономашичу, а от Смоленськ із землею, на його думку, до неї не входив, тому він милостиво визнав їх отчиною Ростиславичів.

Близько 1174 р. Ростиславичі дали Київ своєму братові в перших Ярославу Изяславичю. Тоді глава Ольговичів Святослав Всеволодич нагадав йому про укладену між ними угоду: «Рекль бо еси, оже я сяду въ Киевѣ, то я тебе надѣлю, паки ли ты сядеши въ Киевѣ, то ты мене надѣли», і вимагав «часті» в південній Руській землі. «Онъ же [Ярослав] поча ему молвити: «Чему тобѣ наша отчина? Тобѣ си сторона [Днепра] не надобѣ!» Святославъ же поча ему

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 368–369.

² Там же. С. 379.

³ Там же. С. 389–390.

молвити: «Я не Угринь, ни Ляхъ, но одного дѣда есмы внуци, а колко тобѣ до него [Києва], толко и мнѣ». Після цього Святослав зумів вигнати з Києва Ярослава Ізяславича і вокняжився в стольному граді: «Святославъ вѣха въ Кыевъ, и сѣде на столѣ дѣда своего и отца своего»¹ – покірний князю літописець підтримав версію про отчине право Святослава на Київ. Утім, це право Ольговичів було рівним такому самому праву Мономашичів. Заслуговує на увагу згадка про «отчинну» належність сторін Дніпра відповідно Мономашичам і Ольговичам.

У 1180 р. зійшов зі світу Мстислав Ростиславич, особливо непримиренний ворог Андрія Боголюбського і захисник південної Руської землі. Київський літопис умістив розчулений та емоційний панегірик, в якому підносив князя за те, що він «оть всего сердца бьяшеться за отчину свою», під якою письменник розумів Руську землю в повному обсязі цього поняття, що виходить з подальшого тексту панегірика, де читаємо: «Не бѣ бо тоѣ землѣ в Руси, которая же его не хотяшеть ни любяшеть, но всегда бо тосняшеться на великая дѣла»². Далі (під 1185 р.) джерело підносить хвалу Володимиру Глібовичу, котрий мужньо боровся з половецькими ханами: «Сий же добрый Володимеръ язвень трудень вѣха во городъ свой, и утре мужественаго поту своего за отчину свою»³. Цей звитяжний онук Юрія Долгорукого княжив у Переяславлі Південному, висунутому в кочівницький степ, й самою долею був приречений на безперервну війну з половцями. Його отчина в цьому контексті не що інше, як Переяславське князівство.

Так само термін «отчина» прикладається київським хроністом до Галицької землі в розповіді про конфлікт онука Володимирка Володаревича Володимира з галицькими боярами 1188 р. Тоді сусід, володимирський князь Роман Мстиславич, котрий посмілішав по смерті Володимирового батька Ярослава (1187 р.), «слашеть безъ опаса к мужемъ галичкимъ, подтыкая ихъ на князя своего, да быша его выгналѣ изъ отчины своея, а самого быша прияли на княжение»⁴. Вся розповідь про намагання Романа захопити не належне йому князівство і безславне його завершення витримана літописцем у недоброзичливому щодо волинського князя дусі. «Отчинні» володіння в очах суспільства були в той час уже законними.

Співправління в Києві Святослава Всеволодича з Рюриком Ростиславичем (1181–1194 рр.) не було безхмарним. Святославу докучала присутність Рюрика

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 393.

² Там же. С. 412-414.

³ Там же. С. 436.

⁴ Там же. С. 444.

в Києві, адже тому належала південна Руська земля, яка звузилась тоді до меж землі Київської. Тому Святослав докладав зусиль, щоб витіснити Рюрика з Київщини. Скориставшись із того, що галицькі бояри 1188 р. вигнали свого князя Володимира Ярославича, дуумвіри вирішили піти на Галич. Опинившись у місті чи поблизу нього, Святослав і Рюрик разом із своїми родичами почали радитися «о волость Галичкую». У перебігу переговорів виявилися серйозні суперечності між сторонами: «Святославъ же даяшеть Галичь Рюрикови, а собѣ хотяшеть всей Руской земли около Кыева; Рюрикъ же сего не улюбяшеть лишитися отчины своея, не хоте подѣлитися Галичомъ; и тако не урядившееся и взвратишася восвояси»¹. З контексту ясно, що обидва глави кланів вбачали в південній Руській землі свої отчини і не бажали ділитися ними з іншими. Що ж стосується землі Галицької, то дуумвіри брутально порушили феодальне право, адже вона належала Володимирові Ярославичу, останньому представникові династії галицьких Ростиславичів.

Останнього разу поняття отчини в часи дії дуумвірату Святослав –Рюрик зустрічається в Київському літописі під 1193 р. Стосунки між ними залишались недоброзичливими, їх утримували разом необхідність тримати в покорі інших південноруських князів і невсцухаюча половецька загроза. Тому виглядає логічним контекст тієї статті, в якому виразно проступає відчуження між дуумвірами. Тоді Рюрик зібрався у похід на Литву. «Святославъ же нелюбомъ рче ему: «Брате и свату! Ажь ты идешь изо отчины своея на свое орудье, а язъ паки иду за Днѣпръ своихъ дѣля орудѣй, а в Руской землѣ кто ны ся останеть?»². Після того Рюрик відмовився від Литовського походу. В цьому контексті привертає увагу факт визнання Святославом Руської землі як спільної отчини Ярославичів.

1194 року помер київський великий князь Святослав Всеволодич (Ольгович), котрий з 1181 р. разом з Рюриком Ростиславичем (Мономашичем) правив на Русі, принаймні Південній. Дуумвірат глав двох могутніх князівських родів півтора десятки років підтримував відносну політичну стабільність у регіоні. Після смерті співправителя Рюрик формально зробився «отцем и господином» для південноруських князів. Однак утрата паритету між кланами Ольговичів і Мономашичів (літописці звать останніх «Володимирово племя») призвела до нового загострення давнього суперництва між ними.

Наступного, 1195 року, узгодивши свої дії з володимиро-суздальським князем Всеволодом Большое Гнездо («старейшим» тоді в Руській землі), Рюрик і Давид Ростиславичі поставили вимогу Ярославу Всеволодичу й іншим Оль-

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 446.

² Там же. С. 455

говичам «не искати отчины нашея, Києва и Смоленьска, подь нами, и подь нашими дѣтми, и подо всимь нашимь Володимеримь племенемь: како насъ роздѣлили дѣдъ нашъ Ярославъ по Днѣпръ, а Києвъ вамъ не надобѣ»¹.

Важливо відзначити, що і Всеволод і Ростиславичі належали до великого і розгалуженого клану Мономашичів. Ображені Ольговичі поскаржились Всеволоду: «Ажь намъ еси вмѣнили [ты] Києвъ тоже ны его блюсти подь тобою и подь сватомь твоимь Рюрикомь, то в томь стоимь; ... мы есмы не Угре, ни Ляхове, но единого дѣда есмы внуци»², отже, вони мають однакові з Мономашичами права на стольний град Русі.

А згадка Київського літопису про те, що Всеволод доручив блюсти Київ також і Ольговичам, відбиває систему колективного сюзеренітету найсильніших князів над південною Руською землею, відкриту В.Т.Пашутом. Він писав, що на середину XII ст. «політична структура Русі втратила форму ранньофеодальної монархії, їй на зміну прийшла монархія доби феодальної роздробленості». Стольний град Київ і великокнязівський домен «Руської землі» перетворився на спільне володіння найбільш впливових і сильних князів-Ярославичів, що вважали себе колективними власниками південної Руської землі і вимагали собі там «часті» (долі власності)³. Величезну роль у цьому відіграло прагнення князів утвердитися в Руській землі як в отчині. Посилання ж Ростиславичів-Мономашичів на розділення Русі по Дніпру їхнім «дѣдомь» Ярославом між ними і Ольговичами заслуговує на більш докладний розгляд, так само, як і твердження про їхні виключні отчинні права на Київ.

Йшлося, поза сумнівом, про події 1026 р. На початок 20-х років Ярослав Володимирович, здавалось би, остаточно утвердився на київському престолі, Однак в 1023 або на початку 1024 р. його брат Мстислав, що княжив до того в Тмуторокані, скориставшись із відсутності Ярослава в Києві, запропонував свою кандидатуру київському вічу: «Ярославу суццю Новѣгородѣ, приде Мьстиславъ ис Тьмутороканя Києву, и не прияша его кыяне. Онъ же, шедъ, сѣдѣ на столѣ Черниговѣ»⁴.

Суперництво за Київ між братами привело до компромісу. За свідченням Повісті временних літ під 1026 р., Ярослав «створи миръ с братом своим Мьстиславомъ у Городьця. И раздѣлиста по Днѣпръ Русьскую землю: Ярославъ прия сю сторону, а Мьстиславъ ону. И начаста жити мирно...»⁵ Дійсно,

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 462.

² Там же. С. 462–463.

³ Пашуто В.Т. Историческое значение периода феодальной раздробленности на Руси // Польша и Русь. М., 1974. С. 11.

⁴ Повесть временных лет. С. 64.

⁵ Там же. С. 65.

1026 року Ярославу довелось піти на розділ південної Руської землі з братом, котрий переміг його в битві біля Листвена в 1024 р. Лише коли в 1036 р. Мстислав помер у Чернігові, «перея власть [волость] его всю Ярославъ, и бысть самовластець Русьстѣй земли»¹.

Розділення Південної Русі (Руської землі) в 1026 р. між братами-Ярославичами було начебто епізодом у міжкнязівських змаганнях за столий град. Та воно залишило глибокий слід у родовій пам'яті Рюриковичів, та й усього, гадаю, суспільства Русі, і цей епізод химерно відклався в суспільній свідомості. Адже і Ярослав і Мстислав були синами одного батька Володимира. Крім того, Мстислав помер бездітним, тому всі наступні Рюриковичі були Ярославичами, маючи теоретично рівні права на його спадщину.

Наступний поділ південноруських володінь стався в 1054 р., за «рядом» Ярослава Володимировича. Родоначальник чернігівських Ольговичів і Давидовичів Святослав, другий серед живих тоді син Ярослава, одержав Чернігів із землею². Цей поділ і міг, ймовірно, в історичній пам'яті давньоруського суспільства контамінуватися з розділом 1026 р. – і сприйматися як його наслідок. Можна припустити, що коли в 1096–1097 рр. Олег Святославич відстоював свої права на чернігівську «отчину», він (або його оточення) міг посилатися на угоду 1026 р. як на одне з підтверджень його одвічного права на цю землю. Отже, йшлося про отчинний порядок успадкування земель чи волостей. Однак це посилання було некоректним, бо Олег не належав до потомства Мстислава Ярославича (у якого по смерті сина Євстафія не залишилось нащадків чоловічого роду).

Мабуть, вже тоді Олегом чи кимось з його соратників було проведено своєрідне виправлення історичної пам'яті на користь цього неспокійного онука Ярослава. Однак вокняжіння в Києві в жовтні 1078 р. єдиного сина Ярослава, що залишився серед живих у той час – Всеволода, і залучення ним до управління Руссю старшого сина Володимира (Мономаха) на півтора десятка років стабілізувало становище в державі.

Після кончини Святослава Всеволодича в 1194 р. його співправитель у Руській землі Рюрик Ростиславич «посла... по брата своего по Давыда къ Смоленску, река ему: «Брате!, се вѣ осталася старѣйши всѣхъ в Руськой землѣ, а поѣди ко мнѣ Киеву; что будетъ на Руской землѣ думы и о братьи своей, о Володимерѣ племени, и то все укончаевѣ»³. Перед нами свідоме й цілеспрямоване викривлення родової пам'яті, маніпулювання нею у політичних

¹ Повесть временных лет. С. 66.

² Там же. С. 70.

³ Летопись по Ипатскому списку. С. 458.

цілях: в міжклановій боротьбі за Київ, за владу в Руській землі, отже, за отчину Отже, йшлося про отчинний порядок передання київського великокнязівського стола.

Поняття отчини в XIII столітті. Настане XIII ст. Сили централізації в країні з перебігом часу діятимуть дедалі слабше, Давньоруська держава все глибше зануриться в болото удільної роздробленості. Ольговичі все наполегливіше стануть «искать» Київ, де сидів глава Ростиславичів-Мономашичів Рюрик. Він втратить стольний град і помре князем так ненависного йому раніше Чернігова, родового гнізда суперників-Ольговичів. Під 1215 р. далекий суздальський книжник запише, певно, не помічаючи гіркої іронії своїх слів: «Преставися Рюрикъ Ростиславичъ, князь Кыевскый, княжа Черниговъ»¹. Ольговичі ж на час утвердились у Києві.

Але й із настанням XIII століття родова пам'ять про отчину Ярославичів, як і раніше, буде використовуватись у політичному суперництві між княжими кланами, і всередині тих кланів. Великий князь Володимиро-Суздальський Всеволод Юрійович у 1201 р. «посла... сына своего Ярослава в Переяславль в Русьскый княжить на столь прадѣда и дѣда своего».² При цьому суздальський літописець не забуває згадати про те, що сам Всеволод є онуком Володимира Мономаха. А коли 1207 р. Ольгович Всеволод Чермний разом із половцями «пришед сѣде в Кыевѣ, ... слышав великый князь Всеволодъ Гюргевичъ, внукъ Володимеръ Мономаха, оже Олговичи воюют с погаными землю Рускую, и сжалися о том, и рече: «То ци тѣмъ [Ольговичам] отчина однѣм Руская земля, а нам не отчина ли?» И рече: «Како нам с ними Богъ управить, хочю поити к Чернигову»³. Тоді Всеволоду Юрійовичу не пощастило вигнати Всеволода Чермного з Києва (звідки той витіснив Рюрика Ростиславича), однак і він і його сини зберегли володіння і вплив у південній Руській землі, яку вони справедливо вважали своєю отчиною. У 1214 р. син Всеволода Юрійовича Георгій (Юрій) вивів із Москви свого брата Володимира і «посла и в Рускый Переяславль на столь на отчину свою»⁴. Всі ці відомості зберіг віддалений від місця тогочасних подій в Південній Русі Суздальський літопис.

Отже, історична пам'ять про події далекого 1026 р. продовжувала жити у верхніх шарах давньоруського суспільства в другій половині XII–XIII ст. Може бути, вона жевріла навіть довше (хоча джерела про це мало говорять). Ця пам'ять була трансформована у пам'ять роду і використовувалась княжими

¹ Лаврентьевская летопись. Стб.438.

² Там же. Стб.416.

³ Там же. Стб.429.

⁴ Там же. Стб.438.

кланами, серед них найбільш активно – Мономашичами, з метою оволодіння Києвом і верховенством у Руській землі. Літописці, котрі служили Мономашичам (а саме вони володіли Києвом протягом більшої частини XII ст.), зображували столий град Русі й південну Руську землю майже виключно «отчиною» цієї гілки Ярославичів, не рахуючись при тому з історичною правдою і викривляючи її.

Відстоювання отчини належало до головних ідей і дій Данила Романовича Галицького – так само, як Ізяслава Мстиславича. Та якщо Ізяслав прагнув утвердити в думці панівної верстви свої переважні права на київську спадщину, не заперечуючи при тому отчинних прав своїх дядьків-Мономашичів, то у Данила не було сумнівів у тому, що Галицько-Волинська Русь є його отчиною – й більше нічого! Ізяслав Мстиславич тлумачив поняття отчини здебільшого вузько, стосовно Київської й Волинської земель, і рідко щодо Південної Русі в цілому. Данило ж часами претендує, за свідченням його Літописця, на те, щоб об'єднати під своєю рукою всі південноруські землі, розглядаючи їх, можна думати, як «отчину» в широкому розумінні, – адже його батько Роман Мстиславич належав до Мстиславичів, котрі вважали Київ своєю отчиною і не раз посідали київський престол. Та й сам Роман у кінці життя поставив Київ під свою владу.

Розпочинаючи боротьбу за повернення Галицької спадщини свого батька, Данило Романович, як випливає з його подальших дій, прагнув об'єднати Південну і, можливо, всю Русь під своєю державною рукою. Адже у викладі Літописця Данила крізь риси, здавалось би, традиційної політики князя щодо повернення відібраної ворогами отчини вже в перші роки його самостійної політичної діяльності виразно проглядає намагання князя згуртувати руські землі з метою відсічі іноземним загарбникам. Соціально чутливе вухо молодого государя з юних літ сприйняло ідеї єдності всієї Руської землі, спільності походження східних слов'ян, що здавна жили в народі¹.

Тим не менше, творці Галицько-Волинського літопису користуються терміном отчина переважно у вузько-земельному розумінні, стосовно спадщини Романовичів у Волинській та Галицькій землях. Одна з перших згадок про неї відноситься приблизно до 1209 р. Тоді «княгиня же Романова посла Мирослава ко Лестькови, глаголюща, яко «Сий [Олександр] всю землю нашу и отчину дръжить, а сынъ мой въ единомъ Берестыи»². Краківський князь Лешек Білий тоді по суті був господарем Галицької землі, розбурханої боярським заколотом проти родини загиблого Романа Мстиславича. Перед тим громада волинського

¹ Котляр Н.Ф. Древнерусская государственность. С. 159–164.

² Галицько-Волинський літопис. С. 78.

міста Берестя запросила княжити одного з синів Романа. Однак то була лише мала частка отчини Романовичів, про що княгиня Анна й нагадала польському князеві. Адже більшу частину Волині тоді захопив белзький князь Олександр Всеволодич, якому протегував Лешек.

Мине десять років, і Данило Романович, що досяг тоді повноліття і одружився з донькою покликаного боярами в Галич княжити Мстислава Мстиславича, звернеться за підтримкою до тестя: «Еха Даниль къ Мьстиславу в Галичь, рекый на Лестка, яко «Отчину мою дръжить»¹. Йшлося про загарбані краківським государем північно-західні області Волині. Не одержавши допомоги від тестя, Данило послав туди своїх воєвод, і вони вигнали поляків з Волині. Так само про частину Волині як отчину йдеться у розповіді галицького книжника про те, що луцький князь Мстислав Ярославич на прізвисько Німий заповів своє князівство Данилові Романовичу: «Мьстиславу же Ньмому... давшу отчину свою князю Данилови, и сына своего поручи»².

Після нищівної монгольської навали на Русь княжа влада підупала, загинули в боях дружинники, піхотинці й ополченці Галичини і Волині. Цим скористались галицькі великі бояри, господарюючи в Галицькій землі й роздаючи землі своїм прибічникам. «Даниль же скорбяше и моляшесе Богу о отчинѣ своей, яко нечестивымъ симъ дръжати ю и обладати ею»³.

У Галицько-Волинському літописі трапляється й термін отчина в традиційному розумінні батьківського спадку. В Іпатіївському списку джерела за 20-і роки XIII ст. читаємо про злочин галицького боярина Жирослава проти свого князя, а далі вміщена сентенція: «Лживый Жирославъ украль бе, и обличенному ему бывшю, про него же погуби отчину свою»⁴. У Хлебніковському списку нашого літопису (за яким ми з В.Ю.Франчук видали його 2002 р.) про отчину Жирослава чомусь не сказано.

Термін і саме поняття отчини як спадку Рюриковичів у Галицько-Волинському ізводі трапляються набагато рідше, ніж у його попереднику, літописі Київському. Мабуть, це відповідало роз'єднаності Давньої Русі, складові частини якої все відчутніше відходили одна від іншої. А в тих нечисленних прикладах, наведених мною вище, поняття отчини виступає головню в місцевому сенсі.

Так само нечасто згадується слово отчина у Новгородському першому літописі. Але, на відміну від Галицько-Волинського ізводу, це джерело знає по-

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 82.

² Там же. С. 89.

³ Там же. С. 103.

⁴ ПСРЛ. Т. 2. Ипатьевская летопись. СПб., 1908. Стб.737.

няття отчина й у широкому, загальноруському сенсі. В 1210 р. Мстислав Мстиславич береться відстоювати свою отчину в Новгороді, захистити городян від лихого князя Святослава Всеволодича: «Пришьль к вамъ, слыша насилье от князь, а жаль ми своая отцины»¹. При цьому Мстислав не був уродженцем Новгорода, він належав до смоленської династії Ростиславичів, онуків Володимира Мономаха. До Новгорода Великого його запросило міське віче. А в 1214 р. «прислаша внуци Ростиславлі въ Новъгородъ къ Мъстиславу Мъстиславицю: «Се не творить намъ Всеволодъ Святославиць части в Русьской земли, а поиди, поищемъ своєї отцины»². Йшлося про те, що тодішній київський государ Всеволод Святославич Чермний (Рудий) відмовляв Ростиславичам у наданні їм «часті» (причастья) у великокнязівському домені, в Київській землі, на що вони могли претендувати завдяки колективному сюзеренітетові Рюриковичів над Південною Руссю. Нарешті, через рік по тому новгородці, терплячи від голоду і заворушення кримінальних елементів у місті, послали за заступництвом до поважаного ними Мстислава Мстиславича: «Поиди въ свою отчину къ святѣи Софїи»³. Тим самим новгородці визнають свою землю часткою загальноруської отчини Ростиславичів.

Як бачимо, в обох літописах, Галицько-Волинському і Новгородському, термін отчина трапляється дуже і дуже нечасто. Певно, давалась взнаки віддаленість обох осередків літописання від головного театру політичного і соціального життя Русі. Та й саме це слово все більше набуває в джерелах конкретного, приземленого сенсу, все частіше зводячись до загального поняття «спадок». Все ж таки час від часу отчина виступає в них у колишньому широкому значенні.

В попередньому розділі мовилось про те, що найбільша історична інформація про Руську землю XIII століття міститься в пізньому Воскресенському літописі. Сказане стосується й докладного відбиття в цьому джерелі терміну і поняття отчина. Це ще раз підтверджує версію походження його відомостей про отчину з невідомого нам південноруського літописного ізводу. На відміну від Галицько-Волинського і Новгородського першого літописів, де це поняття використане здебільшого у вузько місцевому значенні (Галичина, Волинь, Новгородська земля), Воскресенський літописний ізвод знає термін отчина і в широкому, загальноруському розумінні. Під 1200 р. читаємо в ньому: «Гое же осени приидоша новгородци, лучшие люди,... къ великому князю Всеволоду,... глаголюще: «Отчина твоя и дѣдина Новгородъ Великий просить у тебе

¹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. С. 51.

² Там же. С. 53.

³ Там же. С. 54.

сына княжить Новгороду»¹. Цими словами верхівка боярської республіки визнає верховенство володимиро-суздальського государя в державі, бо сина в князі Новгорода його віче просило у першого серед тогочасних Рюриковичів.

Так само в загальноруському значенні поняття отчина згадане в розповіді Воскресенського літописця 1207 р. про злочинну діяльність Всеволода Чермного по сходженні на київський стіл. Смоленські Ростиславичі поскаржилися Всеволоду Юрійовичу Велике Гніздо, що київський государ «много зла сотворивъ земли Русской», воює її разом із половцями. Тоді Всеволод Юрійович «сжалиси о томъ и рече: «еда единѣмъ тѣмъ отчина земля Русская, а намъ не отчина ли?»², після чого зібрав коаліцію князів і рушив на Чернігів, отчину Ольговичів, до яких належав Всеволод Чермний. У суперечці навколо Новгород Великого 1215 р. між Ярославом Всеволодичем і Мстиславом Мстиславичем Новгородська волость визнається їх спільною отчиною³.

В багатьох випадках поняття отчини в текстах Воскресенського літопису XIII ст. охоплює всю Русь. У 1227 р. «посла князь великий Юрьи сыновца своего Всеволода Костянтиновича в Руский [Південний] Переяславль на столъ на отчину свою»⁴. Як і його батько Всеволод, Юрій продовжує розглядати Південну Русь як спільне володіння і отчину північно-східних Мономашичів. Подібно до цього вже ближче до кінця XIII ст. смоленський князь Гліб бідкається з приводу того, що князь Василій Ярославич йде війною на Новгород Великий «со всею силою своею» і промовляє: «Жаль ми своя отчины»⁵.

Проте і на сторінках Воскресенського ізводу термін отчина найчастіше виступає в конкретному, приземленому значенні: як спадок, родова власність чи належна тому чи іншому Рюриковичу земля (волость). У 1207 р. рязанські, пронські й муромські князі воювали між собою за волості, їм довелось звернутися до свого сюзерена, Всеволода Юрійовича. «Онъ же водивъ ихъ ко кресту, и посади тиунъ свой въ Проньсцѣ, а Изяславу со братама своима раздѣли имъ отчину ихъ...»⁶. Так само син Всеволода Георгій (Юрій), посівши володимирський стіл по кончині батька, «сдумавъ съ братьею своею и съ бояры и отпусти князи Рязанские во свою отчину»⁷. Яскравий приклад такого розуміння отчини Воскресенським літописцем міститься в статті 1244 р.: «Князь Володимеръ

¹ Воскресенская летопись. С. 107.

² Там же. С. 114. Див. наведене вище повідомлення Лаврентіївського літопису під тим роком.

³ Там же. С. 120.

⁴ Там же. С. 134.

⁵ Там же. С. 170.

⁶ Там же. С. 115.

⁷ Там же. С. 118.

Константинович, и Борисъ Василковичъ, и Василий Всеволодичъ¹ поидоша к Батыеву про свою отчину, и отпусти ихъ во свояси». Те ж саме бачимо в статті цього літопису 1246 р.²

Яскравий приклад звуженого і приземленого розуміння отчини як родового володіння представлений у статті Воскресенського ізводу 1277 р. Тоді північноруські князі ходили з ханом Менгу-Тімуром у похід на осетинів. Після вдалого завершення того походу «цар же Менгутемеръ добрѣ почти князи Руские, и похвали ихъ велми, и одаривъ ихъ, отпусти кождо во свою отчину»³.

Так видозмінювались у давньоруському письменстві протягом XII–XIII ст. розуміння і тлумачення поняття отчини, його застосування в конкретних випадках згадок про княжі володіння. Від широкого, майже неосяжного сенсу, що його в більшості випадків вкладали в це поняття руські книжники в XII ст. воно поступово звелось до позначення княжого володіння, при тому далеко не завжди спадкового.

¹ Нащадки Всеволода Велике Гніздо.

² Воскресенская летопись. С. 152.

³ Там же. С. 173.

Розділ 3

Ідея давньоруської єдності

Висока і животворна ідея етнічної та культурної спільності східних слов'ян виросла (і далі крокувала з нею нога в ногу) переважно з ідеї Руської землі, єдиної для всіх них батьківщини і держави, яка об'єднувала і згуртовувала давньоруську народність.

Перед цим ішлося про причини й перебіг процесів удільної чи феодальної роздробленості на Русі. Вже на кінець XI ст. політичне роздроблення держави зробилось об'єктивно неминучим. Після кончини Ярослава його сини і онуки заходилися змагатись між собою за першість на Русі та за землі, що раніше перебували в колективній власності Ярославичів. Відцентрові тенденції невпинно наростали. Лише Володимиру Мономаху в роки його недовгого князювання в Києві (1113–1125) вдалося стабілізувати політичне й соціальне становище, відновити на час одноосібну монархію. Та по кончині государя і короткому князюванні його старшого сина Мстислава (1125–1132) Русь швидко почала втрачати суспільно-політичну єдність і спільність державного і культурного життя.

Сучасна історична наука відкидає традиційний спрощений погляд на добу удільної роздробленості Давньоруської держави як на часи суспільного регресу, стагнації, розриву господарських зв'язків, нарешті – розпаду держави. В дійсності держава збереглася, хай змінила свою форму і структуру. Але через поглиблення процесів феодалізації землі й князівства відособились одна від одної. Як влучно висловився Б.Д. Греков, «розчленування Давньоруської держави є насамперед наслідком зростання окремих її складових частин, кожна з яких почала проводити свою власну політику, переслідуючи свої власні цілі»¹.

Але й в умовах удільного існування країни, якому була властива певна політична окремішність земель і князівств, продовжували жити і наростати процеси розвитку економічних і культурних зв'язків, поглиблення поділу праці, що об'єктивно відбивали народне прагнення до об'єднання розрізнених волостей у спільній для всіх державі. Дослідження останніх 40–50 років виявили, поряд з відчутними тенденціями феодальної верхівки тих чи інших земель і князівств до відособлення, дію вагомих стимулів, що сприяли єднанню давньоруських земель і в часи роздробленості. Інша річ, що завдяки соціальній

¹ Греков Б.Д. Киевская Русь. М., 1953. С. 506.

і політичній нестабільності, егоїстичній внутрішній політиці більшості князівських кланів і окремих князів, об'єднавчі процеси так і не змогли в кінцевому рахунку перемогти відцентрові тенденції в розвитку державного життя.

Важливо підкреслити, що в часи роздробленості розвивалась і охоплювала всі складові частини держави одна спільна мова (принаймні, літературна, мова літописів, пам'яток світської й житійної літератури), активізувались торговельні зв'язки між землями, а загальні для майже всіх князівств завдання оборони проти кочовиків-половців також владно закликали до об'єднання. Одним словом, «феодална роздробленість народжувала тенденції до єдності»¹. У такій взаємодії, здавалось би, протилежних за змістом і напрямком процесів і явищ і полягала діалектична складність і суперечливість суспільного, політичного і державного розвитку Давньої Русі доби удільної роздробленості.

Заперечуючи спроби однобічного тлумачення доби роздробленості як часів загального соціально-політичного регресу або помилкового її ототожнення з княжими усобицями, Б.О.Рыбаков зауважив, що в XII ст. на зміну ранньому феодалізму і породженій ним формі державного устрою – єдиновладній імперії – прийшов зрілий або розвинутий феодалізм, що приніс із собою федеративну форму держави, – також монархію, але якісно іншу. В 30-і – 40-і роки XII ст., вів далі вчений, на Русі утворилось півтора десятки самостійних (як він вважав) князівств, а це визначило відповідність нової федеративної форми держави досягнутому на той час високому рівневі розвитку продуктивних сил².

У наведених словах видатного нашого історика, сказаних майже півстоліття тому, все ж таки відчувається певна спрощеність в тлумаченні явищ суспільного і державного життя – вони зводяться майже виключно до економічних явищ і процесів. То була спільна риса праць з давньоруської (і не тільки) історії в радянський час. Разом із тим, не можна сказати, що в науковій літературі другої половини XX ст. мало вивчались особливості й закономірності духовного та ідейного життя Давньої Русі доби роздробленості. Мені відомо кілька важливих праць подібного напрямку того часу. І все ж таки не вони визначали пануючі в офіційній науці погляди на історичний процес на Русі в XII–XIII ст.

Вище йшлося про те, що роздробленість і обумовлене нею відособлення земель і князівств були наслідком економічної й соціальної еволюції Давньої Русі. У кінці XII – на початку XIII ст. створюються передумови для розділення давньоруської народності, унаслідок чого на її фундаменті пізніше формують-

¹ Пашуто В.Т. Историческое значение периода феодальной раздробленности на Руси // Польша и Русь. М., 1974. С. 11.

² Рыбаков Б.А. Обзор общих явлений русской истории IX – середины XIII вв. // Вопросы истории. 1962. № 4. С. 49–50.

ся російська, українська та білоруська народності. Процеси формування цих народностей були закладені ще в домонгольський час, проте як виразні етнокультурні спільності вони виступають у джерелах приблизно з кінця XIV–XV ст.

Вище йшлося про те, що удільну роздробленість на Русі неможливо розглядати однобічно, лише в плані наростання відцентрових сил, чим грішила стара історіографія, зокрема М.М.Карамзін і М.С.Грушевський. Адже політичній і соціальній роз'єднаності земель і князівств протистояла етнічна й культурна спільність давньоруської народності, що залишалась загалом єдиною протягом і XII, і XIII ст., скріплюючи таким чином в спільній державі, здавалось би, відчутно роз'єднані князівства і землі.

Зверну головну увагу лише на один із факторів, що об'єднували східних слов'ян в XII, XIII і наступних століттях. Не забуватиму й про сили, що роз'єднували їх. І в добу удільної роздробленості, так само, як і в часи існування централізованої Київської держави, в середовищі давньоруської народності жили і набирали сили ідеї спільного походження всіх східних слов'ян та їхньої держави – Руської землі, їх етнічної, мовної та культурної єдності. Ці ідеї російська, українська та білоруська народності успадкували і пронесли крізь лихоліття політичної роз'єднаності, ворожих навал, утисків із боку місцевих і прийшлих феодалів, зради й угодовства частини панівної еліти.

Прагнення зберегти єдність Давньоруської держави вищою мірою притаманне ідеології суспільства першого сорокаріччя XIII ст., коли іржа удільної роздробленості вже вразила Русь. Минуло лише через кілька років по смерті Мстислава Мономашича (1132 р.), як Всеволод Ольгович чернігівський посварився з великим князем київським Ярополком Володимировичем, теж сином Мономаха. Тоді «людие черниговци» поставили своєму князеві ультиматум: «Проси си мира. Мы бо вѣдаем милосердие Ярополче, яко не радуется кровопролитью, но Бога ради вѣсхощеть мира, то бо съблюдаеть землю Руськую». Позбавлений народної підтримки, Всеволод «поча слати с молбою къ Ярополку, прося мира»¹.

Висловлюючи об'єктивно (хай не завжди свідомо) загальнонародні інтереси, князі, котрі, здавалось, з головою пірнули у вир феодалного сепаратизму, часто на словах погоджувались з тим, що не можна «губить» Руську землю і багато говорили про своє прагнення об'єднати сили проти ворога: «Есмы устали на рать, ... доколь хочемъ Руськую землю губити? А быхомъ ся уладили»,

¹ Летопись по Ипатскому списку. СПб., 1871. С. 216.

після чого постановили «ради всеє Руской земли» помиритися, «Руской земли блюсти и быти всимъ за одинъ братъ»¹.

У 1151 р., також під впливом громадської думки, найстаріший Мономашич В'ячеслав закликав брата Юрія Долгорукого і свого небожа Ізяслава Мстиславича до миру: «Не пролейта крови хрестьянскы, не погубита Рускы землѣ». А коли помер київський князь Ізяслав Мстиславич (1154 р.), то по ньому плакала «вся Руская земля», із співчуттям відзначає літописець, віддаючи належне зусиллям государя згуртувати країну. Так само із схваленням згадує київський книжник під 1156 р. новгородського єпископа Нифонта: «Бысть поборникъ всей Руской земли»².

І.Б.Греков мав серйозні підстави сказати, що суперництво між Юрієм Долгоруким і його небожем Ізяславом Мстиславичем, яке розгорілось у середині XII ст., для кожного з них було боротьбою за власний варіант збереження єдності всієї Руської землі, реалізація якого вимагала обов'язкового визнання Києва як міста, що залишалось символом цілісності Русі³.

Навіть коли в 60-х – 80-х роках XII ст. у державі піднеслились два суспільно-політичних центри, до яких тяжіли всі інші давньоруські землі: південний на чолі з Києвом і північний – з Володимиром-на-Клязьмі, на Русі продовжували жити надзвичайно популярні в народі і серед частини панівного класу ідеї спільності й прагнення до єдності. Джерела часто прямо ставлять їх у зв'язок із необхідністю відсічі ворогові.

Літопис розповідає, як 1168 року великий князь київський Мстислав Ізяславич скликав залежних від нього південноруських князів на снем і «нача думати с ними», як стримати натиск половецьких ханів, – «уже у насъ и Гречьскый путь изьотимають, и Соляный, и Залозный»⁴. Князі одностайно відповіли Мстиславу, що вони готові «за Рускую землю головы своѣ сложити», після чого об'єднані сили південноруських земель рушили на половецькі вежі⁵.

В уяві панівної верхівки поняття єдності Русі узгоджувалось із принципом спільного володіння нею Рюриковичами (колективний сюзеренітет). Оскільки всі руські князі належали до одного роду і стояли на спільній ієрархічній «лествице», хай і на різних її сходинках, то вони претендували на частку в спільній дідівській спадщині⁶.

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 256–257.

² Там же. С. 297, 323, 332.

³ Греков И.Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды. М., 1975. С. 15.

⁴ Головні торговельні шляхи з Русі на Південь і Схід.

⁵ Летопись по Ипатскому списку. С. 368–369.

⁶ Паушто В.Т. Историческое значение периода феодальной раздробленности на Руси. С. 11. Слід нагадати читачеві, що спільною дідівською спадщиною князі вважали Руську землю.

Погляд на Русь як на спільну власність Ярославичів дожив принаймні до початку XIII ст. Великий князь володимиро (ростово)-суздальський Всеволод Юрійович у 1207 р., як згадувалось, почув, що «Олговичи воюють с погаными землю Рускую»¹ і сжалися о томъ, и рече: «То ци тѣмъ отчина однѣм Руская земля, а нам не отчина ли?» И рече: «Како мя с ними Богъ управить, хочю поити к Чернигову»². Знаменно, що події відбувалися в той час, коли володимиро-суздальський центр державної концентрації й влади вже відділився від київського. І все ж таки його глава, виходячи з самої ідеї давньоруської єдності і єдиної для Ярославичів отчини, піклувався про збереження спільності для всіх князів володіння південною Руською землею, хай і в формі колективного сюзеренітету.

Таким чином, ідейний аспект удільної роздробленості полягав у тому, що, незважаючи на відцентрові політичні й соціальні явища, які неухильно наростали на Русі, в суспільстві продовжувала жити пам'ять про часи єдності Руської землі та її народу, і ця пам'ять підтримувала, в свою чергу, ідею східнослов'янської етнічної та культурної спільності. Прагнення до об'єднання відчували й передові кола правлячої еліти, й найширші шари народу. Під їх тиском ідею єдності Русі змушені були відстоювати, хай часто на словах, і князі.

Інша суперечливість державного життя Русі часів роздробленості лежала в територіальній площині. В XII ст. інтенсивно формуються території великих земель-князівств: Київської, Чернігово-Сіверської, Галицької, Волинської, Новгородської, Володимиро-Суздальської, Рязанської, Полоцької та ін. На перший погляд, ці процеси мали означати наче відособлення, відчуження між ними тощо. Однак, як зауважив більше півстоліття тому А.М.Насонов, інтенсивне зростання державної території Русі, зокрема за рахунок освоєння нових земель, призвело водночас до того, що окремі землі, які в Давньоруській державі тяжіли до великих міст, поступово стикувались одна з одною, внаслідок чого «утворилась суцільна (хай і розділена рубежами) державна територія»³. Щоправда, це тонке зауваження вченого стосується часу кінця XI – початку XII ст., але ще з більшими підставами його можна, здається, віднести до середини XII – першої третини XIII ст. Адже процеси творення територій земель і князівств, що розпочалися тоді, лише набирали ще більшої інтенсивності в добу удільної роздробленості.

¹ У цьому контексті південну Руську землю.

² ПСРЛ. Т. 1. Вып.2. Стб. 429 – 430.

³ Насонов А.Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. М., 1952. С. 27.

В умовах значної політичної роз'єднаності держави, її федеративного устрою одночасно виникають вогнища феодалної концентрації, утворюються групи земель і князівств, між якими складались більш тісні економічні, соціальні, політичні й культурні зв'язки, що призвело до формування в майбутньому території великоруської, української й білоруської народностей. Таке утворення кількох груп земель і князівств змінило характер зв'язків між ними і з сусідами, але не розірвало загальноруської спільності. Послабшали загалом політичні зв'язки, і між окремими землями – відчутно. Зате утворилось кілька осередків економічного життя, об'єднаних тісними торговельними відносинами, наприклад на північному заході: Новгородська, Псковська і Полоцька землі. Разом із тим, зберігались і в цілому наростали загальноруські економічні зв'язки. Як і раніше, давньоруські землі були об'єднані спільними культурними явищами і процесами, інтенсивність яких дедалі збільшувалась.

Навіть спустошлива монголо-татарська навала на Русь в 1237–1241 рр., встановлення влади ординських ханів над Руссю не змогли перешкодити взаємозв'язкам у східнослов'янському середовищі. Давньоруська народність зберегла сили для розвитку, який і виявився у формуванні на її етнічному, культурному й територіальному ґрунті трьох східнослов'янських народностей. На мій погляд, саме культурній спільності східних слов'ян доби роздробленості у науковій літературі приділено недосить уваги. При тому, що кожний визначний князь був сувереном у своєму князівстві в XII – першій третині XIII ст. і не бажав ділитися владою ні з ким, все ж таки в політичній боротьбі на Русі сили консолідації продовжували боротися з силами децентралізації. Культурна і етнічна єдність давньоруської народності зберігалася і за доби роздробленості. Разом із тим, з середини XII ст. для розвитку матеріальної й духовної культури східних слов'ян починають складатися нові умови.

Адже політична й соціальна відособленість земель і князівств на Русі в XII–XIII ст. повинна була б, здавалось, привести до своєрідного «розпорощення» культури. Та цього не сталося. Глибинні й органічні зв'язки, що об'єднували східнослов'янську етнічну й культурну спільність, долали обласну роз'єднаність, егоїзм і сепаратизм князів і бояр, взагалі перемагали відцентрові процеси і явища.

Існує безліч підстав вважати однією з головних причин єдності та спільності для всіх східних слов'ян давньоруської культури ту, що місцеві риси в культурному обличчі кожної із земель виникали звичайно під впливом феодалної верхівки, зацікавленої у відособленні від інших князівств і земель, насамперед – від загальноруського державного центру. Зате культурна спільність східнослов'янського етносу забезпечувалась всією масою трудового населення. «Дробленню культури за областями протистоїть проникнення в неї народних

і демократичних засад... Ця народна основа відчутно виявлялась і раніше, але особливо відчутною вона робиться з кінця XI ст.»¹

Навіть чисто зовнішнє порівняння пам'яток мистецтва XI ст. з аналогічними творами XII–XIII ст. свідчить про зростання самобутності останніх, поступове вивільнення з-під впливу візантійських традицій і зразків. Досить кинути погляд на реальні й фантастичні образи білокам'яної різьби храмів другої половини XII – першої третини XIII ст. у Володимирі-на-Клязьмі, Боголюбіві, Юр'єві Польському, Галичі (що їх народне мистецтво східних слов'ян донесло крізь століття до наших днів), щоб переконатися в глибинному проникненні в архітектуру і скульптуру традиційних народних засад і мотивів.

Уже давно і неодноразово в науковій літературі висловлювалась важлива думка, за якою носіями народних традицій і творцями єдності давньоруської культури були переважно ремісники. Саме вони створили спільність руської матеріальної культури на величезному обширі Русі XII–XIII ст. Всюди існував приблизно однаковий і однорідний склад і набір типових речей міського і сільського побуту. Дослідники встановили, що характерною особливістю ремісничого виробництва на Русі XII–XIII ст. була відсутність замкненості майстрів у межах свого села, міста, округи, волості чи землі. Вони постійно спілкувались і обмінювались досвідом із колегами з інших місць. Замкненим і консервативним залишалось село.

Досвід і прийоми смоленських і полоцьких зодчих використовують новгородські будівничі, галицькі кам'яних справ майстри трудяться у Володимирі-на-Клязьмі, смоленські архітектори й ремісники зводять будови в Києві та Чернігові². Додам до цього ще один характерний приклад: Успенський собор Києво-Печерського монастиря в XII–XIII ст. служив за зразок і навіть модель для зведення парадних храмів у різних містах Давньоруської держави.

Поширення народних засад у давньоруській матеріальній і духовній культурі в XII–XIII ст. перешкоджало їй дробленню під негативним впливом факторів політичного і соціального життя. Народна творчість у своїй основі була цілісною, що, зрозуміла річ, не означало відсутність у ній регіональних особливостей, які виникали під впливом місцевих традицій, різноманітних соціальних, культурних, економічних і політичних чинників. Тому що єдиним був труд руських ремісників, де б вони не працювали, – в Рязані чи у Володимирі

¹ Лихачев Д.С. «Слово о полку Игореве» (Историко-литературный очерк) // «Слово о полку Игореве». М.:Л., 1950. С. 235 (Литературные памятники).

² История культуры Древней Руси. Домонгольский период. Т. 2. Общественный строй и духовная культура. М.:Л., 1951. С. 518.

Волинському, в Галичі чи в Новгороді Великому. Нарешті, єдиною була в своїй основі ідеологія трудових верств населення всієї неозорої Русі¹.

При всьому тому, що в культурному розвитку Давньої Русі доби удільної роздробленості відчувались локальні особливості (часом суттєві), одночасно виростала й самобутня спільна – народна! – основа східнослов'янської культури. У науковій літературі неодноразово відзначалось, що ці особливості здебільшого були зовнішніми і часто поверховими, а культурна спільність – глибинною, тому що вона жила про продуктивною творчістю трудового люду, який складав абсолютну більшість населення Київської держави. Нарешті, самий розвиток культури на місцях логічно викликав зростання елементів єдності².

Могутнім стимулом, що підтримував близькість культурних процесів і явищ у Давньоруській державі доби роздробленості на всій її території, була безумовна спільність для всіх земель і князівств культурної спадщини часів існування відносно єдиної централізованої держави – від Володимира Святославича до Володимира Мономаха. Ця спільність відчувається буквально у всьому: в обласному літописанні, що обов'язково починається з Повісті временних літ (у різних редакціях, списках і варіантах) – загальноруського твору, а вже потім переходить до місцевих справ; у живописі, архітектурі, скульптурі, ужитковому мистецтві й художньому ремеслі, що розвивались, взаємно збагачувались і творчо переосмислювали традиції майстрів минулого; у назвах річок, урочищ і нових феодальних міст Північно-Східної Русі (Трубіж, Переяславль, Юр'їв та ін.), чим люди XII–XIII ст. прагнули нагадувати про свій зв'язок із найдавнішими містами, селами і річками країни, розташованими в південній Руській землі.

Нарешті, існували спільні для всієї Руської землі риси укладу і побуту, а структура суспільних відносин, структура самої влади були однаковими для всіх князівств і земель. Всюди існували ті самі форми залежності сільської і міської людності від князів і бояр, та сама феодальна ієрархія, ті самі княжі й боярські маєтки. Однаковими або принципово близькими були і зовнішній вигляд міст і сіл, побут і звичаї давньоруської народності на всьому просторі Східної Європи³. Все це (і багато іншого, що залишилось поза межами моєї стислої розповіді) надійно скріплювало єдність матеріальної й духовної культури Київської Русі. Безумовно, її народ не міг не відчувати відзначеної спільності культурних процесів, явищ і побуту у своїй країні.

¹ Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве» С. 236.

² Там же. С. 237 – 238.

³ История культуры Древней Руси. Т. II. С. 519.

Одним із найбільш цінних елементів цього скріплення було відчуття етнічної та мовної єдності, яке давньоруська народність винесла з попередньої доби, розвивала протягом XII і XIII ст. і передала народженням нею великоруській, українській та білоруській народностям. Думка про спільність східних слов'ян з прадавніх часів буквально пронизує писемні джерела доби удільної роздробленості. Це дало підстави В.Й.Ключевському сказати: «Важливіша від усього в ізводі [літописному] ідея, якою в ньому освітлений початок нашої історії: це – ідея слов'янської єдності»¹.

Щоправда, чимало істориків скептично ставились до реальних можливостей втілення цієї благородної ідеї в життя, розглядаючи політичні відносини на Русі доби роздробленості переважно в плані торжества партикуляризму, корисливості князів і бояр². Однак подібні висловлювання не враховували суспільних настроїв, політичної активності городян, а вона в часи роздробленості була високою, – можна навести чимало прикладів вічових зборів, що часами круто змінювали життя міста, а то й князівства, народних рухів, що виливались у справжні повстання³.

Неначе відповідаючи скептикам, котрі недооцінювали роль народної маси в суспільно-політичному житті держави, знавець літописання М.Д.Письолков підкреслював, що фактів стійкого існування «ідей осмисленої національності – єдиного руського народу і єдиної Руської землі» в XII–XIII ст. ніяк не можна відкидати. Єдина Руська земля була ідеєю основною і всенаповнюючою, утворюючою те повітря, без якого не могло бути життя творів нашої древньої літератури⁴.

Справді, ідея єдності Руської землі, Давньоруської держави та її народу була провідною в пам'ятках писемності часів удільної роздробленості. Вже у створеній напередодні послаблення політичної цілісності Русі Повісті временних літ (друге десятиліття XII ст.) відчувається жива й щира турбота літописця, виразника передової громадської думки, про збереження єдності держави. Повість звертається до сучасників-князів із нагадуванням про древню славу й велич батьківщини, про одвічну єдність Руської землі. Навіть описуючи під 1093 р. страждання руських людей у половецькому полоні, літописець вкладає в їхні уста горді слова: «Кого бо тако Богъ любить, якоже ны възлюбиль есть? Кого тако почель есть, якоже ны прославиль есть и възнесль? Никого же!»⁵.

¹ Ключевский В.О. Указ. соч. С. 109.

² Див., напр.: Любавский М.К. Лекции по русской истории. М., 1915. С. 145.

³ Тихомиров М.Н. Крестьянские и городские восстания на Руси XI–XIII вв. М., 1955.

⁴ Россия и Запад. Исторические сборники. Пг., 1923. № 1. С. 199 – 200.

⁵ Повесть временных лет. С. 95.

У літописній статті 1093 р. звеличується Руська земля і руський народ, їх єдність, сила і слава, якими так пишаються в чужій стороні руські полоняники. Недарма Нестор так щедро наводить програмні промови Володимира Мономаха із закликами об'єднати Русь проти навали хижого Половецького степу («Почто губим Рускую землю?!»)¹. У своїй чудовій стислій характеристиці Повісті временних літ Б.Д. Греков наголосив на тому, що середньовічний історик послідовно відстоював єдність і цілісність Руської землі. Вчений назвав стрижневі ідеї твору: гордість за своє минуле, занепокоєність майбутнім і заклики до захисту цілісності країни².

Коли на зміну централізованій монархії Володимира Мономаха і його сина Мстислава прийшла федеративна держава їх нащадків і родичів, це не могло не відбитися в давньоруській літературі. Змінюється сам її характер, уявлення про сучасний їй світ та ін. Однак і в розпалі удільної роздробленості країни в народній масі продовжувала жити ідея єдності Руської землі. В трудовому народі, що більше всього страждав від княжого свавілля і боярських утисків, стійко утримувалось уявлення про єдину Руську землю, не розбиту на волості-напівдержави, яка живе спільними інтересами і прагненнями³.

Відцентрові тенденції суспільно-політичного життя, що почали даватися взнаки вже в 30-і роки XII ст., не могли пройти повз увагу літописців, виразників громадської думки, хай навіть часто класово обмеженої. Як зауважив М.М.Тихомиров, їх ідеологія була ідеологією доби феодалної роздробленості, що звикла до постійних князівських чвар⁴. Природно, що літописці XII–XIII ст. були патріотами своїх земель: Київської, Волинської чи Володимиро-Суздальської, – та для всіх них на першому місці залишалась думка щодо необхідності самовідданої боротьби з ворогами Русі, підтримання єдності й незалежності держави.

Потреба в осмисленні подій оточуючого світу спонукала давньоруських літописців створювати спеціальні повісті про міжкнязівські відносини, які вміщені в основних літописних ізводах доби роздробленості: Київському, Суздальському (Лаврентіївському), Новгородському, Галицько-Волинському. У цих повістях докладно й емоційно розповідається про нескінченні усобиці, криваві внутрішні війни, політичні вбивства і підступні порушення угод. Можна пригадати художньо яскраві й політично загострені повісті про вбивства

¹ Див.: Лихачев Д. С. Национальное самосознание Древней Руси. М.:Л., 1945. С. 41.

² Греков Б.Д. Первый труд по истории России // Исторический журнал. 1943. №11–12. С. 66.

³ Будовниц И.У. Общественно-политическая мысль Древней Руси. М., 1960. С. 189 та ін.

⁴ Тихомиров М.Н. Русская культура X–XVIII вв. М., 1968. С. 150–151.

Ігоря Ольговича в Києві і Андрія Юрійовича в Боголюбіві (з Київського і Лаврентіївського літописів XII ст.). І при всьому тому у цих повістях продовжує жити уявлення про Руську землю як про цілісність, єдині державу і народ. Це уявлення живе і в свідомості ворогуючих між собою володарів, які прагнули виправдати свої зазіхання на чужі волості й міста посиленнями на необхідність захисту порушених прав і старих узаконень, головне ж – бажанням відновити були єдність держави¹.

Подібно до того, як з 30-х – 40-х років XII ст. у Східній Європі піднімались нові економічні й політичні центри, частина серед яких претендувала на провідну роль в об'єднанні держави, на давньоруських землях того часу створювались нові осередки літописання, головним чином у столицях основних феодалських князівств. Ці обласні літописи (Суздальський, Переяславський, Тверський, Рязанський, Галицько-Волинський та ін.) об'єднувало відчуття спільності руської історії і всього давньоруського народу.

Разом із тим, суспільство Київської Русі другої половини XII – першої третини XIII ст. гостро відчувало потребу в загальнооруському літописанні. Про це свідчать спроби відновлення колишньої широти літописання в ряді руських земель і князівств у 70-х – 90-х роках XII ст. Раніше місцеві за змістом і кругозором літописні ізводи починають поповнюватися відомостями про загальнооруські події, для чого залучались літописи інших міст і земель. Наприклад, у 80-х роках XII ст. літописання Володимира-на-Клязьмі включило в себе свідчення літопису Переяславля Південного², що збагатило його свідченнями про політичні й культурні події в Південно-Західній Русі, розширило його географічні й тематичні рамки.

Новгородське літописання того часу також прагнуло вийти за колишні рамки традиційної північноруської проблематики і використало Київський літопис для створення широкої картини давньоруської історії XII–XIII ст.³ Типовим зразком тематичного розширення обласного літописання може бути стаття Новгородського першого літопису молодшого ізвода 1171 р.: «Преставися князь Володимиръ в Киевѣ... Того же лѣта отъяша князь [новгородський] Рюрикъ посадничество у Жирослава и выгнаша его из Новагорода, и онъ поиде к Суздалю... Того же лѣта сѣде на столѣ в Киевѣ Романъ Ростиславиць»⁴.

Не можна не згадати й Київський ізвод XII ст., одне з головних джерел вивчення перебігу процесів і явищ удільної роздробленості на Русі, і не лише Пі-

¹ Лихачев Д. С. Национальное самосознание... С.53–54.

² Приселков М.Д. История русского летописания XI–XV вв. Л., 1940. С. 64.

³ Шахматов А.А. Обзорение русских летописных сводов XIV–XVI вв. Л., 1938. С. 131.

⁴ Новгородская первая летопись ... С. 222.

вденної. Цьому літопису властива велика широта погляду на Русь, він охоче й часто пише про події, що розгортались на північному сході й північному заході держави. Подібно до інших обласних літописів останнього двадцятиліття XII – першої третини XIII ст., він послідовно відстоював ідею загальноруської єдності. Як проникливо зауважив Б.О.Рыбаков, «мозаїка з обласних князівських літописів не створювала сама по собі єдиної та стрункої концепції руської історії, але в сумі своїх свідчень вона давала досить повне уявлення про течію руського життя від Галича до Рязані і від Новгороду до Чорного моря»¹.

Далеко не завжди літописці, діти свого часу й свого суспільства, прямо і відкрито відстоювали єдність Русі, закликали до консолідації давньоруських сил перед зовнішньою загрозою. У душі їхньої епохи цим ідеям служило й звеличення сильної князівської влади, без якої важко (якщо взагалі можливо) було зберегти східнослов'янську державу. В Лаврентіївському ізводі 1193 р. явно проглядає заклик до об'єднання руських земель під могутньою рукою володимиро-суздальського великого князя, Всеволода Большое Гнездо. Літописець наголошує на згубності для батьківщини міжкнязівської боротьби і віддає свої симпатії Андрієві Боголюбському та його брату Всеволоду, котрі зміцнили князівську владу і здобули завдяки цьому можливість впливати на перебіг загальноруських справ².

Так само пропагує ідею сильної князівської влади, здатної покласти край нещастям феодалних усобиць, приборкати буйне, зрадливе і захланне боярство й об'єднати Русь Галицько-Волинський літопис XIII ст. Можна продемонструвати це на прикладі сюжету утвердження Данила Романовича в Галичі в 1238 р., напередодні навали Батия на Русь. Данило під'їхав до міської брами і звернувся до городян зі словами: «О, мужи градъстии! Доколѣ хочете трѣпѣти иноплемьныхъ князей дръжаву?»³ Они же всъкликнувшѣ рѣша, яко: «Се есть дръжатель нашъ, Богомъ данный» – и пустишася яко дѣти къ отцу и яко пчелы к матцѣ, яко жажущии воды къ источнику»⁴.

З гнівом і нищівною іронією щодо бунтівних феодалів галицький літописець далі оповідає: «Епископу же Артемию и дворскому Григорию възбраняюще ему [Данилу], узрѣвшима же, яко не можета удръжати града, ...изыдоста слезныма очима и ослабленнымъ лицемъ и лижюща уста своа, яко не имѣюща власти княжения своего, рѣста же с нужею: «Прийди, княже Данило! Прийми

¹ Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. М., 1963. С. 358.

² Приселков М.Д. Лаврентьевская летопись (история текста)// Ученые записки Ленингр. Го С. Ун-та. № 32. Серия истор. Наук. Вып. 2. Л., 1939.

³ Данило нагадав галичанам, що саме він є їх законним князем, а не його суперник, чернігівський княжич Ростислав, у котрого не було династичних прав на галицький стіл.

⁴ Галицько-Волинський літопис. С. 98–99.

град!»¹ Так галицький книжник викривав і таврував хиже, пихате й егоїстичне боярство і солідарного з ним церковного сановника, які піклувались лише про власні інтереси і володіння й без найменших сумнівів кидали свій край у криваві смути феодальних чвар, «мятежей и ратей», у руки іноземних поневоловачів².

Та не тільки літописи, а й інші твори давньоруської літератури XII–XIII ст., пропагували необхідність збереження єдності Руської землі, розглядаючи її звичайно в найширшому розумінні цього поняття. Чудовою ілюстрацією сказаного уявляється «Слово о полку Ігоревім», буквально пронизане ідеєю давньоруської спільності. Важливість об'єднання руських сил автор «Слова» доводить на прикладі невдалого походу Ігоря Святославича проти половців навесні 1185 р., описує згубні наслідки княжих усобиць, захоплюючись прекрасним образом Руської землі з її багатою природою і безкрайними просторами³.

Піднесено і яскраво зображуючи широчінь, красу і велич Київської Русі, втілює ідею її єдності автор літературного твору першої половини XIII ст. «Слова о погибели Русской земли». Він пишається «светло-светлою и украсно-украшеною» Руссю, державну територію якої відобразив майже тотожною землям майбутніх української, російської та білоруської народностей⁴.

Ідеями спільності походження давньоруської народності, закликами зберегти цілісність східнослов'янської держави наповнені прекрасні фольклорні пам'ятки Русі – билини. У часи удільної роздробленості колективний творець билин руський народ, засуджуючи чвари князів і бояр, продовжував оспівувати ідеали порівняно недалекого (в історичному розумінні) минулого, часи Володимира Святославича, коли держава була цілісною і могутньою. Це дало підстави відомому дослідникові билинного жанру О.Міллеру патетично мовити: «Всюди в [билинах] одна основа, як, по суті, всюди той самий нероздільний дух Руської землі!»⁵

У билинах Київського циклу богатирі з різних кінців Давньоруської держави: чернігівець Ілля, киянин Добриня і ростовець Альоша прямують до Києва, бо бажають:

Ехать в Киев-град ко князю Володимеру
На помножение и сбережение [Русі].

Від імені Києва несуть вони сторожову службу на «заставі богатирській», але свої подвиги здійснюють в ім'я слави і величі всієї «земли святоруської».

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 99.

² Докладніше про це: *Котляр М.Ф.* Галицько-Волинський літопис. К., 1993.

³ *Лихачев Д. С.* «Слово о полку Игореве». С. 252.

⁴ *Бегунов Ю.К.* Памятник русской литературы XIII в. «Слово о погибели Русской земли». М.;Л., 1965. С. 182 – 183 (авторська реконструкція тексту джерела).

⁵ *Миллер О.* Илья Муромец и богатырство киевское. СПб., 1869. С. 683–684.

«Негативне ставлення руського епосу до такої злободенної теми, як боротьба між князями, безпомилково вказує, поряд з іншими ознаками, на його народне походження»¹, – писали автори вже давньої узагальнюючої праці з історії руської матеріальної й духовної культури, що не втратила свого значення і в наш час: адже саме народ, як мовилось, був основним носієм ідей давньоруської єдності.

Думками і вчинками найбільш яскравого і цілісного героя билин Іллі Муромця керують рицарський характер і високе патріотичне почуття морального обов'язку, – захищати руський народ від ворогів, що намагаються завоювати і розграбувати його батьківщину. Перед загрозою небезпеки, що нависла над Києвом із боку кочовиків, богатир забуває особисту образу, завдану йому пихатим князем:

Я иду служить за веру христианскую,
И за землю Российскую,
Да и за стольный Киев-град,
За вдов, за сирот, за бедных людей...
А для собаки-то князя Владимира
Да не вышел бы я вон из погреб².

У своїх помислах і діяннях Ілля не знає вагань і турбот про власне, особисте. Ним володіє лише одна думка, що повністю поглинає його: служити своєму народові на всьому просторі Руської землі, від північного моря до південного, від Карпат до Волги³. В одному з досліджень билин так визначена їх ідейна спрямованість: «Тема єдності сил пронизує майже всі билини Київського циклу ... В закликах Іллі Муромця до єднання сил уже ясно чується думка про необхідність цілісності Русі, єдності її народу і землі, держави і віри»⁴

Незадовільна збереженість пам'яток народної творчості давньоруської доби, за виключенням хіба що билин, могла б стати неподоланною перешкодою на шляху їх дослідження, якби не можливість ретроспективного вивчення народних дум, пісень, казок та інших творів пізнішого часу. Адже джерела усної творчості українського, російського і білоруського народів беруть початок у фольклорі доби східнослов'янської держави Х–ХІІІ ст. і етнокультурної єдності давньоруської народності. Спільна в головних рисах древня основа фольклору трьох братніх народів була одним з важливих чинників, що продовжува-

¹ История культуры Древней Руси. Т. II. С. 152.

² Цитується пізній, ХVІІІ ст. запис билини, в якій її справжні реалії замінені тогочасними.

³ Юдин Ю.И. Героические былины. М., 1975. С. 68–69.

⁴ Мирзоев В.Г. Былины и летописи – памятники русской исторической мысли. М., 1978. С. 91–93.

ли сприяти тісним зв'язкам їх народного мистецтва у процесі розвитку цих етнокультурних спільностей¹.

Сучасна фольклористика довела, що багато російських і українських пісень, зокрема про татарську і турецьку неволю, мають чимало спільних рис, залишаючись при тому оригінальними національними творами. Вивчення генезису цих пісень, історичних зв'язків між ними призвели відомого фольклориста В.М.Путілова до висновку, що в основі цих пам'яток, які прийнято датувати XV–XVII ст., криються давні спільні корені. І російські й українські пісні згаданої тематики створювались значною мірою завдяки розвиткові в нових історичних умовах давніх традицій, спільних для фольклору обох народів. Так виникли, наприклад, пісні про монголо-татарську навалу і татарське панування XIII – початку XIV ст. «Ці пісні не були ще ні російськими, ні українськими, вони належали руському народові тієї доби, коли спочатку визначились передумови, а далі почався процес творення трьох східнослов'янських народностей. Пісні ці дістались у спадок росіянам, українцям і білорусам»². Цю думку вчений розвивав і в своїх наступних працях.

Ідеї східнослов'янської спільноти російський, український і білоруський народи підтримували протягом наступних століть. Російська пісня про здобуття Азова увіковічила спільний похід на цю фортецю українських і російських козаків:

У нас было, братцы, на святой Руси,
 На святой Руси, на Тихом Дону.
 На Тихом Дону на Иваныче.
 Сходился тут хорош пригож козачий круг,
 Донское козачье со Яицкими,
 Гребенские с Запорожскими»³.

Древній фольклор продовжував жити в середовищі вирослих на давньоруській етнокультурній спільності цих народів. Так, билини Київського циклу збереглися до XX ст. на російській Півночі. Український народ у своїй творчості довго зберігав пам'ять про билинних героїв давньоруської доби: про того ж Іллю Муромця, Альошу Поповича, Добриню Нікітича, Чурила, Вольгу та ін. Це саме можна сказати і про росіян та білорусів. Народна творчість всіх цих народів аж до XX ст. вражає наявністю величезної кількості богатирів.

¹ Плисецкий М.М. Взаимосвязи русского и украинского героического эпоса. М., 1963. С. 17.

² Путілов В.М. Російсько-українські фольклорні взаємозв'язки // Народна творчість і етнографія. К., 1960. № 1. С. 38.

³ Песни, собранные П.В.Киреевским. Вып.8. М., 1870. С. 52.

В.Г.Белінський образно мовив, що російська народна поезія «кишить богати-рями»¹. Йшлося як про пісні та думи, так і про казки, легенди та ін.

Таким чином давньоруські фольклорні твори не лише закликали до захисту Руської землі і збереження її єдності, а й склали фундамент народної творчості російського, українського і білоруського народів. Закладена в домонгольський період нашої спільної історії етнокультурна основа відчувається і в пізніших, XVI–XVIII ст. пам'ятках східнослов'янських літератур, – насамперед, в успадкуванні ними ідеї давньоруської єдності.

Отже, ідея східнослов'янської спільності була одним з вагомих чинників, що скріплювали Давньоруську державу та її народність доби удільної роздробленості. Ця ідея серйозно впливала на суспільство Київської Русі XI–XIII ст. й збереглась через багато століть по тому, коли Давньоруська держава перестала існувати, впадши під ударами монголо-татарських полчищ.

¹ *Белінский В.Г.* Полное собрание сочинений. Т. VI. СПб., 1903. С. 463.

Розділ 4

Ідейні мотиви Галицько-Волинського ізводу

Кілька вступних слів

Галицько-Волинський ізвод XIII ст. зовсім не є літописом у традиційному розумінні цього слова. Він являє собою зведення (ізвод) різних великих і малих повістей, присвячених воїнським і мирним діям дітей і онуків засновника Галицько-Волинського князівства Романа Мстиславича, насамперед, його старшого сина Данила. Вже тому авторське начало в цьому ізводі мало бути виражене більш чітко, ніж у звичайних літописах. Спостереження над його текстом призвели мене до висновку, що існують можливості виділити основні ідейно-політичні лінії пам'ятки, знайти в Галицько-Волинському ізводі якщо вже не цілісну концепцію, то, принаймні, спільне для твору (або однієї з двох його великих складових частин) чітке ідейне кредо, якому слідували його автори, редактори і складачі.

Неможливо заперечити думку, згідно якої Галицько-Волинський ізвод належить до кола найвидатніших пам'яток давньоруського письменства. Адже «в кожній культурі минулого закладено величезні сенсові можливості, що залишилися нерозкритими і неосмисленими...», писав видатний дослідник духовної культури середньовіччя.. Ці слова мають відношення, певна річ, і до окремих творів, що складають джерельний фонд тієї чи іншої культури. «Ми ставимо чужій¹ культурі нові питання, яких вона сама собі не ставила, – веде далі вчений, – ми шукаємо у ній відповіді на ці наші питання, і чужа культура відповідає нам, відкриваючи перед нами нові свої боки, нові сенсові глибини». Проблема полягає в тому, щоб вірно і коректно ставити такі запитання, і тоді перед дослідником відкриються «величезні, необмежені маси забутих сенсів»².

Гадаю, що ці глибокі думки М.М.Бахтіна є особливо корисними в галузі дослідження пам'яток давньоруської літератури, подібних до Галицько-Волинського ізводу.

Коротко про структуру і жанр Галицько-Волинського літопису

Близько двадцяти років тому мною була опублікована книжка про композицію і характер викладу Галицько-Волинського ізводу. У ній було запропоновано переглянути традиційний погляд на це виключно важливе джерело дав-

¹ у даному контексті: відокремлений від нас товщею століть.

² Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. М., 1979. С. 333, 334.

ньоруської історії XIII ст. і вважати його не звичайним літописом, а зібранням великих і малих повістей, присвячених життєписам синів і внуків галицько-волинського князя Романа Мстиславича¹.

Міркування на користь запропонованого погляду на структуру Галицько-Волинського ізводу наведені на багатьох сторінках названих у примітках монографій і низці статей². Написанню цієї праці великою мірою сприяла багаторічна праця над складанням коментаря до видання Галицько-Волинського ізводу за Хлебніковським списком, що побачило світ у кінці 2002 р.³ Сподіваюсь, що наша спільна з В.Ю.Франчук праця (вона підготувала текст ізводу) сприятиме поживленню наукового інтересу до Галицько-Волинського літопису і появи нових праць, зокрема – про його характер і структуру.

З самого часу відкриття Галицько-Волинського ізводу М.М.Карамзіним⁴ учені неодноразово відзначали його незвичайність, велику відмінність від інших пам'яток літописного жанру. Карамзину належить чимало цінних спостережень над текстом ізводу, він першим помітив, що хронологічна сітка (так само, як і розбиття тексту на порічні статті) була пізніше незграбно, з великими похибками, припасована до Іпатіївського списку Галицько-Волинського літопису. Вчений знав і Хлебніковський список, в якому розподіл тексту на статті і дати подій відсутні⁵. Неординарність і своєрідність цього літопису одним з перших підкреслив К.М.Бестужев-Рюмін; він вказав на його особливості, що відрізняли пам'ятку від традиційних літописних ізводів, зокрема відзначив більш струнку, ніж у інших літописів, композицію, злитість викладу, а серед джерел назвав окремі повісті (про Калкську битву, навалу Батия, смерть Володимира Васильковича)⁶.

А М.Д.Присьолков з приводу Галицько-Волинського ізводу написав, що «ця пам'ятка являла собою історичне повісткування без звичайної для інших

¹ *Котляр М.Ф.* Галицько-Волинський літопис XIIIст. Київ, 1993. Пізніше ця праця побачила світ в дещо скороченому вигляді: *Котляр Н.Ф.* Галицко-Волынская летопись (источники, структура, жанровые и идейные особенности // Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования 1995 г. М., 1997.

² *Котляр Н.Ф.* Жанр и композиция Галицко-Волынской летописи // Восточная Европа в древности и средневековье. Спорные проблемы истории. Чтения памяти В.Т.Пашуто. М., 1993; *Котляр М.Ф.* Структура Галицько-Волинського літопису // Другий міжнародний конгрес україністів. Доповіді і повідомлення. Історія. Львів, 1994, та ін.

³ Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар. За ред. *М.Ф.Котляра*. Київ, 2002.

⁴ *Карамзин Н.М.* История государства Российского. СПб., 1842. Кн.1. Т. 1. С. XVI.

⁵ Там же. Кн.1. Т. 3; Примечания к 3 тому. Стб. 52. Прим.113.

⁶ *Бестужев-Рюмин К.* О составе русских летописей до конца XIV в. СПб., 1868. С. 151–157.

політичних центрів Русі літописної сітки років»¹. В наступній праці вчений припустив, що редактор кінця XIII ст. збирався перекомпонувати увесь текст Галицько-Волинського ізводу, щоб надати йому хронологічної послідовності й виділити порічні статті. Та задум того можливого редактора залишився нездійсненним, і хронологічна сітка була приладнана до тексту лише в XIV ст. – до Іпатіївського списку².

Уперше окремі повісті у складі Галицько-Волинського ізводу виявив Л.В.Черепнін. Він присвятив своє дослідження першій з двох основних складових частин пам'ятки, що її він назвав Літописцем Данила Галицького (другою є Волинський літопис). Першим у науці вчений визначив структуру і склад Літописця, витлумачив його не як звичайний і традиційний звід порічних записів, а як композиційно цілісний твір, що відобразив історію Галицько-Волинської Русі доби князя Данила. Черепнін описав кілька повістей у складі Літописця³, що відкрило новий напрямок у подальших студіях Галицько-Волинського ізводу взагалі. У своєму ґрунтовному дослідженні цього ізводу В.Т.Пашуто сприйняв думку Черепніна про те, що серед джерел пам'ятки були літописні повісті, але не думав, що які-небудь з них були безпосередньо включені до ізводу⁴.

Припущення Черепніна про введення складачами і редакторами до тексту Галицько-Волинського ізводу окремих повістей навело мене на думку про те, що, можливо, цих повістей набагато більше, ніж думав учений, і що саме вони визначили жанр і структуру всієї пам'ятки. У процесі тривалого вивчення ізводу народився висновок, що він у повністю складається з окремих повістей, об'єднаних пізнішими редакторами.

У складі основних повістей Галицько-Волинського ізводу (Початкової, Про збирання Данилом волинської отчини, Антиординської. Про стосунки з Литвою та ін.) містяться менші за обсягом, що звичайно розривають тканину тих основних повістей, а самі ці малі твори виявляються також роз'єднаними і вміщеними в різних місцях більших. На мій погляд, це було цілком свідомо вчинено давніми книжниками з двох причин. Перша – аби створити картину оповідання адекватною історичній дійсності, коли одночасно розвивалось кілька зовсім різних за змістом, характером і значенням процесів і явищ, а події

¹ *Приселков М.Д.* История русского летописания XI–XV вв. СПб., 1996. С. 291 (впервые работа издана в 1940 г.).

² *Приселков М.Д.* Летописание Западной Украины и Западной Белоруссии // Ученые записки Ленинградского гос. ун-та. № 67. Серия исторических наук, вып. 7. Л., 1941. С. 5–24.

³ *Черепнин Л.В.* Летописец Даниила Галицкого // Исторические записки. № 12. 1941.

⁴ *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950. С. 17–133. Докладний історіографічний огляд теми див.: *Котляр М.Ф.* Галицько-Волинський літопис. С. 6–25.

примхливо переплітались між собою. Друга – щоб усе ж таки надати творові вигляду традиційного, «справжнього» літопису. Напевне, галицькі та волинські книжники складачі й редактори розуміли незвичність для читачів написаного ними. З цією ж метою кимось з пізніших упорядників була досить незграбно приставлена хронологічна сітка до Іпатіївського списку нашого ізводу з елементарним і довільним розділенням текстів на порічні статті.

Варто сказати ще про одну особливість Галицько-Волинського ізводу, що відрізняє його від традиційних літописів: присутність у тексті незвичайно великої кількості свідчень очевидців і учасників. Справедливості заради слід зауважити, що у багатьох інших давньоруських літописах в описах походів, облог, штурмів, батальних сцен відчуваються живі інтонації учасників подій. Варто лише згадати емоційні розповіді про облоги і здобуття Батием давньоруських міст у 1237–1241 рр. у Суздальському, Новгородському, Воскресенському, Никонівському та ін. літописах. Подібні речі характерні й для Галицько-Волинського ізводу: та в ньому розповіді про походи і битви посідають центральне місце.

Брати-Романовичі, насамперед старший, Данило, апологію яких являє собою наш ізвод, були, поза сумнівом, героями розповідей людей з їхнього оточення: відданих їм бояр, урядовців, міністеріалів і дружинників. Літописці, що сприйняли такі розповіді, всією душею співчували державотворчим зусиллям Данила і Василька, вихваляли їх. Вони таврували ганьбою галицьких бояр, що перешкоджали діям князів, спрямованим на відродження сильного Галицько-Волинського князівства, користуючись при цьому, серед інших, своїми – усними джерелами.

Переконаний у тому, що Галицько-Волинський ізвод XIII ст. так сильно й принципово відрізняється від літописів тому, що у Галицькій і Волинській землях у попередньому, XII ст., ймовірно від усього, не велось літописання. Адже відомості галицького й волинського змісту у Київському літописі XII ст. не обов'язково мали бути запозичені з відповідних земельних літописів (як звичайно думали літописознавці). Вони могли створюватися зі слів галицьких і волинських інформаторів. Замість цього у Галицько-Волинській Русі вже з середини XII ст., ймовірно, розвивався інший, не літописний, літературний жанр: світських історичних повістей, присвячених місцевим князям.

Політичні й світоглядні тенденції Галицько-Волинського літопису

Отже, існують підстави припускати, що Галицько-Волинський ізвод став своєрідним продовженням і розвитком особливої, притаманної Галицько-Волинській Русі, літературній традиції: написання історичних повістей, що замінили там звичайний літопис. Якщо це дійсно було так, то перед нами яви-

ще, незвичайне для давньоруської писемності XII–XIII ст. Попри те, що Галицько-Волинському ізводу присвячена чимала наукова література, про його ідейно-політичні мотиви вчені писали зовсім небагато. Хіба що Л.В.Черепнін приділив цій темі серйозну увагу в дослідженні першої з двох основних складових частин ізводу, яку він називав Літописцем Данила Галицького. Вчений слушно, як на мене, бачив одне з головних завдань галицьких книжників у ідеологічному обґрунтуванні тієї запеклої й тривалої боротьби, що її проводив Данило Романович проти бунтівного галицького боярства¹. Дещо інакше уявляв собі магістральну ідейну лінію пам'ятки інший відомий історик: «Галицько-Волинська Русь залишила нам прекрасну повість, автор якої так розумів своє завдання: «Начнемь же сказати бесчисленья рати, и великия труды, и частыя войны, и многия крамолы...»². Втім, і Л.В.Черепнін називав ізвод літописом про великі заколоти і боярське беззаконня. Приймаючи обидва викладених вище визначення ідейної спрямованості Галицько-Волинського ізводу, спробую дещо розвинути і конкретизувати їх.

На мою думку, головна ідея Галицько-Волинського ізводу, що особливо чітко простежується в частині, що відноситься до 1205–1245 рр. (Літописець Данила Галицького), полягає в апології сильної, ніким і нічим не обмеженої князівської влади. Автори, редактори і складачі пам'ятки звеличують, відстоюють і пропагують верховну владу князя: хранителя законів, порядку і стабільності в суспільстві, государя, здатного захистити народ і від зовнішнього ворога і від боярської сваволі.

Тим самим наш ізвод обґрунтовує і захищає сильну державу, з міцною княжою владою, централізованим способом керівництва, повною залежністю земельних магнатів від верховного государя. Бо держава в середньовіччі – це і є государ, що править у ній, оточений купкою найближчих урядовців і радників. Така послідовно проведена ізводом ідея, в умовах удільно розділеної Русі, роздробленого Галицько-Волинського князівства (яким воно залишалось по смерті Романа Мстиславича (1205р.) протягом чотирьох десятиліть), безумовно, була історично прогресивною і знаходила постійну підтримку в народі, насамперед серед широких верств міського населення, особливо бюргерства.

Книжники постійно вихваляють Романа і Романовичів, починаючи буквально з перших рядків тієї частини ізводу, що збереглась. Відкриваючий її величний і емоційно-піднесений панегірик Романові Мстиславичу є нічим іншим,

¹ Черепнин Л.В. Летописец Даниила Галицкого // Исторические записки. М., 1941. № 12. С. 234–235 та ін.

² Рыбаков Б.А. Военное искусство // Очерки русской культуры XIII–XV вв. Ч. 1. М., 1969. С. 349.

як мрією про ідеального князя. Автор панегірика бачить у ньому «приснопамятного и самодръжца всея Руси, одолѣвша всѣмъ поганьскимъ языкомъ [народи], ума мудростию ходяще по заповѣдемъ Божиимъ...». Далі йде знаменита розповідь про подвиги князя Романа у боротьбі з «поганими», які він здійснював, наслідуючи своєму дідові Володимиру Мономаху¹. Хотілось би привернути увагу читача до слів «ума мудростию ходяще по заповѣдемъ Божиимъ», якими підкреслюється слідування галицько-волинського государя приписам Господа і, тим самим, – найвища законність діянь князя Романа у війнах проти степових кочовиків, головних ворогів Русі.

Цей величний панегірик Романові Мстиславичу задає високу емоційну тональність наступним розповідям ізводу про подвиги його сина Данила в битвах за рідну землю.

Прославляючи Данила і Василька Романовичів, галицькі автори і редактори постійно підкреслюють факт їх походження від Романа, стверджують велич їхніх діянь і ставлять їх на рівень подібних вчинків великого батька. Описуючи переможну війну Романовичів проти агресивних ятвязьких князьків, книжник виголошує: «и прийдоста съ славою на землю свою, наслѣдивша путь отца своего великаго князя Романа, иже бѣ изострился на поганья, яко левъ, имъ же половци дѣти страшаху»² – бачимо тут відвертий переспів панегірика Романові Мстиславичу на початку ізводу. Коли через кілька років Данило знову переміг ятвягів (котрих громив і його батько), автор відзначає: «по великом бо князи Романѣ никто же не бѣ воевалъ на нѣ в рускихъ князехъ, развѣ сына его Данила»³.

Апологетизуючи своїх князів, галицький письменник згадує воїнські діяння й більш далеких славних предків Романа і Романовичів. Розповівши про їхню переможну війну з Польщею, він із задоволенням зауважує: «И внидоста съ славою въ землю свою. Иный бо князь не въходилъ бѣ въ землю Лядскую толь глубоко проче Володимера Великаго, иже бѣ землю крестиль»⁴. Згадка про хрестителя Русі Володимира надає особливої урочистості цьому записові й підносить діяння Романовичів на рівень святого подвигу їхнього далекого предка.

Неодноразово наголошує книжник на любові Романовичів до простих людей, турботі про них, захисті від боярських утисків й іноземних нападників. І народ відплачував своїм князям прив'язаністю і відданістю, постійною підтримкою в їхній державній діяльності. У 1238 р. Данило твердо вирішив пове-

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 77.

² Там же. С. 111

³ Там же. С. 119.

⁴ Там же. С. 92.

рнути собі Галич, в якому сидів боярський ставленник, чернігівський княжич Ростислав. Під'їхавши до міської брами, Данило звернувся до городян з проханням прийняти його в князі. «Они же воскликнуше рѣша: яко: «Се есть дрѣжатель нашъ, Богомъ данный!» – и пустишася яко дѣти къ отцу и яко пчелы к матцѣ, яко жажущии воды къ источнику»¹.

Свою державну діяльність Романовичам доводилось вести, долаючи надзвичайно сильний, впертий і багаторічний спротив внутрішніх і зовнішніх ворогів. Не випадково логічну тканину викладу першої великої складової частини ізводу – Літописця Данила Галицького, у двох місцях неначе зненацька розривають урочисті й водночас тривожні слова, ідентичні за сенсом і майже тотожні за формою: «Начнемъ же сказати бесчисленьна рати, и великиа труды, и частыа войны, и многиа крамолы, и чыстая вѣстаниа, и многиа мятежи; измлада бо не бы има покоя»². Ці слова відносяться до братів-Романовичів, котрим довелось багато трудитися на ниві державного будівництва й управління, вести нескінченні війни, протистояти багатьом «крамолам», придушувати часті повстання і численні «мятежи». Ті крамоли, повстання і «мятежи» були справою рук великих галицьких бояр, що шалено протидіяли відновленню Романовичами могутнього і об'єданого Галицько-Волинського князівства, створеного їхнім отцем. Процитовані слова відносяться до кінця 1220-х років, часу, коли Романовичі почали відновлювати спочатку Волинське князівство і одразу нашоувхнулись на опір бояр і залежних від них удільних князів.

Наступний, тотожний за змістом пасаж, що яскраво характеризує політичне і соціальне становище Романовичів у Галицько-Волинській Русі, відноситься до початку 1230-х років: «По семь скажем многыа мятежи великы лъсти, и бесисленьна рати»³. Слово «лъсть» (обман, хитрість, підступність та ін.) вжито тут зовсім не випадково. Одразу ж після процитованих слів оповідається про «крамоли» галицьких бояр, котрі двічі поспіль зазіхали на життя свого пана. Не випадково також гнів і викривальний пафос авторів і редакторів Галицько-Волинського ізводу звернений переважно проти великих бояр – головної деструктивної сили в тамтешньому суспільстві, що перешкоджала вокняжінню і утвердженню Романовичів у батьківському князівстві й тягнула край назад, у баговиння удільної роздробленості.

Порівняно нечасто галицькі та волинські книжники прямо і відверто таврують бояр, «мятежников землі». Набагато частіше це робиться шляхом виокремлення і яскравого відображення їхніх негідних вчинків, особливо підступнос-

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 98–99.

² Там же. С. 89.

³ Там же. С. 93.

ті, брехні й зради своїх князів. До найбільш яскравих прикладів відкритого й гнівного осуду олігархів відношу такий. Близько 1224 р. боярин Жирослав оббрехав тодішнього галицького князя Мстислава (тестя Данила) перед галицькими боярами. Обман було викрито: «Князю же обличившю ему Жирослава, и гна и отъ себе, якоже изгна Бог Каина отъ лица своего». Скориставшись із вбивчого порівняння наклепника з Каїном, книжник далі вміщує гнівну філіппіку на його адресу: «Жирослав раздвиже уста своя на господина своего, да не будетъ ему пристанка въ всѣхъ земляхъ Рускихъ и въ Угорскихъ ни в кыихъ же странахъ, да ходитъ шатаася въ странахъ, желание брашна да будетъ ему, вина же и олу поскуду да будетъ ему, и да будетъ дворъ его пустъ, и въ селѣ его не будетъ живущего»¹. Процитований фрагмент належить до найвищих зразків давньоруського красного письменства. А далі наш книжник знову порівнює бояр Молибоговичів, що зазіхали на життя князя Данила, з «руським Каїном» (як називає Святополка Повість временних літ): «Невѣрнымъ Молибоговичемъ... рекшимъ, яко: «Свѣтъ [змова] нашъ раздрушися» и побѣгшимъ имъ, яко и оканьный Святополкъ»². Не менш красномовною видається й оповідь Літописця Данила про здобуття князем Галича 1230 р. Данило відпустив до Угорщини взятого ним у полон сина короля, дбаючи про добрі стосунки з цією країною. Автор гнівно вигукує: «Изыде же с нимъ [королевичем] единъ Судиславъ»³, на нь же метаху камене рекуще: «Изыди из града, мятежниче земли!»⁴ Саме в цьому полягає одна з чільних ідей Галицько-Волинського ізводу: найгірші гріхи і діяння цього боярина полягають в підбурюванні («мятеже») країни.

Особливо злісним і злочинним порушенням норм феодалного права, що диктувало вірність васалів своєму сюзерену-князеві, були неодноразові спроби бояр убити Данила, їхні відкриті виступи проти нього із зброєю в руках. Повідавши про «многие мятежи» і «великие льсти» при описі подій 1230 р., книжник тут же повістує про кілька змов, що мали на меті позбавити життя старшого Романовича. Він не шкодує осудливих епітетів і порівнянь, описуючи зрадницькі вчинки боярських олігархів: «Крамолѣ же бывши въ безбожныхъ боярехъ галицкихъ, съвѣтъ сътворше съ браточядиемъ его Олександромъ на убиенъе и преданеъ земли его»⁵ – запам'ятаймо, що бояри залучили до своєї змови брата у перших Данила, белзького князя Олександра Всеволодича. Лише щасливий випадок урятував князя. Але тут же боярин Пилип намагався заманити

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 88.

² Там же. С. 93.

³ тодішній глава боярської опозиції Романовичам.

⁴ Галицько-Волинський літопис. С. 92.

⁵ Там же. С. 93.

Данила до свого замку Вишні, щоб умертвити його. Підступну інтригу розкрив пильний тисяцький Данила Дем'ян...¹

Бояри не лише зазіхали на життя і честь Данила Романовича, вони брутально і безцеремонно посягали на князівський престол, що було нечуваною річчю на Русі й грубо порушувало древню норму давньоруського права, згідно якої князем міг стати лише член династії Рюриковичів. Уперше боярин Володислав Кормильчич 1212 року видерся на галицький стіл, забравши його в одинадцятирічного Данила. Це викликало загальне обурення на Русі і серед її сусідів. Тому угорський король Андрій 1214 р. був змушений усунути Володислава з престолу Галицької землі, – але лише для того, щоб посадити в Галичі свого сина!²

Наступна боярська спроба вокняжитися в Галичі датується 1241 р., коли влада Романовичів була підірвана навалом орд Батия. Повернувшись з еміграції, Данило опинився у важкому становищі. Галицький книжник емоційно-гнівно пише: «Бояре же галицьстии Данила княземь собѣ называху, а сами всю землю дръжаху; Доброславъ же въкняжилъся бѣ и Судьичъ, поповъ внукъ, и грабьяше всю землю, и въшедь въ Бакоту, все Понизье прия, безъ княжа повеления; Григориа же Васильевича себѣ горнюю страну Премьшльскую мышляше одръжати; и бысть мятежь великъ въ земли и грабежь отъ нихъ». Неначе справжній князь, боярин Григорій роздавав своїм васалам землі в Коломийській волості³. Із задоволенням і зловтіхою автор повістує про те, як Данило вміло й рішуче придушив боярський заколот і кинув самозваних князів до в'язниці.

Навіть окремі волинські бояри, що протягом багатьох років звичайно у всьому підтримували Романовичів, після «Батьєва погрома» вийшли з покорі. Коли, повертаючись із Польщі 1241 р., Данило підійшов до волинського міста Дорогичина і «въсхоти внити въ градъ, и вѣстьно бысть ему, яко: «Не внидеши въ градъ»; оному рекъшу, яко: «Съ былъ градъ нашъ и отецъ нашихъ»; – «Вы же не изволисте внити в онъ», и отъиде мысля си; иже Богъ послѣди же отместие сътвори дръжателю града того и вдасть и в руци Данилу»⁴ – із задоволенням констатує книжник.

Не раз із осудом описують автори Галицько-Волинського ізводу збройні виступи бояр проти своїх сюзеренів. У 30-х роках XIII ст. бояри неодноразово ініціюють вторгнення угорських військ у Галицьку землю і беруть участь у

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 93.

² Там же. С. 82.

³ Там же. С. 103.

⁴ Там же. С. 102.

походах короля проти їхніх князів. Під час однієї з битв бояри спробували вбити Данила, але добрий кінь виніс його з полум'я бою.

Галицький автор таврує ганьбою вчинки тих бояр, котрі прагнули віддати Галицьку землю Угорщині. Так, вигнаний Данилом за зраду великий боярин Судислав підбурює угорського короля негайно воювати Галич: «Судиславу глаголющу непрестаньно: «Изыдѣте на Галиць и примѣте землю Рускую; аще не пойдеши, но укрѣпятся на ны» [Романовичі]¹, з обуренням пише літописець.

Напроти, без особливого обурення і емоцій повістують галицькі й волинські книжники про постійні зради боярами своїх сюзеренів. Мабуть, в очах цих літераторів то була справа звичайна, навіть буденна, що впливала з самої природи боярських олігархів Галицької землі. Під час однієї з війн поміж Данилом і угорським королем, оповідає ізвод, «приемь король Ярославль, и поиде к Галичю. Климята же съ Голыхъ Горь² бѣжа отъ князя Данила къ королевѣ, и по немь вси бояре галицькыи предашася»³. Галицькі бояри у масі своїй черговий раз, просто і легко, зрадили князя і перебігли на бік ворога.

Так чинили вони не лише з почуття ненависті до Романовичів, котрі прагнули об'єднати Галицько-Волинську Русь і вгамувати боярську сваволю. Не вагаючись жодної миті, бояри так само зраджували свого угорського покровителя і бігли до Данила, якщо той здобував гору над уграми: «отъступи Глѣбъ Зьеремѣвичь отъ королевича къ Данилови»⁴. А от у випадку неясного наслідку боротьби між королем і Романовичами бояри звичайно намагались забезпечити собі підтримку обох сторін: «Малу же времени минувши, королевичъ [у Галичі] умре; послашася галичане [ватажки бояр] по Данила Чермного Сямьонка, а Судиславъ иде въ Угры»⁵ – по угорську допомогу..

При тому, що великі галицькі бояри часами зазіхали на князівський престол, все ж таки вони усвідомлювали, що князем може бути лише Рюрикович. Тому в запеклому і кривавому протистоянні зі своїми законними володарями Романовичами вони з самого початку намагались спертись на якихось інших князів, котрими можна було керувати і маніпулювати. Автори й редактори нашого ізводу постійно і гнівно засуджують таких слабкодушних і жадібних князів, посібників бояр в непорядній і обурливій справі бунту проти Романовичів – «мятеже землі».

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 92.

² Очевидно, комендант тієї фортеці.

³ Галицько-Волинський літопис. С. 94.

⁴ Там же. С. 96.

⁵ Там же. С. 96–97.

Ще за життя Романа Мстиславича, котрий жорстоко і послідовно придушував феодальну опозицію, винищив і вигнав за межі князівства голів багатьох великих боярських родів, галицькі олігархи почали підшукувати йому конкурента. Їхній погляд звернувся у бік небагатих, зажерливих і амбітних чернігівсько-сіверських Ігоревичів, синів прославленого у «Слові о полку Ігоревім» Ігоря Святославича. Про це стало відомо Романові Мстиславичу, і він розправився з боярами, котрі підкопувались під його престол. Повістуючи про часи, що настали по загибелі Романа у Польщі влітку 1205 р, галицький автор свідчить: «Малу же времени минувши, и приведоша Кормиличича, иже бѣ загналь великый князь Романъ невѣры [зради] ради: словяху бо Игоревича»¹. Великий боярин Володислав Кормильчич продовжував плекати плани запрошення Ігоревичів у князі, небезпідставно сподіваючись на те, що сини Ігоря Святославича, котрі не мали ні багатств, ні земель, ні коренів у Галицькій землі, перетворяться на слухняних маріонеток у боярських руках. Так спочатку і сталося.

Галицькі бояри охоче солідаризувались у цьому з головою найбільш вороже настроєної до Романовичів боярської партії Кормильчичем: «Послушавше же ихъ галицкии бояре, и послаша по нихъ [Ігоревичів], и посадиша в Галичи Володимера, а Романа в Звинигородѣ»². Так було покладено початок роздробленню створеного Романом Мстиславичем великого Галицько-Волинського князівства. Авторі і складачі нашого ізводу з відвертим осудом розповідають про подальше утвердження Ігоревичів у Галицько-Волинській Русі, що вторувало шлях боярському свавіллю, викликаному ним послабленню країни, ворожим вторгненням і загарбанням. Досить сказати, що незабаром по тому в Галичі майже постійно сиділа угорська залога, роками перебували угорські королевичі-намісники... Так з невеликими перервами тривало аж до 1245 р.

Ігоревичі поступово отаборилися в Галицько-Волинській Русі: «Сѣде же Володимеръ в Галичи, а Романъ въ Звинигородѣ, а Святославъ в Перемышли, а сынови своему [Володимир] да Теробовль Изяславу»³ (1206 р.). Таким чином роздроблення Галицько-Волинської Русі дедалі посилювалось. Але швидко по тому Ігоревичі вийшли з боярського послуху і спробували проводити самостійну політику. Більше того, вони вчинили різанину в стані бояр, спробувавши позбавитись принизливого становища боярських ганчір'яних ляльок⁴.

Та Ігоревичі не врахували ні величезної сили галицького боярства, ні тієї постійної збройної підтримки, яку надавав боярам угорський король. Князі по-

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 77.

² Там же.

³ Там же. С. 79.

⁴ Там же.

трапили у полон до угрів, а бояри викупили їх за великі гроші і жорстоко розправились з ними, про що з обуренням і жахом сповістив галицький автор: «Убѣжени же бывше угре великими дарми, предани быша [Ігоревичі боярами] на повѣшение»¹.

Цей єдиний у давньоруській історії випадок публічної, брутально-визивної розправи бояр над князями-Рюриковичами свідчить не лише про величезну силу і самовластя галицьких олігархів. Він промовляє також і про те, що галицькі бояри дивились на Ігоревичів як на своїх звичайних прислужників, котрі зобов'язані були виконувати їхні накази. Коли Ігоревичі вийшли з покори боярам, та ще й насмілились винищити частину бояр, ті вчинили з ними як із простими слугами, зневаживши їхнє князівське достоїнство.

Здихавшись Ігоревичів, галицькі олігархи швидко підшукали собі іншу маріонетку – удільного пересопницького князя Мстислава. Вони послали до Пересопниці «къ Мьстиславу, възведшимъ Мьстислава; и прийде Мстиславъ с ними къ Бозьку [Бужську]». На короткий час Мстислав зміг вокняжитися в Галичі, а княгиня Анна з Данилом втекла до Угорщини² – знову була реалізована ганебна стратегія бояр, розрахована на спротив утвердженню в Галицько-Волинській Русі Романовичів, законних наступників Романа Мстиславича («отчичів»). Наслідком цієї політичної комбінації стало вокняжіння...лідера бояр Володислава у стольному граді Галицької землі. Незабаром по тому угорський король, врахувавши загальне обурення на Русі, скинув Володислава з княжого столу й запроторив його до в'язниці.

Більш, ніж чверть століття охоче прислужував великим галицьким боярам князь Олександр белзький, котрий прагнув закріпити за собою Волинь і по тому захопити Галич із землею. Коли 1219 р. за угодою з польським князем Лешком і домовленістю з боярами у Галичі вокняжився Мстислав Мстиславич Удатний, Данило, що княжив тоді на Волині, уклав з ним союз, одружившись з його донькою Анною. Це не входило в плани ні бояр, ні їхньої маріонетки Олександра белзького: «Олександръ всегда вражду имѣаше къ своимъ братомъ Романовичемъ, Данилови и Василкови; слышавъ, яко Мьстиславъ не имѣеть любви къ зятю своему князю Данилови, радости испълнивъся понужеваше Мстислава на рать»³. Олександр тоді намагався захопити не контрольовану Мстиславом частину Волині. Втираючись у довір'я до Мстислава, він розраховував у майбутньому заволодіти ще й Галицькою землею.

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 80.

² Там же. С. 81.

³ Там же. С. 87.

Невдовзі по тому Олександр знову оббрехав Данила перед Мстиславом: «Зять твой убити тя хочеть», але ці слова його посланця Яня були з недовірою сприйняті і Мстиславом і «всіма князями» – «и рекшимъ же всѣмъ княземъ [Данилові]: «Прийми всю власть [волость] его за соромъ свой, он же за братолюбие не прия власти его, и вси похвалиша ему»¹. Картаючи боярського прислужника Олександра за зрадництво і облуду, наш книжник яскраво відтінює благородство і некористолюбство свого героя.

На прикладі хороброго воїна, та поганого політика Мстислава Удатного автор доводить, що підкорення князя боярам привело його до зради своєму народові: «По томъ же Судиславу льстящю подь Мьстиславомъ, рече ему: «Княже! Дай дщерь свою обрученную за королевича, и дай ему Галичь: не можешь бо дрѣжати самъ, а бояре не хотятъ тебе» Буденно й цинічно боярські верховоди пояснили князеві сенс своєї вимоги: «Аже и даси королевичю, когда въсхощешии и можеши взяти подь нимъ; даси ли Данилови, в вѣкы не твой будетъ Галичь!»² Отже, наголошує галицький літописець, бояри схилили князя до зради державних інтересів (самі вони вже давно вчинили це), аби лише не допустити повернення Романовичів до Галича і відновлення ними Галицько-Волинського князівства з неприйнятною для олігархів сильною централізованою владою.

Перед смертю вигнаний боярами з Галича і землі Мстислав зрозумів, що став іграшкою в боярських руках, і звелів послові Данила Дем'янові передати своєму панові: «Сыну! Съгрѣшихъ не давь тобѣ Галича, но дахъ иноплеменику, Судислава льстыца съвѣтомъ, оболести бо мя»³.

Олександр же белзький вже не зміг (та й, певно, не побажав) звернути з слизької стежини прислужництва боярським олігархам і в 30-і роки XIII ст. пристав до кількох змов, що мали на меті вбивство Данила: «Крамолѣ же бывши въ безбожныхъ боярехъ галицкихъ, съвѣтъ[(змову) створше съ браточадиемъ его Александромъ на убиение и преданее земли его». Лише щасливий випадок врятував князя. Та одразу ж по тому «Филиппъ безбожный зва князя Данила в Вишню: другии [бояри] съвѣтъ створиша на убиение его съ Александромъ братучядомъ его»⁴. Цю змову зумів розкрити вірний Романовичам тисяцький Дем'ян.

Повністю викритий, князь Олександр утік до гнізда боярської опозиції, у загублене в горах галицьке місто Перемишль. Данило рушив слідом за ним,

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 87–88.

² Там же. С. 89.

³ Там же. С. 90.

⁴ Там же. С. 93.

після чого Олександр подався до Угорщини, де об'єднався з Судиславом. Разом з угорським військом і боярськими загонами Олександр напав на Галицьку землю, але зазнав поразки. По тому він спробував помиритися з Данилом, але під час облоги Галича Романовичами 1234 р. Судислав умовив белзького князя знову зрадити їх...

Кінець цієї боярської маріонетки був безславним і повчальним, у чому переконаний галицький книжник: «Олександръ убоьявся злого своего сътворенна, поиде къ тестю своему въ Кыевъ¹; Даниль же увѣдавъ изыде на нь из Галича, угони его въ Полономъ, и яша и в лузѣ Хоморскомъ»². Після цього відомості про белзького князя зникають із сторінок джерел. Імовірноше від усього, він закінчив своє недолуге життя ув'язненим в одному з волинських замків Данила Романовича.

Втративши покірного їм Олександра, боярські олігархи в суперництві за владу в Галицькій землі з Романовичами роблять ставку на іншу маріонетку: сина чернігівського князя Михайла Всеволодича – Ростислава. Всю другу половину 1230-х років Ростислав при підтримці батька і галицьких бояр претендував на Галич і часом навіть сидів на галицькому престолі. У 1238 р. Данило відвоював Галицьку землю у бояр та їхнього ставленика Ростислава, але послаблення князівської влади внаслідок навали полчищ Батия сприяло поживленню феодальної фронди, відповідно – активізації зусиль цієї боярської маріонетки у справі заволодіння Галичем.

Незабаром по поверненні Данила Романовича з еміграції у 1241 р. Ростислав вирішив відвоювати галицьке Понизя, але його відігнав від Дністерського рубежу «печатник» (канцлер) Данила Кирило. Швидко по тому Ростислав вчинив нову спробу заволодіти Галицькою землею. Один з авторів ізводу недвозначно-осудливо коментує його дії: «Ростиславъ же однако не престаяше отъ злобы своей, но воя собралъ и Володислава невѣрнаго, поиде на Галичъ». Боярин Володислав почувався тоді господарем становища і пихато заявив Ростиславу: «Твой есть Галичъ», а самъ прия тысящю отъ него», – отже, боярин незаконно віддає Галич своєму прислужникові, ставить самого себе в тисяцькі й силкується налагодити оборону від війська Данила, але, через наближення сил Романовичів, «онъ же [Володислав], не стерпѣвый, бѣже из Галича..., ...и с нимъ же бѣжа Артемий, епископъ галицький, и ины галичане»³.

Поляризація сил у Галицькій землі на початку 1240-х років гранично чітко відбита в процитованому фрагменті ізводу. Данилові й Васильку Романовичам

¹ До київського князя Володимира Рюриковича.

² Галицько-Волинський літопис. С. 97.

³ Там же. С. 104..

у прагненні відновити державну єдність Галицько-Волинської Русі протистоять всі деструктивні елементи: бояри, їхній ставленик Ростислав Михайлович і навіть галицький єпископ Артемій, котрий пристав до бояр з власних егоїстичних міркувань.

Боротьба поміж Романовичами і боярами, що висували у галицькі князі Ростислава і всіляко його підтримували, тривала аж до літа 1245 р. Тоді у серпні біля галицького міста Ярослава військо Романовичів зійшлося у генеральній битві з приведеними Ростиславом угорськими і польськими полками, підтриманими загонами ворожих Данилові галицьких бояр. Полководницький талант, рішучість і особиста хоробрість Данила Романовича принесли вирішальну перемогу його війську. У фіналі битви «Данилови же женушю черезъ дебрь глубокою на угры и русь биюшя»¹. Ця «русь» і була боярськими загонами, що майже повністю потрапили в полон до Романовичів.

Після переможного завершення Ярославської битви Данило нарешті рішуче й безжално розправився з бунтівними боярами, раз і назавжди покінчивши з олігархічною опозицією: «Жирославъ же приведе Вьлодислава, злаго мятежника земли, в то же день и тьи убиень бысть и инии» [бояре]². Знову книжник наголошує на тому, що головна провина цього боярина та й багатьох інших його братів по класу полягала в «мятеже земли», тобто в підриванні князівської влади, порушенні єдності і суверенітету князівства, з трудом і муками відновленого Романовичами. Той самий тяжкий гріх був властивий і тим князям, що служили бунтівним боярам і сприяли послабленню, а то і розпадові, Галицько-Волинського князівства.

З цього часу і аж до кінця великого княжіння Данила Романовича (1264 р.) Галицько-Волинський ізвод майже не згадує про будь-які «мятежи» і «рати» бояр проти Романовичів, навіть про звичайну непокору їх князівській владі. Бояри були повністю ослаблені політично, що, втім, не заважало їм користатися з найменшої можливості зраджувати своїх сюзеренів.

На початку 50-х років XIII ст. грізна татарська орда Куремси з'явилась біля південного рубежу Галицько-Волинського князівства: «Приехавше татаре к Бакотѣ, и приложися Милей [комендант фортеці] к нимъ». Данило «посла сына си Лва на Бакоту, ... и приведе Левъ Милѣя отцу си». Але потім, за підтримки Лева, Мілея повернули до Бакоти; коли ж знову прийшли татари, Мілей «сътвори льсть и предасть ю паки татаромъ Бакоту». Після цього Куремса приступив до сильно укріпленого Крем'янця, воєвода якого Андрій «надвое будушю»: одного разу говорив, що служить Данилові, іншого – татарам.

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 108.

² Там же.

Останні розлютились: «И убьен бысть [Андрій], и сердце его вырезаша, и не успѣвше ничто у Кремьянца и воротишася въ станы своя»¹.

І все ж таки ці поодинокі випадки боярської зради Романовичам в 50-х роках були не більше, ніж епізодами, що не змінювали загальної картини подолання князівською владою боярського спротиву у князівстві. Тому, мабуть, не випадковим є загалом нейтральний тон книжника, що описував зради Мілея і Андрія своїм сюзеренам.

Автори і редактори Галицько-Волинського ізводу в частині, присвяченій князюванню Данила Романовича, напевне, вважали виконаним своє ідейно-політичне завдання: дати гідну оцінку боярській опозиції, її антидержавним діям, злочинам проти своїх панів і народу. У тексті ізводу, де йдеться про події після 1245 р., описане вище його ідейне спрямування більше не простежується.

Таким чином, існують підстави говорити про відносно цілісне ідейно-політичне кредо авторів, редакторів і складачів Галицько-Волинського ізводу, в основу якого була покладена апологія сильної, не обмеженої боярською опозицією, князівської влади Романовичів.

Усні джерела Галицько-Волинського літопису

Своєрідним був склад джерел, на яких ґрунтувався Галицько-Волинський літопис. Їм присвятив свої праці О.С.Орлов². Вчений назвав серед них компілятивні хронографи, у яких містились хроніки Георгія Амартола, Іоанна Малали, «Александрія», «Історія Іудейської війни» Іосифа Флавія. На його думку, вони багато в чому визначили стиль та зображувальні засоби нашого ізводу. Вчений також визначив давньоруські джерела Галицько-Волинського літопису. Розширили наукові уявлення про джерела пам'ятки праці Л.В.Черепніна і В.Т.Пашута.

Однак одній з найважливіших, на мій погляд, групі джерел Галицько-Волинського ізводу наші попередники приділили не досить уваги. Йдеться про усні джерела – фольклорні перекази і свідчення очевидців. Часом у насичених подробицями оповідах літопису відчувається жива і безпосередня інтонація свідка, а то й учасника того, що відбувалося. На мою думку, у нашій пам'ятці усних джерел налічується незвично багато, у порівнянні з іншими, так би мовити, традиційними літописами.

В описах походів, битв, облог, штурмів і здобуттів міст у багатьох давньоруських літописах явно відчуваються безпосередні враження і відчуття людей,

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 117.

² Орлов А. С. К вопросу об Ипатьевской летописи // Изв. ОРЯС. 1926. Т. 31. Кн.1; *Он же*. О галицко-волинском летописании // ТОДРЛ. 1947. Т. 5.

що бачили все те на власні очі. Варто лише пригадати яскраві й емоційні розповіді про завоювання Батиєм багатьох давньоруських міст у 1237–1241 рр. у Суздальському, Новгородському, Воскресенському, Никонівському літописах, Московському літописному ізводі кінця XV ст. та ін. Все це в достатку зустрічається в Галицько-Волинському ізводі, на сторінках якого оповіді про походи й битви посідають центральне місце.

Вже на початку тієї частини ізводу, що збереглась, – у посмертному панегирику батькові Данила і Василька Романові Мстиславичу, відчуваються його фольклорні витoki («Одолѣвша всѣмъ поганьскымъ языкомъ, ума мудростию ходяще по заповедѣмъ Божиимъ: устремилъ бо ся бѣше на поганя...») і далі: «Ревна же [Роман] дѣду своему Мономаху, погубившему поганя измаилтяны, рекмыа половци, изгнавшю Отрока въ Обезы, за Желѣзныа врата, Сърчаны же оставшю у Дона...»¹).

Фольклорний характер оповіді про боротьбу Володимира Мономаха і його праправнука Романа проти половецьких ханів здається безсумнівним. Багато років тому було висловлено думку, ніби присвячена Мономаху частина цього панегирика створена під впливом половецького епосу; В.О.Пархоменко вважав його навіть уривком з того епосу, що містив чимало рис половецького побуту².

На перших сторінках тієї частини Галицько-Волинського ізводу, що збереглась, повістяр вдається до улюбленого методу фольклорних співців, підкреслюючи малолітство героя, справжнє чи уявне. Восени 1211 р. бояри вирішили покликати Данила Романовича на галицький стіл, сподіваючись, мабуть, на те, що малий ще хлопець легко перетвориться на іграшку в їхніх досвідчених руках. Розповідаючи про прибуття Данила до Галича і зустріч з матір'ю, княгинєю Анною, книжник пише: «Данилу же княжашю в Галичи, тако млада сущю, яко и матере своя не позна»³. В цих словах, покликаних розчулити читача і викликати його гнів і презирство до бояр, що розлучили малолітнього сина з матір'ю, явно відчувається фольклорний мотив: малолітство героя, здатного, проте, вже в юному віці діяти рішуче і самостійно. Насправді Данило був тоді вже не такий і малий – йому виповнилось уже десять років.

Продовжуючи далі цю тему, автор підкреслює сильний, мужський характер майбутнього великого князя. Незабаром по тому бояри вигнали княгиню з Галича, але «Даниль же не хотѣ оставити матере своя и плакашеса по ней

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 77.

² Пархоменко В.А. Следы половецкого эпоса в летописи // Проблемы источниковедения. М.;Л., 1940.Т. III. С. 391–393. Це припущення, утім, здається мені сумнівним, оскільки автор панегирика захоплюється подвигами руських князів, зображуючи при цьому половецьких ханів несхвально і навіть іронічно.

³ Галицько-Волинський літопис. С. 80.

младъ сый. И приехалъ Александръ, тивонъ шюмавиньскый, и я за поводъ; онъ же измокъ мечъ и тя его, и потя конь подъ нимъ; мати же вземъши мечъ из руку, умоливши его остави в Галичи, а сама иде в Белзь»¹.

Ця фольклорна традиція змалювання подвигів героя чи не з перших років життя має дуже древнє коріння. Пригадаймо грецький міф про немовля Геракла, що задушило в своїй колісці змій, насланих на нього богинею Герою. А на сторінках Повісті временних літ Святослав з'являється як герой дружинного епосу (з якого, мабуть, одним з авторів ізводу й запозичено історію про прихід Данила і його матері до Галича 1211 р.) у віці 5–6 років. Такою малою дитиною він виїздить верхи на поле битви з древлянами і «суну копьємъ² Святославъ на деревляны, и копье летѣ сквозѣ уши коневы, и удари в ноги коневы...»³ У цих словах бачимо і підкреслення дитячих літ княжича і замилювання його воїнською звитягою.

Насправді ж, згідно аргументованої думки вчених (Б.О.Рибаков, П.П.Толочко), 944 року, до якого відноситься ця історія, Святослав був уже юнаком 15–16 років, тому міг, як годиться, метнути сулицю в бік ворога. Таке саме враження справляє наведена вище розповідь про розлучення малого Данила з матір'ю і потрапляння ним мечем не у злого тивуна, а лише в його коня.

І далі у тексті ізводу неодноразово відчувається фольклорне підґрунтя багатьох його оповідей. Так, повістуючи про одну з боярських змов проти Данила Романовича, літописець з обуренням виголошує: «Нѣкогда ему в пиру веселящуся, одинъ отъ тѣхъ безбожныхъ бояръ лице зали ему чашею, и то ему стерпѣвшю...»⁴ Перед нами – той рідкісний випадок, коли галицький повістяр засуджує за м'якість свого пана щодо бунтівного боярського роду Молибговичів, – адже саме «одинъ отъ тѣхъ безбожныхъ бояръ» смертельно образив свого князя...

Та навряд чи літописець відобразив реальну подію: князь, та ще й такий гордий і хоробрий рицар, не зміг би стерпіти публічної образи від свого васала. Гадаю, що маємо справу з поширеним у середньовічному (головним чином, західноєвропейському) рицарському фольклорі символом найстрашнішої образи, яку тільки може завдати слуга своєму панові. Можна думати, що ця колоритна історія народилась у колі ближніх соратників Данила, швидше за все, його дружинників. Цьому може бути таке пояснення.

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 80–81.

² металним, яке на Русі називали сулицею.

³ Повесть временных лет. С. 28.

⁴ Галицько-Волинський літопис. С. 94.

Брати-Романовичі, насамперед старший, Данило, апологію яких являє по суті Галицько-Волинський ізвод, були героями розповідей відданих їм бояр і дружинників. Автори і складачі ізводу, що сприйняли від них ці історії, щиро співчували державотворчим справам Данила і Василька, вихваляли їх. Вони таврували ганьбою тих галицьких бояр, котрі перешкоджали діям князів, користуючись при цьому різними зображувальними засобами й різноманітними джерелами. Вільна, не обмежена рамками літописного канону, течія розповіді великих і малих повістей також сприяла розширенню кола джерел пам'ятки. Таким чином дружинний епос зробився важливим джерелом Галицько-Волинського літопису.

Одного разу бояри «свѣтъ¹ створше ... на убиение и предание земле его [Данила]. Сѣдящимъ же имъ в домѣ и хотящимъ огнемъ зажещи и, милостивому Богу вложившу в сердце Василку изыти вонъ, и обнажившу мечъ свой играа на слугу королева». Цей невинний жарт молодшого Романовича справив приголомшливе враження на бояр, що заманили до себе у дім князів: «Невѣрнымъ Молибоговичемъ узрѣвши се, страхъ имъ бысть отъ Бога, рекшимъ, яко: «Свѣтъ нашъ раздрушися» и побѣгшимъ имъ, яко и оканный Святополкъ»². Щоб максимально посилити свою філіппіку, спрямовану проти змовників-Молибоговичів, повістяр вдається до чи не найсильнішого порівняння з арсеналу давньоруських літераторів: порівнює їх із зловісно-знаменитим на середньовічній Русі Святополком Окаянним, котрий, згідно церковної легенди, підступно і жорстоко забив своїх трьох братів і збирався вчинити те саме з четвертим, Ярославом.

Серед фольклорних засобів, залучених для викриття злочинних бояр, автори ізводу використовують також прислів'я і приказки. Найяскравіший, здається, приклад відноситься до розповіді нашого джерела про події 1231 р. Тоді, в умовах посилення боротьби боярської опозиції проти князівської влади, – боротьби, для князя особливо небезпечної через постійну зовнішню загрозу з боку Угорщини, Данило Романович вдається до підтримки з боку міського патриціату і скликає у Галичі віче. За його сприяння князь намірився знищити вогнище боярського спротиву в Перемишлі.

Автор цієї розповіді повістує: «Самому же Данилу съзвавъшю вѣче, оставшюся въ 18 отрокъ вѣрныхъ, ...и рече имъ: «Хочете ли быти вѣрни мнѣ, да изыду на враги моа». Онѣмъ же кликнувшимъ: «Вѣрни есмы Богу и тобѣ, господину нашему, изыди з Божию помощию»; соцькый же Микула рече: Госпо-

¹ змова.

² Галицько-Волинський літопис. С. 93.

дине! Не погнетши пчель, меду не ясти!»¹ Так вустами одного з впливових городян жителі Галича образно вказали князеві на необхідність безжальної розправи з боярами.

Про поширеність цього прислів'я у слов'янському середньовіччі свідчить наведення його у польській «Великій хроніці» XIII ст., у якій воно прикладене до батька Данила Романа Мстиславича, відомого своєю нещадною боротьбою з боярською опозицією. Розповівши про страшні муки, яким піддавав Роман перед стратою «найзнатніших галицьких сановників», щоб викликати страх у сусідів і правити безпечніше, хроніст зауважив: «Звідси і виникло це відоме прислів'я: «не можна безпечно покуштувати меду бджіл, поки не буде винищений їх рій»².

У часи Романовичів дружинна поезія продовжувала жити і розвиватись. Недарма літературознавці, зокрема академік О.С.Орлов, порівнювали за образністю й постійними зверненнями до фольклору Галицько-Волинський літопис із «Словом о полку Ігоревім». Одне з кількох свідоцтв галицького книжника на користь твердження, що при дворі Романовичів жили й творили співці-складачі пісень або балад, які нагадували західноєвропейських трубадурів, міститься в розповіді нашого літописця про славу перемогу братів над загонами прусів і ятвягів 1249 р.: «И многы хрестианы оть плѣнениа избиваста [позбавили], и пѣснь славу пояху има...». Нашу думку підтверджує продовження цих слів: «И прийдоста съ славою на землю свою, наслѣдивша путь отца своего, великого [князя] Романа, иже бѣ изострился на поганья, яко левъ...»³, що уявляється парафразом початку збереженої частини Галицько-Волинського ізводу – панеґірика Роману і Мономаху.

Одного разу ізвод представляє нам такого галицького трубадура, якогось Митусу (мабуть, зменшувальне ім'я від Дмитрій). По Батисевій навалі у Галицькій землі знову підняло голови бунтівне галицьке боярство. Воно скористалось з ослаблення влади князів, котрі втратили в боях з татарами значну частину рицарства і безліч воїнів. Та досить швидко по тому Романовичі відновили свою владу і силу – й вирішили придушити вогнище боярського спротиву в Перемишлі. Туди Данило послав з військом одного з своїх кращих полководців дворського Андрія. Він розгромив двір і палац тамтешнього єпископа, котрий діяв заодно з галицькими боярами, а «словутнаго певца Митусу, древле за гордость не восхотѣвшу служити князю Данилу, ...связаннаго приведоша...»⁴

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 94.

² «Великая хроника» о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв. Пер. Л.М.Поповой. Вступ. статья и коммент. Н.И.Щавелевой. М., 1987. С. 137.

³ Галицько-Волинський літопис. С. 111.

⁴ Там же. С. 104.

Цей Митуса, можна думати, подібно до західноєвропейських войовничих трубадурів, оспівував феодальну анархію, нескінченні війни і битви. Напевне, він зовсім не випадково служив перемишльському єпископові, котрий, всупереч приписам своєї віри, постійно і зі злостивою радістю розпалював міжкнязівські та інші усобиці. І зовсім не випадково Митуса відмовився свого часу співати перед князем Данилом, бо він і його хазяї орієнтувались на ворогів цього государя.

Свідчення очевидців

І все ж таки свідоцтва очевидців і учасників подій за значенням і місцем у Галицько-Волинському літописі відчутно переважають над інформацією фольклорних джерел. Особливо важливими й насиченими подробицями здаються побудовані на повідомленнях свідків розповіді про воєнні дії, що склалися за доби удільної роздробленості, принаймні на погляд сучасників, головний зміст суспільно-політичного життя князівства або країни.

Звичайно походи галицького і волинського війська на ворога відбиті в ізводі переважно за спогадами очевидців і учасників. Ось як описаний спільний похід русько-мазовецького війська на належне краківському князеві Владиславу місто Каліш: «Даниль же и Василко прийдоста къ Кондратови¹, и... идоша къ Калешю, и прийдоша Вепру вечерь; наутрея же свитающю, прейдоша рѣку Прѣсну и пойдоста к городу». Течія Калішського походу простежена в джерелі хіба що не по годинах, наведені подробиці, які міг знати хіба що очевидець: «Городъ обошла вода и силнаа лозина и вербье, и не свѣдущемъ и ся самѣмъ, игде кто биашесея».

Нарешті, тим очевидцем могла бути лише військова людина, що чудово розумілась на облоговій та захисній техніці, на методах штурму й здобуття фортець і укріплених міст: «Идущю же камению с забралъ [заборол], яко дъждю силу, стоящимъ имъ въ водѣ, донде же сташа на сусѣ наметаномъ камении, и възводный мост и жеравецъ² възгоша...»³ Важко позбавитися враження, що автор цих слів якраз і стояв на тому «наметаномъ камении». Подібних походів, змальованих поглядом очевидця, в Галицько-Волинському ізводі відбито кілька десятків.

Центральне місце серед воєнних подій, описаних у Галицько-Волинському ізводі на ґрунті усних джерел, посідають облоги і штурми фортець і міст. Особливо яскраво і драматично відбиті в пам'ятці здобуття руських міст полчищами Батия у 1237–1241 рр. Нелегко втриматися від того, щоб не навести

¹ мазовецький князь Конрад I, в ті роки союзник Романовичів.

² механізм для піднімання й опускання під'йомного моста.

³ Галицько-Волинський літопис. С. 91.

немалий за обсягом текст, де викладається облога і штурм Києва монголо-татарськими полчищами пізньої осені 1240 р.: «Въ то же лѣто прийде Батый къ Кыеву въ силѣ тяжьцѣ, многомъ множествомъ силы своея, и окружи градъ и оступи сила татарская, и бысть градъ [во] обдеръжании велицѣ. И бѣ Батый у города и отроци его обьсѣдяху градъ, и не бѣ слышати отъ гласа скрипанья телѣгъ его, множества ревеня верьблудъ его, и рженя отъ гласа стадъ коней его. И бѣ исполнена Рускаа земля ратныхъ»¹. Важко сумніватися в тому, що ці яскраві гірко-емоційні і водночас конкретні подробиці облоги (а далі й вирішального штурму) запозичені нашим книжником від учасника тих страшних подій, котрий перебував у їхньому вирі. Подібним чином, зі слів учасників подій, відображені в Галицько-Волинському ізводі і здобуття монголо-татарами інших руських міст. Та й не лише руських.

1259 року монгольський полководець Бурундай поставив у залежність від Орди Галицько-Волинське князівство Романовичів і, взявши у них допоміжне військо під проводом Лева Даниловича, стрімко пішов до Польщі. Певно, хтось із галицьких і волинських воїнів, що були разом із військом Бурундая, й став джерелом інформації літописця про взяття і знищення монголами міста Сандомира разом з усіма його жителями. Ось як описує ця, поза сумнівом, військова людина штурм татарами польського багатого і прекрасного міста: «По томъ же прийдоша къ Судомиру и оступиша съ всѣхъ странъ, и огородиша около своимъ городомъ, и пороки поставиша; порокомъ же биющимъ неослабно день и ночь, а стрѣламъ не дадущимъ выникнути изъ забороль, и бишася по 4 дни, въ четвертый же день събиша заборолу з города»².

Поряд з іншим, перед нами цінний опис облоги середньовічного міста із застосуванням технічних засобів. Як відомо, монгольські хани застосовували найсучаснішу облогову техніку, використовуючи розум і працю механіків та інженерів із різних поневолених ними країн, зокрема з Китаю. Тому застосовані монгольськими воєначальниками при здобутті Сандомира прийоми штурму й технічні засоби були передовими для свого часу.

З повісткування галицького книжника виходить, що Бурундай звелів збудувати навколо Сандомира власний «город», тобто огородити його стіною, аби не дозволити прийти ззовні на допомогу обложеним. Далі були встановлені могутні «пороки»– катапульти й балісти – що, по-перше, не дозволяли обложеним відстрілюватися зі стін (заборол), по-друге – мали на меті збити самі ці стіни з валів. Розповідь книжника підтверджує думку, що Сандомир, подібно до абсолютної більшості давньоруських міст, мав дерево-земляні укріплення. Після

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 101.

² Там же. С. 121.

того, як стіни були збиті, «татарове же начаша лѣствици приставливати къ городу, и тако полѣзоша на городъ»¹. По тому монголо-татарське військо здобуло й знищило Сандомир разом із жителями.

Галицько-волинські князі також неодноразово використовували облогові машини при взятті фортець і міст. Так, 1244 р. Данило і Василько «заративъ-шима со Болеславомъ, княземъ лядскимъ...» і пішли війною на важливе і добре укріплене місто Люблін. З великим знанням військової справи свідок чи учасник описує (вірніше, літописець з його слів) сам похід і штурм міста: «Повелѣста [Романовичи] престоити праща, иные сосуды на взятие града, и пойдоста на градъ Люблинъ».

Сказане свідчить про те, що військо Романовичів використовувало металеву облогову артилерію, привізши її у розібраному вигляді з Холма до Любліна. Дійовість цієї техніки наочно показує далі усне джерело ізводу: «Мечущимъ же пращамъ и стреламъ [з баліст і арбалетів], яко же дожду идуша на градъ ихъ, и увидѣвши ляхове, яко крепчии брань руская належитъ, начаша просити милости получитьи». Данило і Василько відгукнулись на благання обложених про мир, зобов'язавши їх за це: «Не помагайте князю своему»².

Опис у Галицько-Волинському ізводі невдалої спроби Данила Романовича оволодіти в 1253 р. чеським містом Опавою опукло-яскраво передає безпосередні враження одного з учасників тієї кампанії: «Нѣмци же видѣвше устремление руское крѣпко, и побѣгоша, и неколико их убиша въ вратехъ, и вратъ не затвориша бѣжаше»³. Отже, було здійснено характерну для середньовіччя спробу заволодіння містом з ходу («изъездомъ»), коли кіннота нападників намагалась застати зненацька оборонців, – так, щоб вони не встигли зачинити браму. Однак та спроба не вдалась, бо, за свідченням літописця, Данило тоді хворів очима і не зміг розібратися в ситуації.

Докладність і цієї й інших історій про бойові дії війська Романовичів у Сілезії давно вже навела істориків на думку, що вони описані за словами безпосереднього учасника походу⁴. Можна погодитись з цим, адже у словах книжника бачимо чимало живих вражень: «вѣтру же напрасно вѣющю на градъ, а градъ же елиною сътворень бысть, и греблю [вал] малу видяще...»⁵.

Набагато частіше, ніж облоги і штурми міст, у Галицько-Волинському ізводі описуються воєнні зіткнення – від дрібних сутичок з ятвягами чи прусами,

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 125.

² Там же. С. 105.

³ Там же. С. 115.

⁴ Див., напр.: *Зубрицкий Д.И.* История древнего Галичско-Русского княжества. Ч. III. Львов, 1855. С. 170.

⁵ Галицько-Волинський літопис. С. 115.

котрі нападали на північний рубіж Волині, до великих битв, у яких вирішувалась доля війни або навіть того чи іншого князівства. Найбільш яскравою виглядає розповідь галицького автора про масштабну битву біля галицького міста Ярослав 17 серпня 1245 р. поміж військами Романовичів і коаліції, що складалась з угорського війська, приведеного зятем короля Ростиславом Михайловичем, загонів ворожих Данилові й Василькові бояр і польського військового контингенту. Ця розповідь справляє враження такої, що вийшла з вуст не те що учасника битви, а одного з воєвод Романовичів, котрі керували частинами їхнього війська і знали такі подробиці бою, про які не могли відати рядові воїни.

Ось як описується наближення війська Романовичів до поля бойовища: «Не дошедшимъ же воємъ реки Сяну, съшедшимъ же на поли въоружитися»¹. Ці слова знавця військової справи свого часу вказують на те, що ударна частина княжого війська складалась із важкоозброєних рицарської кінноти (переважно дружинників) і регулярної піхоти («пешцев» літопису). Важкі й громіздкі зброю і захисні обладунки звичайно везли на возах. Надягали ж кольчуги, панцирі, шоломи, наручі, поножі, брали до рук списи, важкі дворучні мечі, бойові сокири, арбалети та ін. воїни безпосередньо перед битвою.

Ще один приклад живого враження очевидця, винесеного з гущавини Ярославської битви: «Даниль же видѣвъ ... Филю² в заднѣмъ полку стояща съ хороговью» кинувся на нього. Далі Данило «видѣвъ угрина грядущаго на помощь Фили, кыпиемъ сътче, и оружию бывшу в немъ уломлену спадесе, издъше. От того же гордаго Филю Левъ, младъ сый, и изломи копие свое»³. У цьому емоційному описі відчувається жар і висока напруга бою, серед якого перебував інформатор літописця. Логічно спадає на думку, що він міг битися з уграми, стоячи поруч з Данилом і його старшим сином Левом.

Так само, по свіжих слідах зіткнень і війн з ятвягами, описані численні кампанії Романовичів проти цих агресивних балтських племен, що постійно загрожували мирному сільському й міському населенню північно-західної Волині⁴. Але звернемось тепер до відносно мирних справ, описи багатьох з яких в ізводі також мають в основі безпосередні враження свідків, а то й учасників того, що відбувалося тоді.

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 107.

² угорського бана Фільнія, що керував об'єднаним військом ворогів Романовичів.

³ Галицько-Волинський літопис. С.108.

⁴ Див., напр.: Галицько-Волинський літопис. С. 265, 266, 283, 291–292.

Мирні події

У 1230 р. Данило Романович заволодів Галичем (щоправда, лише на короткий час), де сидів із залогою угорський королевич Андрій, котрого підтримували ворожі своєму князеві бояри. З безумовним схваленням дій свого героя повістяр пише: «Пусти [Данило] сына его [угорського короля] и проводи и до рѣкы Днѣстра; изыде же с нимъ единъ Судислав¹, на нь же метаху камение, рекуще: «Изыди из града, мятежниче земли!»² Таку яскраву картину засудження боярина, котрий слугував окупантам і боровся проти законної влади і законного князя, міг намалювати хіба що свідок, а то й учасник події.

Напевне, якимось усним джерелом скористався складач ізводу, повістуючи про завершення суперництва між Данилом і його братом у перших Олександром Всеволодичем, князем Белза, котрий протягом трьох десятиліть силкувався відняти у Романовичів їхню волинську отчину. Після того, як 1234 р. у Галичі помер угорський королевич Андрій, котрого підтримували ворожі синам Романа Мстиславича феодальні олігархи, у місті сталося перегрупування боярських сил. На час взяла гору партія, що підтримала претензії Данила на престол. Ватажку противної партії Судиславу довелось податися до Угорщини, після чого боярський ставленик Олександр втратив ґрунт під ногами й кинувся тікати до тестя Володимира Рюриковича в Київ. Данило ж після шаленої гонитви догнав його в Полонному. Жива інтонація учасника цієї погоні, переривчасте дихання мало не загнаних коней відчувається у словах, що завершують цю розповідь: «Данилови же не спавшю 3 дни и 3 ноци, тако же и воємъ его»³.

Яскраве, барвисте полотно, в якому не можна не помітити безпосереднього враження свідка події, створює галицький книжник, описуючи урочистий в'їзд Данила Романовича до Галича 1238 р. Коли князь, котрий, нарешті, здолав своїх ворогів, під'їхав до валів міста і звернувся до «градских мужей» (міського патриціату) з полум'яною промовою, «они же вѣскликнувше рѣша, яко: «Се есть дръжатель нашъ, Богомъ даньный» – и пустишася яко дѣти къ отцу и яко пчелы к матцѣ, яко жажуци воды къ источнику»⁴.

З глузуванням і ядучим сарказмом викриває автор церковного і світського феодалів, котрі намагались щоб там не було перешкодити вокняжінню тоді в Галичі старшого сина Романа Мстиславича: «Епискупу же Артемию и дворьскому Григорию възбранящю ему, узрѣвшима же, яко не можета удръжати града, яко малодушна блюдящася о предании града, изыдоста слезныма очима

¹ тодішній лідер ворожої Романовичам боярської партії у Галичі.

² Галицько-Волинський літопис. С. 92.

³ Там же. С. 97.

⁴ Там же. С. 98.

и ослабленнымъ лицемъ и лижюща уста своя, яко не имѣюща власти княжения своего; рѣста же с нужною: «Прийди, княже Данило! Прийми градъ!»¹ Читач цих емоційних, художньо довершених і суспільно значущих рядків неначе начоно може побачити зрадницькі і облесливі обличчя єпископа і дворського, котрі плазували перед государем, що його раніше зрадили...

Свідченню очевидця зобов'язана наша пам'ятка і яскравим описом галицько-волинського війська і парадного одягу руського князя, що виступив у похід на підтримку свого союзника, угорського короля. На початку 1249 р. «присла король угорський къ Данилу, прося его на помощь: бѣ бо имѣ рать на бой с нѣмци»². Оскільки австрійський герцог Фрідріх, що загинув у війні з Угорщиною у червні 1246 р., не мав спадкоємця чоловічої статі, його володіння перетворились на предмет суперництва між государями кількох європейських країн. Спочатку активніше від інших повівся угорський король Бела IV, котрий запропонував Данилові розділити Австрію між ними³. Однак втручання Романовичів до суперництва за австрійську спадщину кінець-кінцем завершилось невдало.

Та це станеться п'ятьма роками пізніше. А поки що на початку цієї історії Данило приходить на поміч королеві. Австрійці були захоплені зовнішнім виглядом війська галицько-волинського государя: «Нѣмци же дивящюся оружию татарскому: бѣша бо конѣ въ личинахъ и въ коярехъ кожаныхъ, и людие въ ярыщехъ, и бѣ полковъ его свѣтлость велика, отъ оружиа блистающюся»⁴. Чутливий до всього нового і передового, руський князь перейняв у монголів легкі захисні обладунки, що виготовлялись з товстої бичачої шкіри з металевими накладками. Шкіряні шоломи («личини») захищали голови коней, а важка попона – тіло. Так само й вершники були у легких і міцних шкіряних латах – «ярицах». Князі ж, бояри й старші дружинники носили металеві шоломи, кольчуги і панцирі.

Але найбільший подив і захоплення викликав у австрійців парадний одяг самого Данила Романовича, котрий їхав поруч з королем: «Бѣ бо конь подъ нимъ дивленю подобень, и сѣдло отъ злата жъжена, ... кожухъ⁵ же оловира грецького... и сапози зеленого хъза шити золотомъ»⁶. Оловіром називали за-ткану золотом шовкову тканину, «хъзомъ» – сап'ян.

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 98–99.

² Там же. С. 111.

³ Див. про це більш докладно: *Котляр М.Ф.* Коментар // Галицько-Волинський літопис. Київ, 2002. С. 267–268, 274–279, 293–295.

⁴ Галицько-Волинський літопис. С. 112.

⁵ парадний кафтан.

⁶ Галицько-Волинський літопис. С. 112.

На завершення сюжету щодо використання усних джерел у Галицько-Волинському ізводі наведу повідану книжником з іронією й глузуванням над невдахою-претендентом на галицьке княжіння історію про невдалу спробу зарозумілого новгород-сіверського князя Ізяслава Володимировича з родини чернігівських Ольговичів відняти Галич у Данила – і це у пору найвищої могутності галицько-волинського государя! Десь у кінці 1251 р. «Ізяславъ же проси у нихъ¹ помощи ити на Галичь»². Татари, насамперед сам Куремса, всіляко відмовляли Ізяслава від ризикованої справи, знаючи на власному гіркому досвіді силу війська Данила Романовича: «Они же рекоша ему: «Како идеши в Галичь, а Данило князь лють есть»... Онъ же не послуша ихъ, но събрав около себе, иде в Галичь»³. Завдяки відсутності у місті Данила Ізяслав зумів-таки вдертися до Галича. Та Данило послав проти нього сина Романа, котрий несподівано для ворога стрімко увійшов до міста. «Вънезапу нападшим на ня, – із задоволенням пише книжник, – оному [Ізяславу] же възбѣже на комары церковныя, иде же незаконныя угре възбѣгли бяху»⁴.

Усне джерело цієї колоритної історії проглядає, крім іншого, у спогаді про те, що колись, трьома десятиліттями раніше, обложені в Галичі угри також спробували організувати оборону на закомарах одного з храмів: «Мъстиславу пойде к Галичу, бившимъ же ся имъ о врата градная, и възбѣгоша [угри] же на комары церковныя,...бѣ бо градъ сътворен на церкви; онѣмъ же стрѣляющимъ и каменеие мещущимъ на гражаны, изнемогаху жажею водною, не бѣ бо воды в нихъ»⁵. Як тільки до храму під'їхав князь Мстислав, угри капітулювали.

Таким чином, усні, серед них фольклорні перекази і свідчення очевидців, Галицько-Волинського ізводу збагатили його інформативно, підвищили емоційність і образність його розповідей. Вони належать до групи найважливіших джерел нашої пам'ятки.

¹ татар орди Куремси, що кочувала недалеко від південно-східних рубежів Галицько-Волинського князівства.

² Галицько-Волинський літопис. С. 117.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ Там же. С. 84–85.

Розділ 5

Роман і Романовичі в історичній та поетичній традиції

Історична пам'ять буває примхливою і несправедливою. Неможливо, наприклад, відповісти на логічне запитання: чому другорядний удільний князьок Ігор Святославич, котрий все своє свідоме життя тільки те й робив, що співробітничав із половецькими ханами і навіть намагався за кілька років до свого походу в степ допомогти Кончаку захопити Київ, раптом став героєм прекрасного поетичного твору, що оспівав боротьбу Русі проти половецьких хижаків! При тому його невдалому походові в степ – по суті, дрібному епізоду постійного русько-половецького протистояння – присвячена яскрава, високим стилем написана чудова літописна повість, включена до складу Київського літопису XII ст. А от дійсний переможець ханів і приборкувач кочівницького степу Володимир Всеволодич Мономах, котрий здобув низку гучних перемог над ханами в кінці XI – на початку XII ст., не удостоївся свого «Слова о полку Ігоревім».

Сказане значною мірою відноситься до головного героя цього розділу. Він був далеко не кращим представником нащадків Мономаха. Все життя робив відчайдушні вчинки, нерозумно сварився з близькими й далекими сусідами, ворогував із тестем, великим князем київським Рюриком Ростиславичем, розлучився з дружиною і запроторив її разом із батьком до монастиря. Та й загинув унаслідок власної необережності. Тим не менше, Роман залишив глибокий, яскравий і емоційно піднесений слід в історичній і поетичній традиції Русі.

Справжній Роман таким чином дуже відрізнявся від ідеалізованого Романа давньоруських історичних джерел і поетичних пам'яток. Далі йтиметься головним чином про цього нереального Романа, котрий припав до душі середньовічним письменникам і співцям билин та пісень і образ якого прославлений в їхніх творах. А також про його синів, оспіваних у Галицько-Волинському літописі. Спочатку варто сказати кілька слів про самого Романа і політичних реальностях кінця XII – початку XIII ст.

Праправнук Володимира Мономаха, Роман Мстиславич (народився близько 1150 р., загинув 19 червня 1205 р.), з 1170 р. волинський, а з 1199 р. – галицько-волинський великий князь, залишив колоритний і яскравий слід в історії Давньої Русі. Тридцять років просидів Роман на столі скромної Волинської землі, а на рубежі XII і XIII ст. зумів об'єднати її з Галицькою, створивши велике і сильне князівство. Він прагнув згуртувати Південну Русь і поставив Київ під свою владу. Роман проводив велику міжнародну політику, був

у союзних відносинах із Малополющею та Угорщиною і загинув під час походу у Польщу, – як припускають деякі вчені, втрутившись до польсько-германських стосунків і прямуючи до Саксонії¹.

Засноване Романом Мстиславичем Галицько-Волинське князівство виявилось німецьким державним утворенням. За свого короткого князювання в Галичі він не встиг придушити тамтешню боярську опозицію, подолати політичну й соціальну окремішність Галицької й Волинської земель. За довгі роки князювання у Володимирі Роман зумів збити до купи Волинську землю, згуртувати навколо себе її феодалну верхівку, ймовірно, одружившись з волинською бояринєю². Але Галицьке князівство за короткий час свого існування (початок 1140-х років – 1199 р.) так і не змогло зробитись централізованим, його князі залежали від великого боярства.

Згадаймо сумну історію галицького князя Ярослава Володимировича (1152–1187). Він досяг високого авторитету на Русі й у Європі, але бояри тримали князя в руках, втручалися в його особисте життя і навіть ув'язнили свого князя. Далі вони кинули на вогнище його кохану Анастасію, а князя примусили присягнути у церкві, що по-справжньому (!) житиме з нелюбою дружиною Ольгою... Отож, Галицько-Волинське князівство просто розвалилось незабаром по тому, як Роман загинув у польському поході.

Після кончини Романа піднімають голови галицькі бояри, виганяють з князівства його вдову Анну з чотирирічним Данилом³ і дворічним Васильком. Країна на сорок років (до 1245 р.) поринає у вир удільної роздробленості. Про це барвисто і емоційно оповідає Галицько-Волинський літопис.

Сам термін «Романовичі» належить авторові Початкової Галицької повісті (що відкриває Галицько-Волинський літопис) і вперше з'являється в ній у розповіді про події 1206 р. Тоді галицькі бояри повстали проти родини Романа і запросили маріонеткових князів-Ігоревичів з Чернігово-Сіверської землі. Вдова з малолітніми синами тікає з Галича до Володимира, але Ігоревичі вимагають від городян видати їм Романовичів. Старший Ігоревич Володимир, що утніздився в Галичі, загрожує володимирцям: «Не имать остатися градъ вашъ, аще ми не выдасте Романовичи»⁴.

А в 1213 р. вони виступають вже як активно діючі князі: малопольський князь Лешек Білий «хотя зла Романовичемъ и приа [забрав у них] Белз, и дасть

¹ Пауто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. М., 1968. С. 165.

² Котляр М.Ф. До питання про візантійське походження матері Данила Галицького // Археологія. № 2. К., 1991.

³ Роман Мстиславич загинув 1205 р., коли Данилові було чотири роки. Отже, княжич народився у 1201 р.

⁴ Галицько-Волинський літопис. К., 2002. С. 77.

Олександр»¹. Тоді старшому синові Романа Данилові виповнилося 12 років. На Русі у віці 12–13 років здійснювали обряд посадження юного князя на коня («посаг»), після чого він вважався повнолітнім². Із «Повчання» Володимира Мономаха відомо, що він «пути дея и ловы с 13 лет»³. Можна припустити, що по досягненні цього віку Данилом літописець розглядав його як дієздатного государя Волині й Галичини. Удова Романа Мстиславича й мати Данила з Васильком Анна жодного разу не названа на ім'я в літописі, а виступає в ньому як «княгиня Романовая» або просто «Романовая». Таким чином, потомство і дружина Романа об'єднані в нашій головній пам'ятці з історії Галицько-Волинської Русі ім'ям засновника династії Романовичів.

Збережена частина Галицько-Волинського літопису⁴ відкривається чудовим посмертним панегіриком (або уривком більш обширної похвали) Романові Мстиславичу, що є одним із кращих зразків давньоруської ораторської прози. Його зміст і високий пафос оспівують звитяжну боротьбу князя проти хижих степовиків: «Устремил бо ся бяше на поганяя яко левъ...». Переможні походи Романа Мстиславича до Половецького степу здобули гучну славу на Русі й за її межами.

Походи Романа Мстиславича на половців справили величезне враження на сучасників і були оспівані в поетичній творчості. Тому вони мали бути дійсно масштабними. Із Суздальського літопису відомо, що Роман здійснив два великих і переможних походи у Половецький степ у 1202 і 1204 рр.⁵ Вивчення праці сучасника подій, візантійського історика Нікити Хоніата дозволило мені встановити, що відбувся й третій, не відбитий у літописах, похід Романа проти половецьких ханів. Цей вчений майже ніколи не називав точних дат подій, тому, щоб визначити час походу руського князя, необхідно розглянути розповідь Хоніата про події попереднього року. У ній ідеться про боротьбу за владу між синами турецького султана Килич-Арслана II (1152–1188) у місті Іконії в Малій Азії. Запис Хоніата про це закінчується звісткою, що старший син султана Рукратін вигнав з Іконія молодшого Кайхосроя, і той утік спочатку до царя

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 81.

² Лихачев Д. С. Комментарии // Повесть временных лет. Подг. Текста, пер., статьи и комм. Д. С. Лихачева. 2-е изд. СПб., 1899. С. 521.

³ Повесть временных лет. С. 102.

⁴ Як відомо, текст, що відбиває перші п'ять років XIII ст., втрачений у всіх списках пам'ятки.

⁵ ПСРЛ. Т. 1. Лаврентьевская летопись. Вып. 2. Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. 2-е изд. Л., 1927. Стб. 418, 420.

Малої Вірменії Леона II, а далі до імператора Олексія III Ангела в Константинополь¹.

Перше правління Кайхосроя тривало з 1192 до 1196 р.² Тому можна вважати, що кампанія Романа Мстиславича проти половців відбулася у 1197 або 1198 р. (якщо покласти ще рік на блукання вигнанця). Як сповіщає Нікіта Хоніат, тоді половці в союзі з болгарами вдерлись до Візантії, спустошили частину її землі й, можливо, підступили б до стін Константинополя, якби на прохання грецького патріарха Роман не напав раптово на кочовиків. Він блискавичним маршем пройшов крізь Половецьку землю, зайшов у тил ворогові і завдав йому нищівної поразки. Такі походи, сповіщає грецький історик, руський князь повторив кілька разів і зупинив набіги кочовиків на землі імперії, врятувавши її від жахливих нещастя³.

Впевнений, що воєнні експедиції Романа Мстиславича проти половецьких ханів 1197 чи 1198, 1202, 1204 рр. і, можливо, ще й інші, прямо не відбиті в джерелах (згадаймо слова Нікіти Хоніата, що князь повторив їх кілька разів) принесли йому гучну славу переможця кочовиків, що й спонукало автора вступної частини Галицько-Волинського літопису до створення поетичного панегірика князеві.

Витоки літописної похвали Романові, його обожнювання галицькими і волинськими книжниками беруть початок в давньоруській народній творчості. «Створенню пісень і переказів сприяла колоритна біографія цього князя, котрий сидів і на новгородському і на київському столах, об'єднав владу над Волинню і Галичем, воював то з Ятвягами, то з Польщею, то громив половців, то рішуче розправлявся зі своєю дружиною, тещею і тестем, котрих він разом постриг у ченці, незважаючи на те, що його тесть –сам великий князь київський Рюрик Ростиславич»⁴. Б.О.Рыбаков вважає, що панегірик Романові мав у основі, ймовірно, якусь «славу»-«хвалу» князеві, складену придворним поетом, подібно до «словутьного певца Митуса», що служив якийсь час його синові Данилові.

З усного твору зачерпнутий і наступний текст панегірика: «Ревна же дѣду своему Мономаху, погубившему поганья измаилтяны, рекомья половци, изгнавшю Отрока въ Обезы, за Желѣзныя врата. Сърчанови же оставшю у Дону, рыбою оживши...»⁵. Фольклорний характер оповіді про славетну боро-

¹ *Nic. Chon. De Alex. Is. Ang. Fr. III, 4. Ed. Bonn. P.688–691.*

² *Гордлевский В. Государство сельджукидов Малой Азии. М.;Л., 1941. С. 185–186.*

³ *Nic. Chon. III, 5. Ed. Bonn. p. 691–692.*

⁴ *Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания.Былины. Летописи. М., 1963. С. 151.*

⁵ Галицько-Волинський літопис С.77.

тьбу Володимира Всеволодича Мономаха, прапрадіда Романа, проти наступу Половецького степу, що починається цими словами, давно вже відзначений вченими. Висловлене припущення, що панегірик Мономахові створений під впливом половецького епосу. А дехто вважав його навіть уривком з того епосу, бо він містить чимало рис для характеристики половецького побуту і звичаїв¹.

Сама стилістична несхожість цієї похвали Мономахові з традиційними літописними текстами послужила основою припущення, що вона є втраченою частиною «Слова о полку Ігоревім», на доказ чого наводились вирази похвали «пил золотом шеломам Дон», «песни половецкия», гіперболізоване зображення Кончака («иже снесе Сулу, пеш ходя, котел нося на плечу»)². Ця дотепна думка залишається гіпотетичною, хоча вплив галицької літературної традиції на «Слово» не раз відзначався дослідниками³.

Згідно уявлень літописця, що був під впливом візантійської вченої літератури, всі східні кочові й напівкочові народи походили від біблійного Авраама та його рабині Агарі. Тому половці іменуються в літописах «ізмаїлтянами» та «агарянами». У даному контексті «Обези» означають Грузію. Складніше встановити, яку місцевість мав на увазі літописець під «Железными вратами». Від В.М.Татищева йде традиція вбачати у них Дербент: його «турки називають Темір Капі, тобто Залізні ворота»⁴. Однак така локалізація Залізних воріт виглядає вельми сумнівною, бо Дербент знаходиться в південно-східному Дагестані, біля самого Каспійського моря, – отожд, виходило б, що «изгнать за Железные врата» означало б загнати хана Отрока в море! Тим часом, грузинська пізньосередньовічна компілятивна хроніка Картліс-Цховреба відкриває можливість хоч би приблизно локалізувати їх. Її розповідь про переселення до Грузії за царя Давида (1089–1125) великої половецької орди дозволяє бачити в тих «вратах» один з проходів у західній частині Кавказького хребта⁵.

Згідно свідчень «Повісті временних літ», Володимир Мономах здійснив п'ять великих походів до Половецького степу (1103, 1107, 1109, 1111, 1116 рр.)⁶, чим на чверть століття усунув загрозу для Русі з боку ненаситних степовиків. Найімовірніше, грандіозна перемога руських над половцями, коли

¹ Пархоменко В.А. Следы половецкого эпоса в летописях // Проблемы источниковедения. Сб.3. М.;Л., 1940. С. 391–393.

² Миллер В.С. Взгляд на «Слово о полку Игореве». М., 1877. С. 137–141.

³ Орлов А.С. Слово о полку Игореве. М., 1946. С. 193–205.

⁴ Татищев В.Н. История Российская. Т. 2. М.;Л., 1963. С. 241, 311.

⁵ Джанашвили М. Известия грузинских летописей и историков о Северном Кавказе и России // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Вып.22. Тифлис, 1897. С. 35–36.

⁶ Повесть временных лет. С. 117–125, 129.

хана Отрока було загнано до Обезів, сталася 1111 р. На користь сказаного можна навести такі міркування. Похід Мономаха у 1111 р. був спрямований у Донецькі степи. Галицький книжник у продовженні панегірика Мономаху пише: «Тогда и Володимеръ Мономахъ пиль золотымъ шеломомъ Донъ, приемши землю ихъ всю, и загнавшю окааньныя агаряны...»¹. І не просто на Дон, а, як свідчить руський сучасник, літописець Нестор, – «ко граду Шаруканю»². Звичайно половецькі міста називали за ім'ям хана, якому вони належали. У грузинській хроніці Картліс-Цховреба записано, що на чолі 40-тисячної орди половців, що переселилась до Грузії в роки царювання Давида, стояв Атрак Шараганідзе, тобто Отрок, син Шаруканя. Тому можна вважати, що Отрок разом з іншими половецькими ханами протистояв Володимирі Мономаху в 1111 р. і, зазнавши поразки, вирішив покинути рідні степи і перебрався до Грузії, де став служити цареві Давиду.

«Повість временних літ» також особливо виділяє серед інших воєнних звершень Мономаха перемогу над половцями у 1111 р., закінчуючи розповідь про неї такими словами: «Възвратишася русьстии князи въсвояси съ славою великою, къ своимъ людемъ; и ко всимъ странам далнимъ, рекуше къ Грекомъ и Угромъ, и Ляхомъ, и Чехомъ, доидеже и до Рима [слава] проиде»³. Такої всесвітньої слави заслуговує, на думку відданих Романовичам галицьких і волинських книжників, засновник династії, славний переможець половців Роман Мстиславич.

Галицький і волинський книжники і далі підкреслюватимуть родовий зв'язок Романовичів з далеким знаменитим предком, засновником роду Мономашичів, від якого походили вони. Оповідючи про події 1227 р., літописець твердить, що волинський князь Мстислав Німий «ужика [родич] сый Роману отъ племени Володимеря, прирокомъ [прізвиськом] Мономаха, бѣ бо велику любовь имѣа къ отцу его»⁴ (Данила), тобто до Романа, не в останню чергу, мабуть, тому, що той належав до «племени Володимеря».

Через чверть століття по тому, в описі переможної війни Романовичів проти агресивних ятвязьких князків (що майже кожного року шарпали північно-західні рубежі Волині), книжник вигукує: «И многы хрестианы отъ плѣнениа избиваста, и пѣснь славну пояху има [Романовичам], и прийдоста съ славою на землю свою, наслѣдивша путь отца своего великого князя Романа, иже бѣ изо-

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 77.

² Повесть временных лет. С. 122.

³ Там же. С. 125.

⁴ Галицько-Волинський літопис. С. 87.

стрился на поганья, яко левъ, имъ же половци дѣти страшаху»¹. Бачимо тут відверте перегукування з панегіриком Романові й Мономаху на початку Галицько-Волинського літопису.

Сенсову й текстуальну подібність похвала Романові має з панегіриком Володимиру Всеволодичу у літературному творі 30-х або 40-х років XIII ст. «Слово о погібелі Руської землі», де Мономаху названо головним захисником Руської землі: «То все покорено было Богом крестияньскому языку поганьскыя страны великому князю Всеволоду [Велике Гніздо], отцю его Юрью, князю Кыевському, деду его Володимеру Манамаху, которым то половци дети своя страшаху в колыбели...»². Слова «песнь славну пояху има» у розповіді нашого літописця про перемогу Данила і Василька над ятвягами свідчать, на мій погляд, про славлення Романовичів у сучасній їм поезії, найімовірніше – дружинній. Так творилася історична і разом поетична пам'ять галицько-волинським князям у літописі і пам'ятках усної народної творчості.

Як мені здається, літописці підкреслюють походження Романовичів від Володимира Всеволодича Мономаха не лише заради утвердження древності їхнього роду і законності князювання в Галицько-Волинській Русі. Книжники вбачають їхню переємність від цього великого князя київського у справі самовідданої боротьби проти ворогів Русі, половців і ятвягів. Адже захист рідної землі вважався в суспільстві найвищою доброчесністю государя. Двома роками пізніше Данило Романович знову перемиг ятвягів і «прийде въ землю свою съ честию и славою, одолѣвъ вѣрогомъ своимъ...»³. Ті честь і слава й були втіленням високої репутації Романа і Романовичів, мужніх переможців ворогів рідної землі, сприятливим ґрунтом для народження і розвитку історичної пам'яті про них у наступних поколіннях.

Бо своїми воїнськими подвигами Романовичі достойно продовжили полководницьку діяльність батька. Після гучної перемоги Данила над ятвягами, що поставила цей народ на межу винищення, літописець із гордістю за свого героя зауважує: «Яко дань платили суть ятвязи королеви Данилу, сынови великого князя Романа. По великомъ бо князи Романѣ никто же не бѣ воевалъ на нѣ [ятвягів] в рускыхъ князехъ, развѣ сына его Данила»⁴. Дійсно, у 1196 р., за повідомленням Київського літопису XII ст., «ходи Романъ Мьстиславичъ на ятвяги отомьщиваться: бяхуть бо воевали волость его, и тако Романъ вниде в землю

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 111.

² Див.: Орлов А. С. Владимир Мономах. М.:Л., 1946. С. 44.

³ Галицько-Волинський літопис. С. 119.

⁴ Там само.

ихъ; они же не могучи стати противу силе его, и бѣжаша во свои тверди...»¹
У цих коротких словах проступає образ того Романа, котрий кидався на половців, мов лев...

Ім'ям Романа, світлою пам'яттю про нього пронизаний увесь Галицько-Волинський літопис, від першої до останньої сторінки. Його образ піднесено-романтичний, тому й Романовичі діють вже на перших сторінках літопису у швидше героїчній пісні, ніж історичній хроніці, що викладає події в суворо хронологічному порядку і сухуватій манері. Це пояснюється самою специфікою нашого літопису, його структурою й ідейним спрямуванням.

З найперших сторінок збереженої частини нашого літопису вимальовується протистояння антиподів: благородного і звитяжного Романа, його добродішних вдови і синів – й зрадливого, пихатого і боягузливого галицького боярства, що всіма силами і не гребуючи жодними засобами, протистояло високій меті князя: створення великого й незалежного князівства, подолання ворогів, що зазіхали на багату Західну Русь, приборкання боярства і надання привілеїєй людності міст.

Вже перша поява малих Романовичів на сторінках літопису зображена вельми романтично. Галицькі бояри, яких «загналь великый князь Романъ невѣры ради»² (вигнав з князівства через їхню зраду) запросили князювати синів героя «Слова о полку Ігоревім» Ігоря Святославича, зрадивши родині свого князя. Княгиня Анна з синами тікає до Володимира Волинського, але й там їй неспокойно, бо Ігоревичі вимагають у громади міста видати їй Романовичів. Громада з обуренням відкидає вимогу Ігоревичів, однак двоє з володимирських бояр, «имѣаху бо лествъ во сердци своемъ,» задумують зрадити княгиню. Тому наступного дня вона «на ночь бѣжаша в Ляхы. Данила же възме дядько предъ ся, изыде изъ града, Василка же Юрийъ попь с кормилицею възме, изыде дѣроу вонъ изъ града: не вѣдяху бо камо бѣжащю, бѣ бо Романъ убьень на Ляхохъ, а Лестко мира не сътвориль»³.

Галицький літописець надміру драматизував обставини втечі Романової княгині з дітьми із Володимира Волинського – і без того вельми драматичні. Навряд чи в дійсності вона з дітьми потай і вночі вибиралася з міста. Швидше за все, княгиня Анна відкрито і з сумною урочистістю виїхала з стольного града свого мужа в супроводі вірних їй бояр та бойової дружини з розгорнутими стягами і піднятими хоругвами. Насправді зберігався союзний договір між Романом і польським князем Лешком, про що дізнаємось з продовження розпові-

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 471.

² Галицько-Волинський літопис. С. 77.

³ Там же. С. 78.

ді Галицько-Волинського літопису. Так почалася багаторічна одісея блукання малих Романовичів чужими світами. Данила відвезли до Угорщини (в своєрідні заручники), а трирічний Василько з матір'ю знайшов прихисток у польського князя в Кракові...

Ім'ям Романа, яскравою і величною пам'яттю про нього буквально наповнений Галицько-Волинський літопис від першої до останньої сторінки. Ось у 1209 р. жителі багатого волинського міста Берестя одержали в князі шестирічного сина Романа – Василька: «Приехала берестяне ко Лстькови¹ и просиша Романовое и дѣтате [княжити], бяста бо млада суца: и вдасть имъ, да владѣть ими. Они же с великою радостию стрѣтоша и [Василька], яко великого Романа жива видащи»². А через вісім десятиліть, у 1288 р. у м. Володимирі Волинському помер освічений і гуманний онук Романа, князь Володимир Василькович. «Найпаче плакахуся по немъ, – пише літописець, – лѣпшии мужи Володимерьстии [верхівка городян], рекуче: «Добро бы намъ, господине, с тобою умерти, сътворшему толику свободу, яко же и дѣдъ твой Романъ свободиль бяше от всѣхъ бѣдъ...»³. Дійсно, як випливає з джерел, Роман Мстиславич спирався у своїх централізаторських прагненнях, у боротьбі з галицьким боярством на жителів волинських і галицьких міст, надаючи їм (що слідує з наведеного тексту) різні пільги і захист від сваволі бояр.

Посилання на високий державний авторитет Романа, його успішну воєнну і дипломатичну діяльність не раз трапляються на сторінках Галицько-Волинського літопису. Розповідаючи про зустріч княгині Анни з угорським государем у 1211 р., літописець шанобливо зауважує: «Король же Андрѣй не забы любви своея първыа, юже имѣаше къ брату си великому князю Роману...»⁴. Формула «любви своея первые» є вказівкою на мирну або союзну угоду, попередньо укладену поміж Романом і Андрієм. Повістуючи про приниження Данила у ставці Батия у 1246 р., книжник з гіркотою і обуренням вигукує: «Его же отецъ бѣ царь в Руской земли, иже покори Половецкую землю и воева на иные страны всѣ...»⁵. У цих сумних словах відчувається гордість за Романа Мстиславича, славного переможця половців й «иныхъ странъ всехъ».

Історична пам'ять нашого літопису сягає глибше часів Романа Мстиславича і навіть його предка Володимира Мономаха. Книжники згадують і Володимира Святославича і навіть його мужнього батька. Після переможного походу

¹ Польський князь тоді тримав Волинь у сфері свого впливу.

² Галицько-Волинський літопис. С. 78.

³ Там же. С. 149.

⁴ Там же. С. 80.

⁵ Там же. С. 109.

Романовичів на Малопольщу в 1229 р. вони «внидоста съ славою въ землю свою. Иный бо князь не въходилъ бѣ въ землю Лядскую толь глубоко, проче Володимера Великого, иже бѣ землю крестилъ»¹. Велич перемоги підкреслюється самим ім'ям попередника у ній Володимира Святославича і згадкою про те, що він охрестив Русь. Водночас, книжник наголошує на походженні Романовичів від великого пращура.

Коли в перебігу невдалої в кінцевому рахунку боротьби за австрійську спадщину 1253 р. Данило Романович розорив околиці чеського міста Опави, то цей рядовий, по суті, епізод війни з чеським королевичем Оттокар-Пшемислом всіляко вихваляється літописцем, котрий звертається до історичної пам'яті своїх сучасників: «...Не бѣ бо въ земли Русей прѣвѣ, иже бѣ воевалъ землю Ческую, ни Святославъ Хоробрый, ни Вѣлодимеръ Святый». У продовженні цієї оповіді знову: «Не бѣ бо некоторый князь Руский воевалъ землѣ Ческое...»².

Автори і редактори Галицько-Волинського літопису постійно наголошують на мужності, хоробрості й гідності Романовичів, їхніх воєнних подвигах. В описі нашим літописцем нещасливої для Русі битви з монголами на річці Калці 1223 р. Данило Романович висунутий на перший план (насправді юний тоді і скромний володар частини Волині належав, за словами того самого галицького літописця, до «молодших князів» і корився старшим). Він «мужъ крепокъ», нещадно б'є і жене монгольських кіннотників, не відчуває ран на своєму тілі... Перефразуючи біблійний вираз, літописець захоплено вигукує: «Бѣ бо дѣръзъ и храборъ, отъ главы и до ногу его не бѣ на немъ порока»³.

У розповіді про події кінця 20-х років XIII ст., присвяченій зусиллям Романовичів об'єднати під своєю владою Волинь, галицький книжник піднесено пише: «Начнемъ же сказати бесчисленьныя рати, и великия труды, и частыя войны, и многы крамолы, и чыстая вѣстания, и многы мятежи, измлада бо не бы има [Романовичам] покоя»⁴. Це місце не пощастило пояснити жодному з моїх попередників. М.С.Грушевський називав його «абсурдною вставкою», що перебиває розповідь про спадщину Мстислава Німого⁵. Думаю, що з цього тексту починалася Повість про збирання Данилом волинської отчини (текст мав відноситись до 1219 р., але через переставляння при редагуванні потрапив у пізнішу частину нашого літопису). Адже Волинська повість особливо насичена

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 92.

² Там же. С. 114, 116.

³ Там же. С. 87.

⁴ Там же. С. 89.

⁵ *Грушевський М.* Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // Записки Наукового товариства ім.Т.Шевченка.Т. 41. Льв., 1901. С. 22.

відомостями про «бесчисленьныя рати, ... частыя войны... и многыя мятежи»¹, і такий емоційний початок мав піднести і прославити юних Романовичів, що гідно продовжили справу батька.

Не раз і не два галицькі й волинські книжники пишуть про «славу», яку проголошували Романовичам сучасники. На їхній погляд, інакше не можна було й ставитись до Романа і його славних нащадків. Тому із щирим обуренням літописець оповідає про те, як Данило Романович у 1241 р. придушив вогнище боярської опозиції у Перемишлі. Там був взятий у полон давньоруський співець, своєрідний трубадур, що оспівував, мабуть, боярські вольності й вихваляв спротив бояр князям: «Словутнаго певца Митусу, древле за гордость не восхотѣвшу служити князю Данилу, раздранаго аки связаннаго приведоша...»². Ця «гордість» Митуси (мабуть, зменшувальне ім'я від Дмитро) здалася книжникові особливо дивною, бо «слава» Романовичам цілком природно, на його думку, впливала з їхніх славних справ.

Літописець, певно, розумів, що постійно (і не завжди доречно) згадує засновника династії Романовичів, чим і пояснюється його ремарка: «Си же написахомъ о Романѣ, древле бо бѣ писати си, и нынѣ же здѣ писано бысть в послѣдняя...»³. Однак книжник не додержався слова. Адже написане відноситься до тексту, де викладаються події зими 1254/55 р. Справді ж остання згадка про Романа датується 1288 р. і міститься на заключних сторінках Галицько-Волинського літопису.

Таким чином, історична пам'ять про Романа і Романовичів, їхніх героїчних предків Святослава, Володимира Святославича і Володимира Мономаха живе на сторінках присвячених їм повістей, об'єднаних у кінці XIII – на початку XIV ст. у твір, який ми називаємо Галицько-Волинським ізводом. Історична пам'ять є головною домінантою повісткування галицьких і волинських авторів. Варто взяти до уваги, що цей ізвод складений у кінці XIII, а то й на початку XIV ст., і що у його складачів і редакторів (і тих і інших було, певно, немало, якщо врахувати його складну мозаїчну структуру) було досить часу для внесення коректив і до його змісту, і до ідейної спрямованості. Адже в кінці XIII ст. на перше місце в клані Романовичів висунувся старший син Данила Лев, зрадливий, шалений і нерозважливий політик й полководець, що жодним чином не підтримував родову честь отця і діда і навряд чи зажив схвалення (тим більше – захоплення) серед сучасників.

¹ Див: *Котляр М.Ф.* Галицько-Волинський літопис. К., 1993. С. 38–39.

² Галицько-Волинський літопис. С. 104

³ Там же. С. 119.

Високим стилем вихваляння, гіперболізацією подвигів героя позначене звернення до Романа «Слова о полку Ігоревім»:

«А ты, буй Романе, и Мстиславе!
Храбрая мысль носит ваш ум на дело.
Высоко плаваеши на дело в буести,

Яко сокол на ветрех ширяся,
хотя птицю в буйстве одолети.
Суть бо у ваю железный паробци
Под шеломы латиньскими.
Теми тресну земля,
И многы страны –

Хинова,
Литва,
Ятвязи,
Деремела,

И половци сулицы своя повръгоша,
а главы своя подклониша
под тьи мечи харалужный»¹.

Більшість літературознавців датує «Слово» 1187 р. У 80-х роках нашого століття Д.С.Лихачов схилявся до 1188 р. як найбільш імовірного року його створення. Тому князя на ім'я Мстислав звичайно шукали серед сучасників Романа Мстиславича, котрий княжив тоді у Володимирі Волинському. Однак не виключена можливість того, що в наведеному фрагменті «Слова» йдеться про одного, а не про двох князів, – про Романа Мстиславича. Не так давно цю думку підтримав відомий дослідник давньоруської літератури Л.Мюллер: «Все ж таки варто обдумати, чи не був спочатку згаданий тут замість «Романа і Мстислава» «Роман Мстиславич», тим більше, що ... (в ряді місць «Слова».– М.К.) кожного разу звертаються лише до одного князя»². Така думка здається найбільш вірогідною, оскільки популярного в народі князя, славного переможця половців, ятвягів та інших народів на ім'я Мстислав у 80-х роках XII ст. просто не існувало.

Якщо виходити з того, що увесь текст «Слова о полку Ігоревім» був створений близько 1188 р., то не може не викликати подиву образ Романа Мстиславича у цій героїчній пісні як грізного войовника проти кочовиків і ятвягів. У той час він був скромним волинським князем, що здійснив у 1188 р. невдалу спробу захопити Галич і був вибитий звідти союзником галицького князя

¹ Слово о полку Игореве. Под ред. В.П.Адриановой-Перетц. М.:Л., 1950. С. 23.

² Мюллер Л. Понять Россию: историко-культурные исследования. М., 2000. С. 209.

Володимира Ярославича угорським королем. У Київському літописі 80-х років XII ст. не відзначено жодного походу Романа проти половців чи ятвягів.

У кінці 50-х років нашого століття було вперше висловлено думку, що звернення «Слова» до Романа Мстиславича ніяк не можна датувати 1187 р. Свої знамениті походи проти половецьких ханів він здійснив, починаючи з кінця XII ст.¹ Відзначу, що Роман «зразка» 1185–1187 (чи 1188) рр. взагалі не досяг жодної із своїх гучних перемог – всі вони були ще попереду. Тому у мене немає сумнівів у тому, що до «Слова» було інтерпольовано або саме ім'я Романа або, що більш імовірно, все звернення співця до Романа.

Гадаю, що у «Слові о полку Ігоревім» Роман постає у часи своєї найвищої могутності, коли, об'єднавши 1199 р. Галицьку і Волинську землі у велике й сильне князівство, він зробився рівним таким князям, як Всеволод Юрійович суздальський і Рюрик Ростиславич київський. На мій погляд, звернення «Слова» до Романа могло народитись пізніше часу створення цієї пам'ятки (1187 або 1188 р.), після того, як він здійснив свої знамениті походи проти половців, тобто після 1204 р. Ймовірно, «Слово» після створення і запису довгий час жило життям усної пам'ятки. Його проголошували на князівських учтах і, може, на князівських з'їздах. Десь пізніше, припустимо, в середині XIII ст., коли в народній уяві деталі й хронологія подій дещо стерлись, Роман, котрий залишився в історичній пам'яті наступних поколінь могутнім галицько-волинським князем, відважним переможцем половців, міг виступати сучасником Ігоря Святославича, що теж здійснив похід на половців, хай і невдалий. Образ Романа міг бути і докором, і уроком запальному новгород-сіверському князю.

Заслуговує на увагу та обставина, що у зверненні «Слова о полку Ігоревім» до Романа Мстиславича названо головних ворогів Галицько-Волинської Русі, проти яких він воював: половців і ятвягів. Литву давньоруські книжники звичайно плутали з ятвягами, а про загадкових «деремелу» і «хінову» годі й говорити. Думаю, що це звернення співця «Слова» до Романа відбиває народну пам'ять Південної Русі в цілому, а не лише Русі Галицько-Волинської. Про це ж свідчить, на мою думку, і цикл билин про князя Романа.

Ці билини дійшли до нашого часу з пізнішими нашаруваннями, так характерними для їхнього життя у XVII–XIX ст. Згадаймо, що в билинах Київського циклу богатирі Володимира «Красне Сонечко» б'ються не з печенігами, як мало бути в X ст., а з ...татарами! У жодній з присвячених князю Романові билин його не названо Мстиславичем, – а Митрієвичем або Васильовичем. У цих билинах не згадується земля, в якій жив і діяв князь Роман. Тому видний фольк-

¹ Зауваження Д.М.Альшиця у кн.: Сборник ответов на вопросы по литературоведению. IV Международный съезд славистов. М., 1958. С. 39.

лорист М.М.Сперанський думав, що принаймні частина билин може відноситися до Романа Михайловича Брянського¹. Проти подібного ототожнення виступив інший фольклорист І.М.Жданов, вважаючи, що в цьому циклі билин йдеться про Романа Мстиславича². Дійсно, билини Романового циклу яскраво малюють образ грізного покорителя Литви, котрий жорстоко поводився з полоненими. В одній з них відбита розправа Романа над литовськими князями:

«Как наехала силушка Романова,
Большому брату глаза выкололи,
А меньшому брату ноги выломали»³.

Тут, як і в Галицько-Волинському та інших літописах, узагальнено-емоційно (хай і жорстоко) відбита переможна боротьба Романа Мстиславича з ятвязькими племенами, що частими набігами чинили багато зла північно-західним землям Галицько-Волинської Русі (про те, що руські книжники називали ятвягів «литвою», вже згадувалось).

О.І.Рогов, котрий написав вартісну працю про польського хроніста другої половини XVII ст. Мацея Стрийковського та його «Хроніку», вважав, що в оповіді про Романа, переможця і мучителя литви, «швидше за все, можна бачити народний переказ, обробку Стрийковським якогось литовського народного переказу про Романа Галицького»⁴. Мені здається більш імовірним, що Стрийковський знав одну з билин про Романа. Судячи з його розповіді, то був Роман, «государ київський».

У «Хроніці» Стрийковського лісові люди, литовці і ятвяги, вдерлись на Русь і захопили багату здобич, з якої вони жили. Однак київський князь Роман догнав їх, розсіяв і відбив більшу частину здобичі. Спіймавши багато ятвягів і литовців, він забрав їх до Києва і виконував їхніми руками найважчі роботи, призначені для худоби. Частину полонених він наказав запрягти в плуги й орати цілину, а також звелів їм корчувати пні. Тоді якийсь литвин, що вмів говорити по-руському, звернувся до князя: «Романе, Романе! Худим живеш, литвою ореш!»⁵ О.І.Рогов слушно зауважив, що ці слова не можна віднести до

¹ Сперанский М. Князь Роман. Вступительный очерк // Былины. Т. 1. М., 1916. С. 23.

² Жданов И. Песни о князе Романе // Журнал Министерства народного просвещения. 1890. Май. С. 47–54.

³ Былины. Т. 1. М., 1916. С. 372.

⁴ Рогов А.И. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения. М., 1966. С. 99.

⁵ Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmudska i wszystkiej Rusi. Т. 1. Warszawa, 1846. S.202.

київського князя Романа Ростиславича (1171–1176), оскільки жодних відомостей про його війни з ятвягами і литвою в джерелах немає¹.

Таким чином, історична пам'ять про Романа Мстиславича дожила принаймні до кінця XVI ст. І відбилась у мало впізаному вигляді у «Хроніці» М.Стрийковського, увібравши у себе дружинні перекази й пісні про галицько-волинського князя, якими буквально наповнений Галицько-Волинський літопис.

¹ *Рогов А.И.* Русско-польские связи... С. 99.

Розділ 6

Війна, воїнська звитяга і слава очима давньоруських книжників

З давніх пір дослідники неодноразово відзначали згубну роль війн і воєнних дій узагалі в історії народів і держав. У систематичному курсі російської історії С.М.Соловйов зупинився на воєнних подіях часів удільної роздробленості. Згідно його підрахунків, у 1228–1462 рр., за 234 роки, літописи й інші джерела містять свідчення приблизно про 300 війн і воєнних походів, 85 великих битв. Дві третини війн відбувались із зовнішнім ворогом: татарами, литовцями, лівонцями, німцями, шведами та ін.¹ Сучасний вчений слушно писав про виснажливий характер великих і малих воєн, «що фактично не залишали мирних днів й підточували і гальмували розвиток суспільства. Треба було мати справді нелюдську стійкість, щоб у таких умовах зберегти культуру і відстояти незалежність»².

Битва

Битва була граничним і основним вираженням, самою сутністю війни, її концентрацією й вищою точкою, коли напруження сил протиборствующих сторін досягало межі. Так описують битви давньоруські джерела. Якщо виходити з їхніх свідчень, для книжників в описах боїв не мала принципового значення та обставина, ким був противник, – руський князь чи іноземний государ.

Особливе місце у літописах посідають розповіді про битви з хижими половцями, котрі постійно здійснювали набіги на руські землі, грабували, палили, вбивали, забирали в полон селян і городян. У більшості випадків походи руських князів до Половецького степу були відповіддю на вторгнення орд цих кочовиків. Описи битв із степовиками відзначаються особливою емоційністю і гнівом літописців до хижаків, що постійно грабували і нищили руських людей.

Загальний образ битви у джерелах. Діти свого часу, давньоруські книжники охоче і з азартом оспівували битви, захоплювались дзвоном мечів, тріском списів і щитів, вихваляли перемоги своїх князів над ворогами, навіть коли ті вороги були найближчою ріднею їхнього государя. У ті часи війна вважалась головним заняттям князя і дружинника, тому письменники оспівували до-

¹ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Т. IV. СПб., 1871. С. 207–208.

² Киртичников А.Н. Военное дело на Руси в XIII–XV вв. Л., 1976. С. 7.

блесть і мужність рицарів, вихваляли їхні перемоги і горювали над їхніми поразками і смертями.

Емоційно-напружений образ битви, що порівнюється з кривавими жнивами, створив автор «Слова о полку Ігоревім»: «На Немизѣ снопы стелють головами, / молотять чеи харалужными, / на тоцѣ животь кладуть, / вѣють душу отъ тѣла. / Немизѣ кровави брезѣ / не бологомъ бяхуть посѣяни, / посѣяни костьми рускихъ сыновъ»¹.

У наведеному уривку пам'ятки згадуються події далекого вже 1067 р. Тоді полоцький князь Всеслав Брячиславич захопив Новгород Великий, що його вважали своїм брати-Ярославичі Ізяслав, Святослав і Всеволод, котрі сумісно правили на Русі. Війська тріумвірів і Всеслава зустрілись на річці Немизі². «И бысть сѣча зла, и мнози падоша, – пише Нестор, – и одолѣша Изяславъ, Святославъ, Всеволодъ, Всеславъ же бежа»³. Як же різняться сухуватий літописний текст і піднесено-поетична картина «Слова», що відбили ту саму подію!

Та не позбавлені емоцій і своєрідної краси багато картин битв і в літописах, особливо в Київському XII ст. і пізнішому Воскресенському ізводах за 50-і – 60-і роки XII ст. Ось як розповідає про вирішальну перемогу Ізяслава Мстиславича, тоді київського князя, над Юрієм Долгоруким біля валів Києва 1151 р. симпатизуючий Ізяславу літописець. Ізяслав вишикував свої полки у бойовий порядок і стрімко атакував сили Юрія, швидко досягнувши вирішального успіху: Ізяслав «всѣмъ повелѣ въмѣстѣ поткнути на нихъ; и тако створиша, поткоша на нихъ изо всѣхъ полковъ⁴, и чернии клобуци, и вспятиша ихъ въ Лыбедь и ту избиша ихъ, а инихъ изнимаша, а инии съ коний сметавшеса за рѣку убогоша; ... Юрь же оборотивъ полкы своя и поиде прочь...»⁵

Не раз літописці, відповідно до уявлень свого часу, підкреслюють, що Господь у бойовиську стоїть на боці правих. У 1219 р. зійшлися у бою претенденти на Рязанський стіл, брати у перших Інгвар Ігоревич і Гліб Володимирович. Суздальський літописець, поза сумнівом, вважав законним претендентом Інгвара: «Беззаконный Глѣбъ Володимеричъ приде со множествомъ половець к Рязаню, и изыде противу имъ Ингваръ съ своею братьею, и ступившимся обоимъ бишася крѣпко. И Божьею помощью и креста честнаго силою побѣди

¹ Слово о полку Ігореве. Под ред. В.П.Адриановой-Перетц. М.;Л., 1950. (Литературные памятники). С. 25.

² поблизу Мінська, перед битвою розореного Ярославичами.

³ Повесть временных лет. Подг. текста,перев., статьи и комм. Д.С.Лихачева. 2-е изд. СПб., 1999. С. 72.

⁴ перед цим Ізяслав Мстиславич наказав «нарядити дружину из полков», тобто створив ударну військову групу, що й досягла вирішального успіху.

⁵ Воскресенская летопись. С. 53.

Ингварь злаго братоубивцю Глѣба, и многы от половець избиша, а ины извья-
заша, а самъ оканьный вмалѣ утече»¹.

Напруженість і яскравість описів битв у давньоруських літописах, їх зо-
бражень у книжкових мініатюрах посилювали різноманітні і насичені кольори
військового одягу, який носили під кольчугою або панциром, а також на них.
«М'який військовий одяг у бою не затуляв металічного прикриття і відрізнявся
яскравістю. Колір бойового яскравого одягу можна розшифрувати за мініатю-
рами». Автор наведених рядків вважає найкращими у цьому плані мініатюри з
Симонівсько-Хлудівського рукопису 1270-х років: «Покоління сорочка, що
надягалася під панцир, показана синьою, зеленою або червоною. Плащі, наки-
дки звичайно зелені; щити червоні або червоні й зелені. Піхви меча червоні або
коричневі, стяги червоні, китиці на ратищі зелені»².

Перебіг битви. Джерела, головним чином літописи, відтворюють емоційні
й напружені картини бойовищ. Книжники вміють відбити їхню динаміку на-
віть у лаконічних описах. Під час війни київського князя Ізяслава Мстиславича
і його союзника, угорського короля Гези II, з галицьким князем Володимирком
Володаревичем угорські полки «въѣхаша отвсюду у полкъ Володимерь; и тако
потопташа ѣ и многы ту избиша, а друзии истопоша, а другыя изоимаша». Во-
лодимирко не витримав того удару і «вмятася въ угры и въ черныи клобуки,
токмо единъ утече... в городъ Перемышль»³.

Жар битви, її азарт і лють відчуються в описах ще однієї битви між вій-
ськами Ізяслава Мстиславича і Юрія Долгорукого у тому самому 1151 р. на
підступах до Києва. Ударний кулак, складений Ізяславом з добірних воїнів,
повалив бойові порядки полків Юрія: «Ту убиша половчина Севенча Боняко-
вича, иже рекль бяше: «Хощу сѣщи Златая врата, якоже и отець мой...»⁴ Особ-
ливої запеклості надала цій битві участь у ній з протилежних боків одвічних
ворогів: чорних клобуків і половців. Не випадково літописець підкреслює важ-
ливу роль у битві чорноклобуцьких ханів. У завершенні кампанії 1151 р., як
свідчить київський автор, «бысть сѣча крѣпка, и одолѣ Вячеславъ, и Изяславъ,
и Ростиславъ»⁵, а половці Юрєви по стрѣлѣ пустивше и побѣгоша...»⁶

¹ ПСРЛ. Т. 1. Лаврентьевская летопись. Вып. 2. Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. 2-е изд. Л., 1927 (далі – Лаврентьевская летопись, 2). Стб. 444.

² Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси в XIII–XV вв. С. 34.

³ Летопись по Ипатскому списку. С. 310.

⁴ Воскресенская летопись. С. 53.

⁵ Вячеслав Владимирович, брат Долгорукого, був у той час співправителем Ізяслава в Києві. Ростислав – брат Ізяслава.

⁶ Воскресенская летопись. С. 55.

У кінці 1150-років знову спалахнула боротьба за Чернігів поміж главами чернігово-сіверських кланів Давидовичів і Ольговичів (у Києві сидів тоді брат Ізяслава Мстиславича Ростислав). 1160 року Ізяслав Давидович пішов на Святослава Ольговича, що княжив у Чернігові, бо вважав власні права на місто і волость вищими: адже його батько Давид Святославич був чернігівським князем: «И бяхуться с ними о рѣку о Десну крѣпко, одни на коних, а ини в насадехъ ѓздяче, и не пустиша ѓ чересь рѣку; и стоявше, велику пакость створиша, села пожгоша, люди повоеваша»¹. Ростислав Мстиславич вирішив підтримати Святослава Ольговича, що здавався йому менш небезпечним ніж суперник, і це допомогло останньому відстояти Чернігів.

Яскраву й нищівну перемогу над половцями описав київський літописець у розповіді про загальноруський похід у степ 1168 року. Руські полки були настільки сильними і стрімкими, що половці не змогли вчинити достатнього опору й побігли: «И взяша вежѣ ихъ на Углѣ рѣцѣ, а другыѣ по Снопороду, а самѣхъ постигоша в Чернего лѣса, и ту притиснувшє к лѣсу избиша ѣ, а ины руками изоимаша;... и толико взяша полона множество, якоже всимъ рускимъ воемъ наполнитися до изобилья, и колодники, и чагами, и дѣтми ихъ, и челядью, и скоты, и конми; хрестьяны же отполонивше пустиша на свободу вси»².

Стрімка динаміка бойовищ між руськими і ворогами яскраво відбита в літописах XII ст.: Київському і Воскресенському. Та не поступаються їм в динамічності й емоційності оповіді Галицько-Волинського ізводу XIII ст. Вже на перших сторінках збереженої часом його частини зустрічаємо яскраву картину битви галицьких і волинських полків із військом київського князя Рюрика Ростиславича і приведених тим половців.

Незабаром після кончини Романа влітку 1205 р. Рюрик пішов на Галич, намагаючись заволодіти містом: «И срѣтоша его бояре галицкии и вѣлодимерьстии у Микулина³, на рѣцѣ Серетѣ, и бившимся имъ весь день о рѣку Сереть, и мнози язвени быша и не стерпѣвшє възвратишася в Галичъ»⁴. Тоді Рюрику не пощастило здобути місто. Подібний же бій за переправу відбито в повістунні Галицько-Волинського літопису про події 1211 р. В той час угорське військо, що підтримало Данила Романовича у змаганні за галицький стіл, зустрілось із загонами одного з братів-Ігоревичів Романа, котрий сидів у Звенигороді: «И съшедше [угри з коней] одва препровадиша рѣку Лютую; половцемъ

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 347.

² Там же. С. 369.

³ галицьке місто на рубежі з Київською землею.

⁴ Галицько-Волинський літопис. С. 77.

стрѣляющимъ и руси противу имъ, ту же Марцель [угорський воєначальник] хоругве своей отбѣже и русь взя ю, и поругъ великъ бысть Марцелови»¹.

Сповнена динаміки картина міжусобиць в Галицькій землі 1224 р. міститься в Галицько-Волинському ізводі. Тоді Мстислав Удатний, котрий княжив у Галичі, почав за намовляннями бояр воювати проти свого зятя, волинського князя Данила Романовича. Його підтримав суперник Данила в боротьбі за галицький престол, князь Белза Олександр: «Мъстиславу же помочь пославшю Олександрови, срѣтивши же имъ рать, възгнаша² въ градъ Белзь и замало и городъ не взяша; наутриа пойдоша противу имъ, Мъстиславу же не стерпѣвшю възвратися в Галичь. Данилу же князю воевавшю с ляхы землю Галицкую и около Любачева, и плѣниша [всю] землю Белзскую и Червеньскую...»³

Давньоруські літописи часто яскраво й живо описують великі й малі битви, навіть рядові сутички з половецькими загонами. Особливо багатий на такі описи Галицько-Волинський ізвод. «Через увесь літопис [Галицько-Волинський] проходить прагнення показати читачеві кращі якості воїнів – відвагу, швидкість дій, рішучість»⁴. Барвисту картину битви створив Іоасафівський літопис під 1455 р. У бою з московським військом великого князя Василя Васильовича новгородська кіннота потрапила під обстріл лучників супротивника, що зруйнувало її бойовий порядок і змусило до втечі: «Они [новгородці] же не знающе того боа, яко омертвеша и руки им ослабеша, копиа же имяху долга и не можяху вознимати их тако, якоже есть обычай ратнымъ, не на землю испускающе ихъ, а конемъ бьющимся подъ ними»⁵.

Коротка оцінка битви у джерелах. Досить часто джерела коротко і сумарно описують ту чи іншу битву. Це особливо характерно для Новгородського першого літопису старшого ізводу, пам'ятки винятково цінної, та часами надто лаконічної. Так, суть генеральної битви руських з монголами на Калці 1223 р. відбито у словах: «И бысть сѣча зла и люта». Той же літопис у кількох словах описує знамените Льодове бойовисько війська Олександра Невського з рицарями 1242 р.: «И наѣхаша на полкъ [князя Олександра] нѣмци и чюдъ и прошибошася свиньею сквозѣ полкъ, и бысть сѣча ту велика нѣмцемъ и чуди».

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 80.

² йдеться про військо Данила.

³ Галицько-Волинський літопис. С. 87.

⁴ Рыбаков Б.А. Воинское искусство // Очерки русской культуры XIII–XV вв. Ч.1. М., 1969. С. 350–351.

⁵ Цит. за кн.: Киртичников А.Н. Военное дело на Руси. С. 19.

Здобута руським князем гучна перемога відбита також коротко: «Пособи Богъ князю Александру»¹.

Лаконічні описи боїв трапляються, втім, і в інших літописах, зокрема, у Галицько-Волинському. Саме так коротко в ньому охарактеризована битва 1220 року дружини галицького князя Мстислава Удатного з уграми, що їх очолював бан Фільній: «Прийде Мьстиславъ рано на гордаго Филю и на угры съ ляхы, и бысть брань тяжка mezi ими, и одолѣ Мьстиславъ»². В кількох словах в цьому джерелі описана сутичка Данила з приведеними його суперником Михайлом Всеволодичем чернігівським половцями у 1235 р. на півдні Київської землі. Але цьому є, думаю, пояснення: битва принесла поразку волинському князю, що не могло подобатись його літописцеві, апологету Романовичів: «Срѣтившимъ же ся воемъ многимъ половецькимъ у Торцескаго, и бысть сѣча люта. Данилови же гонящу по половцех, донелѣ же конь его застрѣлень бысть гнѣдый», що змусило князя, на думку книжника, «наворотитися на бѣгъ»³.

Воєнні хитрощі. У перебігу битв сторони неодноразово вдавались до різних хитрувань та удосконалень свого озброєння. Яскравий приклад останнього містить оповідь Київського ізводу про битву біля Києва у 1151 р. між військами Ізяслава Мстиславича та Юрія Долгорукого, що велась і на суходолі, і на Дніпрі. Човнам Юрія «не могоша бо что успѣти противу Киеву. Бѣ бо исхитрилъ Изяславъ лодьи дивно: бѣша бо в нихъ гребци невидимо, токмо весла видити, ... бяхуть бо лодьи покрыти досками, и борци стояще горѣ въ броняхъ и стрѣляюще, а кормьника два бѣста, единъ на носѣ, а другый на кормѣ, а може хотяхуть, тамо поидяхуть, не обращающе лодий»⁴. Перед нами – разюче для середньовіччя свідчення дивовижної кмітливості руських воїнів, що збудували цілу ескадру з броньованих суден і передбачили небезпеку розвороту ладей на річці з огляду на близькість берегів, на яких знаходились приведені Юрієм половецькі лучники.

Відволікаючий маневр учинив Данило Романович навесні 1238 р., коли вирішив відвоювати у добжинських рицарів волинське місто Дорогичин. Літописець розповідає, ніби думка про похід на рицарів виникла у князя спонтанно і раптово: «Веснѣ же бывши, пойдоста [Данило і Василько Романовичі] на ятвязѣ и прийдоста к Берестью; рѣкамъ наводнившимся; и не возмогоста ити на ятвязѣ. Данилови рекшу: «Не лѣпо есть держати наше отчины крижевни-

¹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Под ред. и с предисл. А.Н.Насонова. М.:Л., 1950. С. 63, 78.

² Галицько-Волинський літопис. С. 84.

³ Там же. С. 97.

⁴ Летопись по Ипатскому списку. С. 293.

комь...»¹, після чого стрімким маршем підійшов до Дорогичина і взяв його штурмом. За моїм переконанням, князь вдався до воєнних хитрощів, продемонстрував похід проти ятвягів, а в дійсності з самого початку замислив удар по Дорогичину, звідкіля до Берестя було набагато ближче, ніж від Галича².

Втеча ворога. Із задоволенням описують руські книжники втечу ворога після програного бою, особливо у випадках, коли той ворог був іноземцем або половецьким ханом. У 1219 г. Данило Романович послав своїх воєвод проти поляків. «И биша ся, ... и колодники изымаша, и воротиташа с великою честью в Володимерь... Ляхы же многы избиша и гнаша по нихъ до рѣкы Вепря»³. Після того, як Мстислав Удатний вигнав угрів з Галича у 1220 р., «вси бо угре и ляхове [їхні союзники] убиени быша, а инии яти быша, а инии бегающе по земли истопоша, друзии же смерды избиени быша, и никому отъ нихъ утекши»⁴.

Неодноразово галицькі й волинські ратники обертали на втечу войовничі племена ятвягів, що постійно шарпали північно-західні рубежі князівства, але були нездатні протистояти регулярному й добре навченому руському військові. У 1228 р. «воеваша ятвязи около Берестиа, и угониста и из Володиме-ря... Бѣжашимъ же ятвяземъ, угони я Даниль, Небра язви четырьми ранами, древо же вышибе копие из руку его»⁵. З ятвягами довелось зустрітися двома десятиліттями пізніше братові Данила Васильку. Після розграбування Північно-Західної Волині ятвяги силкувались протистояти руським у чистому полі: «Онемъ [ятвягам] же възъехавшимъ имъ противу и не сътерпѣвшимъ от лица Василкова. Богу помогшу, побѣгоша злии погании, и бысть на нѣ сѣча люта, и гнаша я за многа поприць...»⁶

Воїнська звитяга і слава

Описуючи, звичайно барвисто й емоційно, воєнні дії, літописи та інші пам'ятки давньоруського письменства захоплюються мужністю і звитягою руських дружинників і воїнів, їхніх воєначальників, головним чином князів, проголошують їм славу. Книжники також віддають належне доблесті й стійкості ворогів. Основна увага письменників зосереджена на звитязі й воїнському вмінні князів, що очолювали свої дружини і військо.

Мужність князів. Під час вирішального бою за Київ 1151 року між Ізяславом Мстиславичем та Юрієм Долгоруким київський князь і син Юрія Андрій

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 98.

² Котляр М. Данило Галицький. Київ, 2002. С. 200.

³ Галицько-Волинський літопис. С. 82–83.

⁴ Там же. С. 85.

⁵ Там же. С. 89.

⁶ Там же. С. 106.

були у перших шерегах своїх полків. Обидва вони виявили неабияку відвагу й війську удаль. Київський літописець яскраво й зі схваленням описує подвиги Андрія Юрійовича: «Андрѣй же Дюргевичъ взяма копье и ѣха напередъ, и съехася переже всихъ, и изломи копье свое». Під княжичем поранили коня, «и шеломи спаде с него, и щить на немъ оторгоша; божемъ заступлениемъ и молитвою родитель своихъ сохраненъ бѣ безъ вреда»¹.

Не поступався йому мужністю та удаллю й київський князь Ізяслав, котрому в той час було вже близько 60 років: «И тако передъ всеми полкы вѣха Ізяславъ одинъ в полкы ратныхъ, и копье свое изломи; и ту сѣкоша ѣ в руку, и вѣ стегно и бодоша, и с того летѣ с коня»«. Пораненого князя, що лежав на полі брані в шоломі, який затуляв обличчя, не пізнали власні ратники і мало не вбили його. Лише коли Ізяслав зняв шолом і заявив про себе, його підняли з землі². Бойовище принесло перемогу Ізяславу Мстиславичу.

Поетичний образ доблесного воєначальника створив автор «Слова о полку Ігоревім» у зверненні до руських князів, – центральній, на мій погляд, частині пам'ятки, – у словах, звернених до трубчевського і курського князя Всеволода Святославича: «Ярь туре Всеволодѣ! / стоиши на борони, прищеси на вои стрѣлами, / гремлеши о шеломи мечи харалужными! / Камо, туръ, поскочае, / своимъ златымъ шеломомъ посвѣчивая, / тамо лежать поганья головы половецкыя. / Поскепаны саблями калеными шеломи оварьскыя / отъ тебе, ярь туре Всеволоде!»³

Образ «Буй-Тура» Всеволода у «Слові» нестримно ідеалізовано. Марно шукати у літописах відповідностей наведеному текстові. Як писав Б.О.Рибаків, «на політичному горизонті Русі мало й рідко була помітна постать цього князя. Автор «Слова» захоплюється богатирством Яр-Тура Всеволода, що підтвердилось й антропологічним обстеженням черепа князя. Всеволод був мужчиною могутньої будови тіла»⁴.

Безумовно ідеалізованою уявляється в Галицько-Волинському літописі також і постать великого князя Романа Мстиславича, хоча для цього існували вагомі підстави. Творець Галицько-Волинського великого князівства, що поширив свою владу на всю Південну Русь, грізний переможець половецьких ханів, Роман заслужив піднесений панегірик, яким відкривається та частина літопису, що збереглась. Книжник оспівує князя, «одолѣвши всѣмъ поганьс-

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 303.

² Там же. Та сама розповідь див.: Воскресенская летопись. С. 56.

³ Слово о полку Игореве. С. 15.

⁴ Рыбаков Б.А. «Слово о полку Игореве» и его современники. М., 1971. С. 89. Вчений посилається на відтворену в його праці «Древности Чернигова» реконструкцію антропологом М.М.Герасимовим черепа Всеволода «з гробниці у церкві 1186 р.»

кымъ языкомъ; ... устремиль бо ся бяше на поганья яко левъ, срьдиль же бѣ яко и рысь, и губяше яко и коркодилъ, и прохожаше землю ихъ яко и орель, храбор же бѣ яко и туръ». Автор панегірика пояснює подвиги Романа тим, що він «ревнова же дѣду своему Мономаху, погубившему поганья измаилтяны рекомыя половци»¹.

Далі у тексті джерела панегірик Роману переходить у похвалу його предку, київському князю Володиміру Всеволодичу Мономаху, «изгнавшю Отрока въ Обезы, за Желѣзныя врата». Галицький літератор повідав романтичну історію втечі хана Отрока до Грузії з великою половецькою ордою, тоді як його брат Сирчан залишився на Дону. Лише після смерті Володиміра Мономаха Отрок насмілився повернутися до рідних степів².

Й у інших пам'ятках давньоруської літератури XIII ст. Володимир Всеволодич продовжував залишатися зразком славного воїтеля, котрий здолав половецьких ханів і загнав їх далеко за Дон³. У збереженому часом невеликому уривку твору першої половини XIII ст., що його умовно називають «Словом о погыбели Руской земли», Володимир Мономах ставиться в один ряд з його дідом Ярославом Володимировичем й батьком Всеволодом, які прославились у боротьбі зі степовиками: «То все покороено было богом крестьяньскому языку⁴ поганьскыя страны великому князю Всеволоду, отцю его Юрию⁵, князю кыевскому, деду его Володимеру Манамаху, которым то половци дети своя страшаху в колыбели...»⁶

Особливо підкреслюється удаль і хоробрість князів-Романовичів, їхня гучна воїнська слава у Галицько-Волинському ізводі, що в цілому являє собою піднесену апологію Романа Мстиславича та його нащадків, особливо ж Данила Галицького. У битві з уграми 1232 р., що окупували тоді Галицьку землю, «Даниль же вбодє копьє свое в ратного, изломившю же ся копью и обнажи мечь свой; позрѣвъ же семь и сѣмь, и види стягъ Василков стоаще, й добрѣ борющъ, и угры гонящю, обнаживъ мечь свой, идущю ему брату на помощь; многы же язвини и инии же отъ меча его умроша... По томъ же видѣвъ брата

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 77.

² Там же.

³ про переможні походи Мономаха у Половецький степ див.: Повесть временных лет. С. 117–129.

⁴ християнському, тобто руському, народові.

⁵ Юрій або Георгій – християнське ім'я Ярослава.

⁶ «Слово о погыбели Русской земли» цит. за: Орлов А. С. Владимир Мономах. М.;Л., 1946. С. 44.

добрѣ борющуся, и сулицы его крѣвави суци, и оскѣпищю иссѣчену отъ ударенья мечеваго»¹.

Князівська звитяга і мужність особливо цінувались у давньоруському середньовічному суспільстві, коли воєначальник звичайно бився у першому ряду своїх ратників. Не випадково київський літописець XII ст. неодноразово і постійно підкреслює ту обставину, що Ярослав Володимирович галицький попри всі його безсумнівні державні таланти, ніколи не ходив у походи з власним військом, а доручав його своїм воєводам. Мабуть, через це у Київському ізводі відчувається ледве прикрита неприязнь літописця до такого государя, котрий надмірно беріг своє життя.

Зате галицький книжник із захопленням описує особисту хоробрість й воїнське уміння Данила і його сина у Ярославській битві 1245 р., що вирішила долю Галицько-Волинського князівства Романовичів: Данило «видѣвъ угрина, грядущаго на помощь Фили², кѣпиемъ сътче и, оружию, бывшу в немь уломлену спадесея, издѣше. От того же гордаго Филю Левъ, младъ сый, и изломи копие свое. Паки же Данило скоро прийде на нь [Фільнія], и раздруши полкъ его, и хоруговь его раздра [наполы]»³.

Лев Данилович, як виходить з Галицько-Волинського ізводу й інших джерел, відзначався зухвалою сміливістю й витривалістю в бою. Під час війни з ятвягами 1252 року Данило з військом заглибився у їх землю. Лев же увійшов до лісу, де в укріпленому таборі сидів один з ятвязьких князків Стекинт. Побачивши руське військо, ятвяги здійснили вилазку. У короткому герці «Лвови же убодшему сулицю свою в щить его [литовця Маляя] и не могущю ему тулитися. Левъ Сътикенъта мечемъ уби и брата его прободе мечемъ; они же побѣгоша, онъ же гоняше я пѣшь... Принесе къ нему [Данилу] Левъ оружие Стекынтово и брата его, и обличи побѣду свою; отцу же его королеви в радости бывши велицѣ о мужствѣ и дрѣзости сына своего»⁴.

Дослідники вже давно звернули увагу на відтворені в Галицько-Волинському ізводі промов, з якими Данило Романович звертався до воїнів, підносячи їхній бойовий дух і запалюючи на битву. Як влучно відзначив Б.О.Рибаків, до уст свого героя, якому «измлада не бы покоя», – князя Данила Галицького, він [літописець] вкладає всю воїнську філософію свого часу.

Вчений звертає увагу на такі звернення Данила до своїх ратників, якими князь запалював їх: «Подобаеть воину, устремившюся на брань, или побѣду

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 95.

² бану Фільнію, командуючому угорським військом.

³ Галицько-Волинський літопис. С. 108.

⁴ Там же. С. 116.

приати или пасти ся отъ ратныхъ...¹; Данилови же рекшю:...»Медля на брань страшливу душо иматъ», понудив ихъ, ускори с ними на нѣ»² –у літописі йшлося про битву з уграми, що мали чисельну перевагу і кращу стратегічну позицію (1235 г.).

Наведені у літописі промови Данила (майже всі вони являють собою високі зразки ораторського мистецтва) звернені не лише до простих воїнів, а й до князів. У 1250 р. Данило зібрався у похід проти зрадливого литовського князя Миндовга. Князі-васали не хотіли йти разом з ним. Тоді «Даниль же мудростію рѣчь сътвори, яко: «Срамоту имѣемъ отъ Литвы и отъ всѣхъ земель, аще не дойдемъ и вратимся»³. По тому васали вирушили в похід.

Особливо високою ораторською майстерністю позначена промова, звернена Данилом до своїх запалих духом польських союзників під час походу в Чехію в 1253 р.: «Почто ужасывается!? Не вѣсте ли, яко война без падшихъ не бываетъ!? Не вѣсте ли, [яко] на мужа ратные пришли, есте, а не на жены? Аще мужъ убиень есть на рати, то кое чюдо есть? И инии же дома умирають безъ славы, си же съ славою умроша⁴; укрѣпѣте сердца ваша и подвигнете оружие на ратные»; сими же словами укрѣпивъ я, и иное много глаголахъ им, пойде к Опаве»⁵ – великому й сильно укріпленому місту, головній меті того походу. Князь наголошує на доблесті воїна, що помер зі славою.

Літописці фокусують свою увагу майже виключно на звитязі, мужності, ратних подвигах, воїнських промовах князів, – переважно, тих яким вони служили. Міфологізація образу свого пана цілком вкладається у рамки державницьких теорій давньоруських книжників, що піклувались про його апологетику, підкреслення кращих якостей, навіть у тих частих випадках, коли їхні государі не вміщувались у прокрустове ложе похвали, яке турботливо вимощували їм літописці.

Хоробрість воєвод і ратників. Набагато рідше, ніж князів, оспівують давньоруські книжники удаль і хоробрість воєвод та простих ратників. Приклади цього є нечастими навіть у Галицько-Волинському літописі, яскравій апології Романовичів та їхнього оточення. У 1266 р., вже по смерті Данила Романовича, відбулася битва з поляками, в якій галицьке військо зазнало поразки. Та воїни тримались мужньо. Приклад показували воєводи та їхні сини: «Ту же убиша оба сына тысяцкого, Лаврентиа и Андреа: немало бо показа мужество свое, и

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 97.

² Там же. С. 95.

³ Там же. С.113.

⁴ у битві з чехами, що тільки-но відбулась, поляки зазнали серйозних втрат.

⁵ Галицько-Волинський літопис. С. 114–115.

не побѣгоста брать отъ брата, ту же и приаста побѣднѣй конецъ»¹. В уяві автора цих рядків, котрий відбивав моральні погляди давньоруського суспільства, доблесна смерть у бою була перемогою людського духу над ворогом.

А в «Слові о полку Ігоревім» оспівуються доблесть та воїнське вміння руських ратників, що шукали собі честі, а князю слави. Курський князь Всеволод виголошує: «А мои ти куряни свѣдоми кѣмети: / подъ трубами повити, / подъ шеломы възлѣлѣяни, / конецъ копия въскрѣмлени, / пути имь вѣдоми, / яругы имь знаеми, / луци у нихъ напяржени, / тули отворени, / сабли изъострени; / сами скачють, акы сѣрыи вльци, въ полѣ, / ищучи себе чти, а князю славу»².

Звертаючись далі до Романа (Мстиславича) і Мстислава³, співець «Слова» виголошує: «Суть бо у ваю желѣзнии паробци / под шеломы латиньскыи. / Тѣми тресну земля, и многы страны – / Хинова, Литва, Ятвязи, Деремела, / и половци сулицы своя повръгоша, / а главы своя подклониша / подъ тыи мечи харалужнии»⁴.

Воїнську звитягу і мужність, самовіддану хоробрість виявляли не лише дружинники, а й прості селяни і городяни, особливо в ту пору, коли на них впала монгольська гроза. Літописці неодноразово розповідають про подвиги городян під час штурмів ордами Батия міст і фортець. Чи не найбільш яскравий приклад – героїзм жителів Козельська під час штурму монголо-татарами їхнього маленького міста: «Козляне же ножи рѣзахуся с ними; съветъ же сътвориша изыти на полкы татарьскыи, и изшедше изъ града исѣкоша праща ихъ, нападше на полкы ихъ, но убиша отъ татарь 4 [тысящи], и сами же избие ни быша...»⁵

«Слави». Гучні перемоги над ворогом приносили князям, воеводам і ратникам славу й суспільне визнання. А розгром хижих половецьких ханів набував міжнародного розголосу, бо степовики загрожували не лише Русі, а й її південно-західним сусідам. «Слово о полку Ігоревім» оспівує перемогу Святослава Всеволодича кийівського над половецькими ханами і з задоволенням пише, що слава воїнського подвигу князя рознеслась близькими і далекими країнами⁶.

Героїчна воїнська пісня, «Слово о полку Ігоревім», буквально напоєна оспівуванням воїнської удачі, мужності, честі й слави. Вже у зачині поеми її співець звертається до «Бояна, соловія старого времени», із закликом, «абы ты

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 130.

² Слово о полку Игореве. С. 12.

³ На мою думку, тут згадується Мстислав Мстиславич Удатний, що сидів на галицькому столі з 1219 по 1228 р.

⁴ Слово о полку Игореве. С. 23.

⁵ Галицько-Волинський літопис. С. 100.

⁶ Слово о полку Игореве. С. 18.

сія плъкы ушекоталь,/ скача, славию, по мыслену древу,/ ...свивая славы оба полы сего времени...»¹. У коментарі до цього місця Д.С.Лихачов написав, що «в уявленнях Давньої Русі будь-який часовий ряд подій має дві половини: «переднюю» (початкову, минулу, – ту, що стоїть попереду цього часового ряду) і «заднюю» (останню, кінцеву, нинішню або майбутню, – ту, що позаду)». Боян співав князям «слави» й міг з'єднати у пісні про Ігоря славу минулу зі славою сьогоднішньою². Про цю «переднюю – «прадеднюю» славу автор поеми згадує ще раз, у розпалі емоційно-піднесеного опису генеральної битви руських з половцями: «Кликомъ плъкы побѣждають, звонячи в прадѣднюю славу»³.

Воїнська удаль і слава уявляються багатьма вченими контрапунктом «Слова о полку Ігоревім». Уже в розповіді про збирання Ігорем Святославичем свого війська давньоруський поет вигукує: «Комони ржуть за Сулою, –/ звенить слава въ Києвъ; / трубы трубятъ в Новѣградѣ⁴, –/ стоять стязи въ Путивлѣ!»⁵

У піднесеній похвалі курському князеві Всеволоду (наведеній вище) із схваленням говориться, що його куряни шукають собі честі, а князю слави. Ще раз, в описі бойового порядку руського війська перед битвою з половцями, говориться про це у тих самих виразах: «Русичи великая поля чръленими щиты прегородиша, / ищущи себѣ чти, а князю славы»⁶.

Апофеозом оспівування воїнських подвигів героя шляхом звеличення його слави уявляється мені фрагмент «Слова», у якому йдеться про гучну й повну перемогу Святослава київського над половецькими ханами: «А поганаго Кобяка из луку моря / отъ желѣзныхъ великихъ плъковъ половецкихъ / яко вихрь выторже: / и падеся Кобяк въ градѣ Києвъ, въ гридниці Святъславли./ Ту нѣмци и венедици, / ту греци и морава / поють славу Святъславлю,/ кають князя Игоря...»⁷

Співець «Слова» ясно дає зрозуміти, що не кожна слава є добродійною, якщо вона добувається всупереч загальноноруським інтересам. «Золоте Слово» київського государя Святослава Всеволодича, формального сюзерена всіх руських князів, починається із докору заводіям сепаратного походу в степ: «О, моя сыновчя, Игорю и Всеволоде! / Рано есте начала Половецкую землю / мечи цвѣлити, а себѣ славы искати!»⁸

¹ Слово о полку Игореве. С. 11.

² Повесть временных лет. С. 384–385 (Комментарий).

³ Слово о полку Игореве. С. 21.

⁴ Новгороді Сіверському.

⁵ Слово о полку Игореве. С. 11.

⁶ Там же. С. 13.

⁷ Там же. С. 18.

⁸ Слово о полку Игореве. С. 20.

Так само загубив колишню славу полоцьких князів згаданий лише у «Слові» якийсь князь Ізяслав (літописи його не знають!)¹: «Єдинъ же Ізяславъ, сынъ Васильковъ,/ позвони своими острыми мечи / о шеломы литовьскыя, / притрепа² славу дѣду своему Всеславу, / а самъ подъ чръленими щиты/ на кровавъ травѣ / притрепанъ³ литовьскыми мечи...»⁴ Мабуть, цей Ізяслав, подібно до Ігоря Святославича, вчинив непередбачений, швидше за все, сепаратний похід до Литви, військо його було розбите, а сам князь безславно загинув, загубивши при цьому гучну воєнну славу свого легендарного діда Всеслава Полоцького.

Безжальним осудом двох гілок Рюриковичів, що затіяли нескінченні криваві війни і тим самим згубили «дедню славу», звучить звернення творця героїчної пісні до них: «Ярослави и вси внуце Всеслави! / Уже понизите стязи свои, / вонзите [у піхви] свои мечи вережени. / Уже бо выскочисте из дѣдней славъ./ Вы бо своими крамолами начясте наводити поганыя / на землю Рускую,/ на жизнь Всеславию...»⁵ Автор «Слова» послідовно проводить головну ідею своєї поеми: воїнська слава приходить тоді, коли її добувають чистими руками і в ім'я Руської землі. Заздрість же до слави батьків, дідів і братів є сама по собі негідною князя і рицаря, а якщо вже славу здобувають із заздрості, то вона заслуговує суспільного осуду.

Та повернемося до свідчень наших літописів. Коли 1249 г. Данило і Василько Романовичі досягли нищівної перемоги над ятвязькими князями, що постійно нападали на північно-західні рубежі Волині, літописець із захватом відобразив її: «И многи хрестианы отъ плѣнениа избависта, и пѣснь славу пояху има, ...и прийдоста съ славою на землю свою, наслѣдивша путь отца своего великаго [князя] Романа, ижѣ бе изострился на поганыя, яко левъ, имъ же половци дѣти страшаху»⁶. Підкреслені слова цього тексту (близького до панегирика Мономаха із «Слова о погыбели Русской земли»), як мені здається, свідчать про існування своєрідних трубадурів при дворі Романовичів, на зразок «словутно-

¹ Дехто з генеалогів вважає, що Ізяслав був сином полоцького князя Василька Святославича (1132–1147), убитим у війні з Литвою (*Baumgarten N. Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X au XIII siècle. Roma, 1928. Tabl.VIII, №19, 31*). Д.Донської додає до цього, що Ізяслав був князем городенським і згодний з тим, що його вбили литовці (*Донской Д. Справочник по генеалогии Рюриковичей. Ч.1. [середина IX – начало XIV вв.]. Ренн [Франция], 1991. С. 88. № 214*).

² тут у значенні: «омрачил» (див. Словарь Срезневского).

³ тобто «сражен» (там же).

⁴ Слово о полку Игореве. С. 24.

⁵ Там же. С. 25.

⁶ Галицько-Волинський літопис. С. 111.

го певца» Митуси, котрий колись відмовився співати для князя Данила й був схоплений його дворським Андрієм у гнізді боярської опозиції – Перемишлі¹.

Парафраз у наведеній цитаті є панегірика Роману на першій із збережених часом сторінок Галицько-Волинського ізводу, що прославляв цього засновника династії, свідчить не лише про продовження генеральної лінії цієї пам'ятки – апології Романовичів, – а й про успадкування слави їхнього великого батька.

Остаточну ж перемогу Данила над ятвягами у 1254/55 р. відданий князю книжник прославляє особливо величним панегіриком: Русь оповіщає Польщу про те, «яко дань платили суть ятвязи же королеви Данилу, сынови великого князя Романа. По великомъ бо князи Романъ никто же не бѣ воеваль на нѣ в рускых князехъ², развѣ сына его Данила; Богомъ же дана ему дань, послушество створи Лядскою землею, сирѣчь въ память дѣтемъ своимъ, яко отъ Бога мужество ему показавшю; яко же премудрый гронаграфъ списа...»³ Певно, йдеться про один з грецьких хронографів, що були джерелами і зразками для руських літописців.

Природно, князі розуміли, що своїми воїнськими досягненнями вони здобувають собі й своєму воїнству славу, – і домагались її. Про це прямо свідчить Галицько-Волинський літопис. Під час війни з Чехією, розпочатою Данилом Романовичем 1252 року у союзі з угорським королем і заради допомоги синові Роману, з яким воював чеський королевич Оттокар, «Данилови же князю хотящю, ово короля ради, ово же славы хотя, не бѣ бо въ земли Рустѣй прѣвѣ, иже бѣ воеваль землю Ческую, ни Святославъ хоробрый, ни Вълодимеръ Святый»⁴. Масштаб цієї успішної кампанії підкреслено посиленнями на великих предків, що уповні заслужили воїнську славу: Володимира Святославича і його батька Святослава Ігоровича.

Стяг. Хоругва. Стягами на Русі називали різнокольорові довгасті шматки тканини, прикріплені до ратищ. Їх дуже умовні зображення можна побачити на мініатюрах Радзивілівського літопису й Лицьового ілюмінованого ізводу XVI ст. То були зовсім не знамена (як можна прочитати у багатьох працях з історії давньоруського воєнного мистецтва⁵ і навіть у енциклопедіях), а рід воїнських значків, подібних до тих орлів, що існували у давньоримському війську. Справжні знамена й на Русі і в Центральній, і в Західній Європі з'являться лише через

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 104.

² йдеться про нищівну перемогу Романа Мстиславича над ятвягами у 1197 р. (Летопись по Ипатскому списку. С. 471).

³ Галицько-Волинський літопис. С. 119.

⁴ Там же. С. 114.

⁵ Див. про це: *Арциховский А.В.* Древнерусские миниатюры как исторический источник. М., 1944; *Рабинович М.Г.* Древнерусские знамена (X–XV вв.) по изображениям на миниатюрах // Новое в археологии. М., 1972.

кілька століть. Більшість істориків гадає, що стягами також іменували воїнські з'єднання: полки та їх частини¹. На користь такого припущення начебто говорить свідоцтво літописця про те, що переможене новгородським князем Мстиславом Мстиславичем на Липиці 1216 року військо ростово-суздальських князів мало 30 стягів: у Юрія Всеволодича їх було 17, а у його брата Ярослава – 13 стягів².

Стяги і хоругви, що виготовлялись з недовговічного матеріалу (переважно з тканин), були недовговічними. До наших днів, наскільки мені відомо, не дійшло жодного стяга або хоругви давньоруських часів. Тому особливо важливим уявляється вивчення мініатюр Радзивіллівського літопису, проведене А.В.Арциховським й О.І.Подобєдовою³. На думку названих вчених, багато ілюстрацій цього ізводу, складеного у кінці XV чи на початку XVI ст., створені на основі рисунків, що беруть початок у кінці XII або першій третині XIII ст. Як писав пізніший дослідник, «точність передання форм древніх предметів ілюстраторами Радзивіллівського літопису неодноразово встановлена А.В.Арциховським. Це дозволяє поставитися з більшим довір'ям до зображення знамен». Проте знамена (стяги) в Лицьовому ізводі XVI ст. все ж таки зображувались у відповідності до прийнятого в ньому умовного канону, далекого від дійсності⁴. Стяги мали важливе значення у походах і під час воєнних дій. Саме місце збирання війська перед походом позначалось встановленням стяга. Ним також мітили місце, на якому військо шикувалось у бойовий порядок.

Стяги в давньоруській літературі бували й символами війська взагалі. Про це свідчить, зокрема, стаття Київського ізводу XII в. під 1159 р. Того року невдоволені князем Ярославом Володимировичем галицькі бояри (яких він не бажав слухатися) вирішили протиставити йому іншого князя, котрий мав серйозні династичні права на Галицьке князівство, – Івана Ростиславича Берладника, що став ізгоєм 1145 року після невдалої спроби відбити Галич у свого дядька (й батька Ярослава) Володимирка Володаревича: «Слахуть бо ся к нему [Івану] галичане⁵, веляче ему всѣсти на конѣ, и тѣмъ словомъ поушцають его к собѣ, рекуче: «Толико явишь стягы, и мы отступимъ отъ Ярослава»⁶.

У битвах стяги звичайно несли у перших рядах війська. Втрата стяга була ганьбою, – так само, як і втрата прапора у пізніші часи. У 1169 р. воєвода князя

¹ Див., напр.: *Лихачев Д.С.* Комментарий исторический и географический // Слово о полку Игореве. С. 390.

² ПСРЛ. Т. 4. Новгородская IV летопись. Вып. 1. 2-е изд. Л., 1925. С. 193.

³ *Подобедова О.И.* Миниатюры русских исторических рукописей. М., 1965.

⁴ *Рабинович М.Г.* Указ. соч. С. 171.

⁵ за цим зовнішньо нейтральним терміном у Київському й Галицько-Волинському літописах звичайно стоять бояри, в даному випадку – члени партії, ворожої князю Ярославу.

⁶ Летопись по Ипатскому списку. С. 342.

Михалка Юрійовича (сина Юрія Долгорукого) Володислав бився з половецькою ордою у Переяславля Руського. Північноруський літописець емоційно розповідає: «Бысть сѣча зла, и потяша стяговника нашего». Воевода «замысли стягъ взяти Михалковъ [відбити] и натъкнуги на нь прилбицю¹, и собравшеся поткнуша на нь, стяговника половецького потяша...»². З цього тексту виходить, що стяги побутували й у половців. У руському війську стяг доручався комусь з авторитетних воїнів, котрого джерела називали «стяговником» або «рындой».

Як уособлення війська, що збирається у похід на ворога, виступають стяги у наступному уривку «Слова о полку Ігоревім»: «Комони ржуть за Сулою, –/ звенить слава въ Києвъ; / трубы трубятъ въ Новѣградѣ³, –/ стоять стязи въ Путивлѣ»⁴. А в іншому місці «Слова» стяг символізує рать, що зазнала тяжкої поразки: «Бишася день, / бишася другый; / третьяго дни къ полудню падоша стязи Игоревы»⁵.

Залишити на полі бою стяг означало втратити бойовий порядок і навіть зазнати поразки. Під час міжусобної війни у Ростово-Суздальському князівстві після смерті Андрія Боголюбського між його братом Михалком і небожем Мстиславом «стрѣлцемъ стрѣляющимся обоимъ [з обох боків] межи собою полкома, и не доѣхавше Мстиславичи повергоша стягъ и побѣгоша»⁶.

У перебігу запеклого бойовища з угорським військом та загонами бунтівних галицьких бояр у 1233 р. Данило Романович, котрий бився в першому ряду свого полку, «видѣ стягъ Василковъ [свого брата] стоящей, добрѣ борущь, и угры гонящю, обнаживъ мѣчь свой, идущю ему брату на помощь»⁷. У цьому тексті стяг, що стоїть, стяг, який видно здалека, позначає стійкість і мужність Василька Романовича та його полку. У наведеній цитаті слово «стяг» може означать також загін, що перебував під командуванням князя Василька.

Якщо термін «стяг» означав воїнський значок й символізував військо взагалі, то поняття «хоругвь» мало більш індивідуальний характер: вона була приналежністю того чи іншого князя, а в багатьох випадках позначала його особистий полк.

¹ мабуть, ідеться про образ святого патрона, що його звичайно вмішували на лобній частині шолома («прилбице»).

² Лаврентьевская летопись, 2. Стб. 360.

³ йдеться про Новгород Сіверський, у якому княжив герой «Слова» Ігор Святославич.

⁴ Слово о полку Игореве. С. 11.

⁵ Там же. С. 16.

⁶ Лаврентьевская летопись, 2. Стб. 376.

⁷ Галицько-Волинський літопис. С. 95.

У 1238 р., після двадцятилітньої боротьби за відновлення Галицько-Волинського князівства, Данило Романович урочисто вступив до Галича: «Данило же вниде въ градъ свой, ... и прия столъ отца своего, и обличи побѣду, и постави на Нѣмѣцькихъ вратѣхъ хоруговъ свою»¹. А в 1245 р. відбулася вирішальна для Романовичів битва з уграми й підтримуваним ними військом Ростислава чернігівського й боярськими загонами, ворожими Романовичам. У кульмінаційний момент бою «Даниль же видѣвъ близь брань Ростиславлю, и Филю² в заднѣмъ полку стояща съ хороговью ... Паки же Данило скоро прийде на нь, и раздруши полкъ его, и хоруговъ его раздра [наполы]». Це справило дуже сильний моральний тиск на угорсько-галицьке військо: «Видив же се Ростиславъ побѣже, и наворотися на угре на бѣгъ»³.

У 1248/49 р. Данило Романович разом з мазовецьким князем Земовитом увійшли у землю ятвягів. Воєводі, що очолив авангард галицько-волинського війська, «Лазореви же назадѣ бывшю с половци, нападаша на нь [ятвяги] крѣпко и хороговъ его отъяша». Лише унаслідок запеклого бою руським і мазовцям пощастило перемогти ятвягів, що мужньо бились⁴.

А 1253 року Данило Романович здійснив вдалий похід до Чехії, метою якого було справити тиск на суперника його сина Романа, котрий недавно став австрійським герцогом, – чеського королевича Оттокара, – й змусити того залишити Австрію. Руські ратники осадили місто, яке галицький книжник назвав «Насильем». Тоді жителі міста, «видѣвше же многое множество полковъ устремление, не стрѣпѣша, но предашася; ... въземъ градъ, испусти колодники, и постави хоруговъ свою [Данило] въ градъ и обличи побѣду»⁵. Як бачимо, і в цьому випадку поставлення хоругви на стіні або воротах міста означало переможне завершення кампанії.

Отже, давньоруські пам'ятки писемності напоєні оспівуванням війни, головного й почесного заняття давньоруських мужів, вихваланням воїнської звитяги і слави.

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 99.

² угорського воєначальника, дійсного командуючого ворожими силами в Ярославській битві.

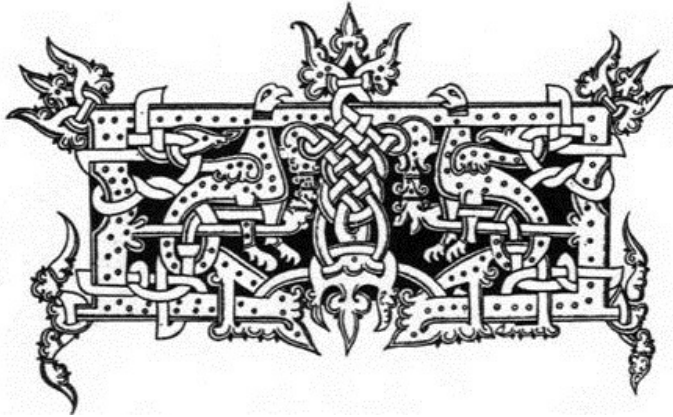
³ Галицько-Волинський літопис. С. 108.

⁴ Там же. С. 111.

⁵ Там же. С. 115.

Частина друга

Історична пам'ять літопису

Вступ

Один із вчених, котрий останнім часом досліджує історичну пам'ять та її прояви в ранньому середньовіччі, твердить, що «поняття історичної пам'яті, так само, як її вивчення в якості одного з компонентів колективної пам'яті, а також співвідношення пам'яті й історії в цілому, в останні десятиліття досліджуються надзвичайно широко... Одним із феноменів, що найтіснішим чином пов'язані з переданням історичної інформації й дозволяють висвітлити принаймні деякі сторони усвідомлення, збереження і відображення минулого, є історична пам'ять». Дослідниця відзначає, що при великій різноманітності пам'яток усної словесності всі вони спираються на історичну пам'ять і відтворюють її окремі сегменти¹.

Кілька слів про фольклор як творця і носія історичної пам'яті. Витворам усної народної творчості, що становлять одне з найважливіших джерел Повісті временних літ, так само, як й інших, залежних і незалежних від неї літописів, присвячена велика наукова література, створена переважно вченими-фольклористами. Історики звичайно цієї теми не торкались, за винятком Б.О.Рибакова та ще кількох науковців. Мені вдалось доцільним коротко викласти погляди найбільш авторитетних і шанованих мною представників сучасної науки на специфіку й пізнавальні можливості фольклорних творів, що служили джерелом літописцям для відтворення історичного минулого давньо-руської народності, і додати до них мої міркування.

Стара дворянська історіографія недовірливо ставилась до фольклорних джерел. Її найвідоміший представник XVIII ст. В.М.Татищев, розглядаючи достовірність багатьох повідомлень Повісті временних літ, скептично зауважив: «Із обставин же видно, що він [Нестор] не із слів, але з якихось книг та листів із різних місць зібрав і в порядку розташував, наприклад, [відомості про] війни з греками Кия, Оскольда, Олега, Ігоря, Святослава та ін., про які греки і римські [візантійські] тих часів письменники твердять, ... і тому, поза сумнівом, і раніше Нестора і задовго до нього письменники були»². Далі в своїй «Історії» він назве народні перекази («предання») казками, позбавленими будь-якої правдоподібності.

¹ Мельникова Е.А. Предисловие // Древнейшие государства Восточной Европы. 2001 г. Историческая память и формы ее воплощения. М., 2003. С. 3, 7.

² Татищев В.Н. История Российская. М.;Л., 1962. Т. 1. С. 96.

З того часу спликло майже три століття, і скепсис істориків поступово змінився глибокою повагою і пильним інтересом дослідників до відбитих у літописах пам'ятках народної творчості. Для фольклористів же літописи є і залишаються майже єдиними записами легенд, переказів, прислів'їв, дружинних та інших пісень давньоруського часу, для істориків – джерелами надзвичайної важливості. Не в останню чергу, тому, що вони зберегли історичну пам'ять народу прадавніх часів, куди «не діставали» творці історії писемної, літописці.

Наука другої половини ХХ ст. встановила, що давньоруська історіографія зовсім не починається з перших літописних ізводів, як думали раніше. Більше того, ці ізводи, навіть Початковий («Начальный») (1093–1095 рр., за О.О.Шахматовим) були не початковим, а одним із завершальних етапів історичної творчості народу, якому передували окремі записи про багато подій і фактів, а ще раніше – усні народні перекази і легенди.

Важливою рисою літописання як історичного жанру у всі часи була його злободенність, прагнення книжника доводити свою оповідь до сучасності. Як справедливо вважав О.О.Шахматов, це неминуче призводило до використання не лише писемних джерел, а й усних оповідань (при тому далеко не завжди з перших рук). Завдяки цьому до літописів постійно і широко потрапляли твори східнослов'янського фольклору.

Взагалі не лише літописи, а й інші пам'ятки давньоруської літератури¹, за своїм жанром стоять ближче до фольклору, ніж до індивідуальної творчості письменників пізніших часів. Д.С.Лихачов наголошував на тому, що література Давньої Русі не була літературою тих чи інших письменників, вона, так само, як народна творчість, була мистецтвом надіндивідуальним. То було мистецтво, що створювалось шляхом накопичення колективного досвіду і справляло величезне враження мудрістю традицій та єдністю всієї – переважно безіменної – писемності².

Задовго до початку літописання, що виросло з упорядкованих порічних записів про події та факти, в усній народній творчості жило прагнення до систематизації історичних відомостей. У всіх народів на певному етапі їх еволюції фольклор прямує до своєрідного «історизму». Поряд з іншими причинами це пояснюється складанням епічного твору вже після того, як в історії відбулася певна подія. Тому всі епоси неминуче спираються на історичну основу.

Б.Д.Греков влучно висловився про фольклор (те, що вчений написав про билини, рівною мірою відноситься до народних переказів і легенд, воїнських пісень і «слав»): «Билини – це історія, повідана самими народом. Тут можуть

¹ Літописи однаковою мірою є як історичними, так і літературними творами.

² Лихачев Д.С. Великое наследие. М., 1980. С. 9.

бути неточності в хронології, термінах, тут можуть бути фактичні помилки, це пояснюється тим, що поетизовані перекази не записувались, зберігались у пам'яті окремих людей і передавались із уст до уст... Але оцінка подій тут завжди є вірною і не може бути іншою, оскільки народ був не звичайним свідком подій, а суб'єктом історії, що безпосередньо творив ці події, брав у них участь»¹.

Усна, фольклорна історія Русі була попередницею її історії писемної. Їй пізніше, коли в Давній Русі народилось і розквітло літописання, ця усна історія йшла пліч-о-пліч з писемною, щедро постачаючи їй факти та зображувальні засоби. На думку історика літописання А.М.Насонова, навіть у другій половині XII ст. у народі пам'ятали про Бояна, котрий оспівував часи Ярослава Мудрого і Мстислава, котрий переміг Редедю, їх подвиги, знали про піснетворців². Літописання сприйняло від дописемного часу великі достоїнства руської мови: фразеологію, багатство лексики, виразність і метафоричність. Протягом майже всієї давньоруської пори фольклорні твори справляли великий вплив на зміст і навіть на форму літописних статей, впливали тим самим на складання літописного жанру взагалі.

Давньоруські літописи зберегли величезну кількість пам'яток усної народної творчості: родових та історичних переказів і легенд, творів дружинного епосу, що лягли в основу їх відомостей про події, не відбиті в сучасних їм писемних джерелах. Постійно запозичуючи з буквально невичерпного фольклорного фонду, перші літописці змогли відбити в своїх працях свідчення про далеке минуле Руської землі, починаючи з перших століть нашої ери. Так було закладено міцний фундамент написання вітчизняної історії найдавнішого, початкового періоду.

Звичайно історики, яким не відомі закони усної народної творчості, намагаються «перевірити» істинність відомостей, що їх повідомляють пам'ятки фольклору, вдаючись до більш надійних, як вони гадають, джерел – писемних, тобто літописів, хронік, древніх історичних творів, а також до численного актового, документального матеріалу: королівських і княжих грамот, міждержавних угод тощо. Але ж, як встановили вчені-фольклористи, не варто кожного разу, звертаючись до тієї чи іншої події, явища чи факту далекого минулого, зіставляти твори усної народної творчості з письмовими джерелами.

Ю.І.Смирнов зауважив з цього приводу: «Бажаємо ми того чи ні, але в такому випадку за номінал, за історичний еквівалент епосу будуть взяті ситуації з хронік та літописів. А, тим часом, ототожнювати історію народу з історією,

¹ Греков Б.Д. Киевская Русь. М.:Л., 1953. С. 7.

² Насонов А.Н. История русского летописания. М., 1969. С. 40.

відбитою на сторінках письмових джерел, не варто. Епос глибше, ширше і зовсім в іншій формі, ніж це спостерігається в писемних пам'ятках, віддзеркалює історію народу»¹. Цими словами слід керуватися кожному, хто звертається до фольклорних джерел давньоруського минулого.

Важливою особливістю пам'яток усної народної творчості в порівнянні з літописом чи іншими письмовими джерелами є їх народність. Адже фольклор відбивав переважно думки і надії трудового народу. У класовому ж, навіть ранньофеодальному суспільстві література у той чи інший спосіб піддавалась світській чи духовній цензурі. Бо ніколи не існувало вільного від земних турбот і суспільних пристрастей ченця-літописця, якого полюбляла зображувати дореволюційна історіографія. Адже літописці звичайно виконували соціальне замовлення панівних кіл, оспівували князів, при дворах яких вони жили. «Наші літописи були не літературними творами у вузькому сенсі цього слова, а політичними документами. Та панівна верхівка, яка в тому чи іншому феодальному центрі налагоджувала в себе справу літописання, у викладі подій, що заносились на сторінки свого літописця, опікувалась, певна річ, не правдивістю передання, а створенням такого повістування, яке в даному випадку було б вигіднішим від усього для цієї місцевої політичної влади»².

Інша річ – фольклор. У силу його природи і самого способу передання твору усної народної творчості просто неможливо скільки-небудь ефективно контролювати згори. Тому фольклор набагато повніше й ефективніше, ніж література, передавав настрої й бажання народних мас.

Певна річ, далеко не всі фольклорні твори вийшли з трудових шарів давньоруського суспільства. «Чітка класова характеристика всієї усно-поетичної спадщини Давньої Русі – першочергове невідкладне завдання, щоб у кожному окремому випадку дослідник міг із певністю показати, фольклором якого класу скористався письменник [давньоруський], зберіг чи змінив саму сутність використаного усного матеріалу»³.

Прийнято вважати, ніби письмові джерела набагато повніше, ніж фольклорні, відбивають історичну, в нашому випадку – давньоруську дійсність. Проте повнота перших обмежувалась головним чином суворим відбиранням і ретельним просіюванням матеріалу, що був під рукою в літописця. «Слід визнати, що усні джерела не менше ніж письмові важливі для встановлення історичності фактів віддаленого минулого. Якщо подія настільки закарбувалась у свідомості

¹ Смирнов Ю.И. Славянские эпические традиции. М., 1974. С. 25.

² Приселков М.Д. История русского летописания XI–XV вв. СПб., 1996. С. 37.

³ Адрианова-Перетц В.П. Древнерусская литература и фольклор. Л., 1974. С. 13.

сучасників, що розповіді про неї передаються протягом століть, то перед нами надійне свідчення її історичної значущості»¹.

Фольклорне джерело здатне відбити важливу подію, що з міркувань цензурного чи іншого характеру не могла потрапити до літопису або до іншого письмового джерела. Тому обидва види джерел доповнюють одне інше. Завдання історика полягає не стільки в тому, щоб перевіряти достовірність одних джерел шляхом співставлення з інформацією інших, скільки в тому, щоб, творчо використовуючи літературні та фольклорні пам'ятки, найбільш повно, конкретно і всебічно відтворити картину далекого минулого.

Письмове джерело, зокрема літопис, має ту перевагу перед усним, фольклорним, що воно в змозі точно і докладно відбивати історичні події та явища, і це відбиття належить звичайно сучасникові. Але й така перевага не видається абсолютною. Бо літописи дійшли до нас зовсім не в первозданному вигляді – вони багаторазово редагувались, перероблялись і переписувались. Кожна переробка виконувалась не довільно, не за настроєм чи примхою редактора, а в дусі політичних ідей та інтересів свого часу. Тому сама *інтерпретація* тієї чи іншої події в літописі далеко не завжди належить її сучасникові.

Зате пам'ятки усної народної творчості, хоча й надзвичайно рідко зберігають точність імен і фактів, здатні протягом століть передавати без суттєвих змін народне тлумачення і *народну оцінку* сутності фактів, явищ чи подій. В цьому й полягає збереження фольклором історичної пам'яті народу.

Чи не найдавнішим фольклорним жанром, що знайшов віддзеркалення в літописах, були народні перекази («предания»). Повість временних літ та інші літописні ізводи зберегли старовинні слов'янські перекази початку нашої ери, що засвідчує існування в ті віддалені часи в слов'янському суспільстві інтересу до рідної історії. «Джерела переказів беруть початок в далекому минулому, тому що розповіді про минуле належать до одного з початкових видів народної творчості»². Проте надзвичайно важко прямо використовувати давні перекази і легенди як історичне джерело. Насамперед, дуже і дуже нелегко встановлювати хронологію оповіді переказів, які склались у часи, не відбиті в писемних пам'ятках. Труднощі, з якими зустрілись історики в багаторічних намаганнях бодай приблизно датувати перекази про заснування Києва, – один з яскравих прикладів сказаного.

Сьогодні важко сумніватися в тому, що Півість временних літ і передуючі їй літописні ізводи (Найдавніший, Печерський, Початковий) використали як джерела велику кількість народних переказів і легенд. Так було всюди в серед-

¹ Азбелев С. Н. Историзм былин и специфика фольклора. Л., 1982. С. 35.

² Соколова В.К. Русские исторические предания. М., 1970. С. 9.

ньовічній Європі. Літописці й хроністи, оповідаючи про початкові етапи історії своїх народів, широко користувались фольклорними творами і часто прямо на них посилалися. Автор відомої «Чеської хроніки» і сучасник Нестора Козьма Празький у передмові до своєї праці зазначив, що скористався відомостями, одержаними від стариків: свою оповідь писав він, «я почав від часів перших жителів Чеської землі і використав те небагате, що мені відомо з переказів і розповідей старців»¹. На свідчення очевидців посилався і германський хроніст Гельмольд у «Слов'янській хроніці», завершеній ним у 1171 р.² Так само й давньоруські літописці часто пишуть: «говорять» – «яко же сказують», посилаючись на усні свідчення сучасників. Іноді вони навіть повідомляють, що той чи інший переказ існує в кількох версіях (про заснування Києва, наприклад).

Багато суперечок серед фольклористів викликало питання щодо відмінностей і подібностей між прозаїчними епічними розповідями – переказом (преданием, казанням) і легендою. Обидва ці терміни по-різному тлумачаться вченими, що значною мірою можна пояснити умовністю і розмитістю межі між цими видами неказкової прози, відсутністю в них яскравих жанрових ознак.

Ймовірніше від усього, переказ відрізняється від легенди тим, що несе в собі «установку на достовірність». В основу переказу закладено опис реальних або цілком можливих подій і фактів за розповідями їх учасників або очевидців. На противагу переказові легенда (хоча й не виключає часом тієї установки «на достовірність») містить щось надзвичайне, а іноді й фантастичне, що й визначає її структуру, систему художніх засобів і образів. Виглядає цілком прийнятним таке, запропоноване С.М.Азбелевим, розмежування між переказом і легендою³.

У переказах відчувається намагання будь-яким способом підтвердити істинність розповіді. Цьому служать так поширені в них посилання на назви місцевостей та інші реалії (гора Щековиця, щит Олега, могила Ігоря, сани Ольги та ін.)⁴. Разом із тим, прихильники подібного розмежування між переказом і легендою змушені визнати, що і в першому можуть бути елементи чудесного, але вони виконують другорядні функції, не граючи помітної ролі в розвитку сюжету. Вчені відзначають і можливість перетворення легенди на казку шляхом засвоєння суто казкових мотивів, що поступово посідають головне місце в

¹ Козьма Празький. Чешская хроника. М., 1962. С. 28.

² Гельмольд. Славянская хроника. М., 1963. С. 32.

³ Азбелев С. Н. Отношение предания, легенды и сказки к действительности (с точки зрения разграничения жанров) //Славянский фольклор и историческая действительность. М., 1966. С. 11–13.

⁴ Соколова В.К. Указ. Соч. С. 31.

сюжеті. Видається логічним, на мій погляд, і переростання переказу в легенду в аналогічний спосіб.

Отже, переказ є епічним прозаїчним твором, побудованим на художньо осмислених історичних фактах. Більше від інших фольклорних жанрів від заслуговує на довір'я істориків і може бути – з певною обережністю і точним розумінням його специфіки – використаний як джерело. Але й до цієї пори сама природа переказу, його співвідношення з дійсністю, як на мене, науці повністю не зрозуміла.

Видний скандинавіст М.І.Стеблин-Каменський, котрий багато років вивчав об'ємний фонд ісландських родових саг, прийшов до висновку, що сага є історією, при тому виключно правдивою. Подібне, вважає С.М.Азбелев, можна сказати і про найдавніші руські історичні перекази, які відносяться до того самого типу народної творчості. На його думку, народ ставився до переказів (як і до родової саги) з надзвичайною серйозністю й відповідальністю. Таке ставлення зберігалось протягом століть, і воно до пори виключало привнесення виконавцями (оповідачами) власних домислів, що змінювали фантастичну основу повістування.

Спинюсь докладніше саме на переказах, носіях історичної інформації й історичної пам'яті. Фольклористи загалом сходяться на тому, що спочатку виникали *родоплемінні, етногенетичні перекази*, в яких міфи про божественних і тотемних пращурів поєднувались із реальними спогадами про родоначальників і племінних вождів, про переселення родів і утворення союзів племен. Ці *родові перекази* східних слов'ян можна приблизно датувати V – першою половиною IX ст. Йдеться про відбиті в Повісті временних літ та інших найдавніших літописних ізводах подібні фольклорні твори.

Далі, в другій половині IX–X ст., складаються *історичні перекази*. У процесі їх створення творчо використовувались, переосмислюючись і переробляючись стосовно умов нового ладу (передумови якого зароджувались), родоплемінні перекази попереднього часу. В нових історичних переказах виступають уже не рід і плем'я, а народність і держава (хоча ці терміни і не використовувались оповідачами і літописцями, та й, зрозуміла річ, не могли їм бути відомими). Міфічні й напівлегендарні герої, пращури, прапредки замінювались історичними персонажами, в них усе повніше відбивались дійсні історичні події та особи.

Саме такий шлях пройшов родоплемінний переказ про Кия, Щека і Хорива. Як вважає Д.С.Лихачов, переказ про Кия та його братів має культове походження. Але на час його використання літописцями в перших десятиліттях XI ст. цей переказ втратив уже обрядове значення і привертав народну увагу своїм історичним змістом. «Культовий (родовий. –М. К.) переказ про пращура-

перевізника змінюється історичним і патріотичним переказом про похід на Царгород руського князя, котрий одержав там від царгородського царя велику честь»¹.

Слід зауважити, що до Повісті временних літ увійшли, на жаль дослідників, зовсім не всі родоплемінні й історичні перекази, що побутували в народі. Літописці свідомо відмовились від тих, які вважали явно легендарними або застарілими, а також від таких, образність і мотиви яких не відповідали християнській моралі книжників, переважно ченців.

Перекази і легенди були основними, та не єдиними усними джерелами літописів. У них відбився ще один вид усної народної історичної пам'яті – дружинна поезія. Вона народилась у вузькому середовищі княжих дружинників, але поступово поширювалась у більш широких шарах населення, аж поки не стала народною.

Літературознавці й фольклористи багато сперечались із приводу того, чи могли дружинні пісні й узагалі поетичні твори бути безпосередніми джерелами літописців. С.М.Азбелев вважає, що самі ті пісні не могли використовуватися літописцями в якості безпосереднього джерела – такими джерелами могли бути лише прозаїчні фольклорні жанри (перекази і легенди). Це ж саме відноситься й до билин. «Чим більше було в фольклорному творі художності, тим менше він підходив для включення до документального літописного тексту»². Вчений припускає, що дружинна пісня могла відбитися в літописі, але через прозаїчний переказ. Та й билинний епос, за словами Азбелева, був для літописців лише «стимулом», а не прямим джерелом. Інші вчені думають, що для таких категоричних тверджень не існує підстав: сліди пам'яток усної народної творчості в літописах не дозволяють точно встановити, в якій саме формі їх використовували давньоруські книжники. Як вважають деякі дослідники, літописці могли з однаковим успіхом звертатися і до прозаїчних переказів, і до героїчних пісень. Мої спостереження над літописними текстами дозволяють підтримати таку думку.

Б.О.Рибаків справедливо відзначав, що немає підстав сумніватися в існуванні в IX–X ст. воїнського епосу, який прославляв подвиги руської зброї, – воно документоване самими літописними ізводами. Вчений припускає, що в розпорядженні київських літописців були якісь записи усних епічних перека-

¹ Русское народно-поэтическое творчество. Т. 1. Очерки по истории русского народного поэтического творчества X – начала XVIII вв. М, 1953. С. 155–156 (автор розділу Д.С.Лихачов).

² Азбелев С.Н. Летописание и фольклор // Русский фольклор. Т. 8. 1963. С. 20.

зів, які виявились недовговічними¹. Може бути, додам до цього, що книжники скористались їх прозаїчними переповіданнями.

Історикові важко втрутитися в цю вчену суперечку між фольклористами. Підкреслю лише, що майже всі фахівці сходяться на тому, що воїнський епос, зокрема дружинні пісні, міг стати джерелом літописців – чи безпосередньо, чи у вигляді прозаїчних переповідань. А це головне. На мою думку, саме дружинний епос доніс до нашого часу свідчення про сміливі походи руського воїнства на Константинополь під проводом Аскольда, Олега та Ігоря, про воїнські подвиги Святослава.

Більшість фольклористів скептично ставиться також до думки щодо прямого використання в літописах билинного епосу. Навіть прихильники тези про звертання літописців до билин як до джерел змушені визнати майже повну відсутність збігів літописних сюжетів і реалій з билинними. Бо в билинах ми не зустрінемо ні Аскольда з Діром, ні Ігоря з Ольгою, ні навіть Святослава, здавалось би, самою природою створеного для оспівування в билинному епосі.

Але це не дає нікому права відмовляти билинам в історизмі. Хай навіть вони не побували в руках літописців, це все ж таки самостійне історичне джерело, щоправда, надзвичайно своєрідне. Гіперболічні перебільшення, фантастичність оповіді, ірреальність персонажів та інші риси художнього вимислу в поєднанні з нормами епічної традиції не можуть бути підставою для заперечення зв'язку билин з історичними подіями, про які оповідає літопис. Певна річ, билина – не історичний документ, а художній твір, але й вона, і літопис в основі мають по-різному переосмислену дійсність. І по-різному відбивають історичну пам'ять своєї доби².

Головна ж особливість билин (як й інших пам'яток усної народної творчості) полягає у віддзеркаленні самої суті історичних подій і явищ так, як їх розумів народ. У билинному епосі в поетично узагальненій формі закріплювалась пам'ять про історичні події, особливо важливі з позицій народної етики.

Завершуючи короткий розгляд пам'яток усної народної творчості як носіїв історичної пам'яті, наведу влучне висловлювання вченого фольклориста: «Епос узагалі створювався про події, що залишили значний слід в житті і в свідомості народу», і що тому слід «ставитися з довір'ям до народної пам'яті, посиленої переконанням самого народу в цінності й правдивості змісту епосу»³.

¹ Див.: Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. М., 1963.

² Там же. С. 44 и сл.

³ Азбелев С.Н. Историзм былин и специфика фольклора. С. 268.

Розділ 1

«И сътвориша градъ и нарекоша имя ему Кыевъ» (Народні перекази і легенди про заснування Києва в літописах XI–XVIII ст.)

Минули часи, коли історики скептично ставились до знаменитої літописної розповіді про Кия, Щека і Хорива та започаткування ними майбутнього стольного града Давньоруської держави. Відкриття археологів на Старокиївській, Замковій та на інших київських «горах», джерелознавчі дослідження Б.О.Рибакова, П.П.Толочка та інших вчених над Повістю временних літ та іншими літописними ізводами переконливо довели, що переказ про Кия та його братів стоїть на реальному ґрунті. Так народний переказ про виникнення Києва було піднесено до рівня історичного джерела, яке нині широко використовується істориками і археологами¹.

Як відомо, у Повісті временних літ відносно послідовний і хронологічно систематизований виклад давньоруської історії розпочинається лише з середини IX ст., а до того наводиться низка відомостей із глибшої давнини без позначення років. Літературознавці та історики встановили, що при цьому літописець Нестор (чи інший складач Повісті) використав чимале коло письмових джерел, зокрема візантійських. Однак велика частка свідчень Повісті временних літ про часи, що передували 50-м рокам IX ст., запозичена з давньоруських (а, можливо, ще із загальнослов'янських) фольклорних пам'яток. До них належать перекази про розселення слов'ян, їх побут і звичаї, про обрив (або аварів), закликання варягів на Русь, про Аскольда і Діра, похід Олега на Константинополь і, звичайно, про заснування Києва трьома братами-полянами².

Звернення літописця, так само, як і авторів хронік інших слов'янських і неслов'янських народів, до усних джерел зумовлювалося насамперед відсутністю чи надзвичайною обмеженістю свідчень, що збереглися в писемних джерелах. Протягом тривалого часу літописний переказ про Кия, Щека і Хорива історики, фольклористи та літературознавці вважали легендарним, тому що сюжет

¹ Рыбаков Б.А. Город Кия // Вопросы истории. 1980. № 5; Толочко П.П. Древний Киев. К., 1983.

² Котляр Н.Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. К., 1986.

про заснування міста чи держави, виникнення союзу племен тощо належить до найбільш поширених у світовому, зокрема слов'янському фольклорі. Літописи зберегли також перекази про братів Радима та В'ятка, що прийшли з Польщі й започаткували племена радимичів і в'ятичів. Можна пригадати також чеські і польські перекази про двох братів, родоначальників тих народів Чеха і Ляха, до яких народна уява додала ще одного брата – Руса. «Подібні перекази виникали як осмислення етнонімів, що їх виводили від якогось родоначальника. Звичайно розповідали про братів – двох чи трьох (рідше кількох), котрі символізували дійсну спорідненість племен і народів»¹. З іменами вождів племен, а згодом і перших князів (історичних, частіше легендарних) літописці пов'язували назви місцевостей і поселень, а із зростанням міст і збільшенням їх значення князям почали приписувати і заснування таких міст. Наприклад, за народними переказами, топонім «Краків» походить від імені легендарного володаря Польщі Крака чи Кракуса.

Завдяки цьому авторитетний знавець і дослідник літописів О.О.Шахматов скептично поставився до історичної достовірності літописних розповідей про Кия, Щека і Хорива, відзначивши: «Виникнення переказу чи не зобов'язано етимології географічних назв», що, на думку вченого, підкреслюється самим характером викладу джерела: літописець виводить ім'я Щека від назви урочища Щекавиця, Хорива – урочища Хоривиця, Либеді (сестри цих братів) – від назви річки поблизу старого Києва².

Однак важко повністю поділити цю думку Шахматова. По-перше, Хорив – це гора в Палестині (Исход, 3, 1), отже, це ім'я не могло походити від назви якоїсь київської гори, незалежно від того, чи існував реальний Хорив, брат Кия. По-друге, в найдавніших літописах відсутній топонім, від якого можна було б утворити ім'я старшого і головного брата, засновника Києва. Літописець уточнив: «Сѣдѣше Кий на горѣ, гдѣ же ныне узвозъ Боричевъ»³, але не назвав гору Києвицею.

Як це не дивно, найпопулярніший давньоруський переказ про заснування Києва залишається мало вивченим. І сьогодні значною мірою зберігають актуальність слова М.Я.Марра, котрий першим звернув увагу на вірменську паралель цього переказу: «По дорогоцінній, занесеній до літописів хай навіть лише в XI ст., руській легенді про виникнення матері міст руських досі не ведеться етнологічно науково поставленої, в суворо визначеному плані дослідницької

¹ Соколова В.К. Русские исторические предания. М., 1970. С. 13.

² Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб., 1908. С. 477.

³ Повесть временных лет. СПб., 1899. С. 9.

праці, немає взагалі наукової літератури»¹. Проте і сам Марр помилково вважав уміщену в Повісті временних літ версію переказу про Кия «безумовно легендою» і датував її першими століттями нашої ери. До того ж він бачив у підґрунті літописної оповіді навіть «скіфський племінний переказ».

Відзначення ювілею Києва в 1982 р. і підготовча праця до нього дещо виправили становище. З'явилися вартісні праці істориків і археологів, насамперед Б.О.Рибакова і П.П.Толочка, в яких розглядаються історичні передумови, обставини і перебіг народження Києва. Однак дослідження самого переказу про Кия, Щека і Хорива з того часу не дуже просунулось уперед.

Багато істориків, використовуючи тексти Повісті временних літ про створення Києва трьома братами і наступний візит Кия до Константинополя, розглядали їх як частини одного і того переказу, тим самим вважаючи їх створеними приблизно одночасно. Насправді це, мабуть, два різні перекази, хоча і зв'язані між собою тематично. І потрапили вони до літопису, слід гадати, в різний час.

Першим з'явився родоплемінний переказ про будівництво Києва трьома братами. О.О.Шахматов встановив, що цей переказ було вміщено в Найдавнішому літописному ізводі, створеному в Києві за Ярослава Мудрого в 1039 р. Наведу переказ у реконструкції Шахматова: «Начало земли Русьстѣ. Быша три братия: единому имя Кый, а другому Щекъ, а третьему Хоривъ; сестра их Лыбедь. Сѣдѣше Кый на горѣ, кѣде нынѣ увозъ Боричевъ, а Щекъ сѣдѣше на друзей горѣ, кѣдѣ нынѣ зоветься Щековица, а Хоривъ на третьей горѣ, отъ негоже прозвася Хоривица. И сѣтвориша градъ и нарекоша имя ему Киевъ. Бѣше около града лѣсъ и боръ великъ, и бѣху ловяще звѣрь. Бѣху мужи мудри и сѣмисльни, нарицахуся Поляне, отъ нихъ же суть Поляне Киевѣ и до сего днѣ»². Жодних подробиць про трьох братів ізвод 1039 р. не додає. Цей текст із незначними змінами перейшов до Повісті временних літ.

Як бачимо, свідчення Найдавнішого ізводу про Кия зберігають головну рису народного переказу: настанову на вірогідність, про що йшлося у Вступі. Цього складачі ізводу досягають шляхом відзначення назв київських «гір» (Щекавиці і Хоривиці) і прямою вказівкою на те місце, де жив Кий.

На відміну від Найдавнішого ізводу та двох Печерських ізводів другої половини XI ст., а також Повісті временних, що є продовженням першого, які містять переказ про Кия у вступній, недатованій частині, Новгородський пер-

¹ Марр Н.Я. Книжные легенды об основании Куара в Армении и Киева на Руси // Известия Российской Академии истории материальной культуры. Т. III. Л., 1924., С. 261.

² Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб., 1908. С. 539.

ший літопис молодшого ізводу подає цей переказ під 854 р., кидаючи при тому тінь і на полян, і на киян, додавши в кінці: «И бяху же поганѣ, жруще озером и кладезем, и рощениемъ, яко же прочии погани»¹. Але ця дата не відповідає дійсності. О.О.Шахматов довів, що перший відомий науці Новгородський ізвод 1050 р. був побудований на Найдавнішому київському ізводі 1039 р. і, отже, в ньому повторюється переказ про Кия і його братів. Все інше – то фантазії новгородського книжника, у тому числі й повідомлення стосовно побутування древньої примітивної язичницької релігії серед слов'ян Наддніпрянщини в середині IX ст.

Найдавніший ізвод 1039 р. був реконструюваний Шахматовим за зробленою 1073 р. печерським ігуменом Никоном редакцією. Никонівський або, згідно до класифікації Шахматова, Перший Києво-Печерський ізвод перейшов до Початкового ізводу, складеного близько 1095 р. у тому самому Печерському монастирі, і в якому описувались події до 1093 р.² У всіх найдавніших ізводах виклад історії східних слов'ян починався з наведеного вище переказу про Кия, Щека і Хорива та їх сестру Либідь. Здавалося, літописці наступного часу вже нічого не могли змінити в ньому.

Однак у перші роки XII ст. Початковий звід потрапив до рук літописця Нестора. У той час стрімко розвивалася давньоруська культура і письменство, зростали національна свідомість і потреби суспільства в осмисленні вітчизняної історії. Жвавий інтерес до минулого, бажання пов'язати з ним проблеми сучасності свідчили про розуміння в народі своєї приналежності до Давньоруської держави та її народності³.

Складач Повісті вremenних літ відмовився від традиційного початку – переказу про Кия, Щека і Хорива, – можливо, тому, що він писав загальноруський ізвод і намагався висвітлити історію не лише полян, а й інших східнослов'янських племен, вже об'єднаних на той час у складі Київської Русі. Він створив масштабний етногеографічний вступ до своєї Повісті, в якому розповів про походження, етнокультурну єдність і розселення слов'ян. Йому було вже відомо, що історія полян розпочалася не з часу заснування Києва, а набагато раніше. Тому літописець перед розповіддю про Кия, Щека і Хорива вмістив невеличкий екскурс до історії полянського союзу племен, в якому прямо твер-

¹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. М.:Л., 1950. С. 105.

² Шахматов А.А. Повесть вremenных лет. Т. 1. Вводная часть. Текст. Примечания. Пг., 1916. С. II і далі.

³ Греков Б.Д. Первый труд по истории России // Исторический журна. 1943. № 11–12. С. 59.

див: «И до сее братьѣ бяху поляне», тобто, що історія полян бере початок у більш далекій давнині¹.

Однак Нестор не обмежився переробкою початку Найдавнішого ізводу і його продовжень другої половини XI ст. Він умістив у своєму творі новий переказ про Кия, своєрідну політичну біографію цього полянського князя. Слід думати, що то були не просто власні розумування літописця.

Одночасно київський літописець розпочав полеміку з новгородськими книжниками, що виступили проти твердження, за яким Кий був першим князем, а Київське князівство знаменувало собою початок формування давньоруської державності (як виходить із розповідей Повісті временних літ про заснування Києва). Слід думати, новгородські літописці виконували соціальне замовлення новгородського боярства, яке наприкінці XI – на початку XII ст. намагалось будь що вийти з-під влади київського государя. Це незабаром знайшло вияв у виникненні Новгородської аристократичної республіки (після 1136 р.). Тому новгородські бояри прагнули створити власну схему східнослов'янської історії, принижуючи Київ і звеличуючи Новгород.

В XI ст., напевне в Новгороді, народжується легенда, покликана розвінчати Кия, позбавити його князівської гідності²: «Его же нарицають тако перевозника бывша; инѣи же: ловы дѣяше около города»³. Так славного засновника Києва, котрого деякі літописці XI–XII ст., зокрема ігумен Іоанн, порівнювали з Ромулом і навіть з Олександром Великим, новгородський повістяр силкувався звести до становища простого човняра (що перевозив за невеличку плату людей з одного берега Дніпра на інший), а то й мисливця.

Взагалі тенденція своєрідної демократизації перших руських князів притаманна пам'яткам усної народної творчості. На Псковщині донедавна розповідали давні перекази про княгиню Ольгу, яка начебто спочатку була гарною сільською дівчиною і перевозила подорожніх через річку Велику, заробляючи собі на посаг. Народні оповідачі пов'язували з ім'ям Ольги й виникнення Пскова. Одного разу вона пливла Великою, замилувалася високим і мальовничим берегом і мовила: «Бути тут місту великому і славному!»⁴ Однак у випадку з новгородською версією походження Кия маємо справу з навмисним його знеславленням.

Нестор не просто відкинув тенденційне твердження новгородського літописця, ніби Кий був перевізником, а за допомогою низки аргументів обгрунту-

¹ Насонов А.Н. История русского летописания XI – начала XVIII вв. М., 1969. С. 71.

² Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. М., 1963. С. 28–29.

³ Новгородская первая летопись ... С. 103.

⁴ Исполатов Е. Три псковские легенды // Познай свой край. Псков. 1924. Вып. 1. С. 47.

вав, чому саме він віддає перевагу думці щодо князівського походження свого героя: «Ини же не свѣдуше, рекоша, яко Кий есть перевозникъ былъ, у Киева бо бяше перевозъ тогда с оной стороны Днѣпра, тѣмъ глаголаху: на перевозъ на Киевѣ. Аще бо бы перевозникъ Кий, то не бы ходилъ Царюгороду; но се Кий княжаше в родѣ своемъ, приходившу ему ко царю, якоже сказають, яко велику честь приялъ от царя, при которомъ приходивъ цари. Идущу же ему вспясть, приде къ Дунаеви, и възлюби мѣсто, и сруби градокъ малъ, и хотяше сѣсти с родомъ своимъ, и не даша ему ту близь живущии; ...Киеви же пришедшу въ свой градъ Киевѣ, ту животь свой сконча»¹.

У цьому переказі вірогідність розповіді обґрунтовується посиланням на відому в середньовіччі подорож Кия до Царгорода («нѣ тъкъмо о семь вѣмы, якоже съказають»)².

Сучасна наука дійшла висновку, що внесений складачем до Повісті временних літ старий родоплемінний переказ базується на фактичній основі. Заснувавши наприкінці V – на початку VI ст. Київ, полянський князь в першій третині VI ст. відвідав Константинополь і мав зустріч з імператором Юстиніаном I (527–565), а, можливо, з його попередником Анастасієм (498–518)³. Однак історики цікавлять у наведеному тексті з Повісті зовсім інше: звідки літописець узяв відомості про царгородську експедицію Кия? Б.О.Рыбаков припустив, що книжник «здійснив спеціальні розшуки і доповнив своє літописне оповідання новими і надзвичайно цінними даними, зібраними, напевне, серед тих полян, що жили в його час у Києві»⁴. Здається, це було не зовсім так.

Полянський союз племен, згодом племінне князіння, уже давно, принаймні в X ст., увійшов до складу Київської держави. Навряд чи наприкінці XI – на початку XII ст. жили люди, котрі вважали себе полянами і зберігали специфічно полянські історичні перекази і полянську духовну культуру. На мій погляд, Нестор не стільки збирав від різних осіб відомості про біографію Кия, а потім склав із них наведену нижче розповідь, скільки вмістив до свого літопису народний перекази, які збереглися у Києві в часи його життя і діяльності.

Та виглядає малоімовірно, щоб історичний переказ у незмінному вигляді проіснував 600 років, а саме цей проміжок часу відділяє добу Кия від років написання Повісті временних літ (1110–1118 рр.). На користь сказаного свідчить той факт, що розповідь про похід Кия до Візантії збереглась у кількох давніх, де в чому відмінних між собою, літописних версіях. У Никонівському літописі

¹ Повесть временных лет. С. 9–10.

² Шахматов А.А. Повесть временных лет. Т. I. С. 10.

³ Рыбаков Б.А. Город Кия // Вопросы истории. 1980. № 5.

⁴ Рыбаков Б.А. Древняя Русь. С. 29.

(створеному в XVI ст., але в якому використані якісь невідомі нам древні літописні записи) до слів Нестора, що якби Кий був перевізник, то не ходив би до Царгорода, додано важливе уточнення: «съ силою ратью», а наступне речення: «но сей Кий княжаше въ родѣ своемъ» доповнене словами: «и ратоваше многи страны». А далі, після слів про те, що Кий прагнув закріпитися на Дунаї, слідом чого є городище Києвець, Никонівський літописець додав: «Таже на воложскіа и камскіа Болъгары ходивъ, и побѣди»¹ Частина дослідників скептично ставиться до цих «воєнних» доповнень Никонівського ізвода, вважаючи їх вигадками². Однак я навів їх для того, щоб показати поліваріантність, властиву народним переказам, уміщеним в літописних ізводах.

Сам складач Повісті временних літ одного разу конкретно вказав джерело своїх усних відомостей. Під 1106 р. читаємо: «В се же лѣто преставися Янь [Вишатич], старецъ добрый, живъ лѣт 90, в старости маститѣ...От него же и азъ многа словеса слышах, еже и вписах в лѣтописаньи семь»³. Як слушно зауважив Д.С.Лихачов, «коло розповідей Вишати і Яна [його сина], використаних літописцями, було ширшим від тих відомостей, які вони повідомляли літописцям за даними О.О.Шахматова⁴. Напевне, ці оповідання пов'язані з переказом цього древнього киево-новгородського роду, доля якого може бути простежена в літописі протягом семи поколінь»⁵.

Отже, до Повісті временних літ увійшла низка родових (історичних) переказів, що передавалися серед київської знаті з покоління в покоління. Зокрема, родина Вишатичів, що близько стояла до київських князів і служила їм із середини X ст., мала бути обізнана з їхніми історією й родоводом. Такі родові перекази не залишались монополією того чи іншого сімейства, а набували широкого поширення.

Поступово родоплемінний переказ про трьох братів-полян стає відомим за межами полянського союзу племен, навіть за межами Східної Європи: пригадаймо опублікований М.Я.Марром вірменський переказ про братів Куара, Мелтея і Хореана і будівництво ними міста в далекій країні Палуні⁶. Цей переказ Б.О.Рибаків вважав залежним від уміщеної в Повісті временних літ історії про Кия, Щека і Хорива.

¹ ПСРЛ. Т. IX. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. СПб., 1856. (далі – Никоновская летопись). С. 4.

² Див., напр.: *Клосс Б.М.* Никоновский свод и русские летописи XVI–XVII вв. М., 1980. С. 157.

³ Повесть временных лет. С. 119.

⁴ Йдеться про працю О.О.Шахматова «Разыскания о древнейших русских летописных сводах».

⁵ *Лихачев Д.С.* Историко-литературный очерк // Повесть временных лет. С. 276.

⁶ *Март Н.Я.* Указ. соч. С. 257–287.

Вірменський переказ записаний в «Історії Тарона», яку приписують єпископу Зіновію (Зенобу) Глаку, сірійцю, що жив у VII чи VIII ст н. е. «Ця книга є збірником народних переказів, мало пов'язаних з реальною вірменською історією»¹. На думку Рибаківа, історія про трьох братів з країни Палуні дуже нагадує літописний переказ про країну Полян і двох братів – Кия і Хорива. Він нагадав, що назва міста Києва у переданні східних авторів звичайно звучить «Куяба», «Куява», що близько до вірменського «Куар».

Процитувавши текст про трьох братів з «Історії Тарона», Рибаків наводить збіги його з літописним переказом про заснування Києва: 1. близькими виглядають імена трьох братів, в обох випадках старшим є Кий – Куар; 2. спочатку вони живуть кожний на своєму місці; 3. брати на горі будують городок; 4. навколо городка простір для полювання; 5. завершаються обидві оповіді словами про язичництво героїв².

На думку вченого, вірменський переказ зберіг первинний слов'янський в більш чистому вигляді: без додатку про сестру Либідь і без коментарів XI ст. про нащадків Кия в Києві. Він вважає, що відбитий згодом у Повісті временних літ переказ про заснування Києва міг потрапити до Вірменії на початку VII ст. завдяки міжнародним і міжетнічним контактам того часу. Таким місцем зустрічі вірменських і руських воїнів в часи імператора Маврикія (582–602) могло бути Пониззя Дунаю, коли слов'яни крок за кроком відвойовували у Візантії задунайські землі. Проти них імператор кілька разів виставляв васальне вірменське військо³. Далеко не всі історики погодилися з дотепною і, на мій погляд, обгрунтованою гіпотезою Б.О.Рибаківа, хоча вона має право на життя і пояснює дивовижні збіги між вірменським і давньоруським переказами.

Вчені-фольклористи розходяться в думках щодо характеру оповідання в народних переказах. Одні відзначають, що «перекази не виробили стійких форм оповідання ... Форма розповіді була вільною, бо важливою була сама суть (зміст), а не зовнішнє оформлення»⁴. Інші, навпаки, переконані в тому, що народні маси серйозно і відповідально ставились до переказів і тому можливість привнесення оповідачами до них власних домислів є мало ймовірною. Спостереження над різними літописними варіантами обох переказів про Кия дозволяють, як на мене, дещо доповнити такі висловлювання.

¹ Рибаків Б.А. Древняя Русь. С. 26 и сл.

² Там же.

³ Там же. С. 26–28.

⁴ Соколова В.К. Указ. соч. С. 31.

Спочатку відзначу, що в пізніх літописах (переважна їх більшість належить до XVII ст.) вміщено суто книжні варіанти давньоруських переказів¹, їх літературні обробки книжниками, котрі прагнули осмислити події далекого минулого. При цьому часто зміщувалася (своєрідно «плющилася») хронологічна перспектива, зближувались і ставились поряд люди та події, розділені в дійсності багатьма десятиліттями, а то й століттями, порушувався порядок подій. Саме в пізніх літописах перекази втрачають сюжетну і сенсову стійкість, вільно змінюють фактичну основу і об'єднуються один з одним.

Навіть лапідарний, з простим, не розгалуженим сюжетом переказ про заснування Києва не зберігся в незмінному вигляді в пізніх літописах. В одному з цих джерел зустрічаємо контамінацію (об'єднання) сюжетів переказу про Кия, Щека і Хорива й відомої церковної легенди: «Кий же и Щек и Хорив создаша град во имя брата своего старейшаго на горе, идеже благослови святыи апостол Андрей, и нарекоша имя граду тому Киев»². Цей приклад яскраво демонструє характерну ознаку переказу: намагання підтвердити його достовірність, чому послужила спроба локалізувати місце будівництва Києва посиленням на легенду про встановлення хреста апостолом Андрієм на місці майбутньої «матері міст руських»³. Разом із тим, перед нами суто літературна обробка фольклорного матеріалу Повісті временних літ.

При тому, що складач Повісті, здавалось би, остаточно спростував новгородську версію про Кия-перевізника, вона продовжила життя в наступних століттях, і з нею продовжували боротись як давні, так і більш пізні літописці. Никонівський літопис, визнавши поширення у джерелах думки щодо демократичного походження Кия, доводить її помилковість у такий спосіб: «Не ведяще же неции рекоша: «Кий есть был перевозник, но нѣсть тако: бѣ бо у Киа тогда был перевозникъ со оноа страны Днѣпра, сего ради нарицаху его перевозника»⁴. Інакше кажучи, ім'я князя нібито перейшло до його човняра, внаслідок чого й сталася плутанина.

Існує й інше спростування розповіді про Кия-човняра (в пізньому літописному изводі): «У Києва былъ пѣрѣвозъ с страны Днѣпрской, того ради и глаголють, яко бы градъ Киевъ зделанъ на пѣрѣвозе. Но несть то истина»⁵. Компромісну позицію зайняв складач Густинського літопису, створеного на Україні в

¹ Існують підстави вважати, що як живий, продуктивний жанр літописні перекази припиняють існування десь у середині XIII ст.

² *Гиляров Ф.* Предания русской начальной летописи. М., 1878. С. 61. У цій книжці вміщено тексти легенд і переказів, запозичені з різних літописів.

³ *Повесть временных лет.* С. 9.

⁴ *Никоновская летопись.* С. 4.

⁵ *Гиляров Ф.* Указ. Соч. С. 63.

першій половині XVII ст. Він писав: «Таже потомъ создаша на горе над Днѣпромъ градъ и нарекоша его Киев, во имя старейшаго брата, бѣ же ту и перевозъ черезъ Днѣпръ, и оттоле начало приять сей словенский градъ Киевъ»¹.

В одному з таких пізніх літописних ізводів підтримується позиція Повісті временних літ у питанні соціального статусу Кия і робиться важливе уточнення до розповіді про перебування полянського князя на Дунаї: «Гды хотель [Кий] там отъ Києва наднепрскаго до дунайского Києва перенести свою столицу»². На перший погляд, Кию приписується відомий намір Святослава Ігоревича зробити своїм стольним градом дунайське місто Переяславець (вважаю, що і в цьому випадку ми також маємо справу з народним переказом). Мені здається, однак, не зовсім механічним це приписування планів Святослава його далекому попереднику на київському столі. Кий також прагнув утвердитися на Дунаї, про що прямо свідчить Повість: він «приде къ Дунаеви, и възлюби мѣсто, и сруби градокъ малъ, и хотяше сѣсти с родомъ своимъ, и не даша ему ту близь живущии; еже и донынѣ наречуть дунайци городище Киевецъ»³.

Б.О.Рыбаков писав, що назви кількох дунайських міст, відомих за списком руських городів кінця XIV ст. (вміщеним у Воскресенському та кількох інших літописах), могли походити від однойменних їм антських (східнослов'янських) міст Наддніпрянщини. Йдеться про Переяславль Руський поблизу Дніпра, Преслав на південь від Дунаю й Переяславец на самому Дунаї⁴. Свідчення Никонівського літопису про військовий характер експедиції Кия до Константинополя узгоджуються з його прагненням осісти на дунайському рубежі імперії.

Виведена О.О.Шахматовим на матеріалі Найдавнішого ізводу генеалогічна лінія від Кия до Аскольда (що не мала під собою вагомих фактичних підстав) знайшла відображення в одній компілятивній хроніці XVII ст., в якій Осколд и Дир – потомки Киевы... Поведает славный кроникар Матфей Стриковски, же от нарожения Христова року 430 есть заложен [Київ], а наши славянорусские хроникари аж в чотыреста лет потом почали кроники писати»⁵.

Польський історик Мацей Стрийковський (1547 – р. смерті невід.) видав свою «Хроніку Польську, Литовську, Жмудську і всієї Русі» в 1582 р. Вона містить багато відомостей з історії Київської Русі, запозичених головним чином із літописів. Розповідаючи про Кия, Щека і Хорива, Стрийковський зауважив, що до них «достовірних відомостей не можемо мати», на його думку, реальні

¹ Густинская летопись // ПСРЛ. Т. II. Ипатьевская летопись. СПб., 1843. С. 234.

² Гиляров Ф. Указ. соч. С. 64.

³ Повесть временных лет. С. 9–10.

⁴ Рыбаков Б.А. Ранняя культура восточных славян // Исторический журнал. 1943. № 11–12. С. 78.

⁵ Гиляров Ф. Указ. соч. С. 66.

факти з історії східних слов'ян починаються саме із переказу про виникнення Києва.

Польський хроніст повідав обставини заснування Києва в основному за Повістю временних літ (чи за іншим давньоруським літописом, що вмістив її інформацію про трьох братів-полян), але з двома відмінностями: 1. Либідь будцімто теж збудувала своє місто на високій горі – Любеч і 2. наче Хоривицю згодом стали називати Вишгородом. Дослідник цієї «Хроніки» О.І.Рогов вважає, що подібні відомості були запозичені Стрийковським з якихось усних розповідей або з порівняно пізніх літературних пам'яток, якщо не є вимислом його самого¹. Мені ж здається, що польський хроніст вільно переказав якийсь давньоруський переказ (чи його літературну обробку), що існував у його час і не потрапив до літописів. Неясно, однак, звідки Стрийковський узяв міфічну дату заснування Києва – 430 рік.

Хронологічну невизначеність переказу про виникнення Києва, неясність походження і родоvodu Кия, відособленість цього переказу щодо інших, що містяться у вступній частині Найдавнішого ізводу та його продовженнях, кінчаючи Повістю временних літ, розумів, мабуть, складач Густинського літопису. Він скептично поставився до можливостей використання цього переказу як джерела: «Не можем знати, в кая времена и лета княжаше сей Кий, и колико лет княжи, имяше ли сына или не, и колико лет по нем премину до великого князя Рурика, его же боляре Аскольд и Дир княжаху в Киеве. О том бо писания не имамы, токмо се вемы, яко бо по смерти сих братий многая нестроения и междособныя брани быша, возста бо род на род»².

У Густинському літописі вже немає, як у Повісті временних літ, розриву між обома переказами про Кия (заснування Києва і подорож князя до Царгорода), вони об'єднані складачем в один переказ. Разом із тим, складач Густинського літопису не наважився на власний розсуд заповнити прогалину між князюваннями Кия і Аскольда з Діром. Це було зроблено в інших літописах XVII ст.

Доводиться визнати, що сюжетна стійкість родоплемінних та історичних переказів, яка відзначалася частиною фольклористів, поступово втрачається з віддаленням у часі від епохи народження тих переказів. Це явище було наслідком книжного побутування переказів, спроб їх літературних обробок і тлумачення пізнішими складачами і редакторами, що можна показати на прикладі пізньосередньовічних версій переказів про виникнення Києва.

¹ Рогов А.И. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения (Стрийковский и его Хроника). М., 1966. С. 47.

² Густинская летопись. С. 234.

В одному з літописних ізводів XVII ст. читаємо: «Прииде же [Олег] в Киев и убив триех братов, киевских начальников: Кия, Щека и Хорива, и нача княжити в Киеве и Великом Новеграде»¹. Ця відверто компілятивна версія побудована, можна думати, на бажанні літератора заповнити часову прогалину, що утворилася в літописній розповіді після смерті братів та їх сестри Либеді. Характерно, що автор наведеного оповідання навіть не згадав про Аскольда й Діра. Можливо, втім, що він і не підозрював про їхнє існування!

Наведений книжний варіант переказу про заснування Києва, автор якого зробив сучасниками Кия і Олега, – непоодиноким. У більш пізньому літописі зустрічаємо кумедну історію, вигадану, найімовірніше, в Новгороді XVII–XVIII ст.: «Быша в Великом Нове граде нецыи мужие, воины, сии речь разбойницы, люты зело, три брата: первый брат Кий, вторый брат Щек, третий же брат Хорив, да у них же сестра Лыбедь такоже была храбра и велми красна. И много те мужие и сестра их зла творяху новгородцем, разбои чиняху во граде и по селом. Новгородцы же гражане мужей Кия и братью его и сестру их Лыбедь, поимев и посадиша их в поруб и жены и дети их и всех их числом до тридесяти душ, вси были храбры и силны велми. И седяху те мужие много лет в темнице. Новгородцы же их повелеша обесити»² [повісити].

Здається, в цій історії повністю втрачено фактичну основу східнослов'янського переказу, що стало типовим для всієї пізнішої літературної творчості Давньої Русі. І все ж таки ні: адже брати з сестрою в іншому тогочасному переказі (спорідненому з тільки-но наведеним) все таки засновують Київ! Вони вблагали новгородського князя Олега помилувати їх, і той відпустив «Кия и братью его и весь род его. Они же идяху дебрием до дву месяц и доидоша реки великия, рекома до Днепра, иже течет из Руси на полдень в море теплое». Далі в цьому переказі розповідається про будівництво Києва, але за варіантом, що дуже приблизно передає перші, відбиті в Повісті временних літ та інших літописах, версії переказу: Так, Кий жив на горі «Києвиці» (!), а потім його стали переслідувати древляни³.

За логікою в цьому оповіданні не залишилося місця для Аскольда і Діра. Однак у книжників раціоналістичного XVIII ст. існувала власна логіка: наведена розповідь була просто об'єднана з пізнішим переказом про Аскольда і Діра та вбивство їх Олегом. Мабуть, через брак відомостей оповідач вирішив зробити Аскольда і Діра безпосередніми наступниками Кия, Щека і Хорива. Утім, згідно реконструкції О.О.Шахматова, складач Найдавнішого ізводу

¹ Гиляров Ф. Указ. соч. С. 69.

² Там же. С. 69–70.

³ Там же. С. 70.

1039 р. таки вважав Аскольда і Діра нащадками Кия, Щека і Хорива¹, отож, династія Кия правила в Києві близько 400 років. Виходить, що в народі зберігалась історична пам'ять у родових переказах, пов'язаних з братами-засновниками Києва.

У Повісті временних літ Аскольд і Дір представлені як варяги і мужі легендарного Рюрика: «не племени его, но боярина, и та испросистася к Царюгороду с родомъ своимъ». Нестор далі розповідає, як Аскольд і Дір пливуть Дніпром, бачать Київ і застають там нащадків Кия, Щека і Хорива. «Аскольдъ же и Диръ остаѣта въ градѣ семь, и многи варяги съвокуписта, и начаста владѣти Польскою [Полянською] землею, Рюрику же княжашу в Новѣгородѣ»².

Подібна історія (з усіма ознаками того ж таки родоплемінного переказу), певно, не влаштувала автора одного літописного оповідання XVII ст., бо йому хотілось відобразити всіх київських князів, починаючи з Кия. Він розповідав, що не Рюрик, а Олег послав Аскольда і Діра «ко Царюграду, греческому царю Михаїлу, с великою честію и со множеством царьскими драгими дарми». Про це йдеться і в Повісті временних літ, однак зовсім по-іншому: під 866 р. там описано збройний похід руського флоту під проводом Аскольда і Діра на Царгород, що завершився невдачею через шторм, який розкдав і потопив їх невеликі судна³.

Далі автор переказу, відбитого в джерелі XVII ст., уже зовсім не спирався на реальні факти. За його твердженням, Аскольд і Дір на шляху до Візантії зайшли до Києва «и побиша они Кия и всю братию его, а сами не поидоша к Царюграду посольством и вселишася ту, и создаша градец боле перваго и живяху во славе велице многи дни». Розгнівавшись на Аскольда і Діра за те, що вони не виконали його доручення до імператора Михаїла і самочинно вокняжились у Києві, Олег прийшов до Києва і ... повісив їх!⁴

Ця суто літературна версія давньоруського переказу про Кия повторювалася і в інших джерелах XVII ст. Зокрема, А.М.Насонов наводить приклад з літопису 50-х років того століття, що редагувався, певно, у Новгороді і має вставку, яка вказує на «новгородського патріота». У ньому розповідається, що «по Игорі, великом князе, в Великом Новеграді беша три брата разбойниці...» і далі йде текст, аналогічний цитованому вище, з двома лише відмінностями: 1. князь Олег, що відпускає Кия з братами і сестрою на південь, – не Олег Віщий, попередник Ігоря на київському столі, а міфічний київський намісник

¹ Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. С. 477.

² Повесть временных лет. С. 13.

³ Там же. С. 13.

⁴ Гиляров Ф. Указ. соч. С. 70.

у Новгороді, і 2. брати їдуть до Києва, який вже існував на той час¹. Недоречно виглядає дата оповідання: 955 р. Мабуть, пізній літописець таким чином вмонтував довільно перероблений ним переказ про Кия в тканину своєї праці.

Залишається пригадати ще одну книжну версію переказу про успадкування влади від Кия, Щека і Хорива варязьким князем, цього разу Рюриком, Вона також збереглася в пізньому (слід гадати, XVII ст.) літописі: «В лето 865 старейшим двум Кию и Щеку без наследия изшедшим, Корева [Хорив] первый единовладелец с наследием своим князем варяжским Рюриком убиен бысть... Первый убо от тех князей варяжских Рюрик безопасна и безоружна наехав Кореву и сотворь себе единовладетеля»².

Така версія переказу про долю трьох братів-засновників Києва справляє враження штучної. Це, поза сумнівом, свідомо і тенденційна обробка давньоруського переказу. Невідомий нам літописець пізнього середньовіччя прагнув у такий спосіб заповнити хронологічну й фактологічну прогалину між прадавньою династією Кия і Рюриковичами. Аскольд і Дір, згідно з багатьма пізніми літописними версіями, – не князі, а лише бояри Рюрика, іноді й Олега.

Отже, давньоруські фольклорні перекази і легенди, зокрема про заснування Києва, що потрапили до перших літописних ізводів, були відображенням певних історичних подій та явищ. Фактична основа таких переказів і цінність їх як носіїв історичної пам'яті є безсумнівними.

Однак із часом припиняється продуктивне життя давньоруських переказів і починається їх існування в пізніх літописах вже як літературних творів. Все більше втрачається історична основа переказів, вони довільно об'єднуються літописцями, що впливає на зміну їх сюжетів, порушується порядок описуваних у них подій, зміщується хронологічна перспектива. Пізні версії переказів уже не заслуговують на довір'я істориків і викликають хіба що інтерес фольклористів і літературознавців.

¹ Насонов А.Н. Указ. соч. С. 485.

² Гиляров Ф. Указ. Соч. С. 72.

Розділ 2

«Погибоша аки обрѣ»

Цими словами складач Повісті временних літ завершує переповідати древній народний переказ про започаткування Києва. Народними переказами, легендами, піснями літописці природно намагались компенсувати відсутність або недостатність потрібних їм відомостей у пам'ятках писемності. Усна народна творчість стала тим фундаментом, на якому спочатку відтворювалась найдавніша історія східних слов'ян, виростала етнічна самосвідомість, народжувалось відчуття єдності походження і спільності історичного шляху людей давньоруської народності. Все це спонукало звернутися в XI ст. до літописання, – щоб зрозуміти своє місце в світі, осмислити свій родовід та історію.

Але й тоді, коли вже народилось літописання, народні перекази, легенди, дружинні пісні не втратили свого значення носія історичної пам'яті, важливого джерела. Це добре розуміли освічені люди Давньої Русі. Чудові слова про характер історичних знань на Русі містяться в творі письменника і філософа XII ст. Кирила Турівського «Слово на собор святих отець». Цей видатний мислитель східнослов'янського середньовіччя розрізняє два типи носіїв історичної пам'яті: літописців і піснетворців, отже, творців історії письмової та усної. Кирило Турівський бачить у них спільну мету: прославлення героїв, їх державних звершень і воєнних подвигів. Він закликає сучасних йому письменників наслідувати народне уміння оспівувати героїв: «Яко же историци и ветиа, рекше летописцы и песнетворци, приклоняють своа слухы и бывшая между царей рати и ополчения, да украсяют словесы слышащая и возвеличатъ крепко»¹.

У науковій літературі докладно розглянута і обґрунтована історична достовірність свідчень Повісті временних літ про виникнення Києва, підкріплена візантійським джерелом («Історія готів» Прокопія Кесарійського) і археологічним матеріалом. Як відомо, Нестор (чи інший автор Повісті) умістив ще до переказу про Кия, Щека і Хорива (з якого починали всі передуючі Повісті временних літ ізводи) лапідарну розповідь про минуле полянського союзу племен, в якій ішлося про те, що і перед трьома братами «поляне живяху каждо съ своимъ родомъ и на своихъ мѣстѣхъ»². А після розповіді про поїздку Кия до Цар-

¹ *Еремин И.П.* Литературное наследие Кирилла Туровского // ТОДРЛ. Т. 15. Л., 1958. С. 344 (текст).

² *Повесть временных лет.* СПб., 1999. С. 9

города літописець продовжує: «И по сихъ братъи держати почаша родъ ихъ княженъе в поляхъ [полянах], а в деревлях [древлянах] свое, а дреговичи свое, а словени свое в Новѣгородѣ, а другое на Полотѣ, иже полочане». Від цих останніх пішли кривичі, що сидять у верхів'ях Волги, і у верхів'ях Двини, і у верхів'ях Дніпра, а місто їхнє Смоленськ¹.

Літописець розгорнув перед нами яскраве, не позбавлене конкретності полотно життя слов'янських племен на східноєвропейській рівнині напередодні утворення Давньоруської держави, зафіксував переростання союзів племен в етнополітичні об'єднання нового типу – племінні княжіння. І це не єдина, і навіть не перша така картина в етногеографічному вступі до Повісті временних літ.

Кількома сторінками раніше Нестор розповідає про те, як розійшлись слов'яни по землі і прозвались іменами своїми, де хто сів і на якому місці. Після опису районів поселення західних і південних слов'ян (чехів, моравців, ляхів, сербів і хорватів) давньоруський історик переходить до їхніх східних братів: «Тако же и ти словене пришедше и сѣдоша по Днѣпру и нарекошася поляне, а друзии древяне, зане сѣдоша в лѣсѣх; а друзии сѣдоша межю Припетью и Двиною и нарекошася дреговичи; инии сѣдоша на Двинѣ и нарекошася полочане рѣчки ради, яже втечеть въ Двину, имянемъ Полота, от сея прозвалася полочане. Словѣни же сѣдоша около езера Илмеря, и прозвалася своимъ имянемъ, и сдѣлаша градъ и нарекоша и Новѣгородъ. А друзии сѣдоша по Деснѣ, и по Семи, по Сулѣ, и нарекошася сѣверъ. И тако разидеся словѣньский языкъ, тѣм же и грамота прозвася словѣньская»².

У праці Нестора відбилось «Велике розселення слов'ян», як назвав його Б.О.Рыбаков³. Давньоруський літописець зафіксував існування великих союзів племен і племінних княжінь, що посідали величезні землі і послужили територіальною основою складання Давньоруської держави.

Коли на початку XII ст. писалась Повість временних літ, племінний побут уже відходив у минуле. Могутні і незалежні не так давно об'єднання племен одне за одним були підкорені київським князем. Із сторінок літопису поступово зникають і самі племінні назви. Так, дуліби названі останнього разу в літописі під 907 р.⁴, уличі – під 940 р.⁵, тиверці – під 944 р.⁶, древяни – під 945 р.⁷,

¹ Повесть временных лет. С. 10.

² Там же. С. 8.

³ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. М., 1982. С. 47.

⁴ Повесть временных лет. С. 16.

⁵ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. М.:Л., 1950. С. 110.

⁶ Повесть временных лет. С. 23.

⁷ Новгородская первая летопись... С.111–113.

хорвати – під 992 р.¹ А поляни, яких Нестор помітно виділяє серед інших племінних союзів, також зникають із сторінок його твору в 944 р.² Старі племінні назви поступаються місцем новим, що утворені звичайно від найменувань міст, які зароджувалися. Етнонім «поляни» замінюється новим – «кияне», ім'я «дублебы» поступилося назвам «бужане» і «волын'яне», що утворені від міст Бужська и Волиня. Таким самим є походження назв «черниговцы», «смольняне», «новгородцы», «псковичи» та ін. А самі племінні союзи і племінні княжіння переростають у територіальні утворення – землі.

В лапідарних рядках оповіді Нестора про розселення слов'ян відбилися народні перекази і легенди, що охоплюють величезний пласт історичної пам'яті: VI–IX ст., близько чотирьох віків. Але, як образно зауважив В.В.Мавродін, «розповідь літописця про розселення слов'янських племен на Русі – це останній акт складного процесу формування руських племен. У Повісті временних літ знайшли відбиття лише останні години існування племінного побуту»³.

В VI ст. н. е. у слов'ян посилюється процес розкладу родоплемінного ладу, що звичайно пояснюють еволюцією продуктивних сил і виробничих відносин. Розвиваються землеробство і скотарство, набирає силу ремесло, зав'язуються і зростають, набуваючи більш-менш постійного характеру, торговельні стосунки між племенами і племінними об'єднаннями Східної Європи і сусідніх країн, і не лише ближніх, слов'янських, а й дальніх, розташованих на берегах Середземного моря і навіть в глибинах Сходу. Головне ж, поглиблювалась майнова нерівність, виникали соціальні суперечності, що знаменувало в майбутньому виникнення класів і класових відносин, а у віддаленій перспективі – феодального ладу⁴.

Розклад первісно-общинних відносин призвів до переміщення і перегрупування численних племен, а далі й до об'єднання їх спочатку в нестійкі, а далі і в постійні союзи, які, в свою чергу, через одне – два століття перетворюються (принаймні частина з них) на суспільно-територіальні об'єднання вищого типу – племінні княжіння. Великі племінні об'єднання: полянське, древлянське, дубльське, в'ятицьке, словенське проіснували кілька століть. Всередині цих союзів формувалася особливий мовний діалект, виникали місцеві культурні та побутові риси. Археологічні розкопки і тлумачення їх здобутків вченими при спі-

¹ Повесть временных лет. С. 54.

² Там же. С. 23.

³ Мавродин В.В. Древняя Русь. М., 1946. С. 70.

⁴ Котляр Н.Ф. Древнерусская государственность. СПб., 1998. С. 31 і сл.

вставленні з свідченнями писемних джерел дозволили визначити межі приблизно п'ятнадцяти союзів племен¹.

Як думають історики, створення великих і сильних племінних об'єднань було принципово важливим, можливо, вирішальним етапом еволюції східнослов'янського суспільства на шляху виникнення державності². Здається, зовсім не випадково Нестор назвав ці союзи племен, що посідали величезні простори, «княженнями». Певна річ, то були ще не князівства феодального суспільства. Та існують серйозні підстави вбачати в союзах племен (а далі в племінних княжіннях) вищу форму організації східнослов'янського суспільства доби військової демократії, що була своєрідним містком від родоплемінного ладу до нового, класового ладу.

Серед головних союзів племен Нестор приділяє особливу увагу Полянському. Думаю, що це було не випадковим. Адже від полян він виводить початки держави, яку середньовічні книжники називали Руссю або Руською землею, а сучасні історики – Київською Руссю. Автор Повісті временних літ прямо вказує на спадковість Русі від полян: «Поляне, яже нынѣ зовомая Русь»³. Полянський союз племен, утворився приблизно в VI ст. у Наддніпрянщині. Його осередком був Київ. Поступово це об'єднання перетворилось на «суперсоюз» (за виразом Б.О.Рибаківа), що об'єднав кілька десятків племен, які входили до того до інших племінних об'єднань⁴. А у VIII ст. київський князь, глава того суперсоюзу, що почав переростати на племінне княжіння, розпочинає підкорення інших об'єднань племен, Цей процес розтягнувся до кінця X ст.⁵

Розповідь Нестора про розселення східних слов'ян, на жаль, залишилась незавершеною, і це зрозуміло, коли взяти до уваги, що вона побудована на матеріалі в основному родоплемінних переказів, які збереглися на час діяльності літописця, швидше від усього, в багатьох розрізаних уривках. Сліди більшості таких переказів звичайно не щастить виявити. Лише окремі можна знайти в розповідях київського київського повістяря. Це насамперед родоплемінний переказ про радимичів і в'ятичів, яких від виводить «оть рода Ляхов»: «Бяста бо 2 брата в Лясѣх – Радимь, а другий Вятко, – и пришедьша сѣдоста

¹ Рыбаков Б.А. Первые века русской истории. М., 1964. С. 93–95.

² Горский А.А. Земли и волости // А.А.Горский и др. Древняя Русь. Очерки политического и социального строя. М., 2008. С. 33.

³ Повесть временных лет. С. 15.

⁴ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества. С. 85 и сл.

⁵ Русанова И.П. Курганы полян X–XII вв.; Седов В.В. Восточнославянские племена. М., 1982. С. 106–113.

Радимъ на Съю, и прозвашася радимичи, а Вятъко сѣде съ родомъ своимъ по Оцѣ, от него же прозвашася вятчи»¹.

Перед нами типовий переказ про родоначальників, він аналогічний переказові про Кия, Щека і Хорива. Нестор вірив цьому переказу і, сповіщаючи про придушення Володимиром Святославичем спроби радимичів вивільнитися з-під центральної влади (984 р.), згадав про нього, навівши інший, уже історичний переказ, що завершувався словами: «Быша же радимичи от рода Ляховъ; прешедъше ту ся вселиша, и платяють дань Руси, повозъ везуть и до сего дне»².

В характеристиках інших племінних об'єднань у більшості випадків під книжними рядками відчувається живе тіло народних переказів. Звернись до відображення тих об'єднань, що були розташовані на території *Південно-Західної Русі*. В етногеографічному вступі до Повісті временних літ першими серед них названі поляни, бужани й волиняни. Далі розповідається про дулібів, ще далі про хорватів, уличів і тиверців³. З усіх цих племен дуліби, бужани і волиняни жили на землі пізнішої Волині. А уличі, тиверці й хорвати – в Наддніпрянщині й Галичині.

Дуліби. Чи не найбільше свідчень початкова частина Повісті временних літ зберегла про дулібів. Адже в руках літописця був яскравий переказ про знущення над ними напівлегендарного народу обрив. Якщо інші племінні об'єднання Південно-Західного регіону літописець лише згадує, то дуліби зображені в динаміці, із захопливими і страшнуватими подробицями «примучування» їх обрами: «В си же времяна быша и обри⁴, иже ходиша на Ираклия царя и мало его не яша. Си же обри воеваху на словѣнѣх, и примучиша дулѣбы, суцая словены, и насилье творяху женамъ дулѣбскимъ: аще поѣхати будяше обрину, не дадыше въпрячи коня ни вола, но веляше въпрячи 3 ли 4 ли, 5 ли женъ в телѣгу и повести обрѣна, и тако мучаху дулѣбы». Завершується ця дивовижна і страшна історія сентенцією: «Быша бо обрѣ тѣломъ велици и умомъ горди, и Богъ потреби я, и помроша вси, и не остаея ни единъ обринъ. И есть притѣча в Руси и до сего дне: погибоша, аки обрѣ»⁵. Варто пояснити цей побудований на історичних реаліях древній народний переказ.

Зміст напівлегендарного переказу про дулібів і аварів далеко виходить за межі самої лише історичної інформації. У ньому етнікон «авари» замінено терміном «обрі». А слово «обр» у багатьох слов'янських мовах означає «веле-

¹ Повесть временных лет. С. 10.

² Там же. С. 39.

³ Там же. С. 10

⁴ Так давньоруські книжники називали тюрків-аарів.

⁵ Повесть временных лет. С. 10.

ть» (словенське «ober», чеське «obr», словацьке «obog», давньопольське «obrzym» та ін.). Велетні виступають героями легенд, казок та інших пам'яток народної творчості. Досі зустрічається наївне твердження, ніби в старовину люди були вищими, крупнішими і просто сильнішими. Наука цю думку не поділяє.

Як зауважив один із дореволюційних фольклористів, «у цьому образі загиблих обрив можна побачити ні більше, ні менше, як велетнів, що становлять одну з однак багатьох відомих нам міфологій». У фольклорних творах, що йдуть із давнини, ці велетні уявляються то титанами, скинутими богами нової формації, то земними гігантами, котрі повстали проти богів і були повержені ними. Завжди або майже завжди на велетнів чекає загибель. Відгомін літописного переказу про загибель гігантських обрив зберігся в українському пририві: «Велетню не довго в світі жити»¹.

Прадавній образ обрив – недружніх людям велетнів – був прикладений у переказі до аварів як до насильників, що гнобили народ. Чи не вирішальну роль у цьому зіграло близьке звучання слів «обр» і «авар» (у грецькому написанні «абар», хоча у візантійців це слово читалось як «авар»). Так чи інакше, але в давньоруських літописах етнікон «авар» замінили близьким за звучанням словом «обр», якому надали етнічного смислу.

Залишається відповісти на питання: чи дійсно завойовники-авари запрягли жінок у вози замість коней чи биків? Випадки подібного жорстокого самодурства могли, мабуть, траплятись в середньовіччі. Але, разом із тим, мотив використання людей як робочої худоби належить до найбільш поширених у народі уявлень про знущання завойовників над переможеними.

Польський хроніст XVI ст. Мацей Стрийковський записав народний переказ про те, ніби волинський князь Роман запрягав полонених литовців у плуги. У його «Хроніці» лісові люди, литовці і ятвяги, вдерлись на Русь і захопили багату здобич, з якої вони жили. Однак князь Роман наздогнав їх, розсівав і відбив більшу частину здобичі. Спіймавши багато ятвягів і литовців, він виконував їхніми руками найважчі роботи, призначені для худоби. Частину полонених Роман наказав запрягати в плуги й орати цілину, а також звелів їм корчувати пні. Тоді якийсь литвин, що вмів говорити по-руському, звернувся до князя: «Романе, Романе! Худим живеш, литвою ореш!»² Та навряд чи Роман орав на переможених литовцях. До того ж, він перемагав не литовські, а споріднені з ними ятвязькі племена. У цій історії важливим уявляється інше: історична

¹ Котляр М. Русь язичницька. Біля витоків східнослов'янської цивілізації. К., 1995. С. 35.

² Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmudska i wszystkiej Rusi. T. 1. Warszawa, 1846. S. 202.

пам'ять народу відбила реальний масштаб перемоги волинського князя над ворогом.

На Україні довгий час із вуст до вуст передавались розповіді про те, як польські магнати і шляхта знущались над пригнобленим народом. Серед різноманітних насильств згадується, що замість коней і волів запрягали жінок та дівиць, та ще й поганяли їх батогами, звитими з їх власного волосся. Про це повідомляється у вписаному до Літопису Величка універсалі козацького гетьмана Остряниці (щоправда, автентичність цього документу викликає великі сумніви), і в анонімній «Історії Русів».

Як відзначав М.І.Костомаров, у польсько-шляхетській Речі Посполитій могли траплятися подібні дикі панські вихватки. Але навряд чи вони були повсюдними, і «якщо народ узагальнив їх, то лише тому, що в його уяві був уже готовим традиційний образ подібного народного гноблення. Авари в VI–VII ст. подібним чином могли лютувати над пригнобленими дулібами та іншими народами, так само, як і польські пани над руськими схизматиками»¹.

Повість временних літ надмірно перебільшила роль дулібів у передісторії Давньої Русі, присвятивши їм, здається, найбільш романтичний і емоційний переказ у вступі. «Можна здогадуватись, – писав В.Й.Ключевський, – чому київський переказ запам'ятав самих лише дулібів із часів аварської навали. Тоді дуліби панували над усіма східними слов'янами і покривали їх своїм ім'ям ... У часи аварської навали ще не було ні полян, ні самого Києва, і маса східного слов'янства зосереджувалась західніше, на схилах і передгір'ях Карпат»². Сучасна наука не поділяє цієї надміру захопливої думки. Адже в часи дулібів і Київ існував, і поляни переважали за чисельністю та історичною роллю всі інші племінні об'єднання, зокрема дулібське.

Повернемось до записаного Нестором історичного переказу про знущання аварів над дулібськими жінками. Згадка про «царя Іраклія» дозволяє приблизно датувати цей текст: візантійський імператор Іраклій правив з 610 по 641 р. Для розуміння того, про що розповідається в переказі, варто заглибитись у середину попереднього, VI ст.

У перші десятиріччя цього століття розпочинається натиск незліченних слов'янських племен із півночі на Візантійську імперію. Тоді слов'янське родоплемінне суспільство увійшло в добу військової демократії, яка відкривала перед племінною верхівкою заманливі перспективи збагачення і зміцнення

¹ Костомаров Н.И. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. Кн. 5. Т. 13. СПб., 1904. С. 201.

² Ключевский В.О. Курс русской истории. Ч. 1. // Ключевский В.О. Сочинения в девяти томах. Т. 1. М., 1987. С. 123–124.

влади над одноплемінниками. Це спонукало їх до далеких завойовницьких походів. На початок VI ст. слов'яни, унаслідок розселення із зони прабатьківщини поміж Віслою і Дніпром, просунулись на південь і стали безпосередніми й небезпечними сусідами Візантії. Незабаром по тому слов'яни, за свідченням візантійських істориків VI–VII ст., оволоділи значною областю на лівому березі Дунаю. Імператор Юстиніан I (527–565) вирішив протиставити грізним слов'янам іншу силу¹.

У 60-і роки VI ст. на Дунаї з'явилась величезна орда тюрків-аварів, і константинопольські дипломати, досвідчені в справі підкупу і улещання сусідів з метою привернути їх на свій бік, зав'язали з ними жваві стосунки. Юстиніан I зобов'язався платити аварському хакану щорічну данину, якщо авари захищатимуть дунайський рубіж від слов'ян. Візантійський історик Менандр відзначав, що з тієї пори авари «відразу почали спустошувати і грабувати країну антів»².

У своїй «Історії» Менандр записав південнослов'янський історичний переказ, що відобразив слов'ян, їх завзяття волю до боротьби з аварами. У ньому розповідається, як аварський хакан Баян прислав посольство до слов'янського вождя Даврита з нахабною вимогою підкорення і сплати данини. На це Даврита гордо відповів: «Чи народилась на світі й чи зігривається променями сонця та людина, яка б підкорила собі нашу силу? Не інші нашим, а ми чужим звикли володіти. І в цьому ми впевнені, поки будуть на світі війна і мечі»³.

За імператора Іраклія, згаданого в переказі Повісті временних літ про дулібів, візантійське військо було реформоване і переозброєне, що дозволило імперії відкинути полчища персів, які їй постійно загрожували, і стати в більш незалежну позицію щодо аварів. Тоді персидський шах Хосров II змовився з аварським хаканом проти Візантії. Над імперією нависла смертельна небезпека. Навесні 626 р. перси і авари злягоджено рушили на Константинополь. Візантійська столиця опинилась затиснутою в залізних лещатах, що поступово стискувались.

Перське військо на чолі з досвідченим полководцем Шахрваразом форсованим маршем, нехарактерним для цих звичайно забарливих східних воїнів, швидко перетнуло Малу Азію і зупинилося на берегах Боспору. З намету Шахрвараза в Халкидоні було вже видно «другий Рим». Одночасно аварський хакан з величезними силами підступив до Константинополя з іншого боку. На-

¹ Див.: *Королюк В.Д.* Авари (обры) и дубебы русской летописи // *Археографический ежегодник за 1962 г. М., 1963.*

² *Менандр Протектор* // *Свод древнейших письменных известий о славянах. Т. 1. М., 1991. С. 317.* Антами греки називали східних і частину південних слов'ян.

³ *Менандр Протектор.* Указ. соч. С. 321.

прикінці квітня авари розпочали облогу циклопічних мурів грецької столиці, спорудивши металеві та інші машини й 12 високих облогових башт. Разом з військом хакана був і велелюдний слов'янський військовий контингент.

Ще в глибоку давнину на Русь із Візантії потрапила повість про напад аварів на Царгород у 626 р. Вона відома в давньоруських переказах за рукописами XV–XVII ст. Та сама (чи аналогічна) повість була 1042 р. перекладена з грецької на старогрузинську мову. І в старогрузинському перекладі, і в деяких візантійських варіантах цієї повісті тих слов'ян називають русами. Встановлено, що візантійський оригінал цієї повісті був створений у VII ст. сучасником і очевидцем подій Федором Синкелом.

Із твору Синкела стало відомо, що, виявляється, аварський хакан цілий місяць не розпочинав штурму Константинополя, очікуючи на підмогу. І дочекався-таки – до нього на ладдях-однодеревках наспіли слов'яни. Вони вкупі з аварами почали воювати і на суші, й на морі. Грецький сучасник війни повідомляє, що ті слов'яни були озброєні переважно списами і мали захисні обладунки. У слов'янському війську були й жінки. Константинопольський патріарх Никифор згадував, що їх тіла знаходили серед загиблих слов'янських воїнів. Далі Синкел твердить, що слов'янське військо було надзвичайно численним. «Все море, – продовжує він, – навколо міста наповнилося ворожими човнами, кожний з яких був видовбаний з одного довгого дерева»¹.

Нарешті хакан зважився розпочати штурм грецької столиці. 7 серпня 626 р., не дочекавшись підмоги від персидського полководця, що продовжував стояти з військом на протилежному боці Босфора, аварський повелитель звелів флотилії слов'янських суден атакувати місто з бухти Золотий Ріг. Але на морі великі й важкі кораблі візантійців мали безперечну перевагу, вони перекинули і втопили багато слов'янських ладей. Тих антських (чи руських?) моряків, які зуміли вибратися на берег, розлючений хакан наказав убити².

Аналогічне свідчення зберегла «Великодняя хроніка», також складена в Константинополі в VII ст. Вона повідомляє, що аварський володар звелів вирізати загін слов'ян, які воювали на «моноксилах» (однодеревках грецькою мовою) з візантійцями, і зазнав поразки. Все це свідчить, що слов'яни (або руси) якщо й опинилися в союзниках аварів, то не з власної волі й в усьому залежали від них³.

¹ Боровский Я.Е. Византийские, старославянские и старогрузинские источники о походе руссов в VII в. на Царьград // Древности славян и Руси. М., 1988. С. 114–119.

² Боровский Я.Е. Указ. Соч.

³ Див.: Котляр М.Ф. Русь язичницька. К., 1995. С. 40.

Невдача на морі настрахала хакана, і він наказав відступити. Коли перси дізнались про це, вони також спішно залишили береги Босфору. Військо Шахрвараза попрямувало до Сирії. Як би там не було, джерела зберегли дорогоцінне свідчення першого масштабного нападу слов'ян на Константинополь. Залишається спроба відповісти на питання: хто вони були?

Очевидно, такими вимушеними союзниками хакана влітку 626 р. були дуліби. Про насильства аварів над дулібами розповідає не лише літопис Нестора, його звістки підтверджуються «Хронікою Фредегара», створеною в VII ст. у Галлії й доведеної до 642 р. Фредегар свідчить, що авари всіляко знущались над слов'янами (з контексту його розповіді можна думати, що й над дулібами), примушували їх служити у своєму війську¹.

Величезна, але нетривка, побудована на насильстві над підданими, держава аварів почала розпадатися незабаром після невдалого походу на Константинополь 626 р. Її осередок знаходився у Паннонії, на правому березі Дунаю. Ще близько 623 р. у Богемії, що також входила до складу Аварського хаканату, спалахнуло повстання слов'ян, яке очолив Само, – за відомостями «Хроніки Фредегара», «франкський купець». Деякі вчені бачили в тому Само полабського слов'янина. Само здобув для частини слов'ян незалежність від аварів. Протягом 35-річного свого правління він не раз і завжди щасливо відбивав напади аварських орд. Територія держави Само (під цією назвою вона увійшла до історії) була розташована в Богемії, де знаходилося її головне місто Вогатісбург, а також у Панонії й Моравії. Не виключено, що влада Само сягала антських земель на Дунаї².

Далі з-під влади аварів почали виходити інші слов'янські племінні союзи. Та остаточної поразки Аварському хаканату завдало військо Карла Великого. 791 р. воно відразу чотирма арміями вдерлось в межі Аварської держави. Однією з армій командував сам Карл, іншою – його син Піпін, майбутній імператор франків. Жорстокі пригноблювачі мирних людей авари в безладді розбігалися перед добре озброєними і вмілими франками. Далі відбулася ціла низка інших переможних походів унаслідок яких аварський хакан склав зброю перед Карлом Великим – і навіть охрестився!

Відомо з джерел, що підвладні аварам слов'яни активно допомагали франкам у війнах проти хаканату. Слов'янський вождь Войномир узяв активну участь у здобутті й зруйнуванні військом Карла Великого головного аварсько-

¹ Грацианский Н.П. Славянское государство Само. К критике известий «Хроники Фредегара» // Исторический журнал. 1943. № 5–6. С. 42, 46.

² Авенариус А. «Государство Само». Проблема археологии и истории. // Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей. М., 1987. С. 72.

го хрингу (фортеці) в 795 р. Розгром Аварської держави супроводжувався винищенням цього кочового народу. Востаннє західноєвропейські хроністи згадують про аварів як народ 826 року¹. Під тиском франків уціліла частина аварів мігрувала на північний схід, осідаючи серед поляків. Це призвело до переселення великої маси лясських племен на схід і північ.

Виникає природне питання: в якому стосунку стояли до описаних тількино подій дуліби Нестора? Все ж таки основні володіння Аварського хаканату були в Подунав'ї, в районі розселення західних і південних слов'ян, тому дехто з істориків сумнівався в тому, що розповідь Нестора про знуцання аварів над дулібами стосується східнослов'янських дулібів. Її відносили до чеських і панонських дулібів, що жили в безпосередній близькості до Аварського хаканату. Проте все ж важко сумніватися в тому, що в літописі йдеться саме про союз дулібів, що жили на Волині.

На користь цього свідчить, по-перше, те, що давньоруський літописець умістив дулібів у переліку слов'ян не західних, а східних, по-друге, Нестор наводить уже згадуване прислів'я, народжене в східнослов'янському середовищі: «Есть притьча в Руси и до сего дне: погибоша аки обрѣ». По-третє, межі Аварського хаканату вивчені недостатньо. Можливо, в часи його найбільшої могутності вони сягали Східної Європи. Адже в середині VI авари з'явились спочатку в Приазов'ї, а потім, підкоряючи одне за одним племена східноєвропейської рівнини, присунулися до Дунаю.

О.О.Шахматов уважав, що переказ про дулібів і аварів потрапив до Повісті временних літ у неповному вигляді: «Із запису опущено вказівку на виселення дулібів, що сталося унаслідок аварських насильств; тим часом, літописець знав про їх виселення, бо в іншому місці ми читаємо в нього: «дулѣби живяху по Бугу, гдѣ ныне вельняне»². Напевне, вів далі вчений, виходячи з даних історичної топоніміки, «дуліби пішли на північ, в область Прип'яті, і далі в басейн Західної Двіни і річки Великої»³.

Лаконічність вказівки Повісті временних літ на місцезнаходження дулібів викликала палкі суперечки серед вчених. Знавець давньоруської історичної географії М.П.Барсов вважав, що дуліби посідали територію у горішніх течіях Західного і Південного Бугу сягаючи на північному сході Прип'яті, на заході – Вісли, на південному сході – Дністра. При цьому він виходив із топографічних

¹ История Венгрии. Отв. ред. В.П.Шушарин. Т. 1. М., 1971. С. 75–80; Див. також: *Эрдели И.* Исчезнувшие народы. Авары // *Природа*. 1980. № 11.

² Повесть временных лет. С. 10.

³ *Шахматов А.А.* Древнейшие судьбы русского племени. Пг., 1919. С. 25.

аргументів¹. Дещо інакше визначав первинну територію дулібів О.М.Андріашев, на думку якого вони розселилися на волинських відлогах Карпат. Дослідник припускає можливість міграції цього об'єднання на північ у перебігу зіткнення з іншими східнослов'янськими союзами племен².

Бужани. Встановлення місць життя дулібів ускладнюється ще й тим, що, згідно свідчення літописця, їх змінили на Бузі інші племена: «Бужане, занѣ седоша по Бугу, послеже же вельняне»³. Далі Нестор знову повертається до цього: «Дулѣби живяху по Бугу, гдѣ ныне вельняне»⁴. Тверський літопис уточнює першу цитату словом «прозвашася», звідки виходить: «Бужани названі так тому, що сиділи на Бузі, а потім їх стали називати волинянами»⁵. З цього начебто випливає, що бужани змінили дулібів на Бузі. В науці вже давно поширилась думка, ніби дуліби були найстарішим західноруським племенем на території пізнішої Волині⁶.

Проте іноземні, зокрема східні, джерела IX–X ст., дають підстави вважати, що в дійсності дуліби, бужани і волиняни жили в той самий час і приблизно на тій самій території. Арабський географ ал-Масуді в творі «Промивальні золота» (940-і роки) описує слов'янські племена, і серед них «валінана» і «дулаба», в яких неважко впізнати волинян і дулібів. Ал-Масуді запевняє, що в минулому племені «валінана» підкорялись інші слов'яни⁷. Його слова певною мірою підтверджує східний мандрівник X ст. Ібн-Якуб звісткою про плем'я «влінбаба»⁸. Б.Д.Греков розглядав волинсько-дулібський союз племен (який він датує VI–VII ст.) як одну з «політичних організацій у вигляді окремих, поки що неміцних держав, які, однак, допомогли дальшому формуванню феодального ладу»⁹. На цих словах видатного історика позначилася ідеологічна установка партії – оголошувати всі процеси і явища в східнослов'янському світі якомога древнішими, набагато старшими від аналогічних процесів і явищ у західнослов'янському світі.

¹ Барсов Н.П. Очерки русской исторической географии. Варшава, 1885. С. 102.

² Андріяшев А.М. Очерк истории Волынской земли до конца XIV ст. К., 1887. С. 27.

³ Повесть временных лет. С. 10.

⁴ Там же.

⁵ Лихачев Д.С. Комментарии // Повесть временных лет. С. 391.

⁶ Див., напр.: Шафарик П.И. Славянские древности. Т. II. Кн. 1. М., 1848. С. 192; Третьяков П.Н. Восточнославянские племена. М., 1953. С. 223.

⁷ Гаркави А.Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских. СПб., 1870. С. 135–136.

⁸ Куник А., Розен В. Известия Ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах., ч.1 // Записки Академии наук. Т. 32. Приложение. СПб., 1870. С. 46.

⁹ Греков Б.Д. Киевская Русь. М., 1953. С. 444.

Ще більш раннє джерело, записки так званого Баварського географа (створені між 866 і 890 рр.) містять відомості як про одночасно існуючі і про «busani» і про «velunzani», тобто і про бужан і волинян¹. Виходить, що всі три племінні об'єднання існувала синхронно, принаймні час створення записок Баварського географа. Певно, ці племінні союзи були різними за територією і кількістю населення. «Серед літописних «племен» були і невеликі союзи, ... були і величезні союзи, що виникли за кілька століть до літописця. До останніх можна віднести ... волинян»², а до перших, гадаю, бужан.

Історико-географічна невизначеність звісток Повісті временних літ про три згадані в ній східнослов'янські об'єднання спонукала А.М.Насонова до песимістичного висновку: розмістити у межах Побужжя дулібів, волинян і бужан навряд чи можливо³.

Слід відзначити, що свідчення археологічних джерел багато в чому узгоджуються з лінгвістичними даними, які використовував ще М.П.Барсов. Серед археологів утвердилася думка, що на півночі дулібська територія була обмежена Прип'яттю, на півдні – верхів'ями Дністра, на сході Горинню, на заході – Західним Бугом і Сяном⁴. Проте була й спроба значно розширити названі межі. Її автор В.В.Седов виходив із припущення, нібито дулібам належали поселення з керамікою корчакського або житомирського типу, що, як відомо, поширена не лише на Волині, а й на Наддніпрянщині. Свідчення ж літопису, що дуліби жили там, де потім мешкали волиняни, вчений тлумачить як неповні й відносні. «До літописного часу, – пише він, – пам'ять про дулібів збереглася лише в місцях розселення волинян, так само, як назва великого етнічного об'єднання східних слов'ян – кривичі – збереглася лише в Смоленській землі»⁵. На мій погляд, у разі її сприйняття земля дулібів простяглася б там, де, згідно з свідченнями багатьох джерел, жили інші племінні об'єднання, зокрема поляни.

¹ *Немецкие латиноязычные источники IX–XI вв. Тексты, перевод, комментарий. Изд. А.В.Назаренко. М., 1993. С. 7–15.*

² *Рыбаков Б.А. Древние русы // Советская археология. Т. XVII. 1953. С. 26.*

³ *Насонов А.Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. М., 1951. С. 131.*

⁴ *Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу. І в давньоруській ча С. К., 1976. С. 128.*

⁵ *Седов В.В. О юго-западной группе восточнославянских племен // Историко-археологический сборник. М., 1962. С. 202. Можливо, археологи був під впливом загального твердження Б.Д.Грекова про те, що дуліби посідали величезну територію (Греков Б.Д. Киевская Русь. С. 443).*

Думки низки вчених, які, буквально спираючись на свідчення Повісті временних літ, твердять, ніби дулібський союз племен розпався в VI–VII ст. і на його місці послідовно виникли об'єднання бужан і волинян,¹ суперечать свідченням самої ж Повісті про те, що 907 р. дуліби разом з іншими етнокультурними утвореннями східних слов'ян брали участь у поході Олега на Царгород². Більше того, В.Д.Королюк слушно, як мені здається, вважав, що дулібський союз племен існував ще й у 80-х роках X ст. і що саме проти нього був спрямований відомий похід Володимира Святославича на захід у 981 р.³

Значно менше відомо науці про сучасне дулібам племінне об'єднання бужан. Адже літописець згадує його всього один раз: з цього повідомлення можна зробити висновок, що «бужане...сѣдоша по Бугу»⁴. Можливо, бужани входили до складу іншого, великого союзу племен: дулібів або волинян. Пропонувалась й інша версія: дулібське племінне об'єднання частково залишило Побужжя, і на його території оселилися бужани. Ця версія ґрунтувалася на думці, що союзи племен та їх групи не були стабільними, всередині них ішов процес «бродіння», визрівання нових соціально-економічних і етнокультурних утворень та інтересів⁵.

Отже, літописець виводить назву бужан від р.Буг (певно, Західного), річки на якій вони розселялися. Але це пояснення відкидали такі авторитети історико-географічної науки, як М.П.Барсов, С.М.Середонін і М.М.Тихомиров⁶. Вони загалом вважали, що етнікон «бужани» утворився від головного центру їх племінного об'єднання – міста Бузька, розташованого при впадінні р.Полтви до Західного Бугу. Уперше Бузьк згадується в літописі дуже й дуже пізно, як для такого давнього міста, – аж під 1097 р.⁷ На жаль, Бузьке городище вивчене недостатньо для того, щоб відповісти на питання: коли було засноване це місто, вірніше, протомісто на його землі.

¹ Див., напр.: *Ауліх В.В.* Східнослов'янські племена на території західноукраїнських земель напередодні вникнення Київської держави// Торжество історичної справедливості. Л., 1968. С. 40.

² Олег узяв з собою « словене, и кривичи, и мерю, и деревляны,и радимичи, и поляны, и сѣверо, и вятичи, и хорваты, и дулѣбы, и тиверци...» – *Повесть временных лет.* С. 16.

³ *Королюк В.Д.* Западные славяне и Киевская Русь в X–XI вв. М., 1964. С. 97–98.

⁴ *Повесть временных лет.* С. 10.

⁵ *Насонов А.Н.* «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. С. 131.

⁶ *Тихомиров М.Н.* Древнерусские города. М., 1956. С. 322–323.

⁷ *Повесть временных лет.* С. 113.

Та якщо етнікон «бужани» і справді походить від міста Бузька, то давньоруський літописець, сам того не підозрюючи, зафіксував надзвичайно важливе явище: утворення племінного союзу навколо міського центру, тобто територіального об'єднання – землі. Людина свого часу, Нестор, певно, не міг бачити різниці між старим, племінним у своїй основі, союзом дулібів і дещо пізнішим за часом створення етнокультурним комплексом бужан, який був уже не лише племінним, а й значною мірою територіальним.

Активізація процесів соціально-економічного розвитку східнослов'янського суспільства у VIII–IX ст. сприяла посиленню ролі протоміст як осередків княжої влади і адміністративних осередків. У зв'язку з цим не можна обминути повідомлення Баварського географа про те, що у невеликому союзі бужан існувало 231 «місто»¹. Виходить, що на той час племінне об'єднання бужан набрало силу.

Та не слід буквально розуміти цю інформацію джерела. «Міста» бужан, так само, як волинян і дулібів (та й інших племінних утворень Східної Європи) в той час у дійсності являли собою укріплені центри окремих племен і навіть значних родів, примітивні фортечки, обнесені гостроколом². Годі й думати, наче вони представляли навіть примітивні міські осередки з торговельно-ремісничими та ін. функціями. Реліктами цих «міст» залишаються численні городища в колишніх землях бужан та інших племінних об'єднань на західноукраїнських землях³.

Піднесення роль зародків міст чи протоміст (у справжні міста незначна частина їх переростатиме з другої половини X ст.) як центрів суспільної концентрації сприяло поступовому розкладові суто племінних об'єднань і переходові до територіальних. Це явище й супроводжувалось виникненням назв союзів племен (згодом племінних князів) від основних протоміст (далі міст), навколо яких ті союзи згуртовувались, про що, зокрема, свідчать письмові джерела.

Розглядаючи матеріальну культуру бужан, волинян і дулібів, археологи не виділяють окремо їхні пам'ятки⁴. Тому сьогодні неможливо відповісти на питання, в якому саме районі Побужжя знаходився бузький племінний союз. Заслуговує на увагу давнє дотепне припущення С.М.Середоніна, що бужани, посівши район горішнього Західного Бугу, помалу почали сповзати цією річкою вниз до р.Гучви, в напрямі майбутніх міст Червена і Володимира.

Волиняни. Так само, як і бузький, волинський союз племен виник на території Побужжя і, очевидно, подібно до нього, дістав назву від його головного

¹ Немецкие латиноязычные источники. С. 14.

² Насонов А.Н. «Русская земля»... С. 131.

³ Населення Прикарпаття і Волині... С. 148.

⁴ Ауліх В.В. Назв. Праця.

центру – протоміста Волиня. Волиняни зникають із сторінок літопису раніше від дулібів – у його датованій частині вони, як і бужани, зовсім не згадуються. Можливо, волинське об'єднання племен розпалося і його поглинуло дулібське. На таку думку наводять слова Ібн-Якуба про те, що слов'янські «племена» (тобто, союзи племен) роз'єдналися, і в кожному править свій цар. Серед них назване і плем'я «влінбаба»– волиняни¹.

А, тим часом, волиняни являли собою величезний і могутній союз племен, і не лише в невизначено минулі часи, про які пишуть арабські автори, а ще й у другій половині IX ст. Баварський географ твердить, що волиняни мали 70 «міст»², до яких, ймовірно, належало й протомісто Волинь, розташоване при впадінні р.Гучви до Західного Бугу, В літописі воно згадується вперше під 1018 р.: польський князь Болеслав пішов на Ярослава Володимировича «и приде Вольню. И сташа оба поль рѣкы Буга»³. Однак, як не раз відзначалось у науковій літературі, то був час, коли це протомісто вже сходило з історичної сцени. Археологічні дослідження останніх років довели, що град Волинь був заснований у VII ст.⁴ То було укріплене поселення, і тільки.

Природно постає питання: коли у волинян, та й в інших східних слов'ян західного відгалуження, виникали протоміста як укріплені адміністративні й військові осередки? Поки що найстарішим вважається городище, виявлене біля с.Зимне, поблизу Володимира Волинського. Це залишок східнослов'янського протоміста, заснованого в VI ст.⁵ Слід сподіватися, що серед нанесених на археологічні карти численних східнослов'янських городищ при поглибленому їх вивченні виявляться й інші пам'ятки, близькі за часом до Зимнівської.

Так само, як у випадку бужан, визначити область мешкання волинян, хай і приблизно, дуже важко. Суто теоретично вчені дійшли висновку, що волиняни розселилися по обидва боки горішньої течії Західного Бугу та у верхів'ях Прип'яті.

Як відзначалося, поки що археологам не пощастило виділити серед південно-західної групи східних слов'ян комплекси матеріальної культури дулібів, бужан і волинян. На мій погляд, взагалі неможливо провести чітку межу між названими союзами племен. І тому, що речові релікти цих союзів, так само, як інших племінних об'єднань східних слов'ян, досить подібні між собою, і тому, що давні племена та їх об'єднання не мали строго окреслених територій і жили

¹ Куник .А., Розен В. Указ. соч. С. 46.

² Немецкие латиноязычные источники. С. 14.

³ Повесть временных лет. С. 63.

⁴ Mały słownik kultury dawnych słowian. Warszawa, 1972. S.413.

⁵ Ауліх В.В. Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI–VII ст. н. е. в Західній Волині. К., 1972. С. 28–29, 122–123 та ін..

черезсмужно¹. На землях, зайнятих в основному дулібами, могли жити окремі племена бужан і волинян, і навпаки. У процесі складання етнотериторіальних об'єднань – давньоруських земель – і без того приблизні племінні межі ламалися, а нові об'єднання ставали більш компактними.

Напевне, давньоруський літописець початку XII ст., котрий звик до існування територіальних об'єднань, земель і князівств, навіть не уявляв собі інших. Тому він не зрозумів, як могли на тій самій землі жити одночасно дуліби, бужани і волиняни, тому й вишикував їх у хронологічній послідовності. Історична пам'ять занурилася у часі глибше, ніж Нестор зміг її досягнути.

Хорвати. Чи не найбільшою загадкою серед етнічних ребусів Повісті временних літ залишається східнослов'янський союз хорватів. Почну з того, що літописець зовсім не згадує хорватів у своїх перших переліках східнослов'янських племен, неначе забувши про них. Це дало підстави деяким ученим необґрунтовано розглядати пізніші згадки про них у вступі до Повісті як інтерполяції, що ґрунтуються на фактах сутички війська Володимира Святославича з хорватським племінним об'єднанням наприкінці X ст.

У Повісті временних літ взагалі не описано територію розселення хорватів: «И живяху в мирѣ поляне, и деревляне, и сѣверь, и радимичи, вятичи и хрватѣ»². А під 907 р. хорвати, поряд із дулібами та іншим племінним об'єднанням на південному заході Русі – тиверцями, названі серед союзних Олегові «племен» під час його походу на Візантію³. Нарешті, під 992 р. літописець утретє і востаннє згадує хорватів: «Иде Володимиръ на хорваты. Пришедшо бо ему с войны хорватскыя, и се печенѣзи придоша»⁴.

В.Д.Королюк вважав, що в 981 р. Володимир ходив на хорватів і дулібів⁵, та з ним не погодився В.Т.Пашуто⁶, проте обидва вони згодні в тому, що головним містом у землі хорватів був Перемишль. Невизначні згадки Константина Багрянородного (середина X ст.) про хорватів, що живуть поряд з турками, біля гір⁷, дають певні підстави визначати область мешкання хорватського об'єднання племен у Прикарпатті (у цьому творі Константина є ще й інші згадки про хорватів, але вони не дозволяють уточнити територію їхнього прожи-

¹ Третьяков П.Н. У истоков древнерусской народности. Л., 1970. С. 3.

² Повесть временных лет. С. 10.

³ Там же. С. 16.

⁴ Там же. С. 54.

⁵ Королюк В.Д. Западные славяне и Киевская Русь. С. 87.

⁶ Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. М., 1968. С. 33.

⁷ Константин Багрянородный. Об управлении империей. Под ред. Г.Г.Лтаврину, А.П.Новосельцева. М., 1989. С. 52/53.

вання). Не один вчений пробував конкретизувати звістки Повісті временних літ і Константина про хорватів, проте успіху ніхто не досяг.

На думку П.І.Шафарика, хорвати жили в Східній Галичині і Закарпатті¹. Заслугує на увагу спроба М.П.Барсова окреслити землю хорватів за допомогою топоніміки в Прикарпатті (з обох боків Карпат). На півночі, вважав він, землі хорватів доходили до Західного Бугу та Прип'яті². Дещо іншої думки дотримувався О.О.Шахматов, який «оселив» хорватів у Галичині, в басейні Дністра. Він думав, що в першій половині IX ст. хорвати утворювали «самостійну державу» (очевидно, союз племен чи племінне князіння), про що начебто повідомляє персидський географ першої чверті X ст. Ібн-Даст. У Шахматова були сумніви щодо того, чи взагалі згадані Нестором хорвати належали до східних слов'ян, і був схильний думати, що вони являли собою уламок великої хорватської держави, яка займала колись басейни Дністра й горішньої Вісли³.

Неясним залишається й саме походження етнікона «хорват». Стара наївна етимологія (від «хрбы», «хрипы», «горбы» – гори), яку пропонував Шафарик і підтримували Барсов та інші вчені XIX ст., не поділяється сучасними лінгвістами. Так само заперечують вони виведення цього слова від топоніма «Карпати» (як це робили Ф.Браун і О.Л.Погодін). М.Фасмер вважав, хоча й без особливої впевненості, що згаданий етнікон походить від давньоіранського «*ḫaurvata*» (сторож худоби)⁴.

Для конкретизації наукових уявлень про хорватів не раз зверталися до археології. В даному випадку свідчення цієї науки були б особливо цінними, якби не відзначена мною значна близькість матеріальної культури східнослов'янських племен напередодні виникнення перших протодержавних утворень, а це утруднює їх розмежування. Не слід забувати й про тенденцію окремих вчених підставляти «безпритульні» археологічні культури під відомі з джерел назви племен і племінних об'єднань. Півстоліття тому про це відверто написав Є.І.Тимофєєв: «У Горішньому Придністров'ї М.П.Барсов та багато інших дослідників розміщують хорватів. Якщо це так, то їм належали безкурганні могильники»⁵ (тут і далі курсив мій. – М.К.).

Але М.Ю.Смішко, навпаки, пов'язує хорватів із носіями культури *карпатських курганів* і, відповідно до ареалу цієї культури, відводить їм місце в Схід-

¹ Шафарик П.И. Славянские древности. Т. II, кн.1. М., 1848. С. 167.

² Барсов Н.П. Указ. соч. С. 95.

³ Шахматов А.А. Древнейшие судьбы русского племени. С. 33.

⁴ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т. IV. М., 1973. С.262.

⁵ Тимофеев Е.И. Расселение юго-западной группы восточных славян по материалам могильников X–XIII вв. // Советская археология. 1961. № 3. С. 69.

ному Прикарпатті¹. В узагальнюючій праці з археології регіону один з авторів обмежується загальним зауваженням, що «на обох схилах Східних Карпат більшість дослідників розміщує загадкове плем'я хорватів»², не окреслюючи точніше зони їхнього розселення. Нарешті, С.І.Пеняк написав, що одним з основних районів мешкання хорватів було Закарпаття³.

Сучасний стан дослідженості пам'яток матеріальної культури, бодай гіпотетично пов'язуваних із хорватами, не дозволяє археологам більш-менш упевнено визначати їх територію. Однак залишається фактом, що хорватське об'єднання племен існувало принаймні до кінця X ст., коли могло розпастися внаслідок удару, завданого йому військом Володимира Святославича. Перспективним уявляється даліше дослідження згодом хорватських протоміст, насамперед Перемишля, з метою встановлення часу їхньої появи. Адже досі в Перемишлі не знайдено слов'янських пам'яток, які б можливо датувати часом раніше другої половини X ст.

Можна з певною часткою впевненості говорити про те, що східні хорвати жили на частині території майбутньої Галицької землі й були східнослов'янським племінним об'єднанням. Адже Нестор згадує їх у колі східнослов'янських «племен». У досліджуваному регіоні мешкали ще два племінних утворення, про які вченим відомо дещо більше, ніж про хорватів, – тиверці й уличі.

Тиверці та уличі. В етногеографічному вступі до Повісті временних літ літописець змальовує їх у динаміці, відзначаючи їх міграції, хронологічні рамки яких, хоча й приблизно, можна встановити.

Повість временних літ у різних редакціях по-різному окреслює межі розселення цих об'єднань племен. У найбільш авторитетній північній версії (Лаврентіївському списку) читаємо: «А уличи и тиверци сѣдяху бо по Днѣстру, присѣдяху къ Дунаеви. Бѣ множество ихъ, сѣдяху бо по Днѣстру оли [до самого] моря, и суть гради их и до сего днѣ»⁴. У південній редакції (Іпатіївський список) землі уличів і тиверців визначені інакше: «А уличи, тиверци сѣдяху по Бугу и по Днѣпру, и присѣдяху къ Дунаеви, и бѣ множество ихъ, сѣдяху бо по Бугу и по Днепру, оли до моря...» і т. ін.⁵

О.О.Шахматов звернув увагу на те, що ці обидві версії зафіксували різні періоди в житті тиверців і уличів. Він реконструював це місце Повісті таким

¹ Смішко М.Ю. Ранньослов'янська культура Карпатського підгір'я // Наукові записки Інституту суспільних наук АН УРСР. Т. 1. К., 1953. С. 149–150.

² Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу і в давньоруський час. С. 130.

³ Е.А.Балагурі, С. І.Пеняк. Закарпаття – земля слов'янська. Ужгород, 1976. С. 138–142.

⁴ Повесть временных лет. С. 10.

⁵ Летопись по Ипатскому списку. С. 7.

чином: «А уличи и тиверьци сѣдяху по Дънестру и присѣдяху къ Дунаеви. И бѣ множество ихъ; сѣдяху бо прѣже по Бѣгу и по Дънѣпру оли до моря, и суть гради ихъ и до сѣго дне»¹. Ця реконструкція О.О.Шахматова дістає підтвердження й у джерелах.

Тиверці, крім того, ще тричі згадані вже в датованій частині літопису. Під 885 р. автор Повісті временних літ зазначає: «И бѣ обладая Олегъ поляны, и деревляны, и сѣверяны, и радимичи, а съ уличи и тѣверци имяше рать»². Це остання згадка про тиверців і уличів разом. Далі уличі зникають з Повісті (але не з літописів), а тиверці виступають поряд з іншими, зокрема західноруськими племенами. Під 907 р. Нестор оповідає про похід Олега на греків, і в довгому переліку воїнів із різних племінних об'єднань у війську київського князя згадані «и хорваты, и дулѣбы, и тиверци, яже суть толковины»³. Повість знає також, що тиверці брали участь і в поході Ігоря проти Візантії в 944 р.⁴ Після цього давньоруські літописи більше не згадують про них.

Починаючи з П.І.Шафарика, до тиверців прийнято відносити згадку Баварського географа про могутній народ «атторосы», що мав 148 міст⁵. Його свідчення певною мірою узгоджуються з наявністю великої кількості городищ VIII–X ст., зафіксованих археологами у Подністров'ї.

Етимологія етнікона «тиверці» досить ясна (від давньогрецької назви Дністра – Тірас). Натомість менш переконливою здається запропонована О.І.Соболевським етимологія – від гіпотетичної річки Тивр, найменування якої могло б походити від давньоіндійського «tīvrāṣ» – швидкий, різкий⁶.

Географічна розпливчастість свідчень письмових джерел про тиверців відкриває широкий простір для різного роду наукових гіпотез щодо місць їх розселення. М.П.Барсов писав, наприклад, що тиверці жили поблизу Києва, у Наддніпрянщині, досягаючи на сході середньої течії Південного Бугу, де розташоване містечко Тиврів, а на заході посідали середню течію Дністра, аж до області хорватів⁷. С.М.Середонін вважав уличів і тиверців «одним племенем» і думав, що тиверці, як частина великого племінного союзу уличів, розміщувалися між гирлами Дністра і Дунаю. З тиверцями він пов'язував бунтівливу вольницю XII ст. – берладників⁸. Та автори цих та низки інших гіпотез недостатньо

¹ Шахматов А.А. Повесть временных лет. Пг., 1916. С. 12.

² Повесть временных лет. С. 14.

³ Тобто, союзники. Повесть временных лет. С. 16.

⁴ Там же. С. 23.

⁵ Немецкие латиноязычные источники. С. 14.

⁶ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т. IV. С. 55.

⁷ Барсов Н.П. Указ. соч. С. 96.

⁸ Середонин С.М. Историческая география. С. 126–131.

враховують свідчення літописів, згідно яких тиверці разом із уличами переселились із межиріччя Південного Бугу і Дністра до межиріччя Дністра і Дунаю.

Дещо прояснюють ситуацію матеріали археологів. Польові дослідження надали можливість встановити, що після переселення з Наддніпрянщини тиверці займали велику територію в межиріччі Дністра і Прута, на землях сучасних Молдавії та Буковини.¹ Так, в 54 пунктах Північної Буковини виявлено поселення тиверців VIII–X ст. Поблизу с. Ломанчивці Сокирянського району Чернівецької обл. у 1968 р. було розкопано рештки дерев'яної фортеці VIII ст.², яка, можливо, і є залишком одного з тих 148 «міст» тиверців, за Баварським географом.

Ще складніше встановити межі області улличів. Згідно з Повістю временних літ вони разом із тиверцями жили в межиріччі Дністра і Дунаю. Як зазначалося, в 885 р. київський князь Олег воював із тиверцями і уличами, певно, у Наддніпрянщині, де обидва племінні об'єднання мешкали поряд або, принаймні, недалеко один від одного.

Крім того, про улличів існують надзвичайно важливі свідчення в новгородському джерелі, які не увійшли до Повісті й беруть початок від Найдавнішого літописного ізводу 1037 р.³ Під 854 р. у Новгородському першому літописі молодшого ізводу читаємо, що Аскольд і Дір «бѣста княжаша в Киевѣ, и владѣюща полями [полянами]; и бѣша ратнии съ древляны и съ улици»⁴. В літописному тексті улличі названі поряд із древлянами, значно північніше землі, на якій вміщує їх Повість временних літ. Під 922 р. новгородський літописець знову згадує улличів, і знову вкупі з древлянами, які в той час боролися проти київського князя Ігоря: «Игорь же сѣдѣше в Киевѣ, княжа, и воюя на Древляны и на Угличѣ. И бѣ у него воевода, именовъ Свѣнделдъ, и примучи Угличѣ, възложи на ня дань, и вдасть Свѣньделду. И не вдадѣшеться единъ град, именовъ Пересечень. И сѣде около его три лѣта, и едва взя. И бѣша сѣдѣше Угличѣ по Днѣпру внизи, и посемъ приидоша межѣ Бѣгъ и Днѣстръ, и сѣдоша тамо»⁵. Звідси можна зробити висновок, що після втрати Пересічина улличі відійшли на південь. Сталося це незабаром після 940 р., під яким у Найдавнішому літописі (і залежному від нього Новгородському першому молодшого ізводу) сказано: «В се лѣто яшася улличи по дань Игорю, и Пересѣчень взят бысть»⁶.

¹ Федоров Г.Б. Тиверцы // Вестник древней истории. 1952. № 2.

² Тимошук Б.О. Північна Буковина – земля слов'янська. Ужгород, 1969. С. 57, 59.

³ Насонов А.Н. История русского летописания. М., 1969. С. 44–45 та ін..

⁴ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. С. 106.

⁵ Там же. С. 109.

⁶ Там же. С. 110.

У процитованих відомостях з літописів все ж таки відсутня історико-географічна ясність. Дійсно, спочатку повідомляється, що уличі жили по сусідству з древлянами (854 р.), далі – з тиверцями (885 р.), після чого – знову з древлянами (922 р.), і аж по тому переселились до Пониззя (як свідчить Нестор, разом із тиверцями). Тому нам здається недосить умотивованою думка Б.О.Рибаківа про те, що «уличі зробилися сусідами тиверців не за власною волею, а внаслідок поразки, зазнаної в боротьбі з Києвом»¹. Йдеться про події 922 і 940 рр.

Взагалі непросто пояснити свідчення літопису про тиверців з погляду історичної географії. Гадаю, що і в цьому випадку, (так само, як і в проблемі дулібів, волинян і бужан) може бути таке пояснення: попервах уличі, тиверці й древляни жили на Наддніпрянщині, на величезній території і черезсмужно. Ймовірно, племінне княжіння тиверців протягом якогось часу підкорялось об'єднанню уличів чи входило навіть до нього. На цю думку наводить та обставина, що тиверці не згадані в оповіді Новгородського літопису про конфлікт Ігоря з древлянами і уличами в 922 р. Проте з Повісті временних літ нам відомо, що тиверці разом із уличами залишили Наддніпрянщину і подались до межиріччя Дністра і Дунаю. Напевне, об'єднання уличів розпалося внаслідок поразки, завданої йому Ігорем. У 944 р. тиверці входили до складу війська київського князя, що йшло походом на Візантію, проте уличів там не було.

Племінне об'єднання уличів було, мабуть, великим і могутнім. Адже воно могло протистояти самому київському государеві. Баварський географ налічує аж 318 «міст» уличів² – більше, ніж у будь-якого іншого з відомих йому східнослов'янських племінних утворень. Масуді так описує уличів: «Руси складаються з численних народів, що поділяються на розрізнені племена. Між ними є плем'я лудана, найчисленніше серед них»³. Деякі вчені схиляються до думки, що ці «лудана» і є уличі, а Б.О.Рибаків зіставляє відомості арабського географа про велику чисельність уличів із літописним: «бѣ множество ихъ».

У присвяченій уличам розвідці Б.О.Рибаківа зазначає, що близькі за часом до літописних уличів археологічні пам'ятки існують у Дніпровській луці; зокрема, 1930 р. під час будівництва Дніпрогесу поблизу с.Воскресенського виявлено комплекс військового спорядження, найвірогідніше – VIII ст. Там і розміщує вчений-археолог уличів, виводячи їхню назву від слова «лука» – вигин

¹ Рыбаков Б.А. Уличи // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР. Вып. XXXV. М., 1950. С. 3.

² Немецкие латиноязычные источники. С. 14.

³ Гаркави А.Я. Назв. Праця. С. 130.

річки, в нашому випадку Дніпра¹ (спочатку вони називались «улучи, що відбилося у Повісті временних літ»). Ця етимологія здається достовірнішою за поширену в старій історико-географічній літературі: «угличі» від «угла», вигину Чорноморського узбережжя між Дністром і Дунаєм або від річки Угли (Орелі), лівої притоки Дніпра. Хоча, на мій погляд, новгородським літописним «угличе» не варто нехтувати.

Б.О.Рибаків вважав, що ядро улицької території знаходилося не біля моря, а північніше, на Дніпрі. У зв'язку з цим він відхиляє давню думку М.І.Надеждина, що головне місто улличів Пересічин стояло поміж Дністром і Прутом, за 26 км від м.Оргеева, де й нині існує поселення Пересічино². Адже на місці сучасного Пересічина археологи Г.Б.Федоров і Р.Л.Розенфельд не виявили залишків давньоруського міста чи поселення. Тому Б.О.Рибаків розміщує літописний Пересічин між Трипіллям і Києвом, на березі Дніпра чи недалеко від нього³. Певною мірою гіпотезу Б.О.Рибаків підтверджує гідронім Улиця (права притока р.Знобівки у басейні Дніпра).

Разом із тим, поселення Пересічино між Дністром і Прутом навряд чи з'явилося випадково. На мій погляд, перед нами вияв історичної пам'яті давньоруського народу. Географічні назви того регіону свідчать про наявність в далекому минулому в ньому племен улличів, що відповідає літописним свідченням про їхнє переселення до межиріччя Дністра і Дунаю. Такими є поселення Залучі на Пруті, поблизу Хотина, Суличі недалеко від Ботушан; річок Улицька (права притока Ужа, басейн Дунаю) і Уличанка (ліва притока Клодниць, басейн Дністра⁴). На лівій притоці Дунаю Яломиці є села Презичені і Пресичина, що нагадують літописний Пересічин⁵. Напевне, улличі в місцях нового розселення називали свої поселення в пам'ять колишніх, насамперед Пересічина, – так само, як це робили в XI – XII ст. переселенці з Південної Русі в Північну. Назву для прикладу річку Трубіж і місто Переяслав у Володимиро-Суздальській землі.

Літописці згадують улличів здебільшого у зв'язку з їх сутичками з центральною владою. З Повісті временних літ відомо, що тиверці воювали з Олегом, а хорвати – з Володимиром. Давньоруські джерела донесли до нас лише окремі епізоди тієї боротьби, починаючи з середини IX ст., коли у Наддніпрянщині з'явилося перше протодержавне об'єднання навколо Києва, яке історики пов'язують з ім'ям Аскольда і Діра.

¹ Рыбаков Б.А. Уличи. С. 11, 14.

² Надеждин Н.И. О положении города Пересечна // Записки Одесского Общества истории и древностей. Т. 1. Одесса, 1838.

³ Рыбаков Б.А. Уличи. С. 6–7.

⁴ Українсько-російський словник географічних назв Української РСР. К., 1964. С. 176.

⁵ Барсов Н.П. Указ. соч. С. 99.

Великий знавець історичної географії А.М.Насонов писав, що Київська держава зростала навколо окремих центрів, які були колись звичайними племінними осередками. Так поступово складалася державна територія¹. З літописних сторінок послідовно, одна за одною, зникають назви племінних об'єднань, що, очевидно, відбиває історично об'єктивний процес їх відмирання, про що йшлося вище. Зовні цей процес позначився в тому, що спочатку племінні назви змінюються в джерелах назвами їх головних центрів. Спрямований проти дулібів і хорватів похід Володимира Святославича 981 р.² у літописі описаний так: «Иде Володимерь к Ляхомъ и зая грады их, Перемышль, Червень и ины грады»³. Тут Дулібська земля виступає під ім'ям її головного протоміста, Червена, а хорватська – Перемишля. Під 1018 р. літописець використовує термін «Червенські міста», що остаточно заступив назву племінного об'єднання. Того року Болеслав Хоробрий «города Червеньскыя зая собѣ», те ж саме бачимо під 1031 р. Під 1030 р. в літописі записано: «Ярославъ Белзы» взялъ»⁴.

Далі, в перебігу суспільно-політичного розвитку Давньої Русі, усталення її зовнішніх кордонів і рубежів земель, племінні найменування і назви земель за містами замінюються назвами окремих земель – територіальних об'єднань, князівств. У досліджуваному мною регіоні під 1077 р. південноруські літописи згадують Волинь⁵, а під 1152 р. Галичину («Галицькую землю»)⁶.

Таким був історико-географічний аспект соціально-територіального розвитку західного регіону Південної Русі. Такою уявляється історична пам'ять літописів XII–XIII ст.

¹ Насонов А.Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. С. 25.

² Королюк В.Д.. Указ. соч. С. 87.

³ Повесть временных лет. С. 38.

⁴ Там же. С. 63, 65.

⁵ Повесть временных лет. С. 85.

⁶ Летопись по Ипатскому списку. С. 322.

Розділ 3

«Иде Аскольдъ и Дирь на греки»

У 860 р. сталася подія, що заслужила надзвичайно високу оцінку давньоруських літописців: «Наченшю Михаилу царствовати, нача ся прозывати Руска земля. О семь бо увѣдахомъ, яко при семь цари приходиша Русь на Царьгородъ, яко же пишется в лѣтописаньи гречьстѣмь. Тѣм же отселе почнем и числа положимъ...»¹. На думку літописця, похід Аскольда на Царгород знаменував початок давньоруської історії, став ключовою подією в житті Русі. Сучасна наука поділяє цю думку київського книжника.

Хронологія Повісті временних літ, Новгородського першого літопису молодшого ізводу і похідних від них пізніших літописів аж до перших десятиліть XI ст., коли на Русі розпочалося літописання, потребує корегування. Складач Повісті й інші літописці XI–XII ст. відновлювали події X, IX й віддаленіших століть, вдаючись переважно до фольклорних джерел, в яких дати відсутні взагалі. Ось чому в літописі виявились невірними і рік першого відомого нам з вітчизняних джерел походу Русі на Царгород, і самий час вокняжіння в Києві Аскольда. Адже Повесть временних літ датує його утвердження в Києві 862 роком, тоді як з іноземних джерел точно відомо, що за два роки перед цим руська ескадра під проводом Аскольда здійснила відчайдушно сміливий похід на Константинополь.

Відсутність писемних і фактологічна й хронологічна невизначеність фольклорних джерел були причиною того, що Нестор й інші літописці описують похід Аскольда на греків лише другим після експедиції Кия. Насправді нашому першому історичному залишилися невідомими принаймні ще два інших великих походи русів на Візантію, про які ми дізнаємося тільки з візантійських джерел.

В.В.Мавродін справедливо зауважив, що «розвиток військових сил Русі на межі VIII і IX ст. не міг не вилитися в цілий шквал руських походів і завоювань»² – адже війна для народів, що переживали у своєму розвитку етап розкладу родоплемінного ладу (доба військової демократії), була головним засобом вирішення завдань внутрішньої та зовнішньої політики. В іншій своїй праці вчений яскраво описав ці походи: «Коли на початку VII ст. слов'яни на своїх моносилах-однодеревках починають борознити води Чорного, Мармурового,

¹ Повесть временных лет. СПб., 1999. С.12.

² Мавродин В.В. Древняя Русь. М., 1946. С. 158–159.

Егейського, Середземного і Адріатичного морів і силу їхніх ударів пізнали Епір, і Ахайя, Мала Азія і Апулія, Крит і Солунь, Кіклади й Ілірія, в їхніх воєвничих дружинах, поза сумнівом, були й анти»¹, предки східних слов'ян.

Одним із перших (можливо, навіть першим) виступів Русі на міжнародній сцені можна вважати напад руської раті на місто Сурож у Криму. Раніше думали, що це військо прийшло з Новгороду Великого. Однак у наші дні наука встановила, що Новгороду у ті часи просто не існувало. Вірніше буде припустити, що та рать мала південноруське походження. Пам'ятка візантійської літератури, «Житіє св. Стефана Сурозького»², так розповідає про цю подію, яка сталася в кінці VIII – на початку IX ст. Сильна руська рать напала на узбережжя Криму. Руси полонили візантійські володіння від Херсона до Керчі і «с мною силою»³ підійшли до сильно укріпленого міста Сурожа (сучасний Судак). Після десятиденних запеклих боїв князь Бравлін з військом, «силою изломив железная врата», вдерся до міста.

До цього місця переказу немає підстав сумніватися в достовірності повідомлених древнім агіографічним джерелом фактів. Але далі, як і годиться життю святого, починаються чудеса. Коли Бравлін наблизився до гробниці святого, що стояла в головному храмі міста, його вразила страшна хвороба: «обратися лице его назад». Вирішивши, що його спостигла кара Бога за блюзнірство, Бравлін наказав воїнам повернути сурожанам забране у них добро і звільнити полонених. Та й цього виявилось недостатнім для зцілення, і язичникові Бравліну довелось охреститися. Лише після цього його обличчя повернулось до нормального стану.

Крізь химерно-фантастичну оболонку легенди про чудеса біля гроба св. Стефана проглядають цілком реальні обриси русько-візантійської мирної угоди. На жаль, науці так і залишаться невідомими дійсні причини, з яких Бравлінові довелося залишити загарбаний Сурож і повернути здобич. Особливий інтерес викликає свідчення життя св. Стефана Сурозького про охрещення Бравліна, – мабуть, реальний факт, бо джерело пов'язало подію з реальною історичною особою, сурожським архієпископом Філаретом. І з того часу християнське віровчення починає поступово поширюватися в середовищі панівної верхівки Русі.

Через три – чотири десятиліття після нападу на Сурож руси вчиняють нове вторгнення до візантійських володінь. На столицю імперії Константинополь вони поки що не наслідуються нападати. В іншій пам'ятці візантійської агіо-

¹ Мавродин В.В. Образование Древнерусского государства. Л., 1945. С. 55.

² Житие (подробное) Стефана Сурожского // Васильевский В.Г. Труды. Т. 3. Пг., 1915. С. 95–96.

³ Ми скористалися грецькими житіями святих у давньоруських перекладах.

графії «Житії св.Георгія Амастридського» розповідається про те, як на місто Амастриду, розташоване на малоазійському узбережжі Чорного моря, поблизу Синопа, напала руська рать. Амастрида була центром візантійської області Пафлагонії. Напевне, ватажки русів не випадково обрали її об'єктом нападу. То було багате торговельне місто з гаванню, куди збирались купці мало не з усього світу.

Як писав один з істориків, у «Житії св. Георгія Амастридського» «за флером церковних сентенцій простежується жива історична тканина»¹. На думку публікатора руської версії цього житія В.Г.Васильєвського, воно написане візантійським агіографом Ігнатієм (помер після 845 р.) у час після 843 р. Його думку прийняв сучасний візантиніст І.Шевченко².

Серед традиційних для візантійських джерел такого роду сентенцій про дикість, грубість, звирячі нориви прибульців можна прочитати важливе свідчення того, що у Візантії про Русь знають, про неї говорять і її остерігаються. Руси здобули Амастриду, але потім їх ватажок уклав мирну угоду з городянами, повернув їм добро й вивів військо з міста³. Можна погодитися з думкою В.Г.Васильєвського, згідно якої вторгнення до Амастриди було неначе рекогносцировкою перед великим загальноруським походом на Константинополь.

Обидва рейди руських ратей на візантійські міста відбувались досить подібно. Та в першому випадку князь Бравлін напав на віддалені кримські володіння імперії, а в другому руси атакували область недалеко від її столиці. Нападами на Крим і малоазійське узбережжя Чорного моря не обмежувались руські рейди на візантійські володіння в IX ст. Як зазначає В.В.Мавродін, у «Житії преподобної Афанасії» відбилась звістка про вторгнення якогось руського загону на грецький острів Егіну близько 813 р.⁴

Можна уявити, як жителі Сурожа й Амастриди були приголомшені нападом небаченого ними раніше войовничого народу. Відгомін цього враження чується в обох житіях: руси виступають у них як хоробрі люди, сама їх поява викликає паніку в стані греків. Автори житій змушені визнати видатні бойові якості руських ратників.

І все ж таки пам'ятки офіційної історіографії – давньоруські літописи та візантійські хроніки й історичні твори – ні словом не згадують про напади русів на Сурож і Амастриду. Історики звичайно пояснюють це тим, що обидва похо-

¹ Сахаров А.Н. Дипломатия Древней Руси. М., 1980. С. 33.

² Ševčenko I. Hagiography of the Iconoclast Period // Iconoclasm. Ed. A.Bryer, J.Herrin. Birmingham, 1977.

³ Житие св. Георгия Амастридского // Васильевский В.Г. Труды. Т. 3. С. 64–69.

⁴ Мавродин В.В. Древняя Русь. С. 159–160.

ди були все ж таки локальними, руси не загрожували столиці й імперії. Тому вони залишилися поза увагою тих джерел. Обидві експедиції, при всій важливості їх для відтворення картини ранньої східнослов'янської історії, відбилися лише в поодиноких агіографічних пам'ятках, в яких історична правда химерно сплелася із вимислом.

Зовсім інша річ – похід руського флоту на Константинополь, описаний Нестором під 866 р.: «Иде Аскольдъ и Дирь на Греки, и прииде въ 14 лѣто Михаила цесаря. Цесарю же отшедшу на огаряны, и дошедшу ему Черные рѣки, вѣсть епархъ посла к нему, яко Русь на Царьгородъ идетъ, и вратися царь»¹. Дослідники встановили, що літописна розповідь про напад раті Аскольда й Діра на Царгород побудована на дослівному перекладі уривку з візантійської хроніки Симеона Логофета, запозиченого не безпосередньо з її давньослов'янського перекладу, а з якогось зведення світової та руської історії, можливо, з «Хронографа по великому изложению». Але лише наш літопис пов'язує похід з київськими князями Аскольдом і Діром.²

Їх імена, на думку Д.С.Лихачова, взяті руським перекладачем або переписувачем Продовження візантійської Хроніки Георгія Амартола з якогось іншого джерела (напевне, народного переказу). У Продовженні Амартола відсутня навіть дата руського походу на греків³. Так що побудована переважно на літературній основі грецьких джерел оповідь Нестора все ж таки пов'язана з давньоруським фольклором.

Буквальне відтворення тексту грецького джерела в Повісті временних літ у сюжеті походу 866 р., здавалось, не залишає місця для фантазії народного оповідача. Тим не менше, використання історичної пам'яті дописемної доби у письмовому джерелі вимагало її переосмислення і перекодування в термінах нового світосприйняття і опису світу⁴.

Нестор продовжує розповідь про похід русів на Царгород таким чином: «Си [руси] же внутрь Суду⁵ вшедше, много убийство крестьяномъ створиша, и въ двою соть корабль Царьградъ оступиша»⁶. Повість временних літ розповідає, як імператор Михаїл з великими труднощами зумів пробратися в обложе-

¹ Повесть временных лет. С. 13.

² Кузенков П.В. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках // Древнейшие государства Восточной Европы. 2000 г. Проблемы источниковедения. М., 2003. С. 160.

³ Лихачев Д.С. Комментарии // Повесть временных лет. СПб., 1999. С. 406.

⁴ Мельникова Е.А. Предисловие // Древнейшие государства Восточной Европы. 2001. Историческая память и формы ее воплощения. М., 2003. С. 8.

⁵ Так у давньоруських джерелах називають бухту Золотий Ріг.

⁶ Повесть временных лет. С. 13.

ну з усіх боків русами столицю і намагався налагодити оборону. Далі у літописі Нестора іде текст, тотожний візантійській хроніці Продовження Георгія Амартола: «Цесарь же едва въ градъ вниде, и с патрехомъ съ Фотьемъ къ сушей церкви святѣй Богородицѣ Влахѣрнѣ всю ночь молитву створиша, та же божественую святы Богородица ризу с пѣсними изнесше в море skut [тканину] омочивше. Тишинѣ суци и морю укротившюся, абѣ буря вѣста с вѣтромъ, и волнамъ вельямъ вѣставшемъ засобѣ, безбожныхъ Руси корабли смяте, и к берегу приверже, и изби я, яко мало ихъ от таковыя бѣды избѣгнути и въ свояси возвратишася»¹. Насправді, як вчені дізналися з тогочасних візантійських та західноєвропейських джерел, рейд руської ескадри до бухти Золотий Ріг у 860 р. завершився щасливо для Аскольда.

Набагато більше від Повісті временних літ запозичив із народної творчості в описі експедиції Аскольда до Царгорода пізній літописний ізвод – Никонівський XVI ст. У ньому міститься кілька розповідей про руського князя, якого літописець називає «Осколд»². У недатованій частині цього літопису у розповіді про події, що відносяться до 858 – 865 рр., є невеликий розділ «О пришествии Руси на Царьградъ». Його зміст загалом відповідає текстові Нестора в Повісті временних літ.

У датованій же частині Никонівського ізводу під 866 р. повторюється оповідь Амартола з нещасливим для руських фіналом: загибеллю їх кораблів від бурі. А в статті наступного, 867 р., літописець відзначає: «Взвратишася Асколдъ и Диръ отъ Царяграда въ малѣ дружинѣ, и бысть въ Киевѣ плачь велий»³. Далі вміщено статтю, названу «О князи русемъ Осколдѣ», де описано ще один похід Аскольда і Діра на греків, але тоді руське військо зупинилось на півдорозі, і київський князь уклав мир із новим імператором Васи́лієм⁴: руси «начаша плѣновати страну Римлянскую, и хотяху поити и въ Константинградъ, но възбрани имъ вышний промысль, и тогда възвратишася тщи князи ихъ Асколдъ и Диръ»⁵. Імператор Васи́лій після успішних бойових дій проти арабів уклав мир з Руссю і запропонував їй охреститися. Руси пообіцяли так вчинити. Після того Русь вирішила охреститися, й архієрей благополучно

¹ Повесть временных лет. С. 13.

² Звістки Никонівського літопису про Аскольда і Діра докладно розібрані Б.О.Рибаким у книжці: Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. М., 1963. С. 165–173.

³ ПСРЛ. Т. 9. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью СПб., 186. (далі – Никоновская летопись). С. 9.

⁴ Змінив Михаїла у 866 р.

⁵ Никоновская летопись. С. 13.

охрестив Аскольда і його одноплемінників¹. Ця стаття багато в чому запозичена, мабуть, з якогось усного джерела.

Уважно проаналізувавши звістки руських літописів про походи Русі на Візантію й зіставивши їх із відомостями візантійських і західноєвропейських хронік, Б.О. Рибаків дійшов висновку, що руський флот під проводом Аскольда здійснив три воєнних експедиції на греків: успішну 860 р. (вона відбилася в Повісті временних літ, та Нестор надав їй нещасливий кінець), невдалу 866 р., коли буря розкидала руські ладді, і, нарешті, 874 р., коли справа не дійшла до облоги Константинополя і було укладено мирну русько-грецьку угоду². Вчений виходив великою мірою із свідчень пізнього (XVI ст.) Никонівського літопису. Один із тих Аскольдових походів описано в його недатованій частині Проте в сучасній історіографії розглядається лише похід 860 р. Про нього можна скласти найбільш докладну уяву, лише про нього згадують візантійські й західноєвропейські джерела.

Сміливому походу руського флоту на чолі з Аскольдом 860 р. поталанило в науковій літературі: історики обговорюють його майже триста років. Про нього в минулому писали М.В.Ломоносов і В.М.Татищев, І.М.Болтін і С.О.Геденов, Ф.І. Успенський і М.Д.Присьолков. Особливо значний внесок в дослідження цієї теми внесли вітчизняні вчені другої половини ХХ ст., що поставили у зв'язок з воєнною акцією Аскольда вихід Давньої Русі на міжнародну сцену. Солідаризуючись із Нестором, М.М.Тихомиров вивів від походу 860 р. справжнє «начало Руской земли» – бо відтоді історія Русі сплелася з історією Візантії й багатьох країн Європи. Значний внесок у дослідження походу 860 р. і пов'язаних із ним подій світової історії зробили В.Т.Пашуто і Б.О.Рибаків.

Інтерес до знаменної події руської історії, походу 860 р. з часом навіть зростав, оскільки не лише наші літописи, а й навіть візантійські джерела розходяться в оцінці наслідків першого нападу Аскольда проти Візантії. Як і слід було очікувати, першими на напад руської ескадри відгукнулися візантійські сучасники. Про вторгнення русів в бухту Константинополя з наступною висадкою воїнів на берег повідомляє в двох проповідях (гоміліях) 860 р. і «Окружному посланні», датованому кінцем 866 – першою половиною 867 р., глава грецької церкви патріарх Фотій³. Його свідчення, при всій їх тенденційності, заслуговують на довір'я, адже Фотій був безпосереднім і активним учасником

¹ Никоновская летопись. С. 13.

² Там же. С. 9, 13; див.:Рыбаков Б.А. Древняя Русь. С. 165–173.

³ Тексти обох гомілій і «Окружного послання»: Л[овягин] Е. Две беседы святейшего патриарха константинопольского Фотия по случаю нашествия россов на Константинополь // Христианское Чтение. 1882. № 9–10. С. 430–436.

подій 860 р. Узагальнена візантиністами інформація цих джерел виглядає таким чином¹.

На світанку 18 червня 860 р. до Константинополя несподівано наблизився ворожий флот чисельністю, за різними джерелами, від 200 до 360 кораблів. Нападники прийшли з півночі, здолавши чималу відстань. То був «скіфський» народ, що до того не мав слави і вважався «малозначним», проте досяг великих воєнних перемог над сусідами і насмілювався випробувати свою силу, напавши на саму столицю імперії. Озброєння і організація війська цих «варварів», на думку Фотія, були примітивними, їх головною силою були хоробрість і лють. Руські ладді безперешкодно підійшли до берега і висадили десант, що одразу почав облогу міста з усіх боків. У своїй першій гомілії Фотій яскраво і схвилювано описав грізного й доти небаченого ворога: «Горе мені, що бачу народ жорстокий і дикий, що безкарно обступив місто і грабує передмістя, все губить, все нищить: поля, житла, стада, худобу, жінок, дітей, старців і юнаків, – все віддає мечеві, не слухаючи ніяких зойків нікого не милуючи»². Якщо залишити без уваги звичні для візантійської ораторської прози словесні кліше щодо жорстокості й немилосердя будь-якого ворога, то варто визнати, що перед нами яскраве і емоційне враження від війська Аскольда людини, що багато бачила на своєму віку.

Свідчення патріарха підтверджуються також візантійськими хроніками Х ст., зокрема Продовжувача Феофана. Венеціанський хроніст Іоанн Диякон (початок XI ст.) твердить, ніби руси³ мали 360 суден і пішли додому «з тріумфом». Про цей набіг Русі на Константинополь згадує в листі до візантійського імператора папа Ніколай I, якому був відомий і наступний похід русів на Кавказ⁴. За свідченням «Історії Табаристану», в правління еміра Хасана (864–884 рр.) руси напали на Абесгун у південній частині Каспія, але зазнали невдачі⁵. Нікіта Пафлагонський, молодший сучасник набігу Аскольда, так описує напад руських воїнів на Візантію: «В цей час кровопивчий народ скіфів⁶ прибув Чорним морем до Босфору і, розграбувавши всі села й монастирі, спустошив й острови, що близько лежали до Константинополя, розікрав всі сосуди і майно, і піддавав смерті взятих до полону людей. З варварською жадібністю

¹ Кузенков П.В. Указ. соч. С. 8–9.

² Кузенков П.В. Указ. соч. С. 35 (текст гомілії в перекладі на російську мову).

³ Він іменує їх норманами.

⁴ Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. М., 1968. С. 59.

⁵ Левченко М.В. Очерки по истории русско-византийских отношений. М., 1956. С. 75.

⁶ Скіфами або тавроскіфами греки називали русів.

і люття кинувшись на патріарші монастирі, вони захопили все їх добро, двадцять двох вірних служителів їх вони порубали мечами»¹.

Новгородський перший літопис молодшого ізводу відбив похід Аскольда на Константинополь у недатованій частині, одразу після розповіді про будівництво майбутнього стольного града Русі Києм, Щеком і Хоривом: «В си же времена бысть въ Гръческой земли цесарь, именемъ Михаилъ, и мать его Ирина... При семъ приишоша Русь на Царьград в кораблех, бещислено корабль, а въ дву сту вшедше въ Суд, много зла створиша Грекомъ и убийство велико крестияномъ»; після цього коротко викладено версію завершення походу, знайому нам із «Повісті временних літ»: патріарх з імператором молились всю ніч, потім вмочили ризу святої Богородиці в море, після чого знялась буря, потопила частину руських кораблів, інші викинула на берег. Довелося Русі ні з чим повертатись додому².

Насправді матір і співправительку Михайла звали Феодорою. Ирина ж була імператрицею Візантії в кінці VIII – на початку IX ст. Як вважав О.О.Шахматов, новгородський книжник не знав, коли саме стався похід Аскольда і Діра на Царгород, про який довідався, мабуть, з візантійської хроніки. Тому розглядати наведений запис Новгородського першого літопису молодшого ізводу як підтвердження походу 860 р. навряд чи можливо. Разом із тим, і «Повість», і Новгородський ізвод відносять цей похід до Наддніпрянщини, а не до іншої земля східних слов'ян³.

Так само, як і «Повість», Никонівський літопис повідомляє про похід Аскольда під 866 р., але сама його розповідь близька до аналогічного повідомлення Новгородського першого літопису молодшого ізводу⁴. Що ж стосується свідчень никонівського літописця про три походи Аскольда на Царгород (які прийняв Б.О.Рибаков), то можна пояснити їх поєднанням різних фольклорних розповідей про подію у різних варіантах, які літописець вважав окремими свідченнями.

Історики в один голос відзначали, що напад русів на Константинополь прийшовся на час великих труднощів у суспільному та політичному житті Візантійської імперії. Араби тиснули на неї і з Заходу і зі Сходу. Напередодні навали флоту Аскольда імператор повів 40-тисячне військо вглиб Малої Азії назустріч арабам. Одночасно він послав майже увесь свій флот до острова Крит

¹ *Nicetae Paphlagonis. Vita sancti Ignatii archiepiscopi Constant.* // *Patrologiae Graecae*. Ed. J.P.Migne. Paris. T. 105. Coll. 516–517.

² Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. М.:Л., 1950. С. 105.

³ Шахматов А.А. Древнейшие судьбы русского племени. Пг., 1919.

⁴ Никоновская летопись. С. 9.

для боротьби з піратами, що стали тоді господарями Середземного моря і грабували візантійські торговельні кораблі. Місто залишилось майже беззахисним, і в разі ворожого нападу городяни могли сподіватись не стільки на нечисленну залозу, скільки на могутність оборонних стін Константинополя, яких до того не зміг здолати ніхто...

Вчені звернули увагу також на те, що велетенський залізний ланцюг на численних поплавках (звичайно він перегороджував шлях до Золотого роу) того червненого ранку 860 р., коли руські ладді наближались до Константинополя, не був напружений, і тому Аскольдові човни безборонно увійшли до бухти. Здається, це єдиний випадок в історії Візантії, коли з невідомої причини ланцюг не був піднятий при наближенні ворожих суден. Навіть коли 1453 р. турецький султан Мухаммад оточив коначий вже Константинополь, то й тоді греки встигли ланцюгом зачинити вхід до Золотого Роу... Тому є підстави вважати, що Аскольд мав якихось спільників (чи інформаторів) у візантійській столиці.

Названа тільки-но обставина, а також вибір Аскольдом надзвичайно сприятливого моменту для атаки на Царгород, дали привід ученим вважати, що київський князь перед походом зумів зібрати важливу політичну і воєнну інформацію. Никонівському літописові відомо, що Аскольд і Дір знали про відсутність імператора з військом у Царгороді. У тексті цього літопису, названому «О пришествии агарянь¹ на Царьградъ» сказано про наступ арабів на візантійську столицю. Тоді «слышавше же киевстии князи Аскольдъ и Диръ [про це], идоша на Царьградъ и много зла сътвориша»². З цього можна зробити висновок, що Аскольдові було відомо й те, що в Золотому Розі не було візантійських кораблів, озброєних страшним «грецьким вогнем» – трубами, з яких під тиском викидали на 40–50 м. підпалену суміш нафти, сірки і ще чогось. То була надзвичайно ефективна у морському бою зброя, від якої дуже потерпів флот наступника Олега на київському столі князя Ігоря у 941 р.

Д.І.Ловайський теж припускав, що руси знали про похід візантійського війська до Малої Азії. М.Д.Присьолоков писав про можливість союзу між русами і арабами, А.А.Васильєв гадав, що вторгнення до меж імперії було заплановано руськими заздалегідь, а це дозволяє думати про їхню обізнаність із становищем у місті. І.І.Свенціцький вважав, що похід 860 р. був узгоджений Аскольдом з Болгарським царством. Д.Д.Оболенський дійшов висновку, що Аскольд був добре знайомий з усім, що коїлося в грецькій столиці³. Та нас

¹ у даному контексті – арабів.

² Никоновская летопись. СПб., 1862. С. 8.

³ Огляд думок цих вчених див. у кн.: Сахаров А.Н. Указ. соч. С. 52–54.

цікавить інше: звідкіля київський князь довідався про вихід імператора з військом з столиці й відплиття грецького флоту до Середземного моря саме у червні 860 р.?!¹

Відомий візантиніст М.В.Левченко також дійшов висновку, що в Києві чудово знали про всі найбільш важливі події, що відбувалися тоді в Константинополі й Візантії. Такі відомості могли надходити від русів, що служили в імператорській гвардії, а також від купців, котрі постійно їздили великим шляхом «из Варяг во Греки», який з'єднував візантійську і руську столиці¹. Свідчення про службу русів у імператорській гвардії й війську з'являються в джерелах лише з часів княгині Ольги (правила в Києві в 944–964 рр.)², що, втім, не виключає такої можливості для більш ранніх часів. А от купці дійсно здавна бували частими гостями у Царгороді, про що згадано повідомляють і давньоруські й візантійські джерела. У грецькій столиці існував спеціальний квартал святого Мами, де був заїжджий двір для руських купців³.

З усього мовленого дехто зробив висновок, що дипломатична практика східних слов'ян вже з перших її кроків «цілком певно вказує на традицію [у них] політичної розвідки»⁴. Вважаю ці слова перебільшенням. Разом із тим, несподіваність нападу Русі на Константинополь 860 р. доводить, що і в цьому випадку зіграли свою роль вивідувачі, бо похід Аскольда слід вважати ретельно продуманою і добре до часу прихованою справою. Вигідний для себе мир із сплатою греками контрибуції, якого, ймовірно, досяг унаслідок того походу руський князь, свідчить про вдалість усієї військової акції Аскольда.

В той час імператор Михаїл із військом перебував у поході проти арабів, тому вороги, не зустрівши опору, обложили з усіх боків Константинополь, розграбували передмістя, захопили в полон і убили багатьох жителів. У листі папи Ніколая I Великого до візантійського імператора Михаїла III відзначено, що ворог розорив і розграбував навколишні області, серед них Принцеві острови в Мармуровому морі, що відстояли від Константинополя на 100 км⁵. Жителі міста із жахом і розпачем чекали штурму, який нападники відкладали, мабуть, вимагаючи викупу. Здається, однієї ночі була вчинена атака на столицю з боку моря, що посіяла паніку серед городян. Патріарх підбадьорював городян, закликаючи поклатися на покровительство Богородиці. Навколо стін Констан-

¹ Левченко М.В. Очерки по истории русско-византийских отношений. М., 1956. С. 68 и сл.

² Див.: Котляр М.Ф. Русь язичницька. Київ, 1995. С. 134.

³ Левченко М.В. Указ. соч. С. 433.

⁴ Сахаров А.Н. Указ. соч. С. 54.

⁵ Кузенков П.В. Указ. соч. С. 8–9.

тинополя обнесли священну ризу Богородиці, незабаром після чого ворог зняв облогу й відступив від міста, зібравши багату здобич. Те сталося 25 червня.

Тим часом імператор, що одержав від єпарха, котрий охороняв столицю, повідомлення про напад русі, перервав свій похід і спішно повернувся до Константинополя. Він молився разом із патріархом у Влахернському храмі. Нестор повідомляє, що коли в море занурили святиню: покров (мафорій) Богородиці, яка зберігалася в тому храмі, піднялась буря, що згубила флот Русі, а самі нападники були розбиті¹. Однак візантійські очевидці подій 860 р. ані словом не згадують про бурю, – та й якої шкоди вона могла заподіяти нападникам на суходолі та їхнім легким кораблям, витягнутим, поза сумнівом, на берег! Немає підстав говорити й про поразку, начебто завдану русам греками, – для цього залога Константинополя була надто нечисленною, та й складалася з резервістів.

Уважно вивчивши свідoctва сучасників, історики прийшли до думки, що сторони зав'язали мирні перетрактації. Аскольд і його воеводи, мабуть, переконалися в неможливості здолати гігантські стіни міста², а імператор, ймовірно, почувався тоді безсилим відкинути вороже військо. Переговори привели до укладення мирної угоди. У своїй другій гомілії Фотій згадує, що руси заволоділи «незліченними багатствами». Напевне, Аскольд одержав великий викуп, завдяки чому зняв облогу Константинополя і залишив візантійську територію. Про ту угоду, текст якої залишився невідомим, глухо згадує кілька візантійських джерел, зокрема, Константин Багрянородний у життєписі свого діда імператора Василя I³.

Отже, текст чи хоч би загальний зміст першого міжнародного договору Русі з імперією залишився невідомим науці. Лише виходячи з тексту угоди іншого київського князя Олега з греками⁴, можна спробувати уявити Аскольдову. Ймовірно, Візантія зобов'язувалась сплачувати Русі щорічно певну суму грошей, а Русь – надавати за це військову допомогу імператорові. Русько-візантійська угода 860 р., мабуть, забезпечувала вигоди руським купцям на торгах Візантії, а грецьким – Русі. Можна допустити, що ця угода відновлювала порушену війною давню русько-візантійську торгівлю і регламентувала її. Можливо, низка пунктів угоди Аскольда була підтверджена через півстоліття в договорі Олега з греками 907 р.

¹ *Повесть временных лет*. С. 13.

² У ті часи руси не вміли штурмувати добре укріплені фортеці й міста. Облогові машини з'являться на Русі лише в кінці XII ст.

³ *Theophanus Continuatus*. Rec. I. Bekker. Bonnae, 1838. Lib. V. De Basilio Macedone. Cap. 97. p. 342. На думку багатьох вчених, ця п'ята книга в творі Феофана належить Константину Багрянородному.

⁴ *Повесть временных лет*. С. 17–20.

Повість временних літ промовчала щодо прийняття християнського віровчення панівною верхівкою Русі – Аскольдом і його дружинниками. Напевне, у 867 р. чи трохи пізніше охрестилась лише купка наближених до князя, привілейованих людей. Пізніші візантійські хроніки глухо повідомляють про надання Васи́лієм I русам щедрих подарунків золотом, сріблом і дорогими шовковими тканинами (паволоками). Звичайно Візантія платила своїм сусідам за обіцянки збереження миру і надання військової допомоги.

Згідно «Окружного послання» Фотія, незабаром після подій 860 р. «грізний і жорстокий» народ, що завдав християнам стільки нещастя, добровільно схилився до прийняття християнства. До Константинополя прибуло посольство Русі, що уклало з імператором угоду про мир і просило навернення в християнську віру. У відповідь Фотій послав на Русь єпископа, котрий близько 866/67 р. повідомив про успіх своєї проповіді. Після вбивства Михаїла III і скинення Фотія з патріаршого престолу новий імператор Васи́лій I (867–886) за допомогою багатих дарів добився від Русі підтвердження угоди, проте архієпископа, поставленого патріархом Ігнатієм, там зустріли з недовірою, тоді на прохання вождя Русі на зібранні старійшин і народу він явив чудо з книгою Євангелія, що залишилась неушкодженою у вогні. Лише по тому люди погодились прийняти християнське віровчення¹. Ось звідки запозичена розповідь Никонівського ізводу про випробування віри за допомогою Євангелія (певна річ, не з самого «Окружного послання», а з якогось проміжного джерела): «Сътвори же и мирное устройство [Васи́лій] съ прежереченными Руси, и преложи сихъ на христианство, и обещаващеся креститися, и просиша архиерея, и посла къ нимъ царь... Они же рѣша: «Хощемъ [креститися], да ввержеши святое евангелие во огнь, ... да аще не згорить, будемъ християне». Так і сталося. Після чого «сие же видѣвше Руси удивишася, чюдящеся силѣ Христовѣ. И вси крестишася»². Ця розповідь оброблена оповідачем у дусі фольклорного оповідання.

Блискучий тріумф війська Аскольда біля мурів Царгорода, як це не парадоксально звучить, заклав підвалини мирних міждержавних відносин Давньої Русі та Візантії. Спогад про відчайдушно сміливий напад Аскольдової раті на столицю імперії століттями зберігався в пам'яті руського народу, з перебігом часу обростаючи все новими, часто фантастичними подробицями. В одній з пізніх літописних версій історичного переказу про похід Русі на греків згадуються «Оскольд и Дир, воевавшие с греками и генуэзцами на суше, разорив-

¹ Кузенков П.В. Указ. соч. С. 9.

² Никоновская летопись. С. 13.

шие славные Синоп и Трапезонт,... Игорь, избивший коварно Оскольда и Дира и сам убитый древлянами»¹.

Відомо, що Аскольд і Дір не добували Синопа і Трапезунда, Генуя виступила на історичну арену лише в XI ст., а Ігор був немовлям у часи кончини названих київських князів. При всьому тому процитований історичний переказ в його пізній літературній обробці відобразив народні спогади про переможні походи руського війська на Візантію у часи сивої старовини.

Здається, настав час зупинитися на питанні: хто були Аскольд і Дір. Повість временних літ називає їх, оповідаючи про закликання варягів на Русь. У старшого із запрошених словенами і кривичами, чуддю і мерею трьох братів Рюрика, Трувора і Синеуса «бьяста... 2 мужа, не племени его, но боярина, и та испросистася ко Царюгороду с родомъ своимъ. И пойдоста по Днѣпру, и идуче мимо, и узрѣста на горѣ градок. И упрошаста и рѣста: «Чий се градокъ?» Они же рѣша: «Была суть 3 братья, Кий, Щекъ, Хоривъ, иже сдѣлаша градокъ съ, и изгибоша, а мы сѣдимъ, родъ ихъ, платяче дань хозаромъ». Аскольдъ же и Диръ остаа въ градъ семь, и многи варяги съвокуписта, и нача владѣти Польскою [Полянскою] землею»².

Згідно реконструкції О.О.Шахматова, складач Найдавнішого ізводу 1039 р. вважав Аскольда і Діра нащадками Кия, Щека і Хорива³. Зрозуміла річ, цей текст був теж побудований на історичному переказі, покликаному заповнити хронологічну прірву між цими історичними особами. Никонівський літопис, в основі якого був якийсь інший, відмінний від Повісті временних літ, древній ізвод (невідомий науці), нічого не знає про зв'язки Аскольда і Діра з Рюриком. Деякі пізніші літописи, втративши багато деталей і навіть хронологічну перспективу, за давньою традицією все ж таки бачать в Аскольді й Дірі князів із династії, заснованої Кием. Розповідаючи про смерть двох князів-братів, один з них підсумовує: «И в то время скончася наследие свойственных князей российских киевских в Осколде и Дире», а інший навіть називає їх «Киевыми племянниками»⁴.

Знаменитий польський історик XV ст. Іоанн Длугош, котрий широко використовував у своїй «Історії Польщі» давньоруські літописи, пише: «Після смерті Кия, Щека і Хорива їхні діти і нащадки по прямій лінії панували над Руссю протягом багатьох років. Нарешті спадок їх перейшов до двох рідних братів –

¹ Див.: *Котляр Н.Ф.* Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. К., 1986. С. 51.

² *Повесть временных лет.* С. 13.

³ *Шахматов А.А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб., 1908. С. 477.

⁴ *Гиляров Ф.* Предания русской начальной летописи. С. 136.

Аскольда і Діра»¹. Далі Длугош розповідає про смерть Аскольда і Діра від меча Ігоря, сина Рюрика.

Хоча в Повісті временних літ та інших літописах Аскольд і Дір завжди діють разом, більшість істориків не вважає їх співправителями (можливо, вони були братами, але з великою різницею у віці). Адже двоє чи троє братів належали до улюблених персонажів усної народної творчості. Деякі вчені (насамперед О.О.Шахматов) вважали, що у первинному варіанті народного переказу йшлося про одного князя, адже співправління двох князів, на його думку, було незвичайним для тогочасної Русі явищем. Насправді сумісне князювання двох чи трьох членів правлячого Рюрикового дому було звичайною і типовою річчю для Русі. Олег та Ігор, Ольга і Святослав, Ярослав і Мстислав Володимировичі, Володимир Мономах і Святополк Ізяславич, Рюрик Ростиславич і Святослав Всеволодич ... Цей перелік можна продовжити.

Все ж таки сама розповідь Нестора про вбивство Аскольда і Діра Олегом викликає серйозні сумніви в можливості їх спільного правління – загиблі начебто в одному місці, вони чомусь виявились похованими в різних пунктах Києва, на значній відстані один від одного: Аскольд на Угорській горі над Дніпром, а Дір – за церквою святої Ірини, поблизу Софійського собору². Літературознавці помітили, що сюжет об'єднання спільною кончиною людей, котрі померли в різний час, часто трапляється в пам'ятках давньоруської писемності. Так, у «Повести о разорении Рязани Батыем» описана загибель у битві з монгольськими загарбниками кількох князів, котрі померли природною смертю раніше або пізніше.

Дехто з істориків дійшов висновку, що похід русі на Константинополь був учинений самим лише Аскольдом, котрий княжив у Києві одноосібно до кінця 60-х або до початку 70-х років IX ст. У цьому випадку Дір був наступником Аскольда. У своїх «Промивальнях золота» (створених у 943–947 рр.) арабський письменник Масуді повідомляє: «Перший серед слов'янських царів є ад-Дір, він має велелюдні міста і багато населених земель. Мусульманські купці прибувають до столиці його держави з різного роду товарами»³.

Встановлено, що Масуді користувався в основному творами своїх попередників IX ст. Цікаво відзначити, що він не знав своїх київських сучасників Олега й Ігоря, зате написав про Діра і підвладні йому землі як про добре відомий факт. Це не дивно, бо в IX ст. арабські й узагалі мусульманські купці були

¹ Див.: Тихомиров М.Н. Русское летописание. М., 1979. С. 55.

² Повесть временных лет. С. 14.

³ Древняя Русь в свете зарубежных источников. Т. III. Восточные источники. Сост. Т.М.Калинина, И.Г.Коновалова, В.Я.Петрухин. М., 2009. С. 117.

частими гостями Східної Європи. На думку В.В.Мавродіна, Дір княжив у Києві в 70-х – 80-х роках IX ст.¹

Інші історики, виходячи з того, що літописи віддають перевагу Аскольду перед Діром, називаючи його завжди першим, думають, що саме Аскольду належала сумнівна честь зустрічі з Олегом і загибелі від його руки. Як би там не було, навряд чи Аскольд і Дір були співправителями – ним їх зробили народна традиція та історична пам'ять. Їхні імена поставив поруч народний переказ.

Деякі вчені припускають, що одним із джерел повідомлень Никонівського та кількох інших літописів про Аскольда і Діра була давньоруська дружинна поезія, яка оспівувала сміливі напади Русі на Царгород, битви з кочовиками та іншими ворогами. Ця поезія співіснувала з народними переказами і, можливо, жила в їх сюжетах та мальовничими подробицями. Не обійшлося без воїнського епосу і в літописних сюжетах, об'єднаних іменами новгородського воєначальника, а потім київського князя Олега.

¹ Мавродин В.В. Образование Древнерусского государства. Л., 1945. С. 218–219.

Розділ 4

«И прозваша Олга Вѣщій»

Розглядається цикл давньоруських фольклорних творів, об'єднаних ім'ям київського князя Олега (882–912). Вони загалом відносяться до часу об'єднання східнослов'янських земель навколо Києва, одного з найважливіших етапів творення Давньоруської держави, і тому самі по собі являють велику наукову вартість. Цікавим є і образ самого Олега, цього «велетня руських історичних сутінків», як назвав його знаменитий фольклорист М.К.Халанський¹. Поглинені, здавалось би, особою Олега народні перекази і легенди про нього, водночас, відбивають добу народження східнослов'янської держави, являючи собою головні (по суті, єдині) вітчизняні джерела, що характеризують події давньоруської історії IX – початку X ст.

У зображенні Повісті временних літ, Новгородського першого літопису молодшого ізводу і деяких інших, більш пізніх, літописів Олег виглядає по-статтю неоднозначною і суперечливою. Літописці то милуються князем, то засуджують його, то докладним чином описують воєнні походи й епізоди його життя, то раптом втрачають інтерес до свого героя, не зберігши навіть точної дати його кончини. Сталося так тому, що давньоруські книжники залежали від своїх джерел, – фольклорних творів, які відбивали в літописі не лише фактичний бік справи, а й ставлення народних оповідачів до героя розповіді.

Вже наука другої половини XIX ст. відзначила цю особливість характеристик Олега в найдавніших літописних ізводах. М.І.Костомаров, котрий присвятив працю літописному фольклорові, писав, що особа Олега є в Початковому літописі більше особою переказу, ніж історії. Наш сучасник Б.О.Рибаков, що вивчав фольклорні й писемні джерела про Олега, визнав: «В руському літописі Олег присутній не стільки в якості історичного діяча, скільки як літературний герой, образ якого штучно зліплений із пригадувань² і варязьких саг про нього»³. Дослідження джерелознавців наступних років загалом підтвердили цю думку. Хоча Олег при тому залишається історичною особою.

¹ Халанский М.К. К истории поэтических сказаний об Олеге Вещем // ЖМНП. 1902. Ч. 342. № 8; 1903. Ч. 350. № 11.

² Певно, йдеться про фольклорні перекази.

³ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. М., 1982. С. 311.

Здавна фольклористи відзначали, що відображені в літописах перекази і легенди про Олега зберігають типові риси усних народних творів: мальовничі подробиці, наприклад, та й самий ритм епічних казань. Іноді здається, що зі сторінок літопису промовляє воїнська пісня, яка склалася в колі найближчих удачливому князеві-завойовникові дружинників.

У науковій літературі висловлювалась думка, що історичні перекази про Аскольда і Діра вводять читача до кола казань про Олега Віщого. Це дійсно так. Розповідь про похід руського флоту з Аскольдом і Діром на чолі на греків уміщена Нестором під 866 р., а переказ про захоплення Києва Олегом – під 882 р., і між цими датами Повість временних літ не повідомляє нічого суттєвого: у тексті йде 12 «порожніх» статей (в яких проставлено лише роки, але немає тексту), а серед трьох інших лише одна, 879 р. містить відомості, які стосуються Олега: «Умершю Рюрикови предасть княженъ свое Олгови, от рода ему суца, въдавъ ему сынъ свой на руцѣ Игоря, бѣ бо дѣтескъ вельми»¹.

Тому немає нічого дивного в тому, що в пізніх літописах здобуття Києва Олегом ставиться в прямий зв'язок із невдачею походу Аскольда і Діра на греків. В одному з них читаємо: «И услышал Олег, что Оскольд и Дир ходили войной на Царьград и возвратились в Киев посрамленными и с малой дружиной, взял с собою Игоря Рюриковича и пошел к Киеву и убил Аскольда и Дира и погреб их на горе»². Перед нами типовий приклад суто літературної обробки фольклорного твору книжником пізнього середньовіччя з властивим йому прагненням з'єднувати сюжетні лінії відомих йому казань. Насправді немає прямого зв'язку, і не лише в часі, між невдалим походом Аскольда і Діра на Константинополь і вторгненням Олега до Києва.

Отже, під 882 р. Нестор вміщує в Повісті докладну розповідь про захоплення Києва Олегом: «Поиде Олегъ, поимъ воя многи, варяги, чудь, словѣни, мерю, весь, кривичи, и приде къ Смоленську съ кривичи, и прия градъ, и посади мужъ свои, оттуда поиде внизъ, и взя Любець, и посади мужъ свои. И прйдоста къ горамъ къ киевскимъ, и увѣда Олегъ, яко Оскольдъ и Диръ княжита...»³ Тоді Олег сховав частину воїнів у ладдях, іншу залишив позаду, і послав за Аскольдом і Діром, велівши їм сказати, що до них завітали купці, які йдуть до Греків від Олега та Ігоря. Олег назвав себе та Ігоря родичами Аскольда і Діра й запросив київських князів прийти до них на пустельний берег Дніпра.

Коли Аскольд і Дір з'явилися, сховані в ладдях воїни вискочили, і «рече Олегъ Асколду и Дирови: «Вы нѣста князя, ни рода княжа, но азъ есмь роду

¹ Повесть временных лет. СПб., 1999. С. 14.

² Гилъров Ф. Предания русской начальной летописи. М., 1878. С. 146.

³ Повесть временных лет. С. 14.

княжа», и вынесоша Игоря: «А се есть сынъ Рюриковъ». Аскольда і Діра вбили, по тому «сѣде Олегъ княжа в Киевѣ, и рече Олегъ: «Се буди мати градомъ русьскимъ»¹.

До наведеної розповіді Нестора ніяк не можна поставитись як до звичайного повідомлення писемного джерела або навіть як до свідчення очевидця. Історичний переказ складався за законами усної народної творчості, від нього не варто очікувати дзеркального відображення дійсності. Цього не враховувала наука минулого, що відшукала в процитованому тексті багато недоладностей. Дійсно, заради чого могутні київські князі, недавні переможці грецького імператора, йдуть, та ще й без почту і охорони, до безлюдного берега Дніпра на заклик невідомого їм прибульця? Їх мало насторожити вже те, що невідома людина нав'язується їм у рідню.

Олег у цьому повістуванні видає себе за представника Ігоря, слухняного виконавця його волі, але по тому одноосібно княжить у Києві принаймні 30 (а за відомостями Новгородського літопису, – навіть 40) років, а Ігор стає князем лише по його кончині. Навіть договір із греками 907 р. Олег укладає від свого імені, не згадуючи Ігоря, котрий досяг на той час віку приблизно тридцяти років, був уже зрілим чоловіком. М.І.Костомаров бачив у цих недоладностях свідчення відсутності історичної правди в переказі.

Разом із тим, народний історичний переказ про здобуття Києва Олегом, багатий на легендарні подробиці, вірно відбив саму суть справи. Вперше в історії Південна Русь була об'єднана з Північною, і ця подія стала важливою віхою на шляху створення Давньоруської держави. Б.Д.Греков так визначив те, що сталося: «Гранню, і дуже суттєвою в історії Русі, є об'єднання Новгороду і Києва, тобто Славії й Куявії², в одну велику державу»³.

Як зауважив Д.С.Лихачов, описаний в Повісті шлях Олега з Новгороду до Києва був природним і вторганим давніми торговельними поїздками північних русів до Константинополя. «Рух Олега з Новгороду на південь до Києва і далі до Царгорода – це єдиний рух»⁴. Візантійський автор X ст. Константин Багрянородний в трактаті «Про управління державою» описує шлях руських ладей з Півночі через Смоленськ, Любеч і Чернігів до «фортеці Киоава, яку називають Самватас»⁵, – саме цим шляхом і пішов Олег з бойовою дружиною.

¹ Повесть временных лет. С. 14.

² Як ці землі зветься в східних джерелах.

³ Греков Б.Д. Киевская Русь. М., 1953. С. 453.

⁴ Лихачев Д.С. Комментарии // Повесть временных лет. СПб., 1999. С. 408.

⁵ Константин Багрянородный. Об управлении империей. М., 1989. С. 44/45.

Та й останній похід Русі на Візантію за Ярослава Мудрого в 1044 р. під проводом його сина Володимира був організований з Новгородода.

Словами «Се буди мати градомъ русьскимъ» Олег офіційно визнав Київ столицею Давньоруської держави, що почала за його князювання складатись («мати міст» – переклад грецького слова «метрополіс»). Важко сказати, чи були насправді Олегом виголошені слова, що оголошували Київ стольним градом руської держави, чи вони належать легенді, створеній фольклорним оповідачем. Але народна історична пам'ять чутливо вловила суть справи. З того часу Київ дійсно зробився першим містом держави, що почала складатись.

Народна історична пам'ять довгий час берегла спогади про те, що з ім'ям Олега пов'язані важливі події історії Русі та її стольного града. Ці спогади примхливим чином викликали до життя цикл легенд про заснування Олегом ...Москви! В кількох пізніх (XVII–XVIII ст.) літописних ізводах розповідається: «При княженіи же своем Олг пришел на Москву реку, в нее текут Неглина и Яуза, и поставил тут град и нарек Москвой, и посадил тут князя, сродника своего, и иные многи грады поставил в странах российских», а в іншому навіть читаємо: «И посадил Олег тут [у Москві] князя Юрья Володимировича, сродника своего» – йдеться про дійсного засновника Москви, ростово-суздальського князя Юрія Долгорукого (помер 1157 р.)¹. Та один із більш обізнаних у давньоруській історії пізньосередньовічних книжників, котрий знав, мабуть, що Москва виникла в XII ст., умістив у своєму літописі компромісну розповідь: Олег таки заснував Москву, «но не славен был тогда град и не люден, того ради помалу и разорился» (ізвод новгородського походження)². Такі чудернацькі пагони пустив давньоруський історичний переказ про захоплення Києва Олегом в кінці IX ст.

Олег належить до числа найбільш загадкових постатей східнослов'янської історії. Ми не знаємо нічого ні про його соціальне походження – князь він чи знатний дружинник, – ні про його родинні стосунки з Рюриком і сином останнього Ігорем. Новгородський перший літопис молодшого ізводу (в якому відбився Початковий ізвод 1095 р., що передував Повісті временних літ) вважає, що Олег був не князем, а воєводою при сині Рюрика Ігорі, отже, не був у кривній спорідненості з ними. Нестор (або його джерело, невідоме науці) змушений був зробити Ігоря мало не немовлям, аби пояснити, чому це при прямому спадкоємцю Рюрика всім заправляє інша людина – Олег³.

¹ Гиляров Ф. Указ. соч. С. 140.

² Там же. С. 145.

³ Повесть временных лет. С. 14.

Так званий Іоакимівський літопис пізнього і дуже сумнівного походження (переконаний, що він вигаданий у першій половині XVIII ст. В.М.Татищевим) називає Олега варягом, «князем Урманским», тобто Норманським. Інше джерело Татищева, так званий Розкольничий літопис (швидше за все, також написаний цим істориком) іменує Олега «вум», дядьком Ігоря з материнського боку¹. Нарешті, один із літописців XVII ст. пов'язує появу Олега в Новгороді з легендою про закликання варягів, називаючи його небожем Рюрика². Перед нами різноманітні намагання пізніших руських книжників якимось чином пояснити відзначені мною вище невідповідності в розповіді про здобуття Києва Олегом і перипетії його князювання.

Сама етимологія імені першого реального руського князя не викликає у вчених сумнівів. Давньоруське Ольгь–Олеґь іде від древньоскандинавського антропоніма *Ǫelgi*. Це ім'я відповідає прикметникові *Ǫelgi*, що поширився у Скандинавії в християнську добу завдяки тому, що за ним закріпилось значення «святий». Дехто вважає, що й ім'я *Ǫelgi*–Олеґь теж мало значення «святий», а в язичницькі часи відбивало уявлення про сакральність верховної влади.

Скандинавське ім'я *Ǫelgi*, потрапивши до східнослов'янського мовного середовища, почало жити новим життям. Приблизно на кінець X ст. воно внаслідок фонетичної адаптації набуло форму «Ольгь–Олеґь». У давньоруському язичницькому середовищі це ім'я відповідало уявленням про магічні, чаклунські можливості князя, завдяки чому з'явилося визначення «вѣщій». Так скандинавське ім'я руського государя *Ǫelgi* могло набути подвійного відбиття: у вигляді особистого імені Ольгь–Олеґь і змістовного – у вигляді прізвища «Вѣщій»³.

Отже, Олег не належав до родини Рюрика, а узурпував владу за допомогою відданої йому дружини, перетворивши Ігоря на іграшку у власних руках. Він зовсім не був «княжого роду», чим хизувався перед Аскольдом і Діром. Навпаки, згідно Найдавнішого ізводу 1039 р. саме вони були нащадками Кия. У дійсності Аскольд і Дір були все ж таки варягами⁴, котрі прийшли на Русь разом із Рюриком, а потім вирішили пошукати кращої долі десь на Півдні, на шляху до Константинополя. Таким чином удачливий кондотьєр Олег, ватажок відважної дружини (яка, можна думати, мало відрізнялась від розбійницької ватаги), усунув київських князів Аскольда і Діра (швидше, когось одного з них) і заходив-

¹ Татищев В.Н. История Российская. Т. II. И., 1963. С. 208.

² Гиляров Ф. Указ. соч. С. 128.

³ Мельникова Е.А. Олгь /Ольгь /Олеґь /Helgi Вещий. К истории имени и прозвища первого русского князя // Ad fontem. У источника. Сборн. статей в честь С.М.Каштанова. М., 2005.

⁴ Ім'я Аскольд має безсумнівно скандинавське походження.

ся самовладно княжити в Києві. Це безсумнівний історичний факт. Але сам спосіб заволодіння Києвом набув у переказі (що потрапив до Повісті) легендарного забарвлення. Адже реальний у своїй фактичній основі родовий чи історичний переказ може містити легендарні, казкові мотиви.

Згідно Повісті временних літ, Олег захопив Київ, переодягнувши воїнів купцями і сховавши їх у ладдях. В одному пізньому літописі зустрічаємо дещо відмінне від того, що в Повісті, та ще й насичене новими подробицями оповідання, мета якого переконати читача в достовірності описаного. Олег прикидається хворим, лягає в ладдю і посилає до Аскольда і Діра зі словами, що він купець підугорський¹ і йде до Греків від Олега князя і княжича Ігоря, захворів і запрошує їх на розмову. Коли вони з'явилися, то їх убивають прямо в тій ладді. Епізод із переодяганням воїнів у цьому літописі відсутній².

Мотив захоплення міста схованими в засаді або переодягненими воїнами належить до поширених у світовому фольклорі. Він зустрічається в пам'ятках стародавньої й середньовічної єгипетської, грецької, римської, іранської, арабської, германської, італійської та інших західноєвропейських літератур, що ще на початку ХХ ст. було встановлено О.С.Орловим. Трапляється цей мотив і в пам'ятках пізнього російського середньовіччя.

Яскравий і емоційно насичений переказ про захоплення Олегом Києва переходить у Повісті временних літ у лаконічну розповідь про державну діяльність князя: «Се же Олегъ нача городы ставити и уставити дани словѣномъ, кривичемъ и мери...». Під наступним 883 р. Нестор веде далі: «Поча Олегъ воевати деревляны, и примучивъ а, имаше на нихъ дань по чернѣ кунѣ». Ще через рік «иде Олегъ на сѣверяне, и побѣди сѣверяны, и възложи на нь дань легъку, и не дасть имъ козаромъ дани платити, рекъ: «Азь имъ противень, а вамъ не к чему». Нарешті, під 885 р. Нестор продовжує опис підкорення центральною владою східнослов'янських племінних союзів і княжінь: «Посла [Олег] къ радимичемъ, рѣка: «Кому дань даете?» Они же рѣша: «Козаромъ». И рече имъ Олегъ: «Не дайте козаромъ, но мнѣ дайте». И вдаша Ольгови по щялягу, яко же и козаромъ даяху». Літописець підсумовує державотворчу діяльність Олега словами: «И бѣ обладая Олегъ поляны, и деревляны, и сѣверяны, и радимичи, а съ уличи и тѣверци имяше рать»³.

Уже давно історики звернули увагу на надзвичайну швидкість і занадто буквальну і стислу хронологію підкорення центральною владою в Києві сильних східнослов'янських племінних союзів і княжінь. Насправді цей процес мав

¹ Що живе недалеко від Угорщини.

² *Гиляров Ф.* Указ. соч. С. 139–140.

³ *Повесть временных лет.* С. 14.

розтягнутися на багато років і десятиліть. Мабуть, не маючи під рукою жодних інших джерел окрім родових та історичних переказів, літописці розподілили події за роками, керуючись приблизними міркуваннями. Сталося це найраніше в Початковому ізводі 1095 р. або, як вважає більшість літописознавців, у Повісті временних літ.

Можливо, не випадково літопис неначе забуває про Олега більше, ніж на двадцять років і повертається до нього лише під 907 роком. Думаю, що 886 – 906 рр. (переважна більшість яких в літописі лише позначена без будь-якого тексту) були часом тривалої й запеклої боротьби Олега і його соратників за інкорпорацію до складу держави племінних об'єднань. На те, що ця боротьба була тривалою й кровопролитною, вказує коротке зауваження Нестора: «А съ уличи и тѣверци имяше рать».

Як бачимо, Давня Русь кінця IX – початку X ст. залишалась недосить консолідованою, а спроби зміцнення її державної структури наштовхувались на ще дуже сильний спротив знаті великих племінних союзів і князів. Тим не менше, в той час було зроблено вирішальний крок на шляху згуртування східних слов'ян в єдиному державному організмі, а це, в свою чергу, створило необхідні умови для наступного розвитку спільності економіки, території, мови, культури, побуту давньоруської народності, що тоді інтенсивно формувалась. Ось які складні й тривалі процеси східнослов'янської історії криються за короткими рядками побудованої на народних переказах розповіді Нестора про підкорення Олегом східнослов'янських племен.

Згуртування більшості східнослов'янських племінних об'єднань навколо Києва зробило Давньоруську державу, яка народжувалась, могутньою в економічному й військовому сенсі, що надало їй можливості помірятися силами з світовою державою того часу – Візантійською імперією. Під 907 р. Нестор описує грандіозну за своїми масштабами і розмахом воєнну акцію Русі: «Иде Олегъ на Грекы, Игоря оставив Киевѣ, поя же множество варяг, и словенъ, и чюдъ, и словене, и кривичи, и мерю, и деревляны, и радимичи, и поляны, и сѣверо, и вятичи, и хорваты, и дулѣбы, и тиверци, яже суть толковины ... И съ сими со всѣми поиде Олегъ на конех и на кораблех, и бѣ числомъ кораблей 2000»¹.

Досі літописна оповідь не містить начебто нічого незвичайного, та це лише на перший погляд. Ще фольклористи XIX ст. відзначали у цій частині переказу риси не лише оповідання, а навіть пісенного складу. Нестор починає своє повісткування з переліку племен і народів, що йдуть у похід, а це якраз і характерно для пам'яток епічної поезії. Важливо підкреслити, що в тому переліку названі

¹ Повесть временных лет. С. 16.

й племінні об'єднання, які не підкорились на той час Києву: в'ятичі й хорвати – не виключено, що Олег уклав з ними союзну угоду, пообіцявши багату здобич у разі успіху.

З дальшої розповіді літописця відомо, що на кожному з двох тисяч кораблів Олега сиділо по сорок воїнів. Саме це число вищою мірою характерне для фольклорних творів, особливо поетичних. У билинах зустрічаються і сорок богатирів, і сорок калік, і сорок царів, і сорок тисяч ратної сили. В українських історичних піснях, багато в чому заснованих на давньоруській традиції, чисельність війська часто визначається сорока тисячами: «Йде на тебе сорок тисяч хорошої вроди», «зібрав війська сорок тисяч».

Тому є серйозні підстави думати, що розповідь Нестора про похід величезного війська під проводом Олега на греків запозичена з усного епічного джерела. Ним могла бути дружинна поезія (мабуть, в прозаїчному переказі). І в подальших літописних звістках про Олега проступає воїнський епос. На відміну від експедиції Аскольда, відбитої у візантійських і західноєвропейських джерелах, похід Олега залишився невідомим грецьким хроністам і письменникам – в усякому разі, вони про нього промовчали. Тому час від часу з'являються «сенсаційні» статті дилетантів, у яких доводиться, ніби ні походу 907 р., ні самого Олега не було, а Нестор (чи хтось із літописців-попередників) начебто «віддав» йому чи то воєнну акцію Аскольда, чи то похід на греків під проводом Володимира Святославича. Зрозуміла річ, що в будь-якому літописі текст міцно збитий і взаємно пов'язаний, подібні маніпуляції не могли навіть спасти на думку середньовічним літописцям.

При фольклорному походженні наведена мною частина статті 907 р. з Повісті временних літ заслуговує на довір'я. Похід руського війська на Константинополь став важливою подією в житті двох сусідніх держав, що мав справити серйозний вплив на країни південно-західного регіону, насамперед на Болгарію.

Вже самий перелік давньоруських племен, що взяли участь у поході 907 р., свідчить про те, що Олег ґрунтовно підготувався до війни. Крім того, київський уряд заручився підтримкою Болгарії, скориставшись антивізантійськими настроями царя Сімеона. Суходільне військо Олега (одна його частина рухалась, як сказано Нестором, «на конех») пройшло до рубежів Візантії землями Болгарії.

Ось чому кіннота Олега, не зустрічаючи особливого опору, наблизилась до могутніх мурів грецької столиці, а руський флот безборонно підійшов до Константинопольської бухти. Коли князь з кораблями «прийде къ Царюграду, и греци замкоша Суд, а град затвориша»¹. Це відповідало історичній дійсності.

¹ Повесть временных лет. С. 16.

«Суд» – затока Золотий Ріг, що відділяла від Константинополя його передмістя Галату. З давніх часів у випадку небезпеки затока зачинялась велетенським залізним ланцюгом. Читаємо про нього в знаменитому путівникові по Константинополю: «Ланцюг – частину його можна й тепер побачити у дворі церкви св.Ірини (теперішній артилерійський музей) – був протягнутий між Галатою і Стамбулом через Золотий Ріг. Обидва його кінці були прикріплені до двох башт, які стояли на берегах бухти, і тягар ланцюга, що заважав проходові суден, підтримувався бакенами»¹. Залишки башт збереглись до ХХ ст. і досліджені археологами.

Одна з перших згадок про той велетенський ланцюг у візантійському джерелі відноситься до 717 р. Про нього писали згодом грецькі історики Лев Диякон (Х ст.) і Георгій Кедрен (ХІ ст.)². Давньоісландська сага про зятя Ярослава Мудрого Харальда теж згадує ланцюг, що захищав Золотий Ріг від ворожого флоту³.

За прикладом візантійців водні шляхи почали перегороджувати інші народи. Застосування подібної споруди на скандинавській Півночі засвідчено древніми сагами (для часів ХІ–ХІІ ст.), і це легко зрозуміти: адже примхливі обриси Скандинавського півострова з безліччю островів, незліченними фіордами і гирлами великих і малих рік створювали зручні умови для цього.

Золоторізький ланцюг було майже неможливо подолати. Цю надзвичайно велику і міцну захисну споруду не змогли зруйнувати навіть турецькі інженери під час облоги Константинополя величезним військом султана в 1453 р. Лише одного разу, 1204 року, як повідомляє новгородський літописець, під час штурму Царгорода хрестоносці «пришедьше въ Судъ, замкы железныя разбиша, и приступивъше къ граду»⁴. Пізній (ХVІ ст.) Львівський літопис пояснює, що ці замки – не що інше, як ланцюг. Не змогли подолати циклопічний ланцюг і корабельники Олега. Тоді князь вдався до хитрощів: «И повелѣ Олѣгъ воємъ своимъ колеса издѣлати и воставляти на колеса корабли. И бывшую покосну вѣтру, въспяша парусы с поля, и идяше къ граду. И видевшѣ греци и убояшася...»⁵.

Ланцюг, що перепинив шлях кораблям руського князя до бухти Золотий Ріг, існував, отже, в дійсності. А от із самими тими кораблями Олега, що начебто на колесах під вітрилами атакували константинопольські твердині, справа стоїть складніше. Взагалі то перевезення легких суден на котках практикувалось на Русі в середньовіччі. Таким чином долались вододіли між річками

¹ *Ессад Джелал*. Константинополь. М., 1919. С. 38.

² *Лященко А.И.* Былина о Соловье Будимировиче и сага о Гаральде // *Sertum bibliologicum* в честь А.И.Малеина. Пг., 1922. С. 126.

³ *Джаксон Т. Н.* Исландские королевские саги о Восточной Европе. М., 2000. С. 109.

⁴ Новгородская первая летопись... С. 46.

⁵ Повесть временных лет. С. 17.

і порожисті місця на самих річках. Константин Багрянородний розповідає, як під час проходження порогів русам доводилось полегшувати свої судна, а після того вони знову споряджають свої моноксили (однодревки) вітрилами, щоглами і реями¹.

На водних шляхах тих часів, навіть на головному міжнародному гостинці «из варяг во греки», існувала безліч «волоків», тобто ділянок, на яких кораблі доводилось тягти на котках чи колесах. Новгородський перший літопис молодшого ізводу (він ближче стоїть до Початкового ізводу, ніж Повість временних літ) спочатку прозаїчно зауважує, що Олег звелів витягти човни на берег – явно для того, щоб волоком перетягти їх на потрібне місце. Втім, далі новгородський книжник викладає легенду про ладді князя, що під вітрилами самі рухаються суходолом². Перетягування ладей волоком, хай навіть і на котках, було надзвичайно важкою справою, що вимагала напруження сил усіх, хто в них сидів, а то й допомоги биків або коней. Вітрила були не в змозі навіть зрушити кораблі з місця. І все ж таки – вітрила могли бути піднятими на ладдях Олега, що їх тягли суходолом!

В цю дію, як я вважаю, вкладали сакральний, магічний смисл. На таку думку наводять розповіді очевидців про те, як турецький флот обійшов суходолом протягнутий через Золотий Ріг ланцюг напередодні вирішального штурму Константинополя військом султана Мехмеда (Мухаммеда) у квітні 1453 р. Люди із жахом спостерігали за цим з височинних мурів візантійської столиці.

На підставі свідчень очевидців, грека Франдзіса і венеціанця Барбаро, англійський вчений-візантиніст С.Рансімен так відтворює операцію турецького командування по подоланню захисного ланцюга: «У неділю 22 квітня, з першими променями сонця, незвичайна процесія кораблів вирушила в путь. Перед цим у воду спустили візки, підвели їх під судна і в кожний впрягли упряжку биків. Крім того, при кожному візку була спеціальна команда для допомоги на підйомах і найбільш важких ділянках шляху. Гребці кораблів сиділи на своїх місцях, працюючи веслами в повітрі, а офіцери ходили палубою назад і вперед, відаючи команди. Вітрила були підняті, наче судна перебували в морі. Неначе на якомусь фантастичному святі, майоріли прапори, били барабани, звучали флейти і труби, коли кораблі один за одним повзли вгору»³.

Зрозуміло, що турецькі воєначальники наказали підняти вітрила і рухати веслами для здійснення психічного тиску на обложених. Разом із тим, описаним діям надавали, ймовірно, магічного значення. Напевне, командування ру-

¹ Константин Багрянородный. С. 48/49.

² Новгородская первая летопись... С. 108.

³ Рансимен С. Падение Константинополя в 1453 г. М., 1983. С. 100.

ського флоту в 907 р., напнувши вітрила, також розраховувало на психологічний ефект.

Як мовилось, ім'я Олега і його діяння відбиті лише в нашому літописі. На відміну від його попередника в справі нападу на Візантію Аскольда і наступника – Ігоря, цей князь не згадується ні у візантійських, ні в західноєвропейських джерелах. А, тим часом, з його ім'ям пов'язаний не лише сміливий рейд проти імперії, а й перший відомий науці мирний договір з Візантією, який ще й потрапив у переказі (згодом кінця XI – початку XII ст.) до Повісті временних літ.

Про цю угоду Нестор згадує одразу після розповіді про спробу отруєння руського князя: «И заповѣда Олегъ дань даяти на 2000 корабль...»¹. Далі у Повісті временних літ переказується текст попередньої русько-візантійської угоди, укладеної в Царгороді 907 р. Ця угода буде підтверджена в 911 р., знову таки в Константинополі, на що вказують початкові слова літописця в розповіді про неї: «Посла мужи свои Олегъ построити мира и положить ряд [договір] межю Русью и Грекы, и посла глаголя...»²

Після стислого викладу змісту русько-візантійського мирного договору 907 р. іде розповідь про те, як саме він укладався і затверджувався. Вимоги Олега викладені в літописі коротко і конкретно. Крім данини по 12 гривен «на ключ» (останніми роками дослідники вважають, що йшлося про кермо ладді, тобто гривни давали на човен, в якому сиділо сорок воїнів), обумовлюється сплата данини Візантією «на рускыя грады: первое на Киевъ, та же на Чернигов, на Переаславль, на Полтѣскъ [Полоцьк], на Ростов, на Любеч и на прочаа городы; по тем бо городомъ седяху велиции князи, под Олгом суще». В угоді 907 р. забезпечувались права руських купців і дипломатичних агентів у Візантії: утримання протягом шести місяців, безмитна їх торгівля, зобов'язання греків споряджати руські судна на зворотний шлях і постачати їх продовольством. Обумовлювалось, що руські люди мали жити на постійному дворі в кварталі св.Мами³.

На закінчення розповіді про події 907 р. Нестор описує затвердження угоди обома сторонами. Грецькі імператори Лев і Олександр цілували хрест, «а Олга водивше на роту [присягу] и мужи его по Рускому закону, кляшася оружьемъ своим, и Перуном, богомъ своим, и Волосомъ, скотьемъ богомъ, и утвердиша мирь... И приде Олегъ к Киеву, неся злато, и паволоки, и овощи, и вина, и вся-

¹ Повесть временных лет. С. 17.

² Там же.

³ Там же.

кое узорочье. И прозваша Олга – Вѣщий: бяху бо людие погани [язичники] и невѣгласи»¹.

У цих рядках продовжується тема надзвичайності Олега, його чаклунства, «віщості». І далі заснований на історичних переказах і легендах мотив виключності князя, його несхожості з іншими людьми буде продовжений у легенді про смерть Олега від свого коня.

При тому, що походів Олега на греків 907 р. присвячена воістину величезна наукова література, питання про його причини і характер залишаються дискусійними. Варто прийняти думку М.В.Левченка, що угода того року була лише попередньою, а остаточний текст було ухвалено в 911 р.² Виглядає вірогідною думка І.Свенцицького, за якою переукладення договорів відбувалось при кожній зміні імператора.

Дійсно, вписаний до Повісті временних літ переказ тексту русько-візантійської угоди 911 р. набагато повніший і детальніший від тексту договору 907 р. Вона регламентує відносини між Візантією і Руссю, забезпечує права руських людей на ринках імперії, передбачає вільне наймання руських воїнів у грецьке військо, забезпечує розв'язання суперечок торговельного характеру та ін. Угода 911 р. ґрунтується на нормах візантійського і руського права³. Природно, що язичники-руси присягались своїми богами, насамперед Перуном, якого частина вчених вважає киево-полянським богом, та Волосом, «скотьемъ богомъ». Важливо відзначити, що воїнство Олега принесло клятву на зброї. Цей звичай був поширений у тогочасних слов'ян, зокрема болгар в IX–X ст. За свідченням західноєвропейських джерел, болгар, коли збирались присягнути, клали перед собою меч і на ньому клялись.

Повість про переможний похід русів на греків Нестор завершує словами, в яких зовсім мало від історичної правди, зате багато від народних легенд (можливо, від пісень дружинників Олега): «И рече Олегъ: «И сшийте парусы паволочиты руси, а словеномъ кропийныя [шовкові]... И повѣси щит свой въ вратех, показуя побѣду, и поиде от Царяграда»⁴. Паралелі до розповіді літописця про прикріплення Олегом свого щита до брами Царгорода вчені скандинавісти знаходять в ісландській сазі про норвезького конунга X ст. Олава і в древній датській легенді про богатиря Гуно (відомий в пізньому записі XVII ст.). Але природніше, здається, бачити мотив вчинку Олега в східно-

¹ Повесть временных лет. С. 17.

² Левченко М.В. Очерки по истории русско-византийских отношений. С. 119.

³ Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. С. 61.

⁴ Повесть временных лет. С. 17.

слов'янських звичаях. Уявлення про щит як символ перемоги міцно увійшло до давньоруської мови. «Взяти на щит» означає заволодіти містом штурмом.

Отже, після вдалого походу на Царгород, згадує Нестор, «прозваша Ольга Вѣщій: бяху бо людие погани [язичники] и невѣгласи» мовляв, це прізвисько стало до князя завдяки язичництву і неосвіченості населення Русі. Літописець-християнин (а Нестор був ченцем Києво-Печерського монастиря, так само, як інші його колеги XI – початку XII ст.) зневажливо ставився до язичників, котрі бачили у вчинках Олега щось надзвичайне. Адже в давньоруській мові слово «вещий» було синонімом понять «волхв» і «кудесник», тобто чаклун, чародій. У народній уяві Олег володів якимись нелюдськими знаннями і надлюдською силою.

У пам'ятках народної творчості, що оспівують походи Русі на Візантію, Олег виступає як удачливий і хитромудрий воєвода. Та це не означає, що в народі до нього ставились взагалі доброзичливо. Все було набагато складніше. Безумовно, відчайдушно сміливий напад давньоруського воїнства під проводом Олега на Царгород не міг залишити байдужою частину народу. Природним чином завдяки воїнському, дружинному епосу князь зробився героєм низки народних переказів і легенд. Воїни-дружинники, мабуть, обожнювали його. При тому Олег як особистість не був улюбленцем народу – якраз навпаки. Це доводиться найзнаменитішою, мабуть, легендою з тих, що потрапили до Повісті временних літ, – про смерть, заподіяну Олегові його конем.

Після того, коли в 911 р. у Константинополі були урочисто підтверджені умови русько-візантійського договору, що більше, ніж на тридцять років установив дружні стосунки між двома країнами і закріпив привілеї руських купців і дипломатів у імперії, Повість временних літ неначе втрачає інтерес до діянь Олега і не повідомляє про його життя аж до часу смерті. У літописній статті, де Нестор підбив підсумки князювання Олега, він коротко відзначив, що «живяше Олегъ миръ имѣа ко всѣмъ странамъ, княжа в Киевѣ»¹. І це було все. Б.О.Рибаков написав з цього приводу: «Разючою була необізнаність руських людей про долю Олега відразу після походу, що збагатив його... «Великий князь руський», як було написано в договорі 911 р., [через рік по тому] зникає не лише із столиці Русі, а й взагалі з руського обр'ю»².

Істориків уже давно цікавить доля Олега після його походу на Константинополь. Існує глухе повідомлення Новгородського літопису про те, що незадовго до смерті «ходив він за море», але за яке? Природно вважати, що за Чорне, і що в цьому джерелі йдеться про новий похід князя на Візантію.

¹ Повесть временных лет. С. 20.

² Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. С. 311–312.

Дійсно, відоме свідoctво одного хозарського документа X ст., згідно якого Олег здійснив ще один похід на Константинополь, що завершився його поразкою. Греки взяли гору над його військом за допомогою «вогню», тобто вогнеметів. Напевне, з цим походом слід пов'язувати повідомлення новгородського літописця під 920 р.: «Посла князь Игорь на Грѣкы¹ вои Русь скиды [ладей] 10 тысящ. И приплыша ко Цесарюграду, и многа зла створиша Русь: Суд бо весь пожгоша огнемь...» Тодішній імператор Роман послав «патрикья Феодана съ вои на Русь, и огненымъ строемъ пожже корабля рускыя»².

Висловлювалась думка, ніби цей історичний переказ, що відбився в Новгородському літописі, приписав Ігорю невдачу Олега. Адже «вѣщий» князь до кінця життя був у народній уяві у всьому удачливим. Та може бути й інше припущення: новгородський книжник, котрий знав, що походить на греків, які він приписував Ігореві як верховному князю, в дійсності здійснив нелюбий йому Олег, і скористався випадком, аби принизити його.

Хозарський документ сповіщає, що, зазнавши поразки від греків, Олег посоромився повертатися додому й пішов морем до Персії, де й склав голову. На часи воєнно-дипломатичної активності Олега щодо Візантії приходить похід русів у Прикаспій проти арабів, описаний ал-Масуді. За свідченнями ібн-Ісфендіяра, він стався в 909/10 р. Звичайно історики пишуть про два походи русів у прикаспійські області: поряд із цим називають ще й похід 912/13 р. А.П.Новосельцев піддав сумніву останню дату і прийшов до висновку, що в дійсності відбувся лише один набіг русів на Каспій – в 909/910 р. «Виникає питання, – писав він, – про взаємозв'язок кавказької та візантійської політики Русі»³.

Похід русів на Каспій об'єктивно сприяв зближенню з Візантією, чи не головним ворогом якої був тоді Арабський халіфат. Цій акції передувала угода Русі з Хозарією, після чого руське військо на 500 човнах⁴ піднялось по Дону до волока, далі пройшло на Волгу, спустилось униз і пішло вздовж західного узбережжя Каспійського моря. Руси воювали проти намісника халіфа в північному Азербайджані, але зазнали поразки, мали великі втрати і повернули додому⁵.

¹ Вище йшлося про те, що новгородські літописці не визнають Олега князем і всі його походи приписують Ігорю, – князю, якому, згідно їх переконання, він служив як воєвода. Наука приймає дату смерті Олега як 912 р., та це не повинно нас у даному разі бентежити, бо хронологія правління цього князя в літописах дуже і дуже неточна, швидше від усього, вона є умовною.

² Новгородская первая летопись... С. 108.

³ Новосельцев А.П. Русь и государства Кавказа и Азии // Пацуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. С. 99 и сл.

⁴ А.П.Новосельцев вважав це число дуже перебільшеним.

⁵ Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда. М., 1963.

Згаданий хозарський документ X ст. згадує, що Олег-Хельгу перед походом до Азербайджану заволодів Тмутороканню, а от у Каспійському поході майже всі руси були перебиті¹. Можна припустити, що й Олег міг скласти в ньому свою голову. Такому припущенню суперечить хронологія останніх років життя князя: якщо на Каспій він ходив у 909/10 р., то не міг дожити до 912 р., яким датує його кончину Повість временних літ. Утім, чи не всі датування Повісті були і залишаються досить сумнівними.

Подібні міркування вільно плавають у річищі гіпотез, та ще й не дуже то підкріплених фактичним матеріалом. Все ж таки обережно припущу: Олег міг скласти голову в Прикаспії, і це загалом узгоджується з найдавнішим історичним переказом, що зберігся в Новгородському ізводі.

Новгородський перший літопис молодшого ізводу, в якому відбився Найдавніший київський літопис 1039 р., повідомляє, що після перемоги над греками князь не залишився в Києві, а «иде Олегъ к Новугороду, и оттуда в Ладогу. Друзии же сказуютъ, яко идущю ему за море, и уклону змиа в ногу, и с того умре. Есть могила его в Ладозѣ»². Перед нами історичний переказ, що лаконічно відбився в літописі, та ще й у двох варіантах. А це означає, що вже літописцеві часів Ярослава Мудрого не були відомі ні обставини смерті Олега, ні саме місце його кончини.

Та головною легендою про Віщого Олега, поза сумнівами, є та, що розповідає про смерть князя, заповідяну йому власним конем. Вона вписана до Повісті временних літ і вміщена одразу по викладі умов русько-візантійської угоди 911 р. «Коли мова заходить про русько-скандинавські зв'язки в області словесності, то перше, що називають дослідники, – це сюжет смерті героя «від коня»³:

«И приспѣ осень, и помяну Олегъ конь свой, иже бѣ поставиль кормити и не вседати на нь», бо задовго до того він спитав у волхвів і кудесників від чого помре. І сказав йому один кудесник: «Княже! Від твого улюбленого коня тоб померти!» Олегові ці слова запали в душу, і він вирішив ніколи більше не сідати на свого улюбленця. Князь наказав годувати коня і не приводити більше до нього. Спливло кілька років, Олег не бачив коня, потім пішов у похід на греків. А коли повернувся до Києва, минуло чотири роки, а на п'ятий рік згадав він свого коня і спитав: «Де мій кінь, якого я наказав годувати і берегти?» А старійшина конюхів йому відповів: «Помер». Олег гірко засміявся, і пострікнув

¹ Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. М., 1990. С. 7–8.

² Новгородская первая летопись ... С. 109.

³ Мельникова Е.А. Сюжет смерти героя «от коня» в древнерусской и древнескандинавской традициях // От Древней Руси к новой России. Юбилейн. сборн., посв. Я.Н.Щапову. М., 2005. С. 95.

кудесника: «Неправо глаголють вольсви, но все то лъжа есть: конь умерль есть, а я живъ». Мовивши ці слова, він забажав побачити кості свого коня. Подивився на них, засміявся і сказав, наступивши на череп: «От сего ли лба смърть было взяти мнѣ?» ...И выникнувши змиа изо лба, и уклону в ногу. И с того разболѣся и умре»¹.

Ця історія завершується традиційно як для історичного переказу: «И плакашася людие вси плачем великим, и несоша и погребоша его на горѣ, еже глаголеться Щековица; есть же могила его и до сего дни, словеть могила Ольгава. И бысть всѣхъ лѣтъ княжения его 33»². Тридцятка і трійка належать до улюблених чисел фольклору, тому було б наївним визначати дату смерті Олега, додавши 33 до 882 р.

Вивчення переказів і легенд в давньоруських літописах, зокрема в спеціальних працях про Олега³, виявило поширеність схожих сюжетів у різних європейських середньовічних літературах і фольклорі. Саме звернення до волхвів-жерців за різними пророцтвами було універсальною практикою в давніх суспільствах. Легенда про смерть Олега представлена великою кількістю варіантів у різних літописних ізводах, як XV–XVI, так і більш пізніх.

Дослідники легендарної історії про смерть Олега з Повісті временних літ давно звернули увагу на схожість її з ісландською сагою про Орвар-Одда. Героєві цієї знаменитої саги норвежцеві Одду віщунка напророчила загибель від укусу змії, що поселиться в черепі його бойового коня на ім'я Факсі. Одд власноручно убиває коня, щоб перешкодити здійсненню пророцтва. Минуло дуже багато років (сага відміряла своєму фантастичному героєві триста років життя), і Одд уже на схилі літ вирішив відвідати рідні місця, переконавши себе, що пророцтво про загибель на батьківщині не збудеться. Але герой спіткнувся на кінському черепі і з досади вдарив по ньому списом. То був череп Факсі, з нього виповзла змія і умертвила Одда⁴.

Сюжети обох легенд, руської та ісландської, розвивають тему невідворотності долі-фатуму. При всій поширеності схожих сюжетів в світовому фольклорі вчені встановили особливу близькість історій Олега і Орвара-Одда. Скандинавську легенду вони вважають первинною, такою, що вплинула на народження легенди про смерть Олега⁵.

¹ Повесть временных лет. С. 20.

² Там же.

³ Халанский М.К. Указ. Соч.; Лященко А.И. Летописные сказания о смерти Олега Вещего // ИОРЯС. Т. 29. 1925.

⁴ Orvar-Odds saga. Ed. R.C.Boer. Leiden, 1888. Див.: Мельникова Е.А. Сюжет смерти героя от коня. С. 95–96.

⁵ Рыдзевская Е.А. Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв. М., 1978. С. 185–193.

У легенді про смерть Олега, що потрапила до Повісті временних літ, князь із любов'ю ставиться до свого коня, тому відсутній мотив помсти з боку тварини. Розв'язка легенди не вмотивована. Проте в давнину існувала легенда з іншим ставленням Олега до свого коня. У Тверському і Воскресенському літописах XV–XVI ст. Олег наказує вбити коня, а в Архангельському ізводі він «повеле отроком своим, да изведоше его далече в поле, и отсекут главу его, а самого повергнут зверям лесным и птицам небесным»¹.

На думку О.О.Мельникової, складачі Воскресенського і Архангельського літописів користувались якимось ранніми джерелами, що не дійшли до нас. Вона вважає, що в давньоруській традиції існували обидва варіанти мотиву позбавлення від коня: відсилення його від себе і вбивство. Тоді як у давньоскандинавській традиції представлено лише другий варіант. Давньоруське казання про смерть Олега втратило всі магічно-культові мотиви позбавлення від коня, навіть у тих текстах, де його вбивають. Суто скандинавський міф виявився незрозумілим і чужим літописцеві².

Як мовилось, історія смерті Олега від коня була присутньою вже в Найдавнішому ізводі 1039 р. Але в первинному варіанті місце смерті Олега було віднесене кудись «за море». Перенесення його до Києва відбулося, мабуть, при складанні Повісті временних літ.³ Вивчення казань про кончину Олега, як давньоруського, так і скандинавського, приводить до висновку, що жодне з них не зберегло повністю первинних мотивів і властивого їм змісту. О.О.Мельникова вважає, що сюжет смерті героя від укусу змії, що виповзла з черепа його коня, був із самого початку зв'язаний з ім'ям князя Олега, скандинава за походженням, він «народився хоч і в скандинавському середовищі, але на руському ґрунті». Ця легенда відбивала культові традиції скандинавів, та склалась на Русі. В перебігу асиміляції варягів у руському середовищі специфічно скандинавські елементи легенди були втрачені й забуті. А от сам сюжет, приурочений до імені знаменитого успішним походом на Царгород князя й відомого із тексту угоди з Візантією, набув значного поширення й існував у кількох місцевих варіантах⁴.

Деякі фольклористи побачили в легенді про смерть Олега відбиття древнього міфу. Смісл його полягає в тому, що людині передрікають майбутнє, але вона не може скористатися з пророцтва, бо воно висловлене в неясній їй формі. Можна пригадати пророцтва грецьких оракулів, що мали загадковий і двозначний характер. Вчені вказують на прославлений у трагедії Софокла фіванський

¹ Гилларов Ф. Предания русской начальной летописи. М., 1878. С. 174, 179.

² Мельникова Е.А. Сюжет смерти героя «от коня». С. 95–108.

³ Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. С. 110–114.

⁴ Мельникова Е.А. Сюжет смерти героя «от коня». С. 108

міф про Едіпа: страшне передбачення при його народженні збувається, незважаючи на те, що було зроблене все, аби воно не виправдалось.

У легенді про смерть Олега, що дійшла до нас у Повісті временних літ, немає мотиву помсти князю з боку волхва, хоча її недружній характер щодо нього є безсумнівним (недарма в осмислення її одним літописцем XVII ст. введено епізод повішення волхів Олегом за неправдиве пророцтво!). Характерним виглядає таке висловлювання Б.О.Рібакова: «Задум і зображувальні засоби казання обрані з таким розрахунком, щоб показати смерть Олега як відплату Руської землі варягові-находнику, вина якого не могла бути спокутувана навіть щитом на вратах Царгорода»¹. Втім, у цих словах своєрідним чином далася взнаки нелюбов вченого до варягів, значення і роль яких у руській історії він звичайно применшував.

Після смерті Олега в Києві почав княжити Ігор, прозваний Старим. Перша половина X ст. була часами становлення Давньоруської держави. Князівська влада, суд і збирання данини продовжували поширюватись на землі все нових і нових союзів племен і князів. Та верхівка цих об'єднань вперто противилась центральній владі країни, прагнучи зберегти свої привілеї та багатства. З цим довелось зіткнутися Ігореві Старому.

¹ Рібаков Б.А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. М., 1963. С. 179.

Розділ 5

«И послуша ихъ Игорьъ»

Ігор, що заступив Олега на київському столі, близько 912 р., зображений в літописах, подібно до нього, переважно як легендарна особа. Проте, на відміну від Олега, давньоруські книжники описали Ігоря як цілком реальну історичну постать. Якщо образ Олега, не кажучи вже про Аскольда й Діра, образно висловлюючись, зітканий із розповідей народних переказів і легенд (що великою мірою відбилися у «Повісті временних літ»), то Ігор як реальний історичний персонаж зображений і в літописах, і у візантійських історичних творах. Існує й багата фольклорна традиція про нього. При всьому тому постать Ігоря багато в чому досі залишається загадковою для науки.

Знамениті давньоруські книжники XI ст. Іларіон та Іаков Мніх взагалі не бажали визнавати факту існування Олега – підкреслю, безсумнівного! – і розпочинали історію свого народу й держави з князювання Ігоря Старого. У «Слові про закон і благодать», створеному Іларіоном у 30-х чи на початку 40-х років XI ст, читаємо: «Похвалимъ же и мы, по силѣ нашеи...нашего оучителя и наставника, великааго кагана нашеа земли Володимера, вьнука стараго Игоря, сына же славнааго Святослава,,»¹ Отже, згідно авторитетної думки видатного філософа і оратора Давньої Русі не Рюрик, і не Олег були родоначальниками київської правлячої династії. Іларіон бачив його в Ігорі.

Так само не знає Рюрика і Олега інше київське джерело, створене, як і «Слово» Іларіона, раніше від Повісті временних літ», у другій половині XI ст. – «Пам'ять і похвала князеві Володимирі», що приписується більшістю вчених ченцеві Києво-Печерського монастиря Іакову, згаданому в літописі Нестора під 1074 р.² Він також вважає Ігоря засновником руського княжого роду³. А «Устав князя Володимира про десятини, суди і людей церковних», пам'ятка, що своїм корінням сягає часів цього государя, згадує великого князя Василя, нареченого Володимиром, сина Святослава, онука Ігоря й блаженної Ольги⁴.

¹ Молдован А.М. «Слово о законе и благодати» Илариона. Київ, 1984. С. 91 (текст пам'ятки).

² Повесть временных лет. С. 80.

³ Зимин А.А. Память и похвала Иакова Мниха и Житие князя Владимира по древнейшему списку // Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР. 1963. № 37. С. 66–75 (текст джерела).

⁴ Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. Изд. Я.Н.Щапов. М., 1976. С. 14.

Все це викликає серйозні сумніви в існуванні родинного зв'язку між Ігорем, Олегом і Рюриком.

Важливо відзначити, що Новгородський перший літопис молодшого ізводу, джерело надзвичайно авторитетне і в багатьох своїх читаннях ближче до істини від «Повісті временних літ», взагалі не вважає Олега князем. Він всього лише воєвода Ігоря, «мужь мудрь и храборь»¹. Похід на Київ з руської Півночі здійснюють разом Олег та Ігор, вони убивають Аскольда й Діра, після чого Ігор вокняжається в стольному граді: «И сѣде Игорьь, княжа, в Києвѣ», після чого вживає заходів до одержавлення країни – тих самих, які реалізував Олег згідно «Повісті временних літ»: «Сеи же Игорьь нача грады ставити, и дани устави словеномь и варягомь даяти, и кривичемь и мерямь дань даяти варягомь..»²

Всі державні заходи і воєнні звершення Олега Новгородський літопис приписує Ігореві. Наприклад, знаменитий похід на Царгород 907 р. в інтерпретації новгородського книжника здійснюється за наказом Ігоря, хоча літописець і датує ту виправу іншим, 922 роком³. Однак перед описом того походу, що співпадає з оповіддю «Повісті», новгородський літописець розповідає про невідомий його київському колезі напад русів на Царгород у 920 р.: «Посла князь Игорьь на Грѣкы вои Русь скидыи [ладей] 10 тысячъ»⁴. Далі розповідається, що руси припливли до Царгорода, нарobili багато лиха, спалили береги Золотого Рогу, після чого імператор Роман послав патриція Феофана проти Русі, й той спалив вогнем її кораблі⁵. Інші літописні ізводи цього походу не знають.

Варто прийняти до уваги думку О.О.Шахматова, що в Початковому ізводі 1095 р. «проглядає певна тенденція: історичний Ігор мав бути зв'язаний з Рюриком, котрого новгородський переказ назвав першим князем»⁶. Назвавши Ігоря «історичним», учений підкреслив, що особа князя належить уже не легенді, а історії. На відміну від Олега, котрий згадується лише в «Повісті» й одному неясному хозарському джерелі, про Ігоря конкретно розповідає видатний візантійський історик другої половини X ст. Лев Диякон в своїй «Історії». Про похід Ігоря на Константинополь згадують інші візантійські джерела (Симеон Логофет, «Житіє Василя Нового), а також західноєвропейська (Ліупранд) і східна (Масуді) пам'ятки X–XI ст.

¹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. С. 107.

² Там же.

³ Там же. С. 108.

⁴ Там же. С. 107.

⁵ Новгородская первая летопись. С. 107–108.

⁶ Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб., 1908. С. 108.

Однак не у всьому можна погодитися з видатним знавцем літописання Шахматовим. Намагання виставити Ігоря самостійним, не залежним від Олега князем, певно, спирається на усну традицію, що відбиває історичну пам'ять північноруських словен. Ця квазі-патріотична традиція простежується вже на перших сторінках Новгородського першого літопису молодшого ізводу. Приховано полемізуючи з київським літописцем, котрий називав Кия князем і відтворив його державну біографію (будівництво Києва, відвідання Царгорода й перемови з імператором), новгородський книжник писав: ««В нашей странѣ звань бысть градъ великимъ княземъ во имя Кья, его же нарицають тако перевозника бывша; инѣи же ловы дѣяше около города»¹.

Новгородська усна традиція зображення Ігоря князем, а Олега його воєводою, простежується в пізніх літописних ізводах XVII–XVIII ст. В одному з них читаємо: «По убиении Оскольда и Дира Игорь Руриковичъ сталъ единоначальникъ всей России, Южной и Сѣверной», в іншому – «Игорь Руриковичъ съ дядькою своимъ Олегомъ, овладѣвъ всею Россіею, пошли на Древлянь...»². Кількість подібних місць у пізніх літописах можна примножити.

Новгородську версію суспільного статусу Кия, що його принижує, гнівно заперечив Нестор: «Ини же, не свѣдуще, рекоша, яко Кий есть перевозникъ былъ, у Киева бо бяше перевозъ тогда с оной стороны Днѣпра, тѣмъ глаголаху: на перевозъ на Киевъ. Аще бо бы перевозникъ Кий, то не бы ходилъ Царюгороду; но се Кий княжаше в родѣ своем, приходившу ему ко царю, якоже сказають, яко велику честь прия от царя...»³.

Протистояння Києву і київському осередкові влади червоною стрічкою пронизує новгородське літописання з перших його сторінок. Задля цього підноситься міфічний новгородський старійшина (посадник) Гостомисл. Його ім'я коротко згадане в Новгородсько-Софійському ізводі початку XV ст. (Софійський перший і Новгородсько-Софійський літописи), а Новгородський перший літопис молодшого ізводу починає з нього перелік новгородських посадників: «пръвый Гостомысль»⁴. Він з'являється в джерелах XVI ст. як ініціатор закликання варягів на Русь. Воскресенський літопис за XVI ст. сповіщає, що за порадою Гостомисла закликали варягів із Пруссії⁵. У дійсності Гостомисл є цілком міфічною фігурою і, зрозуміла річ, не має стосунку до приходу трьох варязьких князів на Русь.

¹ Новгородская первая летопись. С. 103.

² *Гиляров Ф.* Предания Русской начальной летописи. М., 1878. С. 147.

³ Повесть временных лет. С. 9.

⁴ Новгородская первая летопись. С. 164.

⁵ ПСРЛ. Т. 7. Летопись по Воскресенскому списку. СПб., 1856. С. 231.

За традицією щоб там не було принизити Кия і піднести міфічного Гостомисла стоїть давня сепаратистська позиція новгородського боярства і віча, що прагнули звільнитися від обтяжливої для них опіки Києва, а то й взагалі вийти з-під його влади. Середньовічна історія Новгороду XI, XII, XIII та й пізніших століть підтверджує сказане.

Як мовилось в попередньому розділі, Олег, ймовірно від усього, не належав до варязької династії, чи то Рюрика, чи то Ігоря. Можливо, саме тому він пі пером новгородського літописця перетворився на воєводу Ігоря. Плутанина в літописах (князь чи воєвода Олег, його стосунки з Ігорем?) свідчать про те, що на час створення перших літописних ізводів відносини між Олегом та Ігорем не уявлялись книжниками з необхідною чіткістю. Істориками висувалась гіпотеза, що вони були співправителями, подібно до Аскольда й Діра. Сучасник подій арабський місіонер і мандрівник Ібн Фадлан, що побував у Волзькій Булгарії в 921–922 рр., сповістив, що Руссю управляли цар і халіф, перший править, другий командує військом і воює¹. Йї пізніша історія Русі знає чимало прикладів співправління: Ольга і Святослав (944–964), Ярослав і Мстислав Володимировичі (1026–1036), Володимир Мономах і Святополк Ізяславич (1094–1113). Цей список можна продовжити для часів удільної роздробленості.

Але ж Ігор міг бути й співправителем Олега, і його наступником. Адже його ім'я з'являється в літописі одночасно з іменем Олега, у статті 879 р., де йдеться про те, що Рюрик передав свого малолітнього сина Олегові: «Умершю Рюрикови предасть княженъ свое Олгови, от рода ему суца, вѣдавъ ему сынъ свой на руцѣ, Игоря, бѣ бо дѣтескъ вельми»². Отже, Рюрик передав свій стіл Олегу, своєму родичу, й доручив йому сина. Як слушно писав О.Ю.Карпов, «доведеться визнати, що в реальній руській історії кінця IX – першої третини X ст. присутність Ігоря не відчувається. Його ім'я відсутнє і при описі історичних подій часів Олега, і в тексті включених до «Повісті временних літ» русько-візантійських договорів 907 і 911 рр. По-справжньому дійовою особою руської історії Ігор робиться набагато пізніше – лише з початку 40-х років X ст.»³

Проте існувала річ, що об'єднувала Ігоря з Олегом (навіть якщо вони й не були ні співправителями, ні сучасниками), – це одруження Ігоря з Ольгою, представницею роду Олега Віщого. Можливо, саме завдяки цьому шлюбу були поєднаними дві первинно не пов'язані одна з однією династії, – умовно кажучи, київська і новгородська. До новгородської можна віднести Олега, а до київської – Ігоря. Виходить, що через одруження з Ольгою відбулося входження

¹ Древняя Русь в свете зарубежных источников. Т. III. Восточные источники. М., 2009. С. 77.

² Повесть временных лет. С. 14.

³ Карпов А.Ю. Княгиня Ольга. М., 2009. С. 33.

Ігоря до роду Олега й Рюрика. З іншого боку, можна припустити, що завдяки шлюбові Ігоря з Ольгою і сталася легалізація Олега як номінального государя Давньоруської держави¹. Висловлювалась думка, ніби Ігор взагалі не належав до норманської династії, що певною мірою підтверджується слов'янськими іменами членів його родини. Мати його могла бути слов'янкою, на що посередньо вказує ім'я його сина «Святослав». Із слов'янкою, очевидно, був одружений старший небіж Ігоря, теж Ігор, бо його діти названі слов'янськими іменами Володислав і Предслава. Інший небіж Ігоря мав слов'янське ім'я Улеб². Однак ця думка некоректна. Ігор, поза сумнівом, був скандинавом.

Шлюб Ігоря відбито в найдавніших і найавторитетніших літописних ізводах. «Повість временних літ» під неясним 902 р. сповістила: «Игореве же възрастьшо и хожашу по Олзѣ [Олегу] и слушаше его, и приведоша ему [Олег] жену от Пьскова, именовемь Олгу»³. Новгородський літопис уміщує свідчення про шлюб Ігоря під набагато пізнішим (і, мабуть, ближчим до істини) 920 р.: Ігор «приведе себѣ жену от Плескова [Пскова] именовемь Олгу, и бѣ мудра и смыслена, от нея же родися сынъ Святославъ»⁴. Літописець тлумачить шлюб як самостійну дію Ігоря, про Олега в наведеному тексті немає мови, хоча тоді він був ще живий: згідно хронології Новгородського першого літопису молодшого ізводу, він загинув у 922 р.⁵

Про Ольгу йтиметься в наступному розділі, тут же коротко зауважу, що, за усною новгородською традицією, вона в пізніших літописних ізводах зображується спадкоємицею самого Гостомисла: «Приведе ему Олег жену отъ Плескова дщерь Гостомыслову» або: «Приведе ему Олгѣ въ жену отъ Пскова именовемь Ольгу, дѣвицу, правнуку великаго новгородского князя Гостомысла»⁶ (рукописні літописні збірники XVII–XVIII ст.).

Навіть сама дата утвердження Ігоря на київському столі вказана в літописах по-різному. «Повість временних літ» повідомляє про це під 912 р.: «Поча княжити Игорьъ по Олзѣ...И деревляне затворишася от Игоря по Олговѣ смерти»⁷. «Затворишася» – зачинили брами своїх городків перед збирачами податків київського государя. Це означало, що вони вийшли з-під влади київського владного осередку. Один із пізніх літописів під 913 р. уточнює це коротке по-

¹ Карпов А. Княгиня Ольга С. .33.

² Повесть временных лет. С. 23. Див.: Мавродин В.В. Образование Древнерусского государства. Л., 1945. С. 242.

³ Повесть временных лет. С. 16.

⁴ Новгородская первая летопись. С. 107.

⁵ Там же. С. 109.

⁶ Гиляров Ф. Предания Русской начальной летописи. С. 150.

⁷ Повесть временных лет. С. 21.

відомлення: «Того жъ году древяне отложились отъ Игоря по смерти Олговѣ, не хотя дань, ни войска давати»¹. Новгородський перший літопис молодшого ізводу взагалі оминає момент вокняжіння Ігоря в Києві, проте описує його як самостійного князя під 922 р.

Неясно, з якого джерела пізній літописець запозичив дивне повідомлення, вміщене ним під 921 р.: «Игорь пристрой вои многы, и корабли безчислены»². Думаю, що це репліка звісток про походи Ігоря на Царгород 941 і 944 рр. у дусі так властивого руській писемності XVII–XVIII ст. раціоналізму, коли вимагалось пояснення того, що відбувалось у далекому минулому. Саме так, на мій погляд, народились додаткові відомості В.М.Татищева про ті чи інші події X–XIII ст.

Якщо вірити хронології Нестора, то більша частина 33-літнього князювання Ігоря нам невідома. Новгородський перший літопис молодшого ізводу (що відбив княжіння Ігоря повніше від «Повісті временних літ») розпочинає оповідь про нього під 922 р. словами: «Игорь же сѣдѣше в Киевѣ княжа, и воюя на древяны и на угличѣ. И бѣ у него воєвода, именовъ Свѣнделдъ, и примучи (Игор) углѣче, възложи на ня дань, и вдасть Свѣнделду. ...И дасть же дань деревъскую Свѣнделду, и имаша по чернѣ кунѣ от дыма. И рѣша дружина Игоревѣ: «Се даль еси единому мужевѣ много»³.

Звістка про облогу й здобуття Ігорем Пересечна – явно фольклорного походження, на що вказують хоч би магічна цифра («три лѣта») і все оформлення літописної розповіді про війну київського государя з уличами. Однак відбилася вона в обмеженому колі фольклорних джерел, що доводиться джерелознавчими пошуками Ф.Гілярова, котрому пощастило зібрати скромний врожай пізніх ремінісценцій події. Під 940 р. читаємо в пізньому джерелі: «Яшася улицы под данью Игорю. Въ семь лѣтѣ взятъ бысть Пересѣчень градъ.» і в спорідненому з ним літописі: «И не вдашеться единъ градъ, именовъ Пересѣчень, и сѣдѣ около его три лѣта, едва взя»⁴. Можна думати, що в пізніх ізводах відбилося те саме (або споріднене з ним) джерело, яким скористався новгородський літописець. Підкорення уличів було розпочате зовсім не Ігорем. Новгородське джерело повідомляє, що Аскольд і Дір також воювали з уличами⁵ (дата тієї війни: 854 р., певно, є умовною).

Все таки опір уличів був зламаний раттю Ігоря. Однак Руська держава залишалась мало об'єднаною, владу київського государя не бажали визнавати

¹ Гіляров Ф. Предания Русской начальной летописи. С. 187.

² Там же. С. 186.

³ Новгородская первая летопись. С. 109.

⁴ Гіляров Ф. Предания Русской начальной летописи. С. 188.

⁵ Повесть временных лет. С. 106.

й найближчі до Києва древляни. Смерть Олега, котрий «примучив» і обклав тяжкою даниною древлянське племінне об'єднання, збаламутила древлянську племінну верхівку. «Повість временних літ» під 913 р. лаконічно відбила те, що сталося по кончині Олега: «Поча княжити Игорь по Олзѣ...И древляне затворишася от Игоря по Олговѣ смерти»¹. «Затворишася» – означає, що древлянські старійшини зачинили брами своїх градів перед княжими збирачами полюддя й іншими представниками адміністрації Ігоря. Мабуть, цей виступ древлянського об'єднання племен проти центральної влади було стихійним і спонтанним, інакше навряд чи князеві пощастило б так легко його придушити. Наступного року, за свідомством Нестора, «Иде Игорь на древляны, и победив а, и возложи на ня дань болши Олговы»². Запам'ятаймо ці слова («дань болши Олговы»), бо в них, здається, схований ключ до справи трагічної кончини Ігоря.

Новгородський перший літопис молодшого ізводу конкретизує загальну згадку «Повісті» про накладення нової данини на древлян: «И дасть же [Ігор] дань деревьскую Свѣнделду, и имаша по чернѣ кунѣ³ от дыма. И рѣша дружина Игоревѣ: «Се даль еси единому мужевѣ [слишком] много»⁴. Літопис відобразив найдавнішу, саму елементарну форму землекористування на Русі – так зване кормління, коли сюзерен віддавав васалу за службу доходи з тієї чи іншої землі (або міста) без права власності на неї. Мабуть, частину данини «кормліщик» мав повернути князеві. Інакше не пояснити, чому це Ігор пішов далі збирати полюддя до Древлянської землі, відданої ним у кормління Свенельду.

Та перш, ніж зійтися в смертельному бою з вождями племінного союзу (скоріше, на той час вже племінного княжіння) древлян, князь Ігор влаштував масштабний похід на Константинополь, описаний у давньоруських та іноземних джерелах. «Повість временних літ» під 941 р.⁵ вмістила звістку про кампанію Русі проти Візантії: «Иде Игорь на греки. ...Иже придоша, и приплуша, и почаша воевати Вифиньския страны⁶, и воеваху по Понту⁷ до Ираклия и до Фафлогоньски [Пафлагонской] земли, и всю страну Никомидийскую поплѣннивше, и Судь⁸ весь пожьгоша»⁹. В літописному описі походу названа вої-

¹ Повесть временных лет. С. 21.

² Там же.

³ Дороге й рідкісне навіть у ті давні часи хутро чорної куниці.

⁴ Новгородская первая летопись. С. 109.

⁵ Ця дата підтверджується візантійськими джерелами.

⁶ Тут і далі згадуються прилеглі до Константинополя землі імперії.

⁷ Уздовж Чорного моря.

⁸ Бухта Золотий Ріг, що омиває Константинополь.

⁹ Повесть временных лет. С. 22.

стину грандіозна кількість кораблів Ігоря: 10 тисяч! Вона виглядає неймовірно для Русі середини X ст. Адже в кожному кораблі (як ми знаємо з розповіді «Повісті» про похід Олега на Царгород) сиділо по сорок воїнів, отже, у ладях Ігоря мало б бути 400 тисяч, а це перевищувало кількість дорослого чоловічого населення його держави! Тим не менше, цієї цифри додержувались візантійські автори Лев Диякон (сучасник Ігоря), Скіліца, Зонара. Лише очевидець тих подій, кременський єпископ Ліутпранд пише, ніби кораблів Ігоря було більше однієї тисячі¹. Мабуть, і Ліутпранд перебільшив: човнів-однодеревок у Ігоря могло бути кілька сотень, на яких сиділо загалом вісім–десять тисяч воїнів. То була велика сила для того часу, коли кілька тисяч добре озброєних і навчених бійців могли вирішити долю битви, а то й усієї війни. Пригадаймо, що шість тисяч присланих онуком Ігоря Володимиром Святославичем воїнів вирішальним чином допомогли імператору Василію придушити заколот у Візантії. Похід 941 р. описано в основному на матеріалі візантійських джерел, названих вище. Однак в розповіді про дії руського війська на землі імперії відчуються живі інтонації народного оповідання.

Як показали дослідження джерелознавців, розповідь «Повісті временних літ» про похід Ігоря на Греків 941 р. ґрунтується на трьох основних джерелах: народному переказі, Житті Василя Нового і Продовжувачі Амартола. Саме з народного переказу в ту розповідь внесене ім'я Ігоря, якого немає в грецьких джерелах. Обидві візантійські пам'ятки були відомі на Русі вже в XI ст.² Літописець залучив також і руські фольклорні джерела, насамперед у розповіді про свідчення грецькому імператорові корсунців і болгар.

Причини походу Ігоря на Царгород 941 р. відкривають джерела. Довгий час після переможної виправи Олега русько-візантійські відносини залишались загалом дружніми, а от на початку 40-х років вони різко погіршились – з вини візантійської сторони. Імператор Роман Лакапін зумів утвердити свою владу в країні й почав розглядати як надмірні й принизливі для Візантії торгові й дипломатичні привілеї, що були надані Русі угодою з Олегом. Насамперед, – право безмитної торгівлі для руських купців на торгах імперії.

Тому похід Ігоря на Царгород 941 р. не варто розглядати як агресивну дію, спрямовану на грабунок багатого сусіда, що можна прочитати в науковій літературі, особливо зарубіжній³. Тоді візантійський ринок набув особливого значення для Русі внаслідок занепаду її торгівлі з країнами Арабського халіфату⁴.

¹ *Liuprandi Antapodosis* lib. VI. Ed. *G.H. Rertz*. Cap.V. P.15 // MGH. SS. T. III. p.331.

² *Лихачев Д. С.* Комментарии // Повесть временных лет. СПб., 1999. С. 428.

³ Див., напр.: *Франклин С.*, *Шепард Д.* Начало Руси. СПб., 2000. С. 167 сл.

⁴ *Левченко М.В.* Очерки по истории русско-византийских отношений. М., 1956. С. 137–139.

Можливо, походові руського флоту передували якісь дипломатичні переговори, в перебігу яких Київ мав настоювати на додержанні Візантією умов міждержавних угод з Олегом 907 і 911 рр.

Підготовка Ігоря до війни зайняла, напевне, весь 940 і перші місяці 941 р. У травні, з початком судноплавства Дніпром, руська флотилія вирушила в похід. Час для виступу був обраний руською стороною напрочуд вдало. Можна думати, що Ігор мав інформаторів у візантійській столиці. Адже навесні 941 р. головні сили грецького флоту подалися до Егейського моря для захисту островів від арабів, що чимдуж далі дошкуляли візантійським володінням у Середземномор'ї. Суходільне військо перебувало тоді віддалік від столиці: у Фракії та Сирії. Все ж таки Дунайський кордон залишався добре захищеним.

Перед загрозою руського вторгнення імператор Роман діяв сміливо й рішуче. Він наказав командуючому військом імперії на Сході Іоанну Куркуасу рушити на виручку стольному граду, домовився про мир із болгарами та уграми. Був відкликаний флот Візантії з Егейського моря. Та поки військо і флот зосередяться біля столиці, імператор доручив досвідченому адміністратору й полководцю, патрикію Феофану привести в бойову готовність кораблі, що стояли в Константинополі. За свідченням Хроніки Продовжувача Феофана, сучасника воєн Ігоря з Візантією, патрицій спорядив і привів у добрий стан флот і приготувався битися з росами¹. На суднах встановили пристрої для викидання «грецького вогню», який нічим не можна було загасити, він міг горіти навіть у воді. Воїнам Ігоря першими серед русичів довелося випробувати на собі силу страшного «грецького вогню».

Як мовилось, руський князь зібрав і спорядив величезну кількість кораблів. Та похід на Константинополь завершився для Русі невдало. Непомітно підійти до Босфору руській ескадрі не пощастило. Як мовилось, херсонесити і болгари повідомили імперський уряд про її наближення. Імператор Роман зумів добре підготуватися до відбиття ворожої навали. Коли на початку червня 941 р. ладді Ігоря спробували увійти до Босфору, їх зустріла озброєна «грецьким вогнем» візантійська ескадра², що розсіяла, спалила і втопила більшість руських суден³. Це сталося 11 червня біля маяка Фарос. Низка пізніших джерел зберегла опис битви Русі з греками на суходолі, коли воїни Ігоря висадились із своїх кораблів: «Игорь,... вооружися, поиде на Грекъ, и бывши жестокой битвѣ меж до

¹ Продолжатель Феофана. Перев., статьи и коммент. Я.Н.Любарского. СПб., 1992. С. 175–176.

² Liuprandi op. cit. p.331.

³ Повесть временных лет. С. 22–23.

ими, но едва множествомъ войскъ Греки одолѣли», після чого руси повернулись до своїх човнів¹. Коріння цієї розповіді науці невідоме.

Особисту участь в морському бою взяв князь Ігор. Ліутпранд пише, що король Ігор наказав не вбивати греків, лише полонити їх. Однак самі русичі мамами потрапили до полону². Та Ігор не став рятуватися втечею і залишався в межах імперії ще більше двох місяців, спустошуючи околиці Константинополя. Далі йому довелося із залишками війська повернутися додому³.

Невдала війна Ігоря з Візантією набула розголосу в тогочасних хроніках та історичній літературі. Сучасник подій візантійський історик Лев Диякон переказав звернену до сина Ігоря Святослава промову імператора Іоанна, де той нагадував про нищівну поразку, завдану йому візантійським військом, і про втечу через Кіммерійський Боспор (Керченську протоку) з десятком човнів⁴. Отже, Ігор не наважився повертатися до Києва звичним Дніпровським шляхом, а обрав шлях кружний – через Крим. Сучасники сприйняли поразку Ігоря як ганебну. Про це писали грецькі й західноєвропейські джерела (напр., Ліутпранд). Для того, щоб зберегти обличчя, князеві нічого не залишалось, як здобути реванш. Повість «Повість временних літ» зберегла страхітливі враження учасників того походу: «И бысть видѣти страшно чудо. Русь же видящи пламянь, вмѣтахуся въ воду морьскую, хотяще убрести... Тѣм же пришедшо въ землю свою, и повѣдаху каждо о бывшемъ и о лядьѣмъ огни»⁵.

Руський князь не змирився з поразкою. Повернувшись до Києва, він одразу почав готуватися до нової війни: «Игорь же пришедь нача совкупляти воѣ многи, и посла по варягы многи за море, вабя е на греки, паки хотя поити на ня»⁶. Спливло три роки, і Нестор вміщує стрімке повідомлення про початок нової русько-візантійської війни: «Игорь же, совкупивъ вои многи, варяги, Русь, и поляны, словѣни, и кривичи, и тѣверьцѣ, и печенѣги наа, и тали [заручники] у нихъ поя. Поиде на Греки въ лодьяхъ и на коняхъ, хотя и мѣстити себе». Похід був воістину грандіозний, і це відобразилось у «Повісті временних літ»: «Се слышавше корсунци⁷ послаша къ Роману, глаголюще: «Се идуць Русь бещисла корабль, покрыли суть море корабли». Так само болгари, повз яких

¹ Гиляров Ф. Предания Русской начальной летописи. С. 194.

² Див. текст розповіді хроніста: *Ліутпранд Кременский*. Антаполоси С. Отчет о посольстве в Константинополь. Перев. и комм. И.В.Дьяконова. М., 2006. С. 97 (Далі – Ліутпранд).

³ *Gégoire H., Orgels P.* La guerre russo-byzantine de 941 // Byzantion. XXIV. Bruxelles, 1954.

⁴ *Лев Диякон*. История. Статья и комм. М.Я.Сюзюмова. М., 1988. С. 57.

⁵ Повесть временных лет. С. 22–23.

⁶ Там же. С. 23.

⁷ Жителі візантійського в той час міста Корсуня (Херсона) в Криму.

проходили флот і військо Ігоря, повідомили візантійський уряд про навалу русичів, додавши, що вони «наняли суть к собѣ печенѣги»¹.

Печенізькі кочівницькі племена з'явилися у степах Причорномор'я на початку XI ст. Ігореві першим серед руських князів довелося зіткнутися з ними. Літопис Нестора під 915 р. сповіщає: «Приидоша печенѣзи первое на Рускую землю, и сотворивше миръ со Игорем, и приидоша к Дунаю»². Отже, перша зустріч Русі з печенігами сталася мирно. Але вже через п'ять років «Повість» повідомила: «А Игорьъ воеваше на печенѣги»³. Втім, далі Ігор вступить в союзницькі відносини з цими степовиками й навіть залучить їх до наступного походу на Константинополь («и печенѣги наа»). Печенізькі племена стануть головним боєм руських государів, наступників Ігоря. Від їхньої руки загине його син Святослав, з великим напруженням буде відбивати цю кочівницьку загрозу внук Володимир, і лише правнук Ігоря Ярослав остаточно розгромить і розжене печенізькі орди, після чого вони емігрують до Подунав'я.

Занепокоєний приголомшливим за масштабами новим походом Русі, Роман Лакапін вирішив загасити полум'я війни дипломатичним шляхом. Як узгоджено сповіщають руські літописці і грецькі історики, візантійське посольство зустріло військо і флот Ігоря на Дунаї. Почалися тривалі й важкі переговори, в перебігу яких руський государ поступово почав схилитися до підписання мирної угоди.

Візантійські джерела взагалі замовчали цю угоду. Побудована ж на фольклорних джерелах, піснях і розповідях дружинників Ігоря, розповідь «Повісті временних літ» висвітлює її у виключно вигідному для Русі світлі: «Царь⁴ посла к Игорю лучиѣ боляре, моля и глаголя: «Не ходи, но возьми дань, юже ималь Олегъ, придамъ и еще к той дани». ...Игорь же, дошед Дуная, созва дружину, и нача думати, и повѣда имъ рѣчь цареву. Рѣша же дружина Игорева: «Да аще сице глаголетъ царь, то что хотимъ боле того, не бившеся имати злато, и сребро, и паволоки? ...Послуша ихъ Игорь, и повелѣ печенѣгомъ воювати Болгарьску землю, а самъ вземъ у грекъ злато и паволоки и на вся воя, и възратися въспять, и приде къ Киеву въ свояси»⁵.

В цій, повністю запозиченій з дружинного епосу, розповіді особливо опукло виступає давньоруська спільність перехідної доби (від родоплемінного ладу, його заключної стадії – «військової демократії», до нового суспільства). Князь

¹ Повесть временных лет. С. 23.

² Там же. С. 21.

³ Там же. С. 22.

⁴ Візантійський імператор Роман.

⁵ Повесть временных лет. С. 23.

у всіх важливих справах радиться з дружинниками, виконує їх мудрі поради. Ця історія кидає світло й на вдачу і характер князя Ігоря, що сліпо йшов стежками, вказаними його оточенням. Однак дійсність у русько-візантійських відносинах 944 року була зовсім іншою, ніж це відбито в наведеному вище фольклорному переказі, що народився, ймовірно, в дружинному оточенні Ігоря. Насправді Нестор і його руські джерела прикрасили обставини й перебіг перетрактаций, зміст і наслідки русько-візантійської угоди 944 р.

Наведено у «Повісті временних літ» лаконічну версію фольклорного переказу пропозицій миру з боку імператора Візантії значно розширив В.М.Татищев: «Сие слышав¹, царь Роман послал ко Игорю знатних бояр с прозьбою чтоб не ходил, а уложенное с Ольгом взял за все годы. Такжеже и к печенегом послал злато много и парчи. Игорь пришед к Дунаю, получил послов тех и, созвав советников, объявил им речь цареву. Вельможи же Игоревы советовали и говорили: «Когда царь греческий и хочет дань платить без войны, то чего можем более требовать. Лучше бо не бишися желаемое получить... Зле же не по земли ходим, но по глубине морской, и обща есть смерть всем!» Ігор погодився з своїми радниками, взяв надіслані йому дари, звелів послам прибути з даниною до Києва². Отже, скромний за змістом і деталями переказ із «Повісті временних літ» Татищев збільшив за обсягом, прикрасив і пояснив на свій лад читачеві. Неважко зрозуміти, що жодних додаткових свідчень крім тих, що у Нестора, історик не навів. Наведений текст, ймовірно, є витвором самого Татищева.

В перебігу переговорів Візантія не пішла на жодні поступки. А Ігор, маючи величезний флот і велике суходільне військо, не відчувався господарем становища і не зважився піти на Царгород. Здається, князь був наляканий жахливим «грецьким вогнем», яким візантійці знищили його кораблі три роки тому і який вони, поза сумнівом, збирались знову пустити в хід при їхній появі. Як би там не було, а новий візантійсько-руський договір виявився набагато менш вигідним для київського государя, ніж угоди Олега з імперією.

Через кілька місяців після укладення попередньої угоди в таборі Ігоря на Дунаї до Києва прибуло повноважне посольство імператора й обговорило з дипломатичними агентами Ігоря (у «Повісті временних літ» вміщено довгий їх список) умови мирного договору, що складався з багатьох пунктів. Цей факт заслуговує на особливу увагу: вперше в історії Давньоруської держави офіційна імператорська місія відвідала її столийний град. Договір було затверджено руською стороною. У відповідь до Константинополя виїхало київське посольство. Отже, стався рівноправний та цивілізований обмін дипломатами. Нарешті,

¹ Про початок Ігорєвого походу на Візантію.

² Татищев В.Н. История Российская. Т. 2. М.;Л., 1963. С. 41.

внаслідок тривалих переговорів восени 944 р. в Константинополі було підписано й затверджено обома сторонами русько-візантійський договір, відомий сьогодні за, мабуть, близьким до оригіналу переказом тексту, вписаним до «Повісті временних літ»¹. Представники Ігоря підписали договір від імені «Ігоря, великого князя рускаго, и от всякоя княжья и от всѣхъ людей Руския земли»². Ці слова привідкривають структуру руського суспільства, в якому, крім великого князя, було ще й «всякое княжье» – члени правлячого роду й, мабуть, племінні вожді, що зберігали автономію і з якими слід було рахуватись.

Вписаний у переказі до «Повісті временних літ» під 945 р. (в дійсності мир було укладено 944 року) договір між імператором та Ігорем відкриває умови й саму процедуру підписання тієї угоди. Документ називає й склад руського посольства, до якого увійшли і дипломати, і великі купці. Посли представляли не лише самого Ігоря, а й членів княжого роду, кожного окремо. Там названі княгиня Ольга та син Ігоря й Ольги Святослав. Перелічені в договорі імена послів, переважно, скандинавські³. З руської сторони документ підписали більше 50 «слів» (послів) і купців.

В угоді 944 р. вже не було мови про безмитну торгівлю руських купців у Константинополі чи особливі пільги для київських дипломатичних представників. Не було й згадки про сплату імперією Русі щорічної контрибуції. Ігореві довелося дати обіцянку захищати від хозарів і печенігів візантійські володіння в Криму й самому не претендувати на них⁴. Так невдало для Русі завершився останній в X ст. великий морський похід на Царгород. Настала пора мирних відносин між обома країнами, що тривали чверть століття.

Особливу увагу істориків здавна привертає одна із заключних статей угоди Ігоря з Греками 944 р., де описана процедура укладення мирного договору в Києві: «Заутра призва Игорь слы, и приде на холмъ, кде стояше Перунъ, и покладоша оружье свое, и щиты, и золото, и ходи Игорь ротѣ и люди его, елико поганыхъ Руси. А хрестеяную Русь водиша ротѣ в церкви святого Ильи, яже есть надъ Ручаемъ, ... се бо бѣ сборная церкви [церква], мнози бо бѣша варязи хрестеяни. Игорь же, утвердивъ миръ съ греки, отпусти слы»⁵.

Цей короткий текст кидає яскраве світло на вірування давньоруського суспільства. Виявляється у ньому тоді налічувалось вже чимало християн. Були вони й серед верхівки суспільства, дружинників Ігоря. Пригадаймо, що близь-

¹ Повесть временных лет. С. 23–26.

² Там же. С. 23.

³ Там же.

⁴ Там же. С. 25.

⁵ Там же. С. 26.

ко 866 р. охрестився Аскольд і якась частина його дружини. А церква св. Іллі¹ на той час вже існувала, й, певно, не один рік, якщо вже у ній бувало багато варягів, переважно дружинників Ігоря. Згідно недосить конкретних свідчень арабських джерел, незабаром по підписанні Олегом угоди з Візантією якась частина верхівки руського суспільства перейшла в християнство². Мабуть, тоді в Києві й утворилась невелика християнська община. Проте для християнізації руського народу ще не настав час.

Після нещасливого походу на Царгород і укладення миру з Візантією Ігор зайнявся внутрішніми справами в державі. Літопис Нестора під 945 р.³ розповідає: «Ігорь же нача княжити въ Киевѣ, миръ имѣя ко всѣмъ странамъ. И приспе осень, и нача мыслити на деревляны, хотя примислити большюю данью. В се же лѣто рекоша дружина Игореві: «Отроки Свѣньльжи изодѣлися суть оружьемъ и порты, а мы назі. Поиди, княже, с нами в дань, да и ты добу-деши и мы. И послуша ихъ Игорь...».⁴ Внесений до «Повісті временних літ» народний переказ, що народився в недружному Ігореві дружинному середовищі, поза сумнівом, спирається на історичні факти.

Ігор з дружинниками збирається в полюддя. То була первинна, найбільш примітивна й насильницька форма данини, що стягалась головним чином на утримання князя з дружиною. Можливо, з полюддям було пов'язане формування системи погостів як постійних місць зупинок князя з дружиною. На думку Б.О.Рибаківа, полюддя стягали лише з племінних об'єднань древлян, сіверян, дреговичів і кривичів, а його маршрут проходив землями вздовж течії Дніпра⁵. А збут зібраного (точніше, награвованого) в полюдді мав відбуватися на ринках Візантії.

У творі сучасника Ігоря, візантійського імператора Константина Багрянородного «Про управління імперією» описане збирання полюддя в часи Ігоря. На думку багатьох істориків, полюддя як форма одержання ренти в Давньоруській державі в той час доживало останні десятиліття. Полюддя годувало княжу дружину протягом половини року, накопичувало запаси продовольства на другу його половину⁶.

В своєму трактаті імператор відобразив враження очевидців, що бували на Русі в часи Ігоря: «Коли настає місяць листопад, тоді їхні архонти [князі] виходять з усіма росами з Києва і відправляються в полюддя, що іменується «круж-

¹ На тому місці й зараз стоїть Іллінська церква, збудована в XIX ст.

² История Византии. Т. 2. М., 1967. С. 230.

³ Вчені датують відображені в цій статті події 944-м роком.

⁴ Повесть временных лет. С. 26.

⁵ Рыбаков Б.А. Смерды // История СССР. 1970. № 2.

⁶ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. М., 1982. С. 328–329.

лянням» Вони збирають полюддя в оточуючих Київ землях древлян, сіверян, кривичів та ін. «Годуючись там протягом усієї зими, вони знову, починаючи з квітня, коли розтане лід на річці Дніпро, повертаються до Києва». Там вони «беруть свої моносили [однодеревки, довбанки], споряджають їх і прямують до Романії [Візантії]¹. В іншому місці своєї праці Константин умістив розділ «Про росів, що відправляються з моносилами з Росії до Константинополя», в якому докладно розповідає про підготовку і здійснення такої подорожі. Він пише про те, що біля Дніпра в Києві збираються люди з усіх кінців Русі, зокрема із Новгороду, де сидить син Ігоря Святослав², щоб далі вирушити на південь. Залежні від київського князя слов'яни, що живуть вище Києва вздовж Дніпра, виготовляють під час зими човни-однодеревки і сплавають їх до Києва, де й продають княжим людям. На тих човнах купці спускаються до моря, долаючи численні пороги. Діставшись острова Березань, вони перебираються в Дністер, а звідти, дочекавшись сприятливої погоди, – в Дунай. Потім вони прямують морем до Візантії³.

Історики згідно відзначали зростання ролі торгівлі з Візантією в зовнішній політиці Русі. На середину X ст. різко виявився занепад її торгових зносин з країнами Арабського Халіфату, через що зменшився й приплив куфічних дирхемів до Східної Європи. Та й карбування цієї міжнародної монети дуже поменшало, як вважають фахівці, через вичерпаність срібних копалень на Сході. Падало і торговельне значення Хозарського каганату, що раніше відігравав вагомую посередницьку роль у торгівлі Русі із східними і південними країнами. Тому князь, бояри і великі купці, що збагачувались на південній торгівлі, були зацікавлені в економічних зносинах з імперією.

Полагодивши стосунки з Візантією, князь Ігор вирішив поповнити свою скарбницю й задобрити дружинників. Він «иде в Деревы [Древлянську землю] в дань, и примышляше къ первой дани, и насыляше имъ и мужи его. Возьмавъ дань, поиде въ градъ свой. Идущу же ему въспять, размысливъ, рече дружинѣ своей: «Идѣте съ данью домови, а я возвращюся, похожую и еще». Пусты дружину свою домови, съ маломъ же дружины возвращатися, желая больша имѣнья».⁴ Судячи з наведеного фрагменту «Повісті», певно, існували бодай приблизні норми стягання полюддя з сільського населення. Та й древлянська данина була частково віддана Свенельдові, а інша частина, належала

¹ Константин Багрянородный. Об управлении империей. Текст. Перев., коммент. Под ред. Г.Г.Литаврина, А.П.Новосельцева. М., 1989. С. 51.

² Єдина згадка про Святослава до 944 р.

³ Константин Багрянородный. . Об управлении империей. С. 45–51.

⁴ Повесть временных лет. С. 26–27.

самому князеві. Адже коли Ігор перший раз рушив у полюддя древляни не противилися насильствам його дружинників.

Прихід князя за даниною вдруге порушив усі домовленості між ним і древлянською племінною верхівкою. Як писав Б.О.Рыбаков, «данина, очевидно, була здавна тарифікована, бо Ігор збільшив її, примисливши нові побори до «першої данини». Коли ж Ігор з'явився знову, «желая больша имѣнья», сталася цікава консолідація всіх шарів: проти київського князя виступають древляни та їхні місцеві князі на чолі з «князем князів» Малом¹: «Слышавше же деревляне, яко опять идеть, сдумавше со князем своимъ Маломъ: «Аще ся вѣвадить волкъ в овцѣ, то выноситъ все стадо, аще не убьютъ его...И послаша к нему, глаголюще: «Почто идеши опять? Поималь еси всю дань». И не послуша ихъ Игорь, и вышедше изъ града Изькорьстѣня древляне убиша Игоря и дружину его: бѣ бо ихъ мало»².

Порівняння Ігоря з вовком показове і характерне для менталітету древлян і взагалі східних слов'ян. У ньому відбилися зіткнення двох начал в становленні держави, двох поглядів на сутність княжої влади. Можливо, древляни бачили в полюдді насамперед ритуал, освячений звичаєм, воно було законне, і коли князь перший раз прийшов за даниною, він був у безпеці, хоча й творив насильства. Ігор же дивився на полюддя прозаїчно, як на засіб збагачення. Обидва погляди не могли суміститися, що й призвело до трагічного фіналу³.

Древляни дивились на вбивство Ігоря як на законну й виправдану обставинами річ. Пізніше вони скажуть Ользі: «Мужа твоего убихомъ, бяше бо мужъ твой аки волкъ восхищая [расхищая] и грабя, а наши князи добри суть, иже распасли суть Деревьску землю»⁴. «Повість временних літ» глухо згадує про мученицьку смерть Ігоря, не наводячи жодних подробиць⁵. А от візантійський історик Лев Диякон у шостій книзі своєї «Історії» пише, згадуючи смерть Ігоря: «Відправившись у похід на германців, він був узятий ними в полон, прив'язаний до стовбурів дерев і розірваний навпіл»⁶. Історики, котрі вивчали життєвий шлях Ігоря, дивувались, чому Лев Диякон назвав древлян германцями. При цьому дехто думав, що історик знав про відособленість древлян (на мій погляд, уявну) від інших союзів племен і намагався її підкреслити. Можна запропонувати простіше пояснення: Лев Диякон знав що древляни, подібно до

¹ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. С. 327.

² Повесть временных лет. С. 27.

³ Картов А. Княгиня Ольга. М., 2009. С.85.

⁴ Повесть временных лет. С. 27.

⁵ Там же.

⁶ Лев Диякон. История. М., 1988. С. 57.

древніх германців, сиділи в непролазних лісах, тому їх можна було назвати германцями.

Обставини останнього походу Ігоря проти древлян і його смерті відтворені в літописі виключно за фольклорними переказами. Тому встановити істину не так вже й просто. Відзначу, що версія «Повісті временних літ» є головною фольклорною версією, вона відбилась в абсолютній більшості пізніх джерел, насамперед в літописах кінця XVII–XVIII ст. До них вносились деталі, та знову таки, більшість їх розповідей побудована на викладеній в «Повісті» історії загибелі Ігоря.

«Новий Літописець» коротко переказав розповідь «Повісті», додавши до неї такі слова: «Древляне же, совѣщавшеся со княземъ своимъ. Маломъ, глаголюще: «Убиемъ Игоря, а жену его возьмемъ за свого князя, сыну жъ его сотворимо, еже хоцемъ, сами же свободимся отъ дани, а его достояниемъ сами обладати начнемъ». И тако убиша его...»¹ Ця історія виглядає мало не книжною, сконструйованою з відомих за «Повістю временних літ» фактів. Так само В.М.Татищев у своїй «Історії» переказав версію Нестора, розцвітивши і розширивши її, як це він звичайно робив, власними домислами. Наприклад, коротке повідомлення «Повісті» про вбивство Ігоря древлянами передано істориком таким чином: «Они же, вышедше из города Коростеня противу ему, нападши ночью нечаянно, убили Игоря и всех бывших при нем, понеже с ним было людей весьма мало. И погребен бысть, иде же дондесь могила его близ Искоростеня града в Деревех»². Жодних джерел, ні писемних, ні фольклорних за цим немає.

Так само книжними виглядають наведені в пізніших писемних пам'ятках розповіді про Ігоря, в яких йому приписуються діяння його сина Святослава: «И по семь [по смерті Олега] в Киевѣ и во всей Русеи земли нача княжити Игорь Рюрикович и вся земли, на войну ходя лехку, аки парусь [пардус], не повеле войску своему возити с собою постели, ни котловъ...» і таке інше: цей близький до тексту «Повісті временних літ» переказ її розповіді про Святослава, вміщений в рукописному Синописі. Навіть слова про повернення Святослава з останнього походу до Болгарії віднесені до Ігоря. Це можна прочитати в кількох пізніх пам'ятках. Зрозуміло, що фольклорної основи цієї оповіді не існує.

Загиблого в Древлянській землі Ігоря змінила на столі Ольга. Вперше в руській історії жінці довелося взяти на свої плечі тягар державних справ. Тут були і повстання древлян, і погіршення відносин з Візантією, і напруга в стосунках з печенігами. Ольга відразу починає діяти.

¹ Гиларов Ф. Предания Русской Начальной летописи. С. 210.

² Татищев В.Н. История Российская. Т. 2. С. 44.

Розділ 6

«Иде Вольга по Деревьстѣй земли...»

По смерті Ігоря Ольга залишилась удовою. В його смертний час вона була далеко від місця мученицької кончини мужа і не змогла закрити йому очі. Хоча літописець і повідомляє, що «єсть могила его у Искорьстѣня града в Деревѣхъ и до сего дне»¹, навряд чи тоді сталося справжнє поховання Ігоря за язичницьким звичаєм, мабуть, його просто нашвидкуруч закопали в землю. Могила ж (курган), про яку згадав Нестор, була насипана Ольгою через рік по тому. А посилення літописця на існування могили Ігоря було неодмінною приналежністю фольклорного переказу з його скеруванням на доказовість і достовірність розповіді.

Згідно язичницьких вірувань, не похований згідно його суспільного стану і звичаю небіжчик блукав світом і тривожив людей. Під 1092 р. «Повість временних літ» умістила легенду, як під час епідемії в Полоцьку мерці «начаша в дне являтися на конихъ, и не бѣ ихъ видети самѣхъ, но конь ихъ видѣти копыта». Люди почали говорити між собою, що ті мерці б'ють полочан². Християнин-літописець пояснює це витівками диявола, що не змінювало суті справи в народній уяві. Тому варварське вбивство, ще й без належного за традицією поховання, мало бути відомченим. І мститись повинні були близькі родичі небіжчика.

У язичницькі часи така помста вважалась священним обов'язком. Так було й чималий час по запровадженні християнства. Навіть у Правді Ярослава, складеній у 1016 р., коли феодальні порядки почали входити в життя і запроваджувались норми християнської моралі, а родовий побут значно втратив силу, брат повинен був мститись за брата, син за батька, і навпаки³. У ролі месника за Ігоря могла виступити лише його дружина Ольга: брати його науці невідомі (та чи й були вони), а син Святослав, згідно свідчення «Повісті» того часу, був ще зовсім малий. Та перш, ніж перейти до розповіді про помсту Ольги древлянам, необхідно зупинитися на її життєписі, насамперед на походженні княгині.

Родовід Ольги був предметом досліджень багатьох поколінь наших істориків. Однак у ньому залишається чимало неясного. Наприклад, авторитетний

¹ Повесть временных лет. СПб., 1999. С. 27.

² Там же. С. 91.

³ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Под ред. и с предисл. А.Н.Насонова. М.:Л., 1950. С. 176. (текст Правди)

дослідник літопису Нестора А.Л.Шлецер (друга половина XVIII ст.) відверто писав: «Про походження цієї безсмертної жони, про місце її народження, вік, освіту і багато інших незначних обставин, про які хотілося б дізнатися, – ніхто нічого не знає»¹. А один з основоположників сучасної історичної науки М.П.Погодін теж змушений був зауважити: «Про рід дружини Ігоря, великої княгині Ольги, ... досі не було сказано нічого втішного»². І нинішні дослідники не змогли скільки-небудь помітно просунутись у розкритті родоводу княгині. Не дає можливості цього незадовільний стан джерел. Це при тому, що джерельних свідчень про княгиню налічується чимало.

Дата народження Ольги невідома науці. Історики звичайно визначають її кінцем IX ст. Г.Г.Літаврін, виходячи з «Проложного житія Ольги», назвав роком її народження 894-й³. Б.О.Рибаков обережно зауважив, що княгиня народилася між 923 і 927 рр.⁴ Рік появи Ольги на світ неодноразово намагались визначити, виходячи з дати її шлюбу з Ігорем. Але й у цьому питанні немає ясності. «Повість временних літ» датує цей шлюб 902 роком⁵, однак не всі джерела згодні з цим. Новгородський літопис такої дати не назвав. У недатованій його частині в перебігу розповіді про вокняжіння Ігоря в Києві сказано, що він «приведе себѣ жену от Плескова, именемъ Олгу»⁶. У Троїцькому літописі початку XV ст. (реконструйований у другій половині XX ст.) шлюб Ольги з Ігорем також датується 902 р. Ця сама дата існує в Рогожському літописці XV ст. і Львівському літописі XVI ст. В основі такого датування лежить відповідний рік Повісті временних літ. За свідченням Устюжського літописного ізвода (Архангелогородський літописець), княгиня взяла шлюб із Ігорем у віці десяти років: Ігор «оженися во Пскове, поять за себя Ольгу десяти летъ, бѣ бо красна велми и мудра». Звістка цього джерела щодо десятилітнього віку Ольги бере початок від Новгородсько-Софійських літописів XV ст., які відбивають більш раннє літописне джерело⁷. У пізніх літописах можна прочитати, ніби Ольга вийшла за Ігоря в 15 років⁸.

¹ Див.: Котляр Н.Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. Киев, 1986. С. 89.

² Погодин М.П. Исследования и замечания по русской истории. М., 1846. Т. 3. С. 88.

³ Литаврин Г.Г. О датировке посольства княгини Ольги в Константинополь // История СССР. 1981. № 5. С. 177.

⁴ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. С. 369.

⁵ Повесть временных лет. С. 16.

⁶ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. С. 107.

⁷ Розгляд датувань шлюбу Ольги в літописах див.: Карпоа А. Княгиня Ольга. М., 2009. С. 36–37.

⁸ Гиляров Ф. Предания Русской начальной летописи. М., 1878. С. 150.

Літописні звістки про Ольгу ґрунтуються переважно на усній, фольклорній традиції, тому не можна більш-менш точно назвати роки початку й завершення її князювання. Адже багато хто з істориків у минулому вважав її не повноправною княгинею, а лише регентом при малолітньому синові Святославу, а інші думали, що вона передала йому владу тоді, коли він досяг повноліття. Але й тут немає ясності: адже княжича могли вважати повнолітнім у 12–13 років, та коли народився Святослав, встановити за джерелами неможливо.

Єдина хоч якась конкретна вказівка на вік Святослава міститься в «Повісті временних літ» під 946 р.¹ Літопис розповідає про похід Ольги на древлян по смерті мужа: «Ольга съ сыномъ своимъ Святославомъ собра вои много и храбры, и иде на Дервьську землю... И сънемъшемася обѣма полкома на скупь, суну копьемъ Святославъ на деревляны, и копье летъ сквозь уши коневи, и удари в ноги коневи, бѣ бо дѣтескъ»² (тут і далі виділено мною. – М.К.). Отже, в 946 (945) р. Святослав був ще зовсім малим, не міг навіть кинути легку сулицю³. Тому Б.О.Рибаків прийшов до думки, що княжичу тоді було 3–5 років і відніс рік його народження до 941–943 рр. «Заміж у Давній Русі входили звичайно в 16–18 років. Ольга за цими розрахунками народилась у 923–927 рр.»⁴ Та якщо погодитись із думкою історика, то буде важко зрозуміти, як у Святослава, котрий, згідно такої хронології «Повісті», досяг в 970 р. лише 28-річного віку, могло тоді бути два дорослих сини, 15–16 років кожний: Ярополк і Володимир. Ближче до істини стоїть П.П.Толочко, котрий вважає, що Святослав народився не пізніше 930–932 р.⁵

Зображений у літописі завзятим три- або п'ятирічним малюком, Святослав відповідає улюбленому народними оповідачами античності й середньовіччя образу богатиря-малолітка або й немовляти. Згадаймо Геракла, до якого в колиску заповзли змії, а він задушив їх. Подвиги здійснюють малолітні герої епосу багатьох народів, наприклад Манас. Цей ледве помітний струмок воїнсь-

¹ Цей похід у дійсності стався 945 року.

² Повесть временных лет. С. 28.

³ В.М.Татищев дещо інакше малює цю сцену: «Святослав, хоча тоді й малий ще був, але як вождь і месник смерті батька свого, сам розпочав битву і, кинувши спис у древлян, пробив коня наскрізь», певна річ, ворожого (Татищев В.Н. История Российская. Т. 2. С. 46). Як і в більшості подібних випадків, Татищев просто розширив на власний розсуд повідомлення літопису, до тогож ще й не зрозумів його (адже в літописі спис вдарив у ногу його власного коня). Дехто з істориків використав цю вигадану Татищевим розповідь для доказу того, що в 945 р. Святослав був уже дорослим хлопцем.

⁴ Рыбаков Б.А. Древняя Русь и русские княжества XII–XIII вв. С. 369.

⁵ Толочко П.П. Древняя Русь. Киев, 1986. С. 43–44.

кої поезії (відбитий у літописі в прозаїчному переказі) широко розліється в дальших літописних розповідях про походи і звитягу Святослава.

Джерелознавці встановили, що найдавніші розповіді про Ольгу вміщені все ж таки в «Повісті временних літ». Завдяки працям О.О.Шахматова, встановилась думка, що в фундаменті тих розповідей лежить якась древня церковна повість, що відбилася також у «Проложному житті» княгині¹. Науці відомі два коротких «Проложних житія святої Ольги» в рукописах, що відносяться найраніше до XIII–XIV ст.² Вони не повторюють одне інше, а розрізняються змістом, стилем і способом викладу. Можливо, у них було якесь спільне джерело, що не дійшло до нашого часу. Ці «Проложні житія» були створені в домонгольський час, отже, належать до найдавніших пам'яток давньоруської словесності.

До присвячених княгині Ользі середньовічних пам'яток писемності належать також складені в середині XVI ст. нові редакції її житія: Псковська, Ско-рочена Псковська і Поширена, що в дещо зміненому вигляді увійшла до складу «Степенной книги царского родословия». Ранніми пам'ятками, присвяченими Ользі, є її Похвала, що увійшла до складу «Пам'яті і похвали князю руському Володимирі» Іакова Мніха» (друга половина XI ст.), і «Слово о том, как крестилась Ольга» (кінець XIV – початок XV ст.)³. Всі названі мною агіографічні джерела спираються на фольклорну традицію, що продовжувала жити й у наступних століттях.

Майже вся пам'ятки давньоруського письменства вважають Ольгу уродженкою Псковської землі. Життя називають її батьківщиною село Вибуто в Псковській стороні й описують княгиню донькою незначних батьків. В Іоакимівському літописі⁴ Ольга походить від легендарного новгородського старійшини Гостомисла. Існує кілька писемних версій походження Ольги. Осібно стоїть звістка «Владимирского летописца» (1523р.) про її болгарське народження: «Игоря же женил [Олег] в Болгарах, взял за него княжну именем Ольгу. И была вельми мудра». Це легендарне повідомлення основане, мабуть, на тому, що в одних літописах Псков виступає під цим ім'ям, а в інших як «Плесков» (північно-західна діалектна форма)⁵. А в Болгарії існує древнє місто Плесков поблизу Преслави. Був час, коли історики намагались якимось чином

¹ Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб., 1908. С. 111–118.

² Див.: Карпов А. Княгиня Ольга. С. 330–335. Тексти: Серебрянский Н.И. Древнерусские княжеские жития. Обзор редакций и тексты. М., 1915. Приложения.

³ Карпов А. Княгиня Ольга. С. 336–354.

⁴ Вважаю його вигадкою Татишева, що все ж таки основана на усній народній традиції.

⁵ «Тогда же прѣставися князь Всѣволдъ Мъстиславиць Пльсковѣ» – 1137 г. (Новгородская первая летопись старшего и младшего извода. С. 25).

обґрунтувати болгарські корені Ольги. Наприклад, видавець «Летописца Переяславля Суздальского»¹ К.М.Оболенський доводив, ніби священник Григорій, котрий був у почті Ольги під час її відвідин Константинополя, був болгарином. Та думка щодо болгарського походження Ольги іронічно сприймається сучасною наукою.

Ольга є героїнею численних, записаних фольклористами на Псковщині в ХІХ – першій половині ХХ ст., різних фольклорних творів. У них відображена й зустріч княгині з майбутнім мужем. Зупинимось на одній з версій переказів, включених до «Степенной книги». У трансформованому вигляді її життя малює Ольгу удалим гребцем, котрого Ігор спочатку прийняв за мужчину, а вже при уважному розгляді побачив, що в човні сидить молода, гарна, сильна й мужня дівчина. Судячи з усього, складачеві джерела був відомий билинний мотив зустрічі богатыря з богатыршею. В одній з билин про Добрыню Нікітіча співається:

«Наезжал он [Добрыня] богатыря в чистом поли –

А сидит богатырь на добром кони,

А сидит богатырь в платьях женских;

Говорит Добрыня сын Никитич:

Еже не богатырь на добром кони,

Есть же поляница знать удалая,

А кака ни тут девица либо женщина»².

Найбільш природно буде думати, що Ольга походила з варязької родини. На це вказує хоч би її скандинавське (вірогідно, шведське) ім'я Ольга, від «Хельга», свята. Можливо, її батько входив до норманського воїнського контингенту, розквартированого у Пскові. З літопису відомо, що Ольга мала численних родичів, вони оточуватимуть її й по смерті Ігоря. Цих родичів згадає імператор Константин, описуючи її відвідини візантійської столиці. Навряд чи була вона простолюдинкою.

Ольга, ймовірно, належала до роду Олега (отже, й Рюрика) і була знатного походження. Вона високо стояла в тогочасному суспільстві і княжій родині. Не випадково її назвали поряд з Ігорем і сином у преамбулі договору Русі з Візантією 944 р. Вона мала власний двір, почет і навіть свою дружину³. Більше того, княгиня ще за життя Ігоря володіла Вишгородом, стратегічно важливим містом біля Києва, Ольжичами та іншими селами⁴.

¹ Летописецъ Переяславля-Суздальского. М., 1851.

² Див.: Котляр Н.Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. С. 90.

³ «Иде Вольга по Дервьвьстѣй земли съ сыномъ своимъ и съ дружиною, уставляючи уставы и уроки, и суть становища и ловища» (Повесть временных лет. С. 29).

⁴ Повесть временных лет. С. 29.

Висловлювалась думка, ніби Вишгород надав Ользі Ігор як весільний дарунок¹. Такий дар відповідав звичаям давньоруських володарів, коли шлюб мав династичний характер. Онук Ольги Володимир Святославич подарував візантійській принцесі Анні як «вено» завойоване ним візантійське місто Корсунь, а далі повернув його її братам, імператорам Василю і Константину як викуп за наречену. Син Володимира Ярослав, уклавши шлюб з шведською принцесою Ингигерд, донькою конунга Олава Шетконунга, передав їй у володіння місто Ладогу, друге за значенням у Новгородській землі, яким вона володіла до смерті. Ладога управлялась її намісником-шведом².

Літописи, життя і твір Константина Багрянородного «Про церемонії» малюють Ольгу людиною високих чеснот. Вона мала винятковий розум, розсудливість, сильний характер, була гарною, привабливою жінкою. Образ завзятої «поляниці», сміливої воїтельки виступає в створеній на основі народних казань і легенд історії про помсти Ольги над древлянами за вбитого ними поварварському її мужа. Та перед тим, як звернутись до цієї теми, варто зупинитись на державній спадщині Ігоря. Що ж залишив він дружині в спадок?

Як свідчить «Повість временних літ» і Новгородський літопис, Ігорю не пощастило справитися з небажанням ватажків племінних об'єднань увійти в створювану ним державу. Він не володів сильним характером, був нерішучим, не мав авторитету і серед своєї дружини, і в народі. Ользі дісталася розбурхана війною з древлянами (мабуть, продовжувалася ще війна з уличами), децентралізована країна, зовнішня політика якої теж зазнала невдачі. Перед княгинею постало завдання об'єднати Русь, придушити спротив древлян (й інших, не названих в літописах племінних об'єднань), налагодити відносини з Візантією, повернувши привілегії, надані імперією Русі угодами з Олегом. Справу утруднювало ще й те, що Ольга була жінкою.

Вперше в історії Русі жінка посіла головний престол країни, і це не могло подобатись ні її родичам, ні боярам, ні дружинникам, ні племінним вождям. Та вона одразу береться за справу й виявляє наполегливість і енергію. Першочерговими завданнями Ольги були придушення повстання древлян і помста за вбитого ними мужа. Поки Ольга збиралась із думками, ініціативу виявили самі древлянські племінні старійшини: «Послаша деревляне лучшие мужи, числомъ 20, въ лодыи к Ользѣ, и присташа подъ Боричевымъ [узвозом] в лодыи»³.

¹ Таке припущення висловив ще М.М.Карамзін (История государства Российского. В 12 томах. Т. 1. М., 1989. С. 123).

² Джаксон Т.Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе (первая треть XI в.). М., 1994. С. 154–160.

³ Повесть временных лет. С. 27.

Нестор зауважує: «Вольга же бяше в Киевѣ съ сыномъ своимъ Святославомъ, и кормилецъ его Асмудъ, и воевода бѣ Свѣнелдъ».¹ Цим реченням літописець наголошує на тому, що саме вона посіла головний руський престол по кончині мужа, саме з нею доводилось домовлятися древлянським старійшинам. Аналогічний текст міститься і в Новгородському літописі: «А Ольга же бяше в Киевѣ съ сыномъ своимъ дѣтскомъ Святославомъ...»² Древлянські послі прибули до Києва восени 944 р.

В цих словах обох літописців міститься ясна відповідь на припущення істориків минулого і сучасного, ніби Ольга з самого початку була лише регентом при малолітньому Святославі. Джерела характеризують її як повновладну государиню Русі. І головні воеводи Ігоря Свенелд і Асмуд (єдині відомі нам за іменами) визнали її. Отже, Ольгу підтримала й дружина. Разом із тим, дружинники і суспільство могли вважати князем Святослава³, оскільки жінку-княгиню чи жінку-старійшину племені воно не могло, певно, уявити. Цьому віддавали належне й літописці. «Повість временних літ» розпочинає розповідь про початки правління Ольги із гасла: «Начало княженья Святославля, сына Игорева», але продовжує її словами: «Ольга съ сыномъ своимъ Святославомъ собра вои много и храбры, и иде на Дервьську землю»⁴. А з подальшого тексту робиться зрозумілим, що Святослав був тоді зовсім малий, він навіть неспроможний був кинути легеньку дитячу сулицю далі, ніж на один метр. Фактично літописець визнає Ольгу повновладною государинею. Аналогічний текст міститься і в Новгородському літописі⁵. Так само називають Ольгу княгинею і зображують її повновладні дії пізні літописні ізводи й «Історія» Татищева⁶.

У літописних розповідях Ольга виступає насамперед епічним персонажем, її легендарний фольклорний образ закриває від нас реальні риси цієї видатної особистості. Подальший текст створено літописцем також на ґрунті усної традиції, що виражала історичну пам'ять слов'ян часу творення давньоруської державності. Жодних підтверджень цієї розповіді в писемних джерелах мені не пощастило знайти. Тим часом, продовження тексту з описом приїзду древлянських послів відкриває дорогоцінний для науки образ Києва 40-х років X ст.: «Бе бо тогда вода текущи въздолѣ горы Киевския, и на Подольи не сѣдяху

¹ Повесть временных лет. С. 27.

² Новгородская первая летопись старшего и младшего извода. С. 111.

³ Пригадаймо різночитання в літописах, коли новгородський книжник вважає Олега воеводою при князі Ігорі, київський, навпаки, розглядає Олега як руського князя, а Ігоря бачить малолітнім нащадком Рюрика, котрий не став ще головним князем.

⁴ Повесть временных лет. С. 28.

⁵ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. С. 112.

⁶ Гилъаров Ф. Предания Русской начальной летописи. С. 214 и сл.

людье, но на Горѣ»¹. Довгий час ці слова Нестора історики-києвознавці вважали доказом пізнього (після середини X ст.) заселення київського Подолу: адже літописець прямо свідчить, що «на Подольи не сѣдяху людье», вони жили на «Горі», тобто в горішньому Києві. Але такому тлумаченню цих слів суперечать свідчення археологічних розкопок, згідно яких головний торгово-ремісничий посад Києва на Подолі почав складатися ще в IX ст. і на початок X ст. процес його формування в основному завершився. Саме ж заселення Подолу розпочалося в VII – на початку VIII ст.²

Як же тоді розуміти наведене свідчення «Повісті временних літ»? Адже рівень Дніпра за останню тисячу років суттєво не змінився. Виявляється, народне історичне казання (що було джерелом печерського літописця) зафіксувало першу серед відомих науці великих повеней Дніпра, коли води великої ріки, розлившись, покрили майже всю територію Подолу, аж до підніжжя Гори. Подільським людям довелося на час перебраться нагору. Археологам пощастило знайти сліди цього «потопу» – прошарок піску, що розділяв два археологічних шари X ст.

Продовження розповіді про появу древлянських послів у Києві поглиблює наукові знання про стольний град Русі того часу: «Градъ же бѣ Киевъ, идеже есть нынѣ дворъ Гордятинъ и Никифоровъ, а дворъ князь бяше в городѣ, идеже есть нынѣ дворъ Воротиславль и Чюдинъ, ... и бѣ внѣ града дворъ другый, ... за святою Богородицею; надъ горою дворъ теремный, бѣ бо ту теремъ камень»³.

Неможливо перебільшити важливість для істориків цього короткого свідчення найавторитетнішого серед усіх літописів, «Повісті временних літ». Перед нами перший у вітчизняному письменстві історико-топографічний опис центральної частини Києва першої половини X ст. – Гори, як називають її літописці, створений на початку XII ст.⁴ У ньому відчувається жива інтонація очевидця, якщо не учасника подій. Разом із тим, ця розповідь Нестора поставила перед істориками і археологами багато загадок, більшу частину яких поступово пощастило розгадати.

Почнемо розгляд цієї своєрідної історико-археологічної характеристики древньої столиці Давньоруської держави з слів про існування двох княжих дворів на київському дитинці. Місто в той час швидко зростало, про що гово-

¹ Повесть временных лет. С. 27.

² Толочко П.П. Древний Киев. Киев, 1983. С. 58.

³ Повесть временных лет. С. 27.

⁴ Дослідники топографії древнього Києва неодноразово відзначали, що цей опис центральної частини міста відповідає знайденим археологами артефактам X ст. (Див. одну з останніх праць: Толочко П.П. Историческая топография раннего Киева: реальная и вымышленная // Ruthenica. Т. VIII. Київ, 2009. С. 159 и сл.)

рить вказівка «бѣ внѣ града дворъ другый... над горою дворъ теремный, бѣ бо ту теремъ камень». Виходить, вже на середину X ст. зростаючому стольному граду стало тісно між валами маленького древнього «городка Кия», тому один із княжих дворів довелося винести за його межі. Археологи доклали чимало зусиль, щоб знайти княжі двори, описані Нестором, і, головне, палаци, що стояли в них.

Як це не дивно, першим вдалося відкрити палац того часу, розташований не в «городку Кия», а за його межами. Цьому посприяла вказівка літописця на те, що він був «за святою Богородицею», – Десятинною церквою, збудованою князем Володимиром у кінці X ст. Фундаменти цього палацу були відкопані ще в 1857 р., а інтерпретовані знаменитим київським археологом В.В.Хвойкою на початку XX ст. Він встановив, що ця споруда довжиною 21 м була зведена набагато раніше Десятинної церкви і належала, ймовірно, княгині Ользі. Розкопки «Теремного палацу» Ольги викликали величезний інтерес в Києві й країні, вони спричинили поштовх до регулярних досліджень древньої частини міста.

А от пошуки княжого палацу в «городку Кия» довгий час були безуспішними. Дехто з вчених зневірився в самому існування того палацу і підводив під власні сумніви теоретичний фундамент: мовляв, у межах найдавніших київських валів мешкали жерці язичницьких культів, а князя вони примушували жити поза містом. Ця гіпотеза була спростована відкриттями Київської археологічної експедиції 1970–1971 рр. Тоді археологи виявили фундаменти великої круглої в плані споруди згодом X ст. Були знайдені фрагменти фрескового розпису, полив'яні керамічні плитки, архітектурні деталі з мармуру і шиферу. Отже, будова була гарно прикрашена, як і годилось княжому палацові. Керівник розкопок П.П.Толочко висловив припущення, що палац був двоповерховим. Нижній поверх був кам'яним, горішній – дерев'яним. Утім, не виключено, що палац повністю склали з дерев'яних колод, і він лише спирався на кам'яний фундамент. Існують підстави датувати споруду IX – першим сорокаріччям X ст. і вважати, що саме вона згадана в «Повісті временних літ» під 945 р.¹

Обидва знайдені археологами палаци в науці прийнято вважати «палацями княгині Ольги», бо літопис розповідає про них при описі прийому древлянських послів. Однак на той час княгиня лише кілька місяців просиділа на київському столі, вона одразу занурилась у державні справи і просто не могла встигнути за короткий час спорудити два палаци. Та й навіщо їй було два? Швидше за все, обидва вони дістались їй у спадок: від Ігоря й, можливо, ще від Олега. Точно датувати споруди неможливо. Ймовірно, палац у «городку Кия» був зведений Олегом, а той, що «внѣ града» – Ігорем. Адже, як виходить із

¹ Толочко П.П. Древний Киев. С. 34–36.

«Повісті временних літ», чи не кожний київський государ, починаючи з Володимира Святославича, будував собі палац, незважаючи на те, що мав ще кілька, які дісталися йому в спадок від попередників. Відкриття найдавніших палаців першої половини X ст. дозволяє відсунути початок кам'яного будівництва в Києві (а це перша ознака великого середньовічного міста) в перші десятиліття X, а, можливо, й в останні роки IX століття.

Вищою мірою притаманна народним казанням як фольклорному жанрові любов до топографічних реалій – вказівок на те, які саме боярські двори розташовані на місці древніх княжих палаців, – допомогла уявити в динаміці стрімке зростання Києва в X–XI ст. (Нагадаю, що Нестор писав свою «Повість» на початку XII ст.). Спочатку забудовували пустища, а також могильник, розташований неподалік від «городка Кия». Далі в самому городку зносились садиби незнатних городян, потім бояр і дружинників, нарешті, настала черга старих, мабуть, ветхих княжих палаців¹.

Та час знову звернутися до літописної розповіді щодо прибуття древлянських послів до Ольги із закликом забуте старе й поновити дружні відносини: «Рѣша же древляне: «Посла ны Дервьська земля, рькуще сиче: Мужа твоего убихомъ, бяше бо мужь твой аки волкъ восхищя [расхищя] и грабля, а наши князи добри суть, иже распасли суть Деревьску землю, да поиди за князь наш за Маль»². Обурливе з погляду сучасної людини сватання вбивці до дружини вбитого ним мужа було природним для родоплемінного суспільства тих часів. Згідно уявлень древлян, дружина вбитого, як і все його добро, мало належати переможцю, заволодіння нею відбувалось часом на очах у всіх³. Літописи неодноразово підтверджують існування цього звичаю в давньоруському суспільстві кінця X – першої третини XI ст. Володимир Святославич, після того, як захопив Київ і убив свого старшого брата Ярополка, одружився з його вдовою-грекинею і визнав своїм його сина Святополка. А син Володимира Мстислав, коли сидів у Тмуторокані, перемиг у герці касозького князя Редедю, «шедь в землю его, взя все имѣнье его, и жену его и дѣти его»⁴. Тому не варто дивитись на древлянських послів як на дикунів: вони лише пропонували Ользі виконати древній звичай.

Прибуття древлянських послів до Києва було, без сумніву, несподіванкою для Ольги, а їхня шлюбна пропозиція –тяжкою образою. Далі розповідь Несто-

¹ Котляр Н.Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. С. 87–88.

² Повесть временных лет. С. 27.

³ Пригадаймо, що Володимир Святославич у 978 р. прийшов до Полоцька, убив князя Рогволода і двох його синів, а доньку Рогнеду насильно взяв у жінки, попередньо оволодівши нею публічно(ПСРЛ. Т. 1. Лаврентьевская летопись. Вып. 2. Л., 1927. Стб. 299–300).

⁴ Повесть временных лет. С. 64.

ра ще більше набуває фольклорних рис. Ольга замислила помститись древлянам, насамперед, їхнім старійшинам-князям, і першому серед них – Малу. Щоб приспати пильність послів, княгиня привітно зустрічає їх і на весільну пропозицію відповідає схвально: «Люба ми есть рѣчь ваша, уже мнѣ мужа своего не крѣсити»¹. Як писав Д.С.Лихачов, ці слова були «стереотипною формулою відмови від родової помсти». Так, в літописі під 1015 р. Ярослав говорить новгородцям, що перебили його варязьких дружинників, «уже мне сих не кресити». А в Київському літописі під 1151 р. Ізяслав Давидович плаче над братом своїм Володимиром: «Сего нам уже не кресити». Двічі ця формула трапляється в «Слові о полку Ігоревім»². Древляни повірили Ользі, – адже вона дала їм слово! – не маючи й гадки, що вона ошукає їх.

Далі літописці розгортають різючу картину помсти Ольги над древлянами (в останні місяці 944 р.). Вона заявила послам: «Хочю вы почтити наутрия предъ людьми своими,...азъ утро пошлю по вы, вы же рыцѣте: «Не едемъ на конѣхъ, ни пеши идемъ, но понесѣте ны в лодѣхъ». Далі Ольга наказала викопати на теремному дворі «внѣ града» велику й глибоку яму. Наступного дня вона посилає за гостями. Вони, як навчила їх княгиня, вимагали від присланих за ними людей, щоб ті понесли їх у ладді. Кияни з покірністю погодились: «Намъ неволя: князь нашъ убьень, а княгини наша хочет за вашъ князь», – и понесоша я в лоды». Як бачимо, в змову проти древлян були втягнуті й дворові люди. Послів принесли на княжий двір і вкинули разом із ладдею в глибоку яму. Тоді Ольга принишкла до ями й спитала: «Добра ли вы честь?» Они же рѣша: «Пуще ны Игоревы смерти»³. И повелѣ засыпати я живы и посыпаша я»⁴. Яскрава подробиця розправи над першим древлянським посольством наведена в пізньому (XVII ст.) Устюзькому літописці. Викопавши яму на тюремному дворі, Ольга звеліла випалити дубового вугілля й наповнити ними яму, так що послів кинули «в яму горящую»⁵, що зробило їхні муки вже зовсім нестерпними.

Ця, на перший погляд, невибаглива історія в дійсності сповнена глибокого магічного змісту, зрозуміти який можна лише ознайомившись із древніми народними віруваннями і уявленнями. Справа в тому, що в пересуванні в човні в давнину вкладали подвійний смисл. В одному випадку то було знаком могутності й гордості (згадаймо кораблі Олега, що рушили під вітрилами на колесах до стін Константинополя), а в іншому – знаком смерті, складовою частиною

¹ Повесть временных лет. С.27. Аналогічно викладає події й Новгородський літопис.

² Лихачев Д.С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.;Л., 1947. С. 133.

³ Підтвердження розповіді Лева Диякона про мученицьку кончину Ігоря.

⁴ Повесть временных лет. С. 27.

⁵ ПСРЛ.Т. 37. Устюжские и вологодские летописи XVI–XVIII вв. Л. 1982. С. 19, 20, 58.

язичницького обряду поховання. Поряд із ладдею використовувались для того й сани.

Важливо підкреслити, що древлянські посланці, як звичайно буває в легендах і казках, не зрозуміли потаємного сенсу пропозиції Ольги, і тому за фольклорними канонами повинні були вмерти. Реальна подія – вбивство Ольгою древлянських послів – набула в народному казанні легендарного забарвлення.

Те ж саме можна сказати про вкидання древлян разом із ладдею до ями. При всій зовнішній неправдоподібності цього епізоду він відбиває реальні риси давньоруського поховального обряду. Археологи не раз відкривали поховання в ладдях, а «Житіє Бориса і Гліба» згадує, що Гліба, сина Володимира Святославича, поховали в «кораблеце»¹. Арабський мандрівник Ібн Фадлан, котрий побував у 921–922 рр. на Волзі, зустрів там загін торговців-русів і описав їх вигляд, вдачу, звичаї. Він спостерігав поховання знатного руса в кораблі, який був спалений разом із дівчиною того чоловіка².

Саме обряд спалення небіжчика відбито в розповіді Нестора про наступну помсту Ольги над древлянськими послами. Через певний час після поховання древлянських послів у ладді княгиня послала до древлян своїх людей із словами: «Да аще мя просите право, то пришлите мужа нарочиты, да в велицѣ, чти приду за вашъ князь, еда не пустятъ мене людѣ киевѣстии». Древляни послали до Ольги «лучшие мужи, иже держаху Деревьску землю»³. Поза сумнівом, ішлося про племінних князів, яких у Древланській землі того часу було кілька. Коли древлянські старійшини прибули до Ольги, вона запропонувала їм митися в лазні. «Они же [слуги княгині] пережьгоша истопку, и влѣзоша деревляне, начаша ся мыти. И запроша о нихъ истобьку, и повелѣ зажечи я от дверий, ту изгорѣша вси»⁴.

Як зауважив Б.О.Рибаков, «обидві форми помсти відтворюють тодішні поховальні обряди: подорожніх, що померли в дорозі, ховали у ладдях; звичайним видом поховання було спалення в невеликій хатці. Наступною ж стадією поховального обряду було насипання над ладдею або над спаленою домовиною величезного курганного насипу, і завершувала все це тризна і поховальний пир»⁵. Та заключний етап урочистого поховання князя Ігоря Ольгою був ще попереду. Історики писали про те, що казання про помсту вдови Ігоря древ-

¹ Бугославский С.А. Текстология Древней Руси. Т. II. Древнерусские литературные произведения о Борисе и Глебе. М., 2007. С. 543.

² Древняя Русь в свете зарубежных источников. Т. III. Восточные источники. М., 2009. С. 65–77.

³ Повесть временных лет. С. 27–28.

⁴ Там же. С. 28.

⁵ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. М., 1982. С. 361.

лянам було створене як антитеза нечуваному фактові вбивства великого київського князя під час полюддя.

У древньому й надзвичайно авторитетному «Літописці Переяславля Суздальського», складеному на початку XIII ст., після слів про те, що древліани послали до Ольги кращих («больших») мужів, вставлено опис віщого сну древліанського князя Мала явно фольклорного походження (навожу в перекладі): «Ось прийшла Ольга і дала йому порти дорогоцінні красні, всі перлами оздоблені, і ковдри чорні із зеленими візерунками, і ладді просмолені, в них же йому несеному бути»¹. Сон цей віщував смерть, оскільки дорогоцінний одяг і перли – до сліз, чорний колір є кольором жалоби, ладдя ж – приналежність поховального обряду. Своєю образною системою сон Мала є близьким до знаменитого сну Святослава князя київського із «Слова про Ігорів похід»:

А Святъславъ мутенъ сонъ видѣ
Въ Киевѣ на горахъ.
«Си ночь съ вечера одѣвахуть на мя, – рече, –
Чръною паполомою
На кровати тисовѣ;
Чръпахуть ми синее вино,
съ трудомъ смѣшено,
сыпахуть ми тыщами тулы поганыхъ тльковинъ
великый жемчогъ на лоно».²

Цей поетичний образ княжого віщого сну, що був передвісником страшної поразки русичів на невідомій річці Каялі, якимось дивом зберігся в народній пам'яті аж до кінця XII ст, коли було написано «Слово». Його фольклорне походження і близькість до сну князя Мала в «Літописці Переяславля Суздальського» не може викликати сумнівів.

Спалення сватів у лазні було, на думку багатьох фольклористів, мандрівним мотивом у народній творчості багатьох народів. Історикам відомі прямі аналогії нелюдської розправи Ольги над другим древліанським посольством. Скандинавська «Сага про Олава Трюггвасона», записана в XIV ст., розповідає, що до шведської королеви Сігрід Гордої, котра була тоді вдовою, приїхав свататися князь Вісівальд із Русі. Дехто з істориків вбачає в ньому сина Володимира Святославича Всеволода, котрий зник з руського політичного горизонту незабаром по тому, як батько посадив його у Володимирі Волинському в кінці 80-х років X ст. З не пояснених сагою причин королева Сігрід звеліла своїм

¹ Летописец Переяславля Суздальского. Изд. К.М.Оболенским. М., 1851. С. 11.

² Слово о полку Игореве. Под ред. В.П.Адриановой-Перетц. М.:Л., 1950. С. 19 (Литературные памятники).

воїнам напасти на них вночі «з вогнем і мечем». Згоріла зала й люди, що спали в тій залі, а з ними й Вісівальд¹.

Образ Сігрід в цій сазі, подібно до образу княгині Ольги в літописі, являє собою тип невгамовної нареченої, відомої в усній народній творчості багатьох народів. І діють обидві вони з нестримною жорстокістю, що могла здивувати навіть сучасників, котрі, певно, звикли до подібних речей. Ті жорстокість і підступність, що характерні для обох володарок, утім, навряд чи були виключними для сильних світу тих далеких часів².

Так страхотливо звершилася друга помста Ольги. Та згідно законів епічного жанру (а літописні розповіді про Ольгу, як мовилось, належать переважно фольклору й епосу) відомщення повинно бути триразовим. Тому Ольга знову надсилає послів до Древлянської землі: «Се уже иду к вамъ, да пристройте меду многи в градѣ, идеже убисте мужа моего, да поплачюся надъ гробомъ его, и створю тризну мужю своему»³. Тризна була ритуальним прощанням із померлим. Вона включала бенкет, що супроводжувався щедрими принесеннями жертв і узливаннями. На тризні влаштовували ритуальні ігрища, а то й поєдинки між воїнами, які мали продемонструвати померлому силу й звитягу живих.

Із розповідей арабських середньовічних авторів, котрі описували побут і звичаї східних слов'ян, відомо, що ритуальна трапеза над могилою знатного мужа здійснювалась через рік по його смерті. Арабський географ Алі Ахмад ібн Умар Ібн-Русте (друга половина IX – перша третина X ст.) написав «Книгу дорогих цінностей», в якій описав тризну, подібну до тієї, яку влаштувала Ольга: «Коли минає рік після того, як він помер, вони беруть 20 великих барил меду, або менше чи більше того, і йдуть до того пагорба⁴, збираються родичі померлого, їдять там і п'ють, потім розходяться». Далі приносять у жертву найбільш любиму його дружину, кидають її у вогонь і спалюють⁵.

Обіцянка Ольги прибути до Древлянської землі чомусь не стривожила тамтешню племінну верхівку (не будемо, втім, забувати, що маємо справу з фольклорним твором, в якому події розвиваються згідно законів жанру). Вони наварили багато меду і звезли його до Іскоростеня, місця загибелі князя Ігоря. Древлянським старійшинам не спало навіть на думку, що вони самі стануть активними учасниками тієї тризни, вірніше – її жертвами.

¹ Древняя Русь в свете зарубежных источников. Т. V. Древнескандинавские источники. М., 2009. С. 100.

² Картов А. Княгиня Ольга. С. 95.

³ Повесть временных лет. С. 28.

⁴ Під яким лежить небіжчик.

⁵ Древняя Русь в свете зарубежных источников. Т. III. Восточные источники. С. 45.

«Ольга же, поимши мало дружины¹, легко идуши приде къ гробу его [Ігоря]... И повелѣть людемъ своимъ съсуги могилу велику». Вона заявила, що хоче поплакатися над гробом мужа. Княгиня запросила древлян (зрозуміло, племінну старшину) до трапези. Вони так і не збагнули того, що діялося. А на запитання, де ж та дружина, яку вони послали до Києва, Ольга відповіла: вони йдуть за мною разом із дружиною мого мужа. Значить, у тризни взяла участь дружина самої княгині. Далі все сталося блискавично і страшно для древлян: «И яко упишася деревляне, ...повелѣть [Ольга] дружинѣ своей съчи деревляны, и исѣкоша ихъ 5000»².

Третя і завершальна помста Ольги відбулася на самій Ігоровій могилі, на кургані («холме»), насипаному її дружинниками. Древляни сіли бенкетувати з княгинєю, вона звеліла своїм отрокам прислужувати їм. Вони знову не зрозуміли сенсу того, що діялось: їх годували і поїли, їм служили. Мабуть, так само годували й пестили жертвних тварин, призначених до заклання.

Княгиня скрупульозно дотрималась язичницького поховального обряду. Адже плач над померлим, насипання високого кургану, тризна, що супроводжувалась питтям хмільних медів і людськими жертвами, були складовими частинами поховального дійства, які здійснювалися одна за одною³. Дехто з істориків і фольклористів (Б.О.Рибаків та ін.) узагалі думав, що три помсти Ольги в казанні про неї були складовими частинами одного поховального обряду, розтягненого в часі.

Останньою фазою того обряду було масове принесення в жертву древлянської верхівки і древлянських воїнів. Ольга пролила море жертвної крові на місці смерті й насипаної нею могили мужа, і це нажахало суспільство й міцно увійшло до історичної пам'яті руського народу, а звідти й до літопису. Нічого не змінює та обставина, що Ольга (якщо вірити Несторові) особисто не нищила древлян, а доручила це своїм дружинникам⁴.

Взагалі-то законів родової кривної помсти всюди додержувались в часи повсюдного існування родоплемінного суспільства. «Криваво відомстити за смерть близьких людей було справою честі, й у цьому відношенні руська княгиня нічим не відрізнялась від варварських королев доби Меровінгів у Франції, котрі залишили по собі враження нестримної жорстокості й мстивості»⁵. Якщо

¹ За свідченням пізнього Устюзького літописця, з нею було близько двохсот воїнів.

² Повесть временных лет. С. 28.

³ Картов А. Княгиня Ольга. С. 97.

⁴ Повесть временных лет. С. 28.

⁵ Тихомиров М.Н. Ольга // Рукописное наследие акад. М.Н.Тихомирова в Архиве АН СССР. М., 1974. С. 157.

й існувала різниця між діями Ольги й тих королев, то хіба що в масштабах пролиття крові, не завжди й жертвовної.

Ольжина помста не зупинилась на тій тризні. Вона вирішила стерти з лица землі головне древлянське місто-фортецю Іскоростень. Згідно «Повісті временних літ», Древлянська війна розпочинається наступного 945 р.¹

Можливо, літописець або редактор «Повісті» штучно розтягнув історію про стосунки Ольги з древлянами на два роки. Проте ці слова так і залишаються припущенням, тому що літописна розповідь базується на народному переказі. Можна сказати лише, що воєнні дії затягнулись. Правда, висловлювалась думка, що Нестор зберіг два народних казання цієї тематики². На мій погляд, вся ця історія тематично й стилістично вкладається в рамки одного широкого народного переказу.

Ольга очолила київське військо, що вдерлось до землі древлян. Командували ним ближні воєводи княгині Свенельд і Асмуд. Битва була короткою і жорстокою з боку киян, а древлянські воїни, мабуть, гірше озброєні й не навчені, не змогли вчинити опір: «Древляне же побѣгоша и затворишася въ градѣхъ своихъ»³. Княгиня з малолітнім сином кинулась на «Искоростѣнь град, яко тѣе убиша мужа ея». Можна думати, що в Древлянській землі налічувалось чимало градів: сьак-так укріплених поселень, що були осередками племен і навіть великих родів.

Частина тих протоміст розвинулась у X–XI ст. в справжні міські центри, як от Овруч (Вручий в літописі), Житомир, Малин; в останньому вбачають резиденцію головного древлянського вождя-князя Мала. Та абсолютна більшість цих градів відома лише за розкопками археологів. Всі ці гради, мабуть, були здобуті київським військом. У нинішньому Малинському районі Житомирської області в селі Городище⁴ збереглись археологічні рештки IX–X ст.; воно було знищене. Та більшість серед древлянських градів пережила поход Ольги⁵. Княгиня була державною людиною, вона збагнула, що краще буде зберегти життя місцевому населенню і обкласти його тяжкою даниною.

Головне місто Древлянської землі Іскоростень вчинило Ользі сильний опір: «А деревляне затворишася въ градѣ, и боряхуся крѣпко изъ града, вѣдѣху бо, яко сами убили князя и на что ся предати»⁶. Дійсно, їм не доводилось розрахо-

¹ Як і в попередніх епізодах, хронологія «Повісті» випереджає дійсну на рік і відносить подію до 946 р.

² Карпов А. Княгиня Ольга. С. 100.

³ Повесть временных лет. С. 28.

⁴ Знаменна назва, що промовляє про існування тут древнього града.

⁵ Кучера М.П. Городища Волині й Поділля // Археологія. Т. 29. Київ, 1979. С. 64; його ж. Нові дані про городища Житомирщини // Археологія. Т. 41. 1983. С. 72–81.

⁶ Повесть временных лет. С. 28.

увати на Ольжині милосердя. Саме місто Іскоростень було розташоване на правому високому березі річки Уж, притоки Прип'яті, на гранітних скелях, що на тридцять метрів височіли над рівнем річки. Невелике за площею городище було захищене потрійною лінією земляних валів і ровів, з усіх боків оточене водою. Таке виключно вдале розташування цієї фортеці з природними гранітними укріпленнями робили її неприступною¹.

Облога Іскоростеня була надзвичайно складною, літописець пише: «И стоя Ольга лѣто [один рік], и не можаше взяти града»². Втім, це може бути перебільшенням, так характерним для фольклорного переказу. Згадаймо, що, згідно «Повісті временних літ», Ольжин муж Ігор облягав місто уличів Пересічен «три лѣта»³, що навряд чи відповідало дійсності. Зрозумівши, певно, що силою їй не здобути Іскоростеня, княгиня вдалася до надприродних хитрощів, якими увійшов у літопис і в історію її попередник на київському столі Олег, прозваний Віщим. Згадаймо його кораблі на колесах, що під вітрилами рушили до стін Царгорода, або розгадку ним підступного задуму візантійців, котрі намірилися отруїти руського князя.

Літопис Нестора вмістив яскраву легенду про те, як Ольга хитрістю здобула древлянське місто Іскоростень. Важливо підкреслити, що ця легенда відсутня в Новгородському першому літописі молодшого ізводу, попередня розповідь якого про три помсти Ольги древлянам співпадає з текстом «Повісті временних літ», тому літописознавці вважають, ніби історія про здобуття нею Іскоростеня належить складачеві «Повісті временних літ»⁴. Ймовірніше від усього, легенда про хитрощі Ольги у здобутті Іскоростені стала відомою Несторові чи комусь із пізніших редакторів «Повісті», й вони прикрасили нею свою оповідь.

Отже, переконавшись у неможливості здобути Іскоростень силою⁵, Ольга звернулась до древлянських старшин з такими словами⁶: «До чого бажаєте досидітися? Адже всі ваші міста вже здалися мені й зобов'язались виплачувати данину, і вже обробляють свої ниви і землі, а ви відмовляєтесь сплачувати да-

¹ *Самойловський І.М.* Стародавній Іскоростень // *Археологія*. Т. 23. К., 1970; *Звіздецький Б.А., Пальгій В.І.* Історична топографія стародавнього Ікоростеня // *Історія України-Руси (Історико-археологічний збірник)*. К., 1998.

² *Повість временных лет*. С. 28.

³ *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*. М.;Л., 1950. С. 109.

⁴ *Лихачев Д. С.* Комментарии // *Повість временных лет*. СПб., 1999. С. 438.

⁵ Історики знають, що давні русичі аж до кінця XII ст. не вміли штурмувати укріплення міст і фортець, не мали необхідного спорядження (катапульти, балісти, тарани, облогові башти та ін.). Тому вони звичайно просо облягали місто, терпляче чекаючи на той час, коли обложені втратять надію відсидітися і відчинять браму.

⁶ Літописна легенда подається мною в скороченому переказі й у перекладі.

нину, збираєтесь померти з голоду». Древліани відповіли їй: «Ми б раді платити данину, але ж ти хочеш мститися за мужа свого». Ольга сказала їм: «Я вже відомстила за обиду свого мужа... Більше вже не хочу мститися, лише бажаю взяти з вас невелику данину і, уклавши з вами мир, піду геть». Древліани ж спитали: «Чого хочеш від нас? Ми раді тобі дати мед і хутра». Вона ж мовила: «Немає у вас тепер ні меду, ні хутра, тому прошу у вас небагато: «дайте мені від кожного двору по три¹ голуби і по три горобці. Адже я не хочу накласти на вас тяжку данину, як муж мій, тому прошу у вас мало. Ви ж знемогли в облозі, тому й прошу у вас цієї дрібниці»².

«Літописець Переяславля Суздальського» наводить причину того, чому Ользі знадобились голуби і горобці: вона заявила довірливим древліанам, ніби їй потрібні ці птахи як ліки від хвороби очей³. У жодних інших літописах згадки про ту хворобу немає. А от в пізніших казаннях про Ольгу, записаних поблизу знищеного нею Іскоростеня згадується про те, що княгиня при облозі міста хворіла очима⁴.

Зраділі древліани з вдячністю послали Ользі бажане. А вона роздала птахів воїнам і наказала прив'язати до хвостів трут, підпалити його і відпустити голубів і горобців. Птахи полетіли до своїх гнізд, під солом'яні стріхи будинків, сараїв, клітей і сіновалів. Все місто одразу запалало, люди, рятуючись, побігли з Іскоростеня, а Ольга наказала своїм людям хапати їх. Так Ольга «взя градъ и пожже и; старѣйшины же града изънима, и прочая люди овыхъ изби, а другыя работѣ предасть мужамъ своимъ, а прокъ их остави платити дань»⁵.

Те, що сталося, належить до улюблених сюжетів світового фольклору. Немає сумнівів у тому, що київське військо заволоділо Іскоростенем й іншими древліанськими градами й придушило опір людності, після чого могутній ще недавно союз племен було включено до складу Давньоруської держави, яка формувалась. Зате викликає великі сумніви правдоподібність самого способу оволодіння Іскоростенем за допомогою голубів і горобців. Адже мотив використання з подібною метою птахів і тварин з прив'язаними до них запалювальними речовинами належить до поширених у народній творчості не лише середньовічної Русі.

¹ Знову три – фольклорне число!

² Повесть временных лет. С. 28–29.

³ Летописец Переяславля Суздальского. С. 12.

⁴ *Коробка Н.И.* Сказание об урочищах Овручского уезда и былыны о Вольге Святославиче // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. 1908. Т. 13. кн. 1. СПб., 1908. С. 362; *Гиляров Ф.* Предания Русской начальной летописи. С. 243.

⁵ Повесть временных лет. С. 29.

Ще легендарний біблійний герой Самсон долав таким методом своїх ворогів філістимлян. У «Книзі суддів» Ветхого завіту читаємо, що Самсон зловив триста лисиць, і зв'язав хвіст із хвостом й прив'язав смолоскипи між двома хвостами, і запалив смолоскипи, й пустив лисиць на жниво філістимське, і спалив і копни, і незжати́й хліб, і виноградні сади, й маслинові. Стародавня легенда приписувала спалення ворожого міста хмарою птахів з палаючою смолою на хвостах реальному грецькому полководцеві Олександрю Македонському¹.

А в скандинавській сазі про Харальда Сміливого співається про те, як він подібним чином здобув місто на Сицилії. Саксон Грамматик умістив у своїй праці дві розповіді про здобуття міста «іскоростенським» способом. Перша повістує про датського епічного героя Халдіга, котрий діяв у Східній Європі, десь на Західній Двині, друга про подібну дію в Ірландії. Відома скандинавістка О.А.Ридзевська зробила з цього висновок, що «для казання про Халдіга і для саги про Харальда характерна їх руська орієнтація, а для саги – навіть прямий зв'язок з Руссю в особі Харальда, котрий жив якийсь час на Русі, пішов звідти на початку 30-х років до Візантії, а років через десять повернувся й одружився з донькою Ярослава Мудрого Єлизаветою»².

Напевне, переказ про здобуття військом Ольги головного древлянського міста використав древній фольклорний мотив. В описаному літописцем епізоді він міг бути навіяний і реальним використанням запалювальних стріл, про які згадують давньоруські й інші джерела. У Чехії записана легенда про заволодіння Києвом Батиєм у кінці 1240 р. за допомогою палаючих голубів – а саме його воїни широко застосовували палаючі стріли³.

В пізніх літописних ізводах та історичних компіляціях на зразок Київського Синописа історія про здобуття Іскоростеня за допомогою голубів і горобців з дивовижною, притаманною фольклорним легендам легкістю контамінується з розповідями «Повісті» та Новгородського першого літопису молодшого ізводу про похід Ігоря на Константинополь. Та в присвячених Ользі легендах вже не Ігор, а вона здійснює переможний похід на стольний град Візантії.

Спочатку Ольга разом із сином своїм Святославом йде на печенігів «за Дон», перемагає їх і з силою полонених повертається до Києва. Ця розповідь явно навіяна пізнішими перемогами Русі над половцями, які дійсно кочували поблизу Дона в XI–XIII ст., але печеніги X століття в тому регіоні нашим джерелам невідомі. А далі «помислив княгиня Ольга пойти воевати ко Царю граду и собравъ войско много словянскаго, и древлянъ и печенеговъ, и поиде

¹ Котляр Н.Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. К., 1986. С. 97–98.

² Ридзевская Е.А. Русь и Скандинавия в IX–XIV вв. М., 1978. С. 200.

³ Див: Котляр Н.Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. К., 1986. С. 98.

ко Царю граду». Далі в цій легенді розповідається історія про голубів і горобців у прикладенні до вигаданого здобуття византійської столиці; щоправда, Ольга пожаліла православних греків і звеліла погасити вогонь у Константинополі¹.

В іншій надзвичайно докладній легенді з характерною назвою «О второмъ походѣ великия княгини Ольги к Царю граду и крещении ея» надзвичайно докладно під 955 р. розповідається про те, як руська княгиня вступила в переговори з грецькими царями Михаїлом і Константином² і досягла надзвичайно вигідного для себе миру з ними. Легенда вільно переказує зміст угод з греками Олега й Ігоря, приписуючи їм Ользі й наголошуючи на пільгах для купців і послів, на данині та інших привілегах для всіх них. А далі, без найменшої логіки, складач цієї явно книжної легенди невміло вмонтує розповідь про запалення грецької столиці за допомогою птахів. І тут Ольга звеліла погасити вогонь і повернути до міста греків, котрі розбігалися, хто куди³.

Всі ці історії, що сучасному читачеві видаються кумедними і позбавленими глузду, насправді химерно відбивають історичну пам'ять про княгиню Ольгу, яка довгими століттями жила в народі й, крім усього іншого, породила немало агіографічну, житійну літературу про неї. Та повернемося до перебування Ольги в Древланській землі.

Повстання древлан проти княжої влади було, отже, жорстоко придушене Ольгою. Несторів літопис сповіщає, що Ольга «възложиша на ня [древлян] дань тяжьку»⁴. А «Літописець Переяславля Суздальського» доповнює свідчення «Повісті временних літ»: княгиня зобов'язала древлан платити по дві шкурки надзвичайно коштовної чорної куніці, по дві – білки, давати інше хутро і мед⁵. Проте Д.С.Лихачов вважає, що складач цього Літописця невірно зрозумів свідчення «Повісті» про данини різних років у Руській землі⁶.

Перетворивши на згарище багате, певно, місто Іскоростень, Ольга пішла «по Дервьвстѣй земли съ сыномъ своимъ и съ дружиною, уставляючи уставы и уроки; и суть становища еѣ и ловища»⁷. У пізніх літописних ізводах сказано, що після знищення Іскоростеня «Ольга возвратися къ Киеву и уготова вой-

¹ Гиляров Ф. Предания Русской начальной летописи. С. 250.

² За Михаїла у 860 р. відбувся похід руської ескадри Аскольда на Константинополь, а Константин у даному разі, мабуть, імператор Константин Багрянородний, котрий приймав Ольгу в своєму палаці в 946 чи 957 р.

³ Гиляров Ф. Предания Русской начальной летописи. С. 252–254.

⁴ Повесть временных лет. С. 29.

⁵ Летописец Переяславля Суздальского. С. 12.

⁶ Лихачев Д. С. Комментарии // Повесть временных лет. С. 439.

⁷ Повесть временных лет. С. 29.

ско»¹. Наступного року («пребывши [в Києві] лѣто едино») вона «иде... Новгороду, и уставы по Мѣстѣ повосты [погости] и дани и по Лузѣ оброки и дани; и ловища ея суть по всей земли, знамяня и мѣста, и повосты, и сани ея стоятъ въ Плесковѣ и до сего дъне, и по Днѣпру перевѣсища и по Деснѣ. И есть село ея Ольжичи и доселе»².

Літопис зберіг нам дорогоцінні відомості про організацію княжого доменіального господарства середини X ст. Тут увесь час підкреслюється володільницький характер установлень Ольги. У переможеній Древланській землі встановлено порядок, накладена тяжка данина, визначені повинності, «уроки» і «устава», тобто судові збори і мита. Щоб зробити безпечним стягання данини, княгиня встановила свої становища, опорні пункти при збиранні полюддя. Визначено також межі княжих мисливських угідь «ловищ», за порушення яких трьома десятками років пізніше внук Ольги Олег убив варяга Люта Свенельдича. Встановлюється своєрідний каркас княжого домену, що ста роками пізніше буде закріпленний на сторінках Правди Руської³.

Доменіальні володіння київського князя вказані не лише на Дніпрі й на Десні, а й на руській Півночі, в Новгородській землі, по річках Мсті та Лузі. Поряд із погостами названі основні промислові угіддя, що давали мед, віск і хутра, а також «знаменія» (знаменні борти), мисливські угіддя й «мѣста», можливо, головні рибні місця. Щоб ця владна система діяла, урядовцям Ольги необхідно було розмежувати угіддя, охороняти межі заказників і призначити людей, котрі б організовували їх використання⁴.

Неважко зрозуміти, що розповідь про похід Ольги до Новгородської й Псковської земель написана Нестором й пізніших літописців виключно на фольклорних джерелах. Про це свідчить хоч би спроба для доведення вірогідності розповіді спертися на матеріальні реалії, характерна для народних переказів («сани ея стоятъ въ Плесковѣ и до сего дъне», «есть село ея Ольжичи и доселе»).

Історія з придушенням древланського повстання, попри всю фольклорну її легендарність, показала, що державна структура Русі в часи Ольги залишалась неміцною. Зміна князя в Києві призводила до відпадиння сильних союзів племен і племінних княжінь. По смерті Олега древлани вийшли з покори, Ігор було приборкав їх, але потім став жертвою своєї ненаситності. Найбільш примітивна і насильницька форма данини – полюддя – залишалась ненормованою, а його стягання велось шляхом «примучування» і безмежного визиску сільсь-

¹ Гиляров Ф. Предания Русской начальной летописи. С. 230.

² Там же. Це повідомлення збігається з аналогічною «Повісті».

³ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. С. 363.

⁴ Там же. С. 363–364.

кої людності. Тому Ольга вжила рішучі заходи щодо встановлення норм, бодай тоді приблизних, збирання полюддя. Завдяки організації погостів, стоянок, «знаменій», «мѣст» та ін. була централізована Руська держава. Можна вважати князювання Ольги в Києві другим етапом формування давньоруської державності (перший припав на княжіння Олега й Ігоря)¹.

Врегулювавши становище в країні, Ольга звертається до зовнішньої політики. Як і раніше, головним напрямком її була Візантія. Княгиня готує візит до Константинополя.

¹ *Котляр Н.Ф. Древнерусская гоосударственность. С. 51–54.*

Розділ 7

«Иде Ольга въ Греки»

Царгород

Поїздка княгині Ольги до Царгорода відбилася в іншому колі фольклорних джерел, ніж ті, що висвітлювали її стосунки з древлянами. Так само, як і розглянуті в першій частині розділу, ті джерела належать більше легенді, ніж історії. Тим не менше, у них, хай у химерному і часто невпізнанному вигляді, передані події цього візиту Ольги до столиці світової імперії, що знаменував новий етап в історії Русі та її зовнішньої політики.

Свою розповідь, побудовану на усних народних джерелах, літописець починає словами: «В лѣто 6463 [955]. Иде Ольга въ Греки, и приде Царюгороду. Бѣ тогда царь Костянтинъ...».¹ За цими лапідарними словами криється безліч подій і смислів, надзвичайно важливих для руської історії й розуміння події, що викликала розголос у середньовічному світі. Першою була поставлена під сумнів сама дата візиту Ольги до грецької столиці. Вже у новгородських літописах XV–XVI ст. (Новгородському четвертому, Новгородському Карамзінському) він датується трьома роками пізніше, 6466 р.² Проте збігається з датою «Повісті временних літ» дата «Пам'яті й похвали князю руському Володимирі» – 955 р.

Однак авторитетне візантійське джерело, «Про церемонії візантійського двору», написане імператором Константином Багрянородним, котрий приймав Ольгу в Царгороді і мав бесіди з нею, спростовує названий у літописі рік події. Імператор не назвав року візиту княгині, проте згадав дати двох її прийомів у його палаці, що містили число, місяць і день тижня. Перший прийом Ольги відбувся 9 вересня в середу, а другий 18 жовтня в неділю³. А таке поєднання календарних дат і днів тижня в роки царювання Константина Багрянородного (945–959) трапилося двічі: в 946 і 959 рр. Тому природною виглядає полеміка між істориками, в яку втяглося чимало дослідників. Коротко кажучи, першу

¹ Повесть временных лет. С. 29.

² ПСРЛ. Т. IV. Ч. 1. Новгородская четвертая летопись. Пгр., 1915. С. 41; ПСРЛ. Т. 42. Новгородская Карамзинская летопись. Под ред. Я. С. Лурье. СПб., 2002. С. 37.

³ Constantin VII Porphyrogénète. Le livres des cérèmonies/ Text et traduit. Т. II, cap.15. Paris, 1939. У цій праці я скористався перекладом праці Константина з грецької на російську мову: Новиков Н.Е. Константин Багрянородный. «О церемониях», кн. II, гл. 15 // KANIKION. Юбил.сборник в честь И. С. Чичурова. М., 2006.

дату відстоював академік Г.Г.Літаврін¹, другу – О.В.Назаренко². У кожній з дат є прихильники і скептики. На мій погляд, думка Г.Г.Літаврїна виглядає більш обґрунтованою і аргументованою.

Згідно логіки літописної розповіді, Ольга відправилася до візантійської столиці незабаром після того, як стабілізувала становище в країні. Г.Г.Літаврін переконливо довів, що візит княгині стався 946 р. і поставив його в безпосередній зв'язок з укладенням Ігорем договору з імперією, його смертю в кінці 944 р., Древлянською війною 945 р. і заходами княгині щодо зміцнення держави. Вся та розповідь про древлянські події виглядає в літописі цілісною і написаною за один раз. А от після розповіді «Повісті» про влаштування людьми княгині погостів, стійбищ, ловищ і знамень, визначення оброків і даней під неточним 947 р. (насправді те сталося в тому самому 945 р.), в літописі йде низка «порожніх» років, з позначенням на берегах лише дат – аж до розповіді про відвідини Ольгою Царгорода (в 955 р.).

Мету відвідання Ольгою імператора Нестор описує в яскравих тонах, спираючись на фольклорні джерела: «Бѣ бо тогда царь Костянтинь, сынъ Леоновъ³; и приде к нему Ольга, и видевъ ю добру сущю зѣло лицемъ и смыслену, удививься царь разуму ея, бесѣдова к ней»⁴. Сама манера розповіді літописця впевнено свідчить про використання ним народного переказу, а, може, й кількох. Та далі, в повній суперечності з дійсністю, імператор заявляє княгині: «Подобна еси царствовать въ градѣ с нами»⁵, що мало означати шлюбну пропозицію. У дійсності Константин мав родину, кількох дітей, та все це могло бути невідомим творцеві народного оповідання. Та й навіть якби було відомо, то жодним чином не вплинуло б, мабуть, на його творчу фантазію.

Історики здавна скептично ставились до повідомлення Нестора, ніби імператор Константин пропонував Ользі руку і серце. М.М.Карамзін писав про це: «до цих достовірних відомостей про буття Ольги в Константинополі народне байкослів'я додало в нашому древньому літописі неймовірну казку, що імператор, захоплений її розумом і красою, пропонував їй руку і свою корону... Поперше, Константин мав жону, по-друге, Ользі було тоді не менше шістдесяти років»⁶. М.П.Погодін також не вірив жодному слову літописця й вважав, наче увесь сюжет із сватанням вигаданий середньовічним книжником. Серед відомих літераторів минулого хіба що М.В.Ломоносов з довірою поставився до

¹ *Литаврин Г.Г.* Византия, Болгария, Древняя Русь. СПб., 2000. С. 180–181.

² *Назаренко А.В.* Древняя Русь на международных путях. М., 2001. С. 219–311.

³ Візантійський імператор Лев VI Мудрий (886–912).

⁴ Повесть временных лет. С. 29.

⁵ Там же.

⁶ *Карамзин Н.М.* История государства Российского. Т. 1. 2-е изд. СПб., 1897. С. 130–131.

цього й прийшов до висновку, що незугарне сватання Константина образило Ольгу й обумовило нелюб'язний прийом відвітного грецького посольства в Києві, про що не забув згадати Нестор¹.

У розділі, присвяченому древлянським справам Ольги, йшлося про різні відомості щодо її віку. Та навряд чи їй було «не менше шістдесяти років». Не слід буквально сприймати на віру слова народного переказу про сватання імператора Константина до руської княгині. Як мені здається, фольклорне джерело вірно вловило суть візантійсько-руських перемовин – одним із питань дійсно міг бути династичний шлюб між візантійським імператорським і руським княжим домами. Щоправда, ініціатива входила не від грецької сторони. Якою все ж таки була справжня мета Ольжиного візиту?

Отже, влітку 946 р. княгиня Ольга вирушила в далеку й важку путь до столиці ромеїв, як називали себе візантійці, котрі вважали себе спадкоємцями римлян, Римської держави. Вперше в історії русько-грецьких стосунків давньоруський володар прямував до Царгорода не з війною, а з миром. Візитові Ольги мав передувати обмін посольствами між Києвом і Царгородом. Вона ставила перед собою важливі цілі, які не повинні були залежати від швидкоплинного воєнного успіху, як це було за її попередників, коли досягнуте Олегом після вдалої війни з Візантією 907 р. було частково втрачене Ігорем у 944 р.

Літописці не зберегли жодних подробиць тривалої мандрівки Ольги до Царгорода: фольклорні перекази обійшли увагою подібні технічні подробиці, їх цікавили лише масштабні події, насамперед зустріч княгині з імператором. Із твору Константина Багрянородного «Про церемонії» відомо, що руське посольство було велелюдним. За його свідченнями, на першому прийомі в палаці 9 вересня Ольгу супроводжували 20 послів і 43 купці, на другому, 18 жовтня, – 22 послі і 44 купці. Принагідно згадаємо, що угоду Ігоря з Візантією 944 р. уклали 25 руських послів і 30 (або, за іншим підрахунком, 26) купців. Це свідчить, що місія Ольги була офіційною, мала державний характер².

Звичайно руські купецькі валки вирушали до Візантії в червні. Однак візит Ольги мав дуже відізнатись від звичайних щорічних плавань купців. Споряджена за її наказом експедиція, певно, справляла сильне враження, і кількістю людей і човнів, і розкішшю всієї обстановки, і багатством дарунків, що їх везла княгиня. Ольгу супроводжував величезний почет, чисельність якого, на думку істориків, сягала однієї тисячі. Адже в його складі, поряд з послами й купцями, мала бути велелюдна, добре озброєна охорона, бо на переїжджих поблизу дніпровських порогів чатували печеніги. Не лише Ольга, а й київські бояри й

¹ Див.: *Котляр Н.Ф.* Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. С. 104–105.

² *Карпов А.* Княгиня Ольга. М., 2009. С. 159.

боярині, мали чисельну челядь, особистих служниць, що забезпечувало прийнятні умови життя в далекій дорозі. Та й у бухті Константинополя, де Ользі довелося не один день і навіть тиждень чекати на аудієнцію в імператора, була потрібна обслуга. Сама логіка розвитку русько-візантійських відносин середини 40-х років X ст. дозволяє припустити, що одним із головних завдань руської государині в Царгороді було укладення нової, більш вигідної, ніж Ігорева, угоди з імператором. Напевне, радники княгині порушили також теми, які не були відбиті в договорі Ігоря з греками 944 р. Важливо відзначити, що кількість купців у складі посольства перевищувала їх чисельність у документі 944 р., а це може свідчити про превалювання економічних інтересів у можливій угоді Ольги з Константином. Під час перетрактацій з княгинею імператор ініціював одержання військової допомоги, про що дізнаємось як з літопису, так і з повідомлень візантійських джерел про участь руських воїнів у операціях візантійського війська і флоту проти арабів у другій половині 40-х років X ст. Про це йтиметься далі, тут же зупинимось на іншій важливій темі: хрещення Ольги в Константинополі. Його на свій лад описує фольклорне казання, вписане до «Повісті временних літ».

Згідно уяви древнього фольклорного оповідача, Ольга хитромудро відкинула шлюбну пропозицію Константина, перевівши мову на питання, для неї особливо важливе: «Азь погана [язичниця] есмь да аще мя хоцещи крестити, то крести мя самъ;...и крести ю царь съ патреархомъ»¹. Її слова мали виглядати для обізнаного читача «Повісті» несподіваними. Адже Ольга не належала до християн за життя Ігоря, та й у перший час по його смерті. І це при тому, що літописи, найперше вписаний до «Повісті» текст угоди Русі з Греками 944 р., впевнено свідчать про існування в Києві християнської общини. Угода не могла пройти повз увагу Ольги, людини спостережливої й кмітливої, як малюють її літописні перекази й легенди. Та й уся її політична біографія вказує на високі розумові здібності княгині, неабияку політичну волю й державну енергію.

Давньоруська держава здавна спілкувалася з Візантійською імперією. Жвавий обмін між ними підтримували головним чином купці та руські воїни-найманці, що служили в імперській гвардії й мали бувати на Русі. Важко уявити, щоб княгиня не зустрічалася з прибульцями з Візантії, не цікавилася тамтешнім життям, державним устроєм і владним апаратом, культурою та віруваннями греків. Адже Ромейська імперія (як офіційно іменувалась Візантія) в усьому цивілізованому світі сприймалась, як мало не зразкова модель держави. Великою мірою могутність і авторитет імперії трималися на християнській релігії, яка пронизувала її буття згори донизу. Політичний вплив Візантії на

¹ Повесть временных лет. С. 29.

близьких і далеких сусідів здійснювався, поряд з іншим, завдяки її потужній церковній організації. Водночас, церква освячувала владу василевса і державний порядок. Ця важлива обставина ніяк не могла пройти повз увагу Ольги.

Виходячи з подальшого розвитку подій, Ольга зрозуміла важливість християнства і прилучення Русі до сім'ї християнських народів. Щоб поглибити свої уявлення про нову віру й встановити відносини із християнським государем Візантії, вона замислила візит до Константинополя. Чи збиралась вона прийняти святе хрещення в столиці імперії, чи приїхала туди вже християнкою (як вважає дехто з вчених), науці точно невідомо. У тогочасних і дещо пізніших джерелах упевнено засвідчено, що княгиня хрестилась у Царгороді.

«Похвала» Ользі, що є частиною «Пам'яті й похвали князю руському Володимирі» Іакова Мніха (середина XI ст.), свідчить, що після смерті Ігоря Ольга «освящена бывши Божьей благодатью», попрямувала до Царгорода, аби прийняти християнство¹. Пізніша «Повість временних літ» (початок XII ст.) впевнено пише, що Ольга запропонувала імператорові Константину разом із патріархом хрестити її²: «И крести ю царь съ патреархомъ... И поучи ю патреархъ о вѣрѣ, ... и заповѣда ей о церковномъ уставѣ, о молитвѣ, и о постѣ...»³

Однак чимало істориків вважало, що Ольга ще раніше хрестилась у Києві. Видатний історик руської церкви Є.Є.Голубінський думав, що це сталося між 952 і 957 рр. Він виходив із «Пам'яті й похвали князю руському Володимирі», де сказано, що вона прожила християнкою 15 років, а померла 969 р. Отже, хрещення сталося 954 р. До Царгорода вона їздила пізніше, аби ближче познайомитися з новою вірою. Повернувшись, Ольга знищила ідолів у своєму домі, але вважала нову віру своєю особистою справою і не нав'язувала її⁴. Аналогічної думки дотримувались Д.І.Багалій і М.М.Богословський. Та М.С.Грушевський припускав, ніби Ольга хрестилася після візиту до Константинополя, що його він датував 957 р.⁵ З ним солідаризувався І.П.Козловський. Певною мірою сприяє думці про охрещення Ольги у Києві перед відвідинами Царгорода наявність у складі почту Ольги православного священника Григорія, якого згадує Константин Багрянородний. Його присутність в близькому оточенні княгині можна задовільно пояснити хіба що в тому разі, коли княгиня вже тоді була християнкою і потребувала власного духівника в далекій дорозі.

¹ *Срезневский И.И.* Память и похвала князю Владимиру и его Житие по сп.. 1494 г. // Записки имп. Академии наук по историко-филологическому отделению. Т. 1. № 6. СПб., 1897. С. 4.

² *Повесть временных лет.* С. 29.

³ Там же.

⁴ *Голубинский Е.Е.* История русской церкви. Т. 1. М., 1901. С. 78–79 и сл.

⁵ *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. 1. К., 1913. С. 451.

Київське посольство на чолі з княгинею прибуло до Константинополя в час, коли зовні дружні русько-візантійські відносини набули рис взаємної настороженості і навіть певної ворожості. Імперія не могла простити Русі двох походів Ігоря, що завдали нещастя і збитків людині Константинополя та його околиць, і продовжувала бачити в ній головного потенційного ворога на півночі. Константин Багрянородний тоді вів переговори з печенізькими ханами, прагнувши спонукати їх напасти на давньоруські землі, про що глухо свідчить його книжка «Про управління імперією»¹.

Разом із тим, з огляду на близьке й неминуче зіткнення між Візантією і Хазарією, а також на постійні напади арабів на південні й східні землі імперії, її уряд був зацікавлений і у військовій допомозі, і в політичній підтримці сильного північного сусіда – Руської держави. Цілі посольства Ольги до Константинополя, поряд із особистим хрещенням, неодноразово обговорювались у науковій літературі. Одні історики думали, що Ольга тоді вагалась у виборі політичної орієнтації між Візантією й Германською імперією, і що її поїздка до Царгороду була влаштована задля вивчення політичної обстановки, уточнення й поліпшення умов забезпечення руської торгівлі в імперських містах згідно угоди Ігоря 944 г. Ряд вчених розглядав Русь часів Ольги як пасивну сторону, якій Візантія й Германія намагались диктувати вигідні їм політичні умови. Ця точка зору відкидається сучасною наукою як не забезпечена свідченнями джерел. Інші історики приписують Ользі грандіозні й далекосяжні плани: досягти цісарського титулу й одержати вагомі політичні преференції, скориставшись із власного хрещення в грецькій столиці. На користь цієї думки, що так тішила й тішить несамолюбивих патріотів у минулому й сучасності, на жаль для них, не існує не те що джерельних підтверджень, а й натяків на неї в тогочасних і пізніших пам'ятках давньої писемності.

Причина розбіжності думок дослідників щодо завдань, які ставились княгинею і руським урядом у перед посольством до Царгорода, полягає, отже, в бідності, неповноті, суперечливості й тенденційності джерел, як руських, так і візантійських. Найбільш докладний опис зовнішнього боку перебування Ольги в Константинополі, насамперед її прийомів імператором, належить самому Константину Багрянородному. Проте його праця «Про церемонії» жодним словом не згадує про суть русько-візантійських переговорів.

«Повість временних літ» та інші літописні ізводи, зокрема Новгородський перший літопис і «Літописець Переяславля Суздальського», що додають важливі деталі до оповіді Нестора, в описі візиту до Царгорода приділяють основ-

¹ Левченко М.В. Очерки по истории русско-византийских отношений. М., 1956. С. 194–195 та ін.

ну увагу хрещенню Ольги. В цьому немає нічого дивного: для літописців-християн і ченців воно було головним діянням княгині. Та й виходили вони головним чином із переказів і легенд, у яких на першому місці було прийняття княгинею християнської віри. Однак наука встановила, що Ольга добивалась ще й інших політичних цілей.

В історичній літературі вже давно було висловлено припущення, що в перебігу переговорів Ольги з Константином дійсно йшлося про шлюб, вірніше, про заручини її сина Святослава з однією із численних доньок імператора. Саме це невдале сватання було переосмислене у фольклорному переказі як спроба самого грецького царя одружитися з руською княгинею¹. Підстави для такого припущення існують: у почті Ольги знаходився якийсь хлопчик, в якому вбачають Святослава. Його, не називаючи на ім'я, згадав сам імператор у творі «Про церемонії»². Тим більше, що на прийомах Ольги із почтом у імператора Константина ним у цій книзі прямо названі «люди Святослава».

На користь думки щодо невдачі матримоніальних планів Ольги свідчить інший труд Багрянородного «Про управління імперією», в якому він виклав докладні поради своєму синові, наступнику престолу, на випадок домагань «північних народів» поріднитися з візантійським імператорським домом: «Якщо коли-небудь якийсь народ серед цих невірних і нечестивих північних племен попросить спорідненості через шлюб із василевсом ромейв, тобто захоче або його доньку взяти в дружини або видати свою доньку чи василевсу в дружини, чи сину василевса», то це «нерозумне прохання» слід рішуче відхилити як блюзнірське і неприпустиме, посилаючись на заповіт засновника Східної імперії (Візантії) Константина Великого³. Отже, якщо Ольга таки зверталась до Константина з подібною шлюбною пропозицією, то він, без сумніву, відповів їй так, як написав у своєму творі-настанові синові. Та міне півстоліття, й інший візантійський імператор Василій буде змушений віддати свою багрянородну⁴ сестру за онука Ольги Володимира.

У тому самому трактаті «Про управління імперією» імператор Константин згадував й інші питання, що звичайно виникали у перебігу переговорів з «північними варварами» (серед них він називає й росів). Вони постійно звер-

¹ *Ариньон Ж.-П.* Международные отношения Киевской Руси и крещение княгини Ольги // *Византийский временник.* Т. 41. М., 1980. С. 119–120, див. також праці В.О.Пархоменка і В.В.Мавродіна.

² *Пашуто В.Т.* Внешняя политика Древней Руси. М., 1968. С. 67.

³ *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. Под ред. Г.Г.Литаврина, А.П.Новосельцева. М., 1989. С. 58–65.

⁴ Що побачила світ в Багряній (Порфирній) палаті, де народжували дітей законні дружини імператорів.

тались до василевса з різними проханнями: прислати їм що-небудь з царських одіянь, мантій або вінців, обіцяючи заплатити за них службою або якимись послугами. Та особливо обурювали його прохання поділитись «грецьким вогнем», непереможною зброєю ромеїв. На всі ці домагання, підводив підсумки своїм словам Константин, слід відповідати категоричною відмовою, посилаючись при тому на божественні приписи й закони¹.

Перебування Ольги в Константинополі відбувалось згідно придворного етикету, відпрацьованого століттями візантійським урядом і його церемоніймейстерами. Літопис про все це не згадує, бо ця історія була поза полем фольклорного переказу. Для повнішого відтворення образу Ольги в науковій літературі звичайно розглядаються свідчення Константина Багрянородного про його зустрічі з руською княгиною, її прийоми в імператорському палаці в трактаті імператора «Про церемонії». Коротко згадаю про них.

Після тривалого сидіння Ольги з почтом, охороною, купцями, послами й боярами в «Суді», константинопольській гавані Золотий Ріг, вона була прийнята імператором. Це сталося 9 вересня. Той час минув у довгих переговорах між сторонами, виробленні імперським урядом самого чину прийому княгині. У книзі «Про церемонії» було використано протокол її прийому Константином, в якому княгиню назвуть «архонтисою» (главою) й «ігемоном» (правителем) русів². Оскільки Ольга була жінкою, то імператору довелося залучити до участі в церемоніях жіночу половину своєї родини: дружину Єлену і невістку, дружину свого сина й співправителя.

У трактаті «Про церемонії візантійського двору» імператор Константин докладно описав прийоми, зустрічі, обіди з руською княгиною. Ці описи не мають прямого стосунку до теми нашої розповіді. На увагу заслуговує хіба що перший урочистий прийом, які звичайно давали главам іноземних держав і повноважним послам від головних політичних партнерів імперії. Кременський єпископ Ліутпранд, посол італійського короля при дворі Багрянородного, описав один такий урочистий прийом, якого він удостоївся 949 р.: «До імператорського палацу безпосередньо прилягає зала дивовижної чудовості й краси, що її греки називають Магнавра або Золота палата. Імператор Константин звелів упорядкувати її для прийому послів, що прибули одночасно зі мною: від іспанського халіфа і Ліутфреда, багатого купця із Майнца, котрий тоді був посланий германським імператором. Перед троном імператора стояло мідне, але позолочене дерево, на вітках якого сиділи різного роду птахи, виготовлені з бронзи й також визолочені. Птахи співали кожний свою особливу мелодію, а сидіння

¹ Константин Багрянородный. Об управлении империей. С. 55–59.

² Карпов А. Княгиня Ольга. С. 163.

імператора було влаштоване так майстерно, що спочатку воно здавалось низьким, майже на рівні землі, далі дещо вищим, і нарешті піднеслось у повітря. Колосальний трон оточували у вигляді стражі мідні або дерев'яні, але, у всякому разі, позолочені леви, що шалено били своїми хвостами землю, відкривали пащі, рухали язиком і випускали голосне ревіння... При моїй появі заревіли леви, і птахи заспівали кожний свою мелодію. Я ж не відчув ні страху, ні подиву, бо ще раніше деякі знавці розповіли мені про всі ці речі. Після того, як я, згідно звичаю, у третій раз поклонився імператорові й, вітаючи його, підняв голову, то побачив імператора в зовсім іншому одязі майже біля стелі зали, коли я тільки що бачив його на троні на невеликій висоті від землі. Я не міг зрозуміти, як це сталося; можливо, його підняли нагору машиною. Він не вимовив ні слова, а якби й хотів вимовити, то така перерва в церемоніалі вважалась би вищою мірою непристойною»¹.

Подібна психологічна атака, слід гадати, була спрямована й на Ольгу. Її приймали в парадній Золотій залі у присутності всього візантійського двору². Як і у випадку з Ліутпрандом та іншими знатними людьми, імператор, мабуть, наказав своїм людям продемонструвати його велич, привести в дію диковинних механічних звірів і птахів. Якщо послові італійського короля довелось впасти ниць перед Константином, то Ольга обмежилась поклоном. Княгиню також прийняла імператриця, на її честь влаштували урочистий вихід придворних дам. Константин разом із родиною прийняв княгиню в приватному порядку, що було великою честю, якою не удостоювались навіть послі великих держав.

У трактаті Константина «Про церемонії» читаємо, що коли імператор разом з імператрицею й дітьми з'явився в залі прийомів, туди запросили Ольгу. Вона зайшла і на запрошення Константина сіла й висловила йому те, що бажала. Під час цієї зустрічі з Константином Багрянородним і його родиною й почались, ймовірно, русько-візантійські переговори, у ході яких Ольга виклала свої пропозиції. Вони, слід гадати, були несподіваними для нього, тому потребували часу на обдумування. Можливо, тому наступна зустріч сталася більш, ніж за місяць. А після родинного прийому княгиню запросили на обід, під час якого вона сиділа за одним столом із членами імператорської родини, а за десертом – поряд з Константином. Подібні привілеї надавались у палаці лише найпочеснішим гостям, князям і королям християнських країн.

¹ Цит. у перекладі за: *Левченко М.В.* Очерки по истории русско-византийских отношений. М., 1956. С. 218–219.

² Докладно про прийоми у палаці й інші деталі перебування Ольги в Константинополі читаємо у кн.: *Карпов А.* Княгиня Ольга. С. 165–173.

Під час десерту, який був влаштований імператорським подружжям на честь Ольги, їй піднесли золоте блюдо, оздоблене дорогоцінним камінням і перлами, й інші коштовні речі. Імператорський дарунок не згинув у мороці історії, як звичайно траплялось з реліквіями такого роду. У 1200 р. Константинополь відвідав руський паломник Добриня, майбутній архієпископ Новгородського Великого і його землі Антоній. У своїй книзі «Паломник або Казання місць святих у Царгороді», він подумав про «Ольгу руську, котра «взяла данину, коли ходила до Царгорода». Паломник згадав про княгиню тому, що побачив у вівтарі головного храму Візантії св.Софії її дарунок, «блюдо велике золоте служебне Ольги руської», яке зберігалось у малому «вівтарі», тобто посудохранилищі, собору. Він так описував його: «В блюді же Ольжиному дорогоцінний камінь, на тому камені зображений Христос...Згори блюдо все прикрашене перлами» (в окремих списках пам'ятки – коштовним бісером)¹. Дехто з істориків гадає, що то було те саме блюдо, на якому Ользі піднесли 500 міліарисіїв (срібних монет) у день її першого прийому в імператора 9 вересня². Втім, академік Г.Г.Літаврін припускає, що Ольга могла привезти блюдо з Києва, куди воно потрапило як воєнний трофей після однієї з війн її попередників³, або навіть замовити його в Константинополі спеціально для вкладу до Софійського собору.

Про зацікавленість візантійської сторони у залагодженні стосунків із Руссю свідчить те, що Ольгу приймали персонально, тоді як звичайно прийом влаштовували для кількох посольств чи осіб. Згадаймо свідоцтво Ліутпранда про те, що разом із ним до Золотої зали увійшли іспанський і германський послы. У середньовічному світі й особливо у Візантії церемоніалові надавали величезного значення. Досить було найменшої похибки чи пропуску слів у титулі того, до кого зверталися, щоб це призводило до напруження відносин, навіть до воєнного конфлікту. Й у пізніші часи, навіть у XVII–XVIII ст., через дрібну помилку в титулі государя спалахували криваві війни.

В середньовіччі вкладали смисл до найменших відтінків у поведінці государя і людей, яких він приймав: стоячи чи сидячи має розмовляти з ним гість, чи питає государ про здоров'я його сюзерена, в якій послідовності будуть поставлені інші питання та ін. Описані мною (й інші, дрібніші) особливості прийому Ольги Константином Багрянородним свідчать про те, що руській дипломатії

¹ *Лопарев Х.* Книга Паломник. Сказание мест святих во Цареграде Антония, архиепископа Новгородского в 1200 г. // Православный Палестинский сборник. 1899. Вып. 51. С. 73.

² *Айналов Д.В.* Дар св. княгини Ольги в ризницу Св.Софии в Царьграде // Труды XII Археологического съезда в Харькове. 1902. М., 1905. Т. 3. С. 1–4.

³ *Литаврин Г.Г.* Византия, Болгария, Древняя Русь. СПб., 2000. С. 203, 211–212, 364.

(при всій умовності цього терміну для тих часів) пощастило досягти немалих вигод. Високій гості були надані великі привілеї і почесні, яких звичайно удостоювались короновані особи християнського світу. Це було важливо само по собі, крім того, якоюсь мірою урівнювало позиції сторін під час перетрактацій.

Напевне, руські й візантійські послы постійно перебували в контакті в дні поміж двома зустрічами глав держав, обговорюючи умови нової угоди. Вони ретельно обдумували також протокол церемоніалу, перш, ніж дійшло до нового прийому Ольги Багрянородним. Цим можна пояснити тривале перебування кораблів княгині в Золотому Розі, поки вона удостоїлась нової аудієнції. Однак тривала стоянка внесла гіркоту до серця Ольги, образила її, й це наклало відбиток на перебіг русько-візантійських переговорів.

Наступна і остання зустріч руської княгині з грецьким імператором 18 жовтня була урочистим прийомом. Як згадує Константин, Ользі знову були піднесені багаті дарунки. Літопис повідомляє, що перед від'їздом вона побувала у патріарха, і він благословив її¹, після чого княгиня відбула на Батьківщину. Записане Нестором народне казання не могло відмовити собі в задоволенні продемонструвати перевагу Ольжиного розуму над імператорським: «По крещеньи возва ю царь, и рече ей: «Хочу ты пояти собѣ женѣ». Она же рече: «Како хочеш мене пояти, крестивъ мя самъ и нарекъ мя дщерею? А въ хрестеянехъ того нѣсть закона, а ты самъ вѣси», після чого імператор із сумом мовив: «Переклюкала ми еси, Ольга»².

«Повість временних літ» нічого не знала (або приховала з невідомої нами причини) про русько-візантійські перетрактації в Константинополі під час візиту Ольги. Відгомін їх зберіг літопис. Уже по поверненні княгині до Києва до неї завітало візантійське посольство: «Си же Ольга приде Киеву, и присла к ней царь гречьский, глаголя, яко: «Много дарихъ ты. Ты бо глаголаше ко мнѣ, яко аще возъвращося в Русь, многи дары прислю ти: челядь [рабів], воскъ и скъру, и вои въ помощь»³. Ці слова недвозначно свідчать не лише про факт візантійсько-руських переговорів у Царгороді, а й окреслюють коло питань, які на них порушувалися.

Якщо довіряти Несторові, Ольга дражливо відповіла імператорським послам: «Аще ты, рыцы, тако же постоиши у мене в Почайнѣ, яко же азъ в Суду, то тогда ти дамъ». И отпусти слы, съ рекъши»⁴. Видно, вона тяжко пережи-

¹ Повесть временных лет. С. 30.

² Там же. С. 29–30.

³ Там же. С. 30.

⁴ Там же.

вала образу, завдану їй зумисним триманням на воді в царгородській бухті. Тим не менше, русько-візантійська угода була підписана в стольному граді Русі. Інакше важко пояснити, чому імператор одержав військову допомогу від Києва (певна річ, за гроші). З візантійських і східних джерел відомо, що 949 р. руські воїни бились із арабами в Закавказзі. Цей факт свідчить на користь раннього датування поїздки Ольги до Константинополя (946 р.). Того самого, 949 року 629 руських моряків узяли участь в нападі візантійського флоту на Крит. А 954 р. візантійський полководець Варда Фока облягав арабську фортецю Хадасд з великим військом, до складу якого входили руси¹. Арабський історик і географ ал Масуді в творі 956 р. свідчив, що гарнізони візантійських фортець на кордоні з Сирією складаються з русів, вірменів і болгар². Та це не позбавляло імперію від необхідності мати в Мізії, на узбережжі Дарданел, оборонні споруди проти руських кораблів, а основу безпеки своїх володінь від Русі й Угорщини бачити в союзі з печенігами. Руси у Візантії несли не лише гарнізонну, а й палацову службу, входячи до відбірного війська, що складало охорону імператора і його родини. А охрещені руси брали участь у палацових церемоніях, зокрема в прийомах іноземних послів³. За наступника Константина Романа II руські воїни знову воюють проти арабів на Криті в 960–961 рр.⁴ З часів князювання Ольги руські воїни постійно служать у гвардії візантійських імператорів.

Напевне, княгиня Ольга залишилась невдоволеною умовами угоди з імператором Константином. Науці невідомо, чи були полегшені умови перебування руських купців і дипломатів у Візантії. Навряд. Інакше важко пояснити свідчення кількох германських хронік про відвідини її послами германського імператора Оттона I. Наші літописи про це не знають, отже, германська тема залишилася поза полем історичних переказів і легенд, не відбившись в історичній пам'яті народу. Тому про Ольжиних дипломатичних представників при германському імперському дворі доцільно сказати лише коротко.

Під 959 р. в анонімному Продовженні «Хроніки» Регіона Прюмського читаємо про те, як послы «королеви русів Єлени»⁵, котра хрестилась у Константинополі, з'явилися до короля Оттона й лицемірно, як потім з'ясувалось, просили прислати їхньому народові єпископа і священників⁶. Після чого на Русь наді-

¹ Левченко М.В. Очерки по истории русско-византийских отношений. С. 216–217.

² Бейлис М.В. Сочинения ал Масуди о русско-византийских отношениях в 50-х годах X в. // Международные связи России до XVII в. М., 1961. С. 22–23, 28–29.

³ Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. М., 1968. С. 66.

⁴ Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях. М., 2001. С.307–308.

⁵ Ім.'я, яке вона одержала при хрещенні.

⁶ *Regionis, abbatis Prumiensis. Chronicon cum continuatione Trevensi.* Ed.F/Curze. Hannover, 1890. p.169.

слали єпископа Адальберта, та він не досяг успіху в пропаганді християнського віровчення і ледве не загинув. Джерелознавці припустили, що той Адальберт і був складачем Продовження Регіона¹.

Свідчення цієї Хроніки підтверджуються кількома іншими германськими джерелами X–XI ст.: Херсфельдськими анналами, анналами Ламперта та ін. Історики досі дискутують щодо справжньої мети посольства Ольги до Оттона I. Навряд чи княгиня збиралась хрестити Русь за допомогою германських місіонерів, – адже п'ятнадцятьма роками раніше вона сама урочисто охрестилась у Константинополі, та після цього не наважилася запровадити нову державну релігію на Русі. Більшість істориків вважає, що, залишившись незадоволеною результатами свого візиту до Царгорода, княгиня вирішила спертись на імператора іншої світової держави того часу, справивши тим самим дипломатичний тиск на Візантію. Утім висловлювалась й інша, більш приземлена думка, ніби Ольга опікувалась головним чином руськими торговельними інтересами в Європі². На жаль, продовження історії встановлення дипломатичних відносин між Руссю і Германією часів Ольги залишилось невідомою джерелам і науці.

Існує церковна традиція, що великою мірою стоїть на народній фольклорній пам'яті, ніби княгиня, повернувшись на Русь із Царгорода, «обходячи всю Рускую землю, ... кумиры [ідолів] сокрушаючи, яко истинная ученица Христова»³. Так сказано в найдавнішій серед збережених редакцій Проложного житія Ольги. У Похвалі ж Ольги (у складі «Пам'яті й похвали князю Володиміру») мовиться дещо інакше: «вона «требища бесовские сокрушила и начала жить о Христе Иисусе». Однак літописці не знають про антиязичницькі діяння княгині. Висловлювалась думка, ніби древній агіограф, не маючи підтверджень у джерелах фактів місіонерської діяльності Ольги, створив її образ, маючи за приклад равноапостольні подвиги імператриці Єлени, матері Константина Великого, її онука, котрий знищив поганських кумирів у Києві й Новгороді, та й, мабуть, в інших руських містах, не згаданих літописцем. Адже наведені мною слова про Ольгу з її Похвали майже буквально запозичені з «Пам'яті й похвали князю Володиміру»⁴.

Залишається зупинитись ще на одному свідоцтві живучості історичної пам'яті про Ольгу в християнські часи. Йдеться про образотворче джерело –

¹ *Adalbert. Continuatio Regionis.* Ed. A. Bauer, R. Rau // *Quellen zur Geschichte der Sächsischen Kaiserzeit.* Darmstadt, 1971. p. 218–219.

² *Ариньон Ж.П.* Международные отношения Киевской Руси в середине X в. и крещение киевской княгини Ольги // *Византийский временник.* Т. 41. 1980. С. 122–123.

³ *Серебрянский Н.И.* Древнерусские княжеские жития. М., 1915. Приложения. С. 4.

⁴ *Карпов А.* Княгиня Ольга. С. 219–220.

фрески київського Софійського собору, розташовані на сходових баштах храму. Сходи ведуть на хори, де під час богослужіння розміщувалась княжа родина, отже, споглядати фрески мали в першу чергу князь, княгиня та їхні діти. Головне місце в розписах сходових башт посідають великі багатофігурні композиції, зміст яких уперше задовільно пояснив у 80-х роках минулого століття археолог і мистецтвознавець С.О.Висоцький. У північно-західній башті зображено сцену урочистого прийому Константином Багрянородним руської государині. На фресці вона в парадному візантійському одязі, на голові у неї княжий вінець (стемма), з-під якого на плечі падає біла хустка-мафорій, в ньому її зображували на іконах. На іншій фресці намальовано змагання на константинопольському іподромі з участю квадриг, – колісниць запряжених четвірками коней. В ложі палацу бачимо самого імператора і Ольгу, на голові у неї та сама біла хустка-мафорій. На цій фресці можна розгледіти обличчя княгині, як вважає С.О.Висоцький. Вчений гадає, що зразком при створенні тих фресок могли послужити руські або візантійські мініатюри, що зображують візит Ольги в Константинополь (мініатюри Хроніки Іоанна Скилиці й Радзивілівського літопису)¹. Та навряд чи зображення Ольги в середньовічному живописі могло бути портретним. Справжні портрети з'являться в європейському мистецтві не раніше кінця XIV ст.

Для теми моєї розповіді важливим є інше. Світський живопис в храмі XI ст. на Русі був явищем екстраординарним. Не можу пригадати іншого подібного випадку. Фрески башт київської Софії можуть свідчити про надзвичайну живучість історичної пам'яті про Ольгу на Русі, що відбилася в образотворчому мистецтві руського раннього середньовіччя.

Попри невдоволеність Ольги переговорами з імператором Константином та їх наслідками у неї, здається, були підстави думати, що мир із Візантією, хай і не такий вигідний, як їй бажалось, забезпечений на довгі роки. Так воно, мабуть, і було б якби Ольга ще довгі роки продовжувала княжити в Києві. Та час збігав швидко і безповоротно. Ольга старіла, і 964 р. владу з її рук перейняв син Святослав. Він мав зовсім інші погляди на дипломатію, методи її проведення, характер і напрямки.

¹ *Висоцький С. А.* Светские фрески Софийского собора в Киеве. Киев, 1989. С. 164.

Розділ 8

Святополк Ярополчич у релігійній та світській традиції Давньої Русі

У наші дні стало особливо модним закликати істориків до заповнення «білих плям» у минулому, до реабілітації тих чи інших політичних і культурних діячів, та й узагалі до відновлення історичної істини там, де про неї ще не давно забували. Мені пригадалась людина, котра вже дев'ять століть незаслужено носить тавро мерзенного злочинця. Йдеться про Святополка Ярополчича, пасерба київського государя Володимира Ярославича. Та справа не стільки в цьому призабутому княжому синові, скільки в шкідливості для науки і наукової моралі некритичного ставлення до джерел, бездумного схилення перед авторитетами, інерційного слідування раз і назавжди усталеним концепціям і думкам. Інакше кажучи, – у шкідливості догматизму.

Важко, здається, віднайти в карколомних глибинах давньоруської історії постать, більш лиховісну і похмуру, ніж Святополк Ярополчич, пасерб Володимира Святославича, київського государя. Адже древні руські джерела, Повість временних літ й інші літописи, а також церковні казання про Бориса і Гліба, малюють його в найчорніших тонах. Жорстокий виродок-братовбивця, «другий Каїн» (звідкіля й походить його прізвисько «Окаянный», надане йому середньовічними літераторами), він, здається, уособлював найгірші людські якості.

У суворій відповідності з свідченнями давньоруських джерел вчені-історики здавна вкрай негативно характеризують Святополка і його життєвий шлях. Корифей російської історіографії XIX ст. М.М.Карамзін так підсумував його життєвий шлях: князь «закінчив своє мерзенне життя в пустелях Богемських, заслуживши прокльони сучасників і нащадків. Ім'я Окаянного залишилось в літописі нерозлучним з ім'ям цього нещасного князя: адже злодійство є нещастям»¹. Спливе двісті літ, і в статті новітнього довідника з давньоруської літератури «Казання про Бориса і Гліба»(а ця пам'ятка є головним церковним джерелом життєпису Святополка) ми зможемо прочитати: «Прагнути зміцнитися на київському столі, Святополк вирішує усунути найбільш небезпечних суперників. За його таємним наказом були вбиті сини Володимира Борис, Гліб

¹ Карамзин Н.М. История государства Российского. СПб., 1897. Т. 2. С. 15.

і Святослав»¹. Між цими оцінками лежить немало їм подібних. У наш час мало хто навіть серед професійних істориків задумується над справжнім сенсом і змістом кривавої трагедії, що сталася на Русі тисячу років тому.

Всі автори жорстко-негативних характеристик Святополка виходили з свідоцтв виключно давньоруських пам'яток писемності. Звернемось же й ми до цих джерел, пройдемо з їх свідченнями стежками життя нещасливого київського князя, прозваного Окаяним. Та перш, ніж перейти безпосередньо до життєпису Святополка, варто поглянути на джерела, що містять відомості про нього. Як відзначають літературознавці, літописна повість про князювання Святополка збереглася в двох редакціях: новгородській та київській, відповідно в Новгородському першому літописі молодшого ізводу і Повісті временних літ, а також залежних від них більш пізніх літописних ізводах. Як було доведено ще на початку ХХ ст., тексти обох редакцій беруть початок від спільного для них джерела ХІ ст., що, на жаль, не збереглось. У науці переважає думка, що цим джерелом був Початковий ізвод 1095 р.² Тут маємо справу з світською літературною традицією.

Але існує ще одне джерело, швидше за все, також створене в ХІ ст.: анонімне «Казання про Бориса і Гліба»³. О.О.Шахматов першим звернув увагу на те, що складачеві цієї пам'ятки релігійної літератури належать риторична й лірична частини, самі ж факти запозичені з літопису⁴. Пізніші дослідники підтримали цю думку вченого. М.М.Ільїн показав, що при порівнянні відповідних текстів літопису й «Казання про Бориса і Гліба» легко помітити: там, де викладаються історичні факти, в основі повісткування обох джерел лежить той самий текст⁵. Більше того, розповіді літопису й «Казання» про Святополка частково співпадають дослівно або з незначними змінами. «Казання» уособлює релігійну традицію, що позначилась на літописанні.

Отже, існують вагомі підстави для твердження, що при існуванні двох літописних редакцій і «Казання про Бориса і Гліба» всі фактичні відомості про Святополка і його жертв зводяться до одного-єдиного джерела: Початкового літопису 1095 р. або, як можна логічно припустити, до його попередника Пе-

¹ Словарь книжников и книжности Древней Руси. Л., 1987. Вып. 1. Отв. ред. Д.С.Лихачев. С. 399.

² Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб., 1908. С. 9.

³ Бугославский С.А. Древнерусские литературные произведения о Борисе и Глебе. М., 2007. Див текст пам'ятки також: Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им. Пригот. к печати Д.И.Абрамович. Пг., 1916. С. 26–66.

⁴ Шахматов А.А. Разыскания...С. 33.

⁵ Ильин Н.Н. Летописная статья 6523 года и ее источник. М., 1957. С. 36–37.

черського або Никонівського ізводу 1073 р. Отже, на релігійну традицію накладлась традиція світська.

Як відомо з літопису й іноземних джерел, вокняжінню Володимира в Києві передувала жорстока боротьба за владу між ним і двома іншими синами загиблого 972 року в битві з печенігами Святослава. Першим склав голову молодший син Олег, котрий княжив у Древлянській землі, в Овручі. Це сталося в 977 р. А наступного року (в літописі стоїть 980 р., та історики вже давно довели, що та дата помилкова) зіштовхнулись двоє інших братів: Ярополк, котрий як старший сидів у Києві, і Володимир, що був у Новгороді Великому. Двобій закінчився перемогою Володимира.

Нестор, найбільш вірогідний складач Повісті временних літ, так описав народження Святополка: «Володимеръ же залеже¹ жену братьню грекиню, и бѣ непрадна, от нея же родися Святополкъ. От грѣховънаго бо корени золь плодъ бываеть: понеже бѣ была мати его черницею, а второе, Володимеръ залеже ю не по браку, прелюбодѣйчичь бысть убо. Тѣмъ и отецъ [Володимир] его не любяше, бѣ бо от двою отцю, от Ярополка и от Володимера»². У цих словах відчувається відгомін усного переказу, відомого, мабуть, в оточенні князя, серед його бояр і дружинників.

Літописець, отже, твердить, що Святополк доводився сином вбитому за наказом Володимира Ярополкові. Та на наступних сторінках Повісті временних літ Нестор двічі називає Святополка серед дітей Володимира Святославича. Згадуючи про жінок і дітей останнього, літописець зауважує: «от грекине [мав він] Святополка»³ (980 р.). А під 988 р. зустрічаємо ім'я нашого героя в шереху імен Володимирових нащадків: «Бѣ бо у него сыновъ 12: Вышеславъ, Изяславъ, Ярославъ, Святополкъ, Всеволодъ...»⁴. Обидва ці повідомлення дали привід історикам припускати, ніби Святополк міг все таки доводитися рідним сином Володимирові. У згаданому вже «Словнику книжників і книжності Давньої Русі» на с.399 можна прочитати, що Святополк був «одним із синів Володимира».

Однак усі сумніви у власному походженні розвіяв сам Святополк! Під час свого швидкоплинного князювання в Києві у 1018 р. він звелів викарбувати срібляники із своїм християнським ім'ям «Петр» і наказав умістити на зворотному боці тих монет родовий знак Ярополка з двома вістрями (двозуб). Цим

¹ Став жити.

² Повесть временных лет. Подг. текста, перев., статьи и коммент. Д.С.Лихачева. СПб., 1999. С. 37.

³ Повесть временных лет. С. 37.

⁴ Там же. С. 55.

він проголосив на увесь давньоруський світ, що його батьком був Ярополк. Якби Святополк вважав себе сином Володимира, – а це з огляду на його претензії на київський стіл було б йому вигідно, – то на його монетах опинився б родовий знак Володимира з трьома кінцями (тризуб), що його ми бачимо на срібляниках і самого Володимира, і його сина Ярослава.

На нещастя вчених, біографів Святополка, і Повість временних літ, і Новгородський перший літопис молодшого ізводу, і залежні від них в початковій частині інші, пізніші ізводи, не приділяють жодної уваги моєму героєві аж до початку його війни з Ярославом за спадок Володимира. Та це не повинно насторожувати, бо так само мало згадують до 1018 р. давньоруські книжники і про його суперника Ярослава, безсумнівного їхнього улюбленця. Річ у тому, що з 998 і аж до 1015 року літописні статті по суті не збереглись. Маємо лише чотири коротких згадки про смерті членів княжої родини і одне – про перенесення мощів святих до Десятинної церкви. Зовсім позбавлені тексту (позначені лише роки на берегах тексту) статті 998, 999, 1002, 1004–1006, 1008–1010, 1012 і 1013 рр.

Що ж до Святополка, то в Повісті временних літ під 988 р. оповідається про адміністративну реформу Володимира Святославича, згідно з якою в головних містах Давньоруської держави місцевих племінних князків змінили київські намісники, сини государя. Святополку дістався Турів на річці Прип'яті, що належав тоді до Київської землі. Щоправда, в «Казанні про Бориса і Гліба» записано, що Володимир посадив Святополка в Пінську¹, але це свідчення не підтверджується літописом. Немає також звісток у «Казанні», Повісті й Новгородському літописі щодо деталей перебування Святополка в Турові. Тому формування його як особистості, причини, що спонукали його переступити всі закони й норми моралі, кинувши виклик небу й людям, – все це залишилось поза увагою давньоруських літераторів.

Тим часом, існує авторитетне джерело західного походження, яке кидає світло не лише на життя Святополка в Турові, а й на важливі події давньоруської історії та міжнародної політики початку XI ст. Йдеться про «Хроніку» саксонського єпископа Тітмара². Це латиномовне джерело надзвичайно високо оцінюється медієвістами, оскільки написане сучасником подій на Русі, що розпочалися по смерті Володимира Святославича і значною мірою визначали роз-

¹ Бугославский С.А. Указ. соч. С. 436 (текст пам'ятки).

² Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg und ihre Korveier Überarbeitung. R.Holtzmann. Berlin, 1935. Я скористався новітнім перекладом «Хроніки» у кн.: Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия. Т. 4. Западноевропейские источники. Изд. А.В.Назаренко. М., 2010 (далі в посиланнях: Титмар).

виток міжусобної боротьби в країні. «Хроніка» містить низку звісток, що безпосередньо відносяться до теми моєї розповіді про Святополка Ярополчича. Джерелознавці дійшли висновку, що інформаторами Тітмара про руські справи були саксонці, котрі побували в Києві в 1018 р. у війську краківського князя Болеслава Хороброго. Наприклад, саксонський історик сповіщає, що десь між 1008 і 1013 рр. було укладено союзу русько-польську угоду, скріплену шлюбом «старшого сина» (тобто пасерба) Володимира Святополка і польської княжни, доньки краківського князя Болеслава Хороброго¹. Ймовірно, весілля відбулося в 1009 або на початку 1010 р.

До почту прибулої на Русь польської княжни входив її духівник капелан Рейнберн, котрий раніше посідав єпископську кафедру в невеликому польському місті Колобжегу. Рейнберн зумів швидко здобути вплив на Святополка, і Тітмар недвозначно свідчить: «Згаданий король [Володимир], дізнавшись, що його син за підмогою Болеслава збирається таємно проти нього виступити, схопив того єпископа разом із цим своїм сином і його дружиною і кинув до в'язниці, кожного окремо»². Там Рейнберн незабаром по тому помер, а Святополк залишився в ув'язненні. Все це сталося близько 1012 р. Повідану історію Тітмар підсумовує таким чином: «Болеслав же, довідавшись про все це, не переставав мститися, чим тільки міг»³.

Здається, польський історик С.Закшевський, котрий видав книжку про Болеслава Хороброго в 1925 р., першим висловив припущення, ніби Святополк, що повністю потрапив під вплив Рейнберна, схилився до католицизму. Близьку за змістом гіпотезу висловив петербурзький дослідник Б.Я.Рамм: мовляв, Рейнберн був одночасно агентом і папської курії, і краківського князя, прагнучи підкорити київську митрополію Римові. А в політичному плані Болеслав за допомогою Рейнберна влаштував змову з метою усунути Володимира й замінити його симпатизуючим католицизмові Святополком⁴.

Ця смілива, хоч і не обґрунтована джерелами, гіпотеза припала до смаку українським емігрантським історикам, котрі здавна пропагують «католицизм» Святополка, зображуючи його одним з перших борців за унію православної й католицької церков. Насправді змова Святополка з Рейнберном переслідувала не релігійну, а політичну мету. Це видно з гострої реакції польського князя Болеслава на ув'язнення доньки з мужем: він одразу пішов війною на Русь, як

¹ Титмар. С. 73. Ім'я польської дружини Святополка залишилось історикам невідомим. Тітмар його не називає.

² Там же. С. 74.

³ Там же. С. 75.

⁴ Рамм Б.Я. Папство и Русь в X–XV вв. М.;Л., 1953. С. 47–49.

можна зробити висновок із надто загальної оповіді Тітмара: «Болеслав, дізнавшись про це, не переставав мститися, чим тільки міг»¹. Деякі історики припускали, що Болеслав учинив набіг на західні землі Русі, не добившись, утім, особливого успіху. До того ж ідеологічні розходження між Римом і Константинополем настануть набагато пізніше, вони в XI ст. змагалися лише за верховенство в християнському світі й якомога ширше розповсюдження свого вчення.

Що ж умишляв Святополк проти Володимира? Гадаю, відповідь на це питання криється в статті Повісті 1014 р., де йдеться про виступ Ярослава проти батька: цей новгородський посадник відмовився платити данину Києву². Напевне, двома роками раніше так вчинив (або збирався вчинити) Святополк. Володимир старішав, його кращі часи залишились позаду, і молоді, повні сил нащадки прагнули до самостійності, а, може бути, навіть до загальноруського престолу. У державі назривала громадянська війна, як раптом Володимир Святославич несподівано помер. Його смерть збурила події небаченого раніше на Русі драматизму й напруження пристрастей, відбившись у невідомому нам спільному джерелі літописів і «Казання про Бориса і Гліба».

Перегорнемо ж далі сторінки літописів, що оповідають про братовбивчу війну на Русі, яка спалахнула одразу по кончині Володимира. З літописів відомо, що тоді Ярослав перебував у Новгороді Великому³, а «Хроніка» Тітмара свідчить, що Святополк продовжував сидіти в київському «порубі»⁴. В останні місяці життя Володимир приблизив до себе одного з молодших синів, Бориса. Так само, як інша жертва тієї жорстокої війни його брат Гліб, Борис, за словами Нестора, народився від «болгарыни»⁵ (деякі пізніші джерела називають її Милоликою). Дехто з істориків (наприклад, А.Поппе), виходячи з того, що Володимир перед смертю явно віддавав перевагу Борису перед іншими (і старшими) братами, припускав, ніби княжич був сином візантійської царівни Анни, з якою Володимир одружився 989 р.⁶ Адже народжений від «порфірородної» принцеси, він міг мати переважні права на київський престол. Однак така дотепна версія суперечить літописним свідоствам, за якими Володимир мав від Анни лише одну доньку Марію Доброгневу.

У годину кончини батька Бориса не було в Києві. Володимир послав його з військом проти печенігів, що напали на південні рубежі держави. Ось тут на

¹ Титмар. С. 75.

² Повесть временных лет. С. 58.

³ Там же. С. 62.

⁴ Титмар. С. 76.

⁵ Повесть временных лет. С. 37.

⁶ *Поппе А.* О зарождении культа св. Бориса и Глеба // *Russia medievalis*. Т. VIII, 1. München, 1995.

сторінках літопису нарешті починає діяти Святополк, якому тоді було 36 або 37 років (він народився 978 чи 979 року). Нестор коротко нотує: «Умре же [Володимир] на Берестовѣмъ, и потаиша и, бѣ бо Святополкъ Кыевѣ»¹. Та, як було вже сказано, вітчизняні джерела, найперше літописи, не відали про сутичку Святополка з Володимиром Святославичем і про ув'язнення першого. Природним буде припустити, що кончина великого государя викликала загальне замішання і могла звільнити Святополка з «поруба». Природно також, що у відсутність інших претендентів на престол Святополк, якщо вірити літописам і «Казанню», міг безборонно вокняжитися в Києві. Відзначу, що серед численних синів Володимира, а літописці називають їх дванадцять, на той час залишилися серед живих (або згадуються в джерелах, що по суті те саме), семеро: Святополк, Мстислав, Ярослав, Борис, Гліб, Святослав і Судислав. Слід сказати, що Судислав не брав участі в міжусобних змаганнях.

Динамічну розповідь про нещасливе і криваве князювання Святополка Ярополчича в Києві Повість временних літ під тим самим 1015 роком розпочинає словами: «Святополкъ же сѣде Кыевѣ по отци своемъ, и съзва кыяны, и нача даяти имъ имѣнье. Они же приимаху, и не бѣ сердце ихъ с нимъ, яко братья ихъ бѣша с Борисомъ»² (у війську, що спішно вирушило назустріч печенігам). Цими словами Нестор готує читача до думки, ніби кияни не любили Святополка, що їх серця були віддані Борисові. Це не відповідало істині, про що свідчать джерела.

Літописи й «Казання про Бориса і Гліба» таким чином переказують фактичну основу подій тієї братовбивчої війни, що спалахнула 1015 року. Коли звістка про смерть батька і узурпацію влади Святополком досягла Бориса, бойова дружина, що була з ним у поході проти печенігів, запропонувала допомогу княжичеві для усунення суперника. Але Борис відмовився від того, заявивши ратникам: «Не буди мнѣ взняти руки на брата своего старѣйшаго, аще и отець ми умре, то съ ми буди въ отца мѣсто. И се слышавше вои разидошася от него»³. З купкою відданих йому дружинників Борис залишився стояти на березі невеличкої річки Альти в Переяславській землі.

А Святополк задумав беззаконну справу, «исполнивѣся беззаконья, Каиновъ смыслъ приимѣ», – ось де його літописець уперше порівняв із Каїном! – послав до Бориса сказати: «С тобою хочю любовь имѣти, и къ отню придамъ ти»; а льсти под нимъ, како бы и погубити». Послані Святополком убивці застали Бориса серед ночі в наметі за молитвою і співом заутрені й простромили

¹ Повесть временных лет. С. 58.

² Там же. С. 58–59.

³ Там же. С. 59.

списами князя і його слугу. Загорнувши в тканину намету мертвого, як вони думали, Бориса, вони поклали його до ладді й повезли до Вишгорода, як раптом княжич ожив. Тоді Святополк послав двох варягів добити його. Останки Бориса таємно поховали у Вишгороді¹...

А чому не в Києві? У Тексті Повісті временних літ не відбилася важлива подробиця, що стала відомою з пізнішого Тверського літопису: коли Бориса поклали до ладді й привезли до Києва, то кияни не прийняли його і відштовхнули ладдю від берега: «И привезше на Днѣпръ, и вложиша его въ лодию, и приплувше съ нимъ подъ Києвъ: кияне же не приаша его, но отпхнуша прочь»². Ця кидаюча тінь на Бориса деталь, зрозуміло, не могла бути введена Нестором до остаточного тексту Повісті временних літ, в якій княжич зображений у піднесених тонах. Адже коли укладався цей літописний ізвод, Борис і його брат Гліб були оголошені святими. Виходить, Борис був непопулярним серед киян, або городяни боялись жорстокого Святополка. Та чи був тоді взагалі Святополк у Києві?!

У розповідях давньоруських джерел про мученицьку смерть Бориса вчені вже давно віднайшли багато недоладностей. По-перше, не можна задовільно пояснити відмову Бориса вести військо проти узурпатора Святополка, а ще важче – рішення дружинників залишити свого князя напризволяще, що суперечило кодексові рицарської честі й нормам феодальної моралі. По-друге, чомусь Борис, військова людина, полководець, посланий государем проти печенігів, стоїть на березі Альти і пасивно чекає на смерть, не роблячи навіть спроб врятуватись, хоча і здогадується про лихі наміри Святополка.

У літописній повісті про кончину Бориса (так само, як і в «Казанні») міститься чимало й інших незрозумілих відомостей. Так само, як і в розповіді про насильницьку смерть його брата Гліба: «Святополкъ же оканьный помысли въ собѣ, рекъ: «Се убихъ Бориса, како ты убити Глѣба?» И приимъ помысль Каиновъ, с лестью посла къ Глѣбу, глаголя сице: «Поиди вборзѣ, отецъ тя зоветъ, не сдравить бо велми». Княживший у Муромі Гліб сів на коня, досяг Волги, далі біля Смоленська пересів на корабель («насад»), на який напали підслані Святополком убивці й зарізали його³.

О.О.Шахматов відзначив нелогічність вибору шляху, яким Гліб прямував до Києва. Адже Муром стоїть на Оці, що впадає до Волги. Навіщо ж було Глібу верхи лісними нетрями, бездоріжжям добиратися до Волги, коли б він міг

¹ Повесть временных лет. С. 59.

² Див.: Лихачев Д.С. Комментарии // Повесть временных лет. СПб., 1899. С. 472; Алешковский М.Х. Повесть временных лет. М., 1971. С. 91.

³ Повесть временных лет. С. 60.

обрати більш зручний і легкий водний шлях? Вчений бачив у цій нелогічності літописної розповіді спробу об'єднати два церковних казання: в одному Борис їхав на кораблі, в іншому – на коні¹.

Обидва вони, Борис і Гліб, в літописах і ще більше в «Казанні» позбавлені реальних людських рис. Наприклад, «Казання» сповіщає, ніби Борис почав готуватися до мучеництва як тільки дізнався про кончину батька. Він безперервно молиться і голосить: і коли довідався про смерть батька, коли дізнається про небезпеку, що йому загрожує, і коли його залишає військова дружина, і коли наближаються вбивці, і навіть коли його вбивають... Тому один з істориків, підсумовуючи відображення образу Бориса в давньоруських джерелах, слушно заявив: «Перед нами не стільки жива історична особистість, скільки святий і мученик».

У такому зображенні й тлумаченні образів Бориса і Гліба руськими книжниками немає нічого дивного. І літописна повість, і «Казання» про вбивство братів віддалені від подій 1015 року не одним десятиліттям. Вони витримані в релігійно-легендарному дусі, згідно усталеного в життійній літературі канону і створювались напередодні, а то й після урочистої канонізації Бориса і Гліба, приєднання їх до сонму християнських святих.

Скептицизм, з яким після всього сказаного читач може поставитись до історичної достовірності давньоруських легенд про злодійське вбивство Святополком Бориса і Гліба, має посилитися, коли ми нарешті звернемося до літературних джерел цих Казань. Йдеться насамперед про згадане спільне давньоруське джерело Казань і літопису, його поки що вченим не пощастило реконструювати чи хоч би уявити. Тим часом, в історії про винищення Святополком своїх братів проглядає добротна літературна основа. Не можна не погодитися з серйозним дослідником, котрий ретельно вивчив цю історію: «Перед нами не документальний опис історичних подій, що передає факти так, як вони відбувались, а тенденційний історичний роман, де реальні події минулого переплітаються з творіннями художнього вимислу. У прийомах викладу подій відчувається перо досвідченого письменника з творчою уявою, літературною майстерністю і ерудицією в області сучасної йому агіографії»².

Як відомо, агіографія представляє собою один із видів церковно-історичної літератури, вона присвячена життям святих та інших релігійних діячів. Агіографічні структура і оформлення літописних відомостей про Бориса і Гліба неодноразово відзначались літературознавцями, зокрема І.П.Єрьомініним у книжці «Повість временних літ» (Л., 1946). А присутня в тексті «Казання про

¹ Шахматов А.А. Разыскания о русских летописях. М., 2001. С. 71.

² Ильин Н.Н. Указ. соч. С. 44.

Бориса і Гліба» згадка про святого В'ячеслава раптом кинула яскраве світло на джерело (як з'ясувалось згодом у процесі дослідження, – головне) повісті про вбивство Бориса і Гліба.

Легенди про мученицьку смерть чеського князя В'ячеслава народились у Х ст. Тому відпадає припущення, ніби давньоруські казання XI ст. про вбивство Бориса і Гліба могли викликати їх до життя, визначити їхні фабулу і художні засоби. Сталося інакше: легенди про В'ячеслава вирішальним чином вплинули на складання давньоруських творів про Бориса і Гліба.

Культ святого В'ячеслава був відомий на Русі вже з перших десятиріч XI ст. Один із синів Ярослава, що народився в 1036 р., носив це ім'я. Напевне, чеські легенди про В'ячеслава досягли Русі або усним шляхом (русько-чеські зв'язки з кінця Х ст. були постійними і жвавими) або в одній з чеських латиномовних книжок, що серед інших були зібрані й перекладались в Києві за ініціативою Ярослава Мудрого і, може бути, навіть його попередника Володимира.

Порівняння повістей про Бориса і Гліба з легендами про В'ячеслава виявило їх разючу схожість, яку в жодному разі не можна вважати випадковістю. В обох пам'ятках ми бачимо і нічну нараду братовбивці з спільниками, і його підступні облесливі пропозиції жертві. Обставини й навіть деталі вбивства багато в чому є ідентичними: тут і ніч, і передсмертна заутреня, і винищення і пограбування людей з княжого оточення та ін. Навіть саме порівняння в давньоруських джерелах Святополка з Каїном (другий Каїн) є буквальною перекладом з латини епітету, яким нагороджений убивця В'ячеслава Болеслав у латиномовній чеській агіографічній пам'ятці: «alter Kain»¹.

У той же час маємо справу не з буквальною запозиченням київськими книжниками чеської легенди, а з її майстерною творчою переробкою. На питання, коли народилась давньоруська повість про Бориса і Гліба спробую відповісти далі, поки що відзначу, що вона має суто літературний і агіографічний характер і тому не може викликати довір'я як історичне джерело.

Може виникнути думка, що перед нами звичайна вигадка, написана в церковних колах Києва, і, отже, в історії загибелі Бориса і Гліба, принаймні, в тому вигляді, в якому вона викладається в давньоруських джерелах, немає ані грана істини. Та цього сказати не можна – Борис і Гліб таки загинули, і сталося це, ймовірно незабаром по кончині Володимира Святославича. А от хто їх убив?

Виявляється, повідомлення літописців (що збігається з свідченнями «Казання про Бориса і Гліба»), начебто «Святополкъ же съде Кыевъ по отци сво-

¹ Дослідження чеських легенд про В'ячеслава і їх впливу на руські літописи й «Казання про Бориса і Гліба» див.: *Ильин Н.Н.* Указ. соч. С. 44–65.

емь», повністю спростовується звісткою чудово обізнаного з становищем на Русі і в Києві по смерті Володимира, саксонського сучасника подій Тітмара Мерзебурзького. Одразу після слів про те, що у відповідь на ув'язнення доньки, Святополка і Рейнберна Болеслав напав на Русь, йде текст: «Після цього названий король [Володимир Святославич] помер, будучи під тягарем літ, залишивши всю свою спадщину двом синам, тоді як третій [Святополк] до тієї пори перебував у в'язниці. Згодом він сам вислизнув звідти, залишивши там дружину, і втік до тестя»¹. В іншому місці «Хроніки» згадується, що донька Болеслава Хороброго ще довго залишалась у полоні в Ярослава².

Отже, скориставшись із замішання, що настало в Києві після несподіваної для всіх смерті Володимира Святославича, Святополк вирвався з в'язниці і, не гаючи ні хвилини, побіг до Польщі. Відпадає припущення, ніби він міг затриматись у Києві, аби організувати вбивство Бориса і Гліба, які на той час перебували далеко від столяного града: Борис на півдні Переяславської землі, а Гліб на далекій Руській Півночі. Його втеча була настільки поспішною і, мабуть, справою слушного випадку, що йому довелось залишити в «порубі» свою дружину, польську княжну, і предстати без неї перед грізними очима тестя. Тому можна вважати доведеним, що в дні мученицької смерті Бориса і Гліба Святополк взагалі був відсутнім на Русі.

Але як же тоді бути з подальшою розповіддю літописів і «Казання» про вбивство Святополком ще й брата Святослава, коли той утікав до «Угрів», біля «Горы Угорьской»? Перекоаний у тому, що смерть Святослава назавжди залишиться таємницею для істориків. Хіба що не можемо не висловити подиву з того, що цей юний князь, котрий сидів у північній стосовно Києва Древланській землі, раптом кинувся бігти на південь, до Угорщини й при цьому мав пройти повз Київ, де на нього чатували вбивці Святополка, – і вчинив нерозумно. Природніше було б йому попрямувати на північ, до Ярослава, котрий сидів у Новгороді Великому. Та хто знає, як би поставився до можливого суперника в змаганні за київський престол Ярослав Володимирович?!

Як емоційно розповідає літописець, знищивши Бориса, Гліба і Святослава, Святополк Окаянний метикував: «Избью всю братью свою, и прииму власть русьскую единь»³. Але здійсненню його блюзнірських планів завадив славний лицар Ярослав, яким він виступає в цій історії. Він зібрав 40-тисячне військо і «поиде на Святополка, нарець Бога, рек: «Не я почахь избивати братью, но онь, да будеть отместьник Богъ крове братья моеи, зане без вины пролья кровь

¹ Титмар. С. 75–76.

² Там же. С. 83.

³ Повесть временных лет. С. 61.

Борисову и Глѣбову праведную. Еда и мнѣ сице же створить?» ...И поиде на Святополка»¹.

Згідно розповіді давньоруських джерел, брати в перших зішлися 1016 р. у битві біля древнього міста Любеча. Бойовище описано літописцем у фольклорно-легендарному дусі, певно, в його підґрунті лежала давня фольклорна традиція: «Ярослав же заутра, исполчивъ дружину свою, противу свѣту перевезеся. И выседше на брегъ, отринувша лодѣ от берега, и поидоша противу собѣ, и ступишася на мѣстѣ. Бысть сѣча зла...». Один із поширених у воїнському фольклорі мотивів – відштовхування човнів прибулих на бій воїнів від берега, що мало свідчити про їхню мужність і бажання будь що перемогти. Святополк програє битву й біжить до Польщі².

Нарешті свідчення давньоруських джерел хоч у чомусь починають відповідати давньоруським звіткам Тітмара. Але ж ми знаємо, що Святополк подався до Болеслава ще влітку 1015 р., одразу ж по смерті Володимира Святославича. Тому деякі історики, котрим відома Тітмарова «Хроніка», припускають, що Любецька битва, якщо й відбулась, то сталася не 1016, а 1019 року, коли Ярослав і Святополк вирішували долю київського столу. До іншої думки схилився відомий авторитет у давньоруській історії В.Д.Королюк: «У битві 1016 р. вирішувалась доля не Ярослава і Святополка, а Ярослава і якогось іншого його суперника на Русі». Історик думав, що тим суперником міг бути або брат Ярослава Мстислав, або їх небіж Брячислав³. Вважаю, що Ярослав, як і Святополк, не брали участі в бою 1016 р. А от Мстислав – інша справа!

Пригадаймо звістку Тітмара, що Володимир Святославич помер, залишивши спадщину двом синам. Це його повідомлення повторюється в іншому місті «Хроніки»: Владу його ділять між собою сини⁴. Але хто саме? Свого часу висловлювалось міркування, ніби батьківський спадок поділили між собою Ярослав із Мстиславом. При цьому історики виходили із свідчень літописів, що десятьма роками пізніше, в 1026 р., Ярослав і Мстислав дійсно розділили по Дніпру Руську землю⁵, що перед тим в 1023–1025 рр. відбувалися неодноразові сутички між братами за Київ і владу в державі. Та цю гіпотезу важко прийняти. Адже Ярослав, так само, як двома роками перед тим Святополк, повстав проти батька. До останнього дня життя Володимира Святославича Ярослав залишався його суперником, і похід батька проти сина зупинила лише смерть.

¹ Повесть временных лет. С. 62.

² Там же. С. 62–63.

³ Королюк В.Д. Указ. соч. С. 239.

⁴ Титмар. С. 77.

⁵ Повесть временных лет. С. 65.

Не варто доводити, що Володимир просто не міг бачити в Ярославі одного з головних своїх спадкоємців.

З іншого боку, Ярослав, що сидів 1015 року в Новгороді Великому, перебував занадто далеко, в багатьох днях кінного шляху від театру подій у Києві і навколо Києва в 1015 р. Поза сумнівом, першим претендентом на стіл батька був Борис, котрого в останні роки життя Володимир виділяв із числа своїх синів. Він невідлучно був біля батька. Не дивлячись на його молодість, саме йому князь доручив очолити відповідальний і небезпечний похід проти головних ворогів Русі, печенізьких ханів.

Другим серед згаданих Тітмаром, та не названих на ім'я, синів Володимира, котрі розділили його владу, міг бути, на мою думку, Мстислав Тмуророканський. Він мав гучну славу на Русі. Пригадаймо поетичні й емоційні рядки «Слова о полку Ігоревім», в яких згадується величальна пісня «храброму Мьстиславу, иже зарѣза Редедю предъ пълкы касожьскыми»¹. Цей епізод став відомий авторові «Слова», мабуть, з літопису Нестора: «Въ си же времена Мьстиславу сущю Тмуророкани поиде на касогы. Слышавъ же се князь касожьскый Редедя изыде противу ему. И ставшема обѣма полками противу собѣ, и рече Редедю ко Мьстиславу: «Что ради губивѣ дружину межи собою? Но снидеве ся сама бороть. Да аще одолѣеши ты, то возмеша имѣнье мое, и жену мою, и дѣти моѣ, и землю мою. Аще ли азъ одолѣю, то възму твое все». Вони зійшлись у герці, стали боротися. Мстислав переміг, забрав собі родину і землю Редеді, і «дань възложи на касогы»². Природним буде думати, що Мстислава перестала задовольняти закутна Тмуророкань і, передбачаючи близьку кончину батька, він почав у 1014–1015 рр. просуватися на північ, ближче до Києва.

Час народження Мстислава, так само, як більшості синів Володимира, невідомий. Історики не знають навіть, хто була його мати. Серед паростків Володимира літописці знають навіть двох Мстиславів: від його першої дружини Рогнеди і ще від другої, не названої на ім'я. Якщо Мстислав належав до дітей Рогнеди, то був старшим від Ярослава, бо названий літописцем раніше від нього в переліку її синів: Ізяслав, Мстислав, Ярослав, Всеволод. Ряд істориків відкидає таку думку, думаючи, що Мстислав Тмуророканський народжений не відомою нам дружиною Володимира і був молодшим від Ярослава. Коли в 1025 р. відбулася битва між Ярославом і Мстиславом, в якій переміг останній, то він урочисто заявив Ярославу: «Сяди в своемъ Киевѣ: ты еси старѣйшей

¹ Слово о полку Игореве. Под ред. В.П.Адриановой-Перетц. М.:Л., 1950. С. 9 (Литературные памятники).

² Повесть временных лет. С. 64.

брать...»¹ Але такий доказ не виглядає вагомим. По-перше, Ярослав із 1019 р. сидів у Києві, був главою «Володимирова племені» і в ієрархічному розумінні повинен був шануватися старійшим серед нащадків Володимира Святославича. По-друге, не виключено, що ці слова були написані літописцем часів князювання Ярослава в Києві, аби обґрунтувати його династичні права на столярний град Русі.

На моє переконання, Мстислав таки був старшим братом Ярослава. Гадаю, лише цією обставиною можна пояснити ту рішучість і наполегливість з якими він прагнув різними, мирними і силовими, шляхами заволодіти Києвом в 1023–1026 рр. Напевне, його підтримувала якась частина консервативно настроєного феодального прошарку столярного града Русі, котра вище від усього ставила древній звичай заміщення княжого стола старшим сином покійного володаря. Та від якої б дружини Володимира Святославича не народився Мстислав, він, як мені здається, найкраще пасує для кандидатури одного з синів князя, котрі поділили батьківський спадок 1015 р. Другим був Борис. Інших кандидатів на ролі безіменних дітей Володимира, названих у «Хроніці» Тітмара, просто не існує.

Таким чином, з великою часткою вірогідності можна твердити, що в битві 1016 р. зійшлися Мстислав і Борис. Неможливо уявити її наслідки, але, мабуть, у битві чи по її завершенні Борис загинув. Ще важче відповісти на питання, як помер Гліб. Виходячи з інтерпретації скандинавської літературної пам'ятки «Еймундова сага», М.М.Ільїн припускав, що вбивцею Бориса і Гліба був ... сам Ярослав Володимирович!² Його аргументи на користь цього виглядають дотепними і навіть переконливими, однак саги являють собою фольклорні джерела, що відбивають історичну реальність в символічному, художньо опосередкованому вигляді. Необхідно з великою обережністю і вмінням спиратися на їхні поетично узагальнені свідчення при відтворенні історичних подій і фактів. Гіпотеза М.М.Ільїна не відповідає таким вимогам.

Для теми мого дослідження важливим уявляється інше: Святополк не вбивав і не міг убити ні Бориса, ні Гліба, ні Святослава, тому що перебував тоді в Польщі в тестя Болеслава. Як активно діюча постать він висунувся на політичну сцену лише 1018 року, коли Ярослав уже княжив у Києві, і коли, згідно логіки розповідей давньоруських джерел, Бориса, Гліба й Святослава вже не залишалось серед живих. До речі, Повість временних літ дає зрозуміти, що Ярослав не одразу після переможної битви 1016 р. зміг заволодіти Києвом. Напевне, якийсь ще час він боровся за батьківський стіл із Мстиславом і, можливо, з Глібом. Повість під 1017 р. засвідчує: «Ярославъ иде в Киевъ, и погорѣ церк-

¹ Повесть временных лет. С. 65.

² Ильин Н.Н. Указ. соч. С. 156–169.

ви»¹. Не виключено, що якась частина городян повстала проти нього. То могли бути прихильники Святополка.

Історики здавна відзначали ворожість принаймні частини київських княжих дружинників до Ярослава Володимировича. Мабуть, вони бачили в ньому чужого, новгородського князя, котрий заволодів Києвом за допомогою наймаців-варягів². Недоброзичливе ставлення в Києві до нього засвідчене літописцями. Чи не самі кияни розчинили міську браму перед Святополком, коли в 1018 р. його тесть Болеслав допоміг йому захопити стольний град? Навіть різко вороже настроєний проти Святополка Нестор не приховав факту мирного вступу Святополка до Києва: «И побѣди Болеславъ Ярослава. Ярославъ же убѣжа съ 4-ми мужи Новугороду. Болеславъ же вниде в Кыевъ съ Святополкомъ. И рече Болеславъ: «Разведѣте дружину мою по городомъ на покоръмъ», що й було виконано.. Співчуття багатьох киян до Святополка засвідчено й тим, що він при їхньому сприянні вигнав поляків з Києва і став там княжити³.

Фінал цієї драматичної історії відомий нам у найзагальніших рисах лише з давньоруських джерел легендарного характеру, тому що Тітмар помер у 1018 р., не доживши до її завершення. У 1019 р. у вирішальній битві на річці Альті, – на тому самому місці, де, згідно тверджень київських книжників, позлодійському умертвили Бориса, – зішлись дружини Ярослава і Святополка. Ярослав переміг, а його ворогові довелося втікати, і він «гонимъ Божимъ гнѣвомъ, прибѣжа в пустыню межю Ляхы и Чехы, ниспроверже злѣ животь свой»⁴. Як показали ще в ХІХ ст. О.І.Сенковський та І.Є.Забелін, вираз «межю Ляхы и Чехы» є нічим іншим, як перекладом польського прислів'я, що означає: «ніхто не знає, де і як».

Природно виникає питання: чи усунувши головного конкурента в змаганні за Київ, Ярослав із легким серцем відніс на його рахунок вбивства братів? Однак у часи князювання Ярослава Володимировича на імені Святополка ще не лежала «каїнова печатка». Всі названі мною вітчизняні джерела про мученицьку кончину трьох синів Володимира Святославича народились набагато пізніше, коли нікого з дійових осіб трагедії 1015 р. вже не залишилось серед живих.

Важко не висловити здивування з цього приводу. Якби Святополк дійсно таки вбив Бориса, Гліба і Святослава, то твори про його нечувані злочини мали б бути написані по гарячих слідах злодіянь, та й канонізація Бориса і Гліба,

¹ Повесть временных лет. С. 63.

² Див., напр.: *Линниченко И.* Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV ст. Киев, Т. 1. 1884. С. 1–93.

³ Повесть временных лет. С. 63.

⁴ Там же. С. 64.

перших давньоруських святих, мала статися ще в часи Ярослава – принаймні суспільна думка щодо визнання їх святими мала скластися ще в часи Ярослава, Так довгий час думали вчені. Дореволюційний історик руської церкви Макарій вважав, що перший храм на честь Бориса і Гліба був зведений у Вишгороді незабаром після 1021 р. А Д.С.Лихачов називає іншу дату канонізації, близько 1037 р., і пов'язує подію з організацією київської метрополії й посиленням прагнення давньоруської панівної верхівки до ідеологічної незалежності від Візантії¹. Проте обидві думки не підтверджуються джерелами.

Існують вагомні заперечення проти спроб довести ранню (за життя Ярослава, померлого в 1054 р.) канонізацію Бориса і Гліба і відповідно визнання Святополка Ярополчича їх убивцею. Так, у «Слові про закон і благодать» митрополита Іларіона, написаному в роки князювання Ярослава Володимировича, імена Бориса і Гліба не згадані, а цього, думаю, не могло б статися, якби вони були на той час канонізовані. Адже творіння Іларіона було покликане прославити Київську державу, її государів і руську православну церкву, чому найкраще могло б служити проголошення перших руських святих. Та й Повість временних літ, що містить опис князювання Ярослава в найвищих похвальних тонах, не згадує про канонізацію його братів. Наведу ще один аргумент. У 1050 р. новонародженого внука Ярослава і сина Ізяслава назвали не ім'ям Бориса чи Гліба. А на честь їх ... убивці, проклятого Богом і людьми Святополка! Виходить, що тоді Святополк ще не був офіційно визнаним убивцею братів-мучеників і його ім'я ще не стало одіозним? Принагідно відзначу, що імена Борис і Гліб почали давати княжим дітям в основному в XII ст.

Найбільш вірогідними уявляються мені міркування археолога й історика М.К.Каргера і літописознавця М.Х.Алешковського. Вони вважали, що Бориса і Гліба канонізували лише в 1072 р., на з'їзді Ярославичів у Вишгороді². Їхні аргументи виглядають найбільш вагомими серед доказів інших гіпотез. Виходить, що й спільне джерело повістей про вбивство Бориса і Гліба в літописах і «Казанні» народилось біля цього часу. Нарешті, останнє питання: чому раптом у 1072 р. чи незадовго перед тим виникла потреба канонізувати Бориса і Гліба й віднайти їх мерзенного убивцю? На це питання історична наука ще не дала однозначної відповіді. Можу висловити власні міркування з цього приводу.

Кінець 60-х – початок 70-х років XI ст. були часом загострення політичної обстановки на Русі. Тільки що за допомогою війська іншого польського князя Болеслава Сміливого було придушене повстання киян проти князя Ізяслава

¹ Лихачев Д.С. Повесть временных лет. Историко-литературный очерк // Повесть временных лет. СПб., 1999. С. 307–308.

² Алешковский М.Х. Повесть временных лет. С. 83–93.

Ярославича. Тоді, так само, як у 1018 р., коли інший Болеслав – Хоробрий – вторгся на Русь, підтримавши свого зятя Святополка, проти польських загарбників спалахнуло повстання. Події повстання того 1069 р. у народній пам'яті неминуче накладались на події 1018 р. Тим паче, що Ізяслав, так само, як Святополк, був «польським зятем», одружившись із донькою одного з попередників Болеслава Сміливого Мешка II Гертрудою. До того ж назривав новий спалах міжусобної боротьби на Русі між синами Ярослава. У 1073 р. Святослав із Всеволодом виступили проти Ізяслава, і той подався до Польщі, як 1015 р. Святополк. У ті роки в Києво-Печерському монастирі було складено новий літописний ізвод, автором якого вважають ігумена цієї обителі Никона. Можливо, саме Никон першим поклав вину за вбивство Бориса. Гліба й Святослава на Святополка Ярополчича. Але навіщо?

Гадаю, тому, що в суспільстві виникла потреба в появі перших давньоруських святих. Вона могла бути викликана піднесенням етнокультурної і суспільної свідомості (одним із наслідків чого і було складання ізводу 1073 р.), посиленням прагнення влади до ідеологічної незалежності від Візантії. Можливо, однією з головних підстав до канонізації могла бути мученицька смерть «кандидата», а ще краще, «кандидатів» у святі. Потрібен був убивця, і не звичайний, а нелюд, котрий намірився винищити власну родину. А це, у відповідності до канонів агіографічного жанру, надзвичайно високо підносило майбутнього святого над іншими людьми. Вибір упав на Святополка, якого вже призабуло суспільство, і який не мав потомства, здатного захистити його честь і достоїнство від наклепу.

Та навіть якщо все так і було, конкретні мотиви, якими керувався Никон чи інший автор справи канонізації Бориса і Гліба, проголошуючи їх убивцею Святополка Ярополчича, все одно залишаться невідомими.

Розділ 9

«Тогда Володимиръ Мономахъ пил золотымъ шоломомъ Донъ...»

Якщо Вам доведеться побувати в Оружейной палате Московського Кремля, то серед головних експонатів цього неповторного зібрання коштовностей, шедеврів ювелірного мистецтва, дорогоцінної зброї, розкішного одягу, вишуканих предметів побуту Ви побачите знамениту «шапку Мономаха». Її візерунчастий золотий верх у формі півкулі виблискує перлами і дорогоцінним камінням, а опушка виготовлена з хутра сибірського соболя... То була державна корона Росії, якою з кінця XV ст. вінчали на царство великих князів, а потім і всіх російських царів та імператорів аж до Миколи II. На старовинних малюнках у «шапці» зображені Іван IV (Грозний) і Борис Годунов.

Та, на превеликий жаль, «шапка Мономаха» не має прямого відношення до героя цієї розповіді, великого князя київського Володимира Всеволодича Мономаха, котрий сидів на «золотому» київському престолі з 1113 по 1125 р. Як встановили фахівці, вона була виготовлена в кінці XIII – на початку XIV ст. десь на Сході, найвірогідніше, самаркандськими майстрами. Однак традиція, – народна, усна, й високовчена, книжна, – назавжди пов'язали ту «шапку» з ім'ям уславленого київського государя.

Згідно легенди, що набула поширення за великого князя московського Івана III (1462–1505), Володимир одержав царські регалії, а серед них і шапку, від свого діда, візантійського імператора. Ним був Константин IX Мономах. Як писав Б.О.Рыбаков, Іван III, що полюбляв з політичних міркувань «ворошити літописці», не випадково звернувся до величної постаті Володимира Мономаха, що височіла, так само, як і фігура Івана, на межі двох епох¹. Адже Володимир Всеволодич був останнім самодержцем Київської Русі. Незабаром після його кончини настане доба удільної (феодальної) роздробленості, коли до того єдина Давньоруська монархія розділится на півтора десятки автономних земель і князівств, що управлялись федерацією найсильніших князів.

Сама поява на світ Володимира була одним із наслідків останньої великої війни між Київською державою і Візантією. Під 1043 р. Повість временних літ сповіщає: «Посла Ярославъ сына свого Володимера на Грекы, и вда ему вои многы, а воеводство поручи Вышате... И поиде Володимеръ в лодьях,

¹ Рыбаков Б.А. Первые века русской истории. М., 1964. С. 122.

и придоша в Дунай и поидоша к Цесарюграду. И бысть буря велика, и разби корабли Руси, и князь корабль разби вѣтеръ...»¹ Згідно оповіді «Повісті», воїнів Володимира Ярославича викинуло хвилями на берег, їх повів на Русь воевода Вишата, але їх схопили візантійці. Володимир же з купкою дружинників зумів розбити послані за ним грецькі кораблі й повернувся на Русь на своїх суднах. Лише через три роки, після підписання миру між сторонами, Вишату відпустили на Русь².

Великий князь київський Ярослав Володимирович у міжнародній політиці віддавав перевагу мирним засобам перед воєнними. Війна 1043 р. спалахнула з вини Візантії. Імператор Константин IX Мономах вирішив припинити виплату грошей Русі за додержання миру на північних рубежах імперії й підштовхнув її до війни. Візантійський історик XI ст. Іоанн Скіліца розповів про привід до війни. На константинопольському ринку спалахнула сварка між місцевими і руськими купцями, в якій було вбито знатного руса, у відповідь руське військо рушило на Царгород³. Проте бійка на торгу Константинополя не була випадковістю. Адже тоді ж були розграбовані з відома грецького уряду товари руських купців у столиці і склади руського монастиря на Афоні. Ярослав був змушений реагувати на ворожі дії імператора щодо його підданих⁴. Сучасна подіям візантійська історіографія тенденційно тлумачить причини й самий хід війни 1073 р. Наприклад, Михайл Пселл (1018 – бл. 1097 р.) твердить, ніби коли у Візантії в воцарився Константин Мономах, руси пішли на нього війною без жодного приводу, – мовляв, тому що вже давно готувались до війни з імперією⁵.

Програвши війну грекам, Ярослав Володимирович повівся нетрадиційно, він не став, подібно до свого діда Ігоря, прагнути реваншу і негайно готуватись до нового походу на Константинополь. Іноземні джерела свідчать, що князь налагодив обмін посольствами з низкою європейських країн, мабуть, прагнучи збити коаліцію проти Візантії. З цього приводу В.Т.Пашуто зауважив: «Легше було розправитися з полоненими⁶, ніж ворогувати з Руссю, що в ці роки зміцнила свої позиції в Східній Європі (союзами з Польщею, Угорщиною, Чехією), в Причорномор'ї і зав'язала дуже небезпечні для Візантії зносини з Германією і з Францією, і з Англією. Зближення Русі з печенігами ставило під загрозу не

¹ Повесть временных лет. Подг. текста, перев, статьи и коммент. Д.С.Лихачева. 2-е изд. СПб., 1999. С. 67.

² Там же.

³ *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*. Fec.1. Thum. Berolini, Novi Eboraci. 1973.P.430.

⁴ *Литаврин Г.Г.* Пселл о причинах последнего похода руссоких на Константинополь в 1043 г. // *Византийский временник*.Т. 27. 1967. С. 71–86.

⁵ *Пселл М.* Хронография. Пер., статья и примеч. Я.Н.Любарского. М., 1978. С. 95.

⁶ Більшість руських полонених імператор наказав осліпити.

лише володіння Візантії в Північному Причорномор'ї, а й її дунайський кордон»¹. Намальована вченим картина відбиває становище Русі й Візантії у світі й пояснює, чому імператор незабаром по завершенні війни почав шукати шляхи до мирної угоди з північним сусідом.

1046 року («по трехъ же лѣтъхъ миру бывшю»²) була укладена мирна угода. Візантійська сторона компенсувала збитки руським купцям у Константинополі й руському монастиреві на Афоні. Угода була скріплена у проміжку часу між 1046 і 1052 рр. династичним шлюбом сина Ярослава Всеволода з донькою Константина Мономаха (можливо, її звали Марією)³.

При тому, що 1046 р. було підписано русько-візантійський мирний договір, тим не менше, київський государ вирішив найбільш дійовим на ті часи способом продемонструвати світові своє прагнення відстоювати незалежність своєї країни в політичній і церковній сферах (адже вони були тісно сплетені між собою). Під 1051 р. Нестор скупко відзначив: «Постави Ярослав Лариона митрополитомъ русина въ святѣй Софѣи, собравъ епископы»⁴.

Самовладне поставлення в митрополити без погодження з візантійським імператором і константинопольським патріархом близької до Ярослава людини, руського родом священика, було нечуваною справою. Однак це не означало, що князь прагнув позбавитися від церковної залежності від Константинополя. Він не міг і думати про залежність руської церкви від папського престолу, про що так полубляють писати уніатські історики. Мабуть, шлюб порфирородної доньки Константина Мономаха з руським княжичем мав на меті задобрити руського государя. Від цього шлюбу й народився Володимир, прозваний за родовим ім'ям матері Мономахом. Під 1053 р. літописець відзначив: «У Всеволода родися сынъ, и нарече имя ему Володимеръ, от царицѣ гръкынѣ»⁵. Сталося це, ймовірно, в Києві, бо в ті роки Ярослав постійно тримав при собі Всеволода, котрого він любив за розум, добрий норов і любов до книжок.

Та через рік по тому Ярослав Володимирович помер. Згідно його заповіту, вписаного в короткому переказі в «Повість временних літ», у Києві «на отца мѣсто» сів його старший син Ізяслав, а Всеволоду дістався Переяславль Південний. Там і спливли дитячі роки Володимира. Пригадаємо, що там починались знамениті «змійові вали», які захищали південні землі від кочовиків, за

¹ Пауто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. М., 1968. С. 80.

² Повесть временных лет. С. 67.

³ История Византии. Т. 2. М., 1967. С. 350–351.

⁴ Повесть временных лет. С. 68.

⁵ Там же. С. 70.

ними простягався безкрайній Степ. У той час в Степу якраз змінювались орди кочовиків. Печеніги відійшли до Дунаю, їх місце посіли торки, а зі сходу насувались незлічені маси племен половців або куманів чи кипчаків, як звать їх візантійські, західноєвропейські і східні джерела. Найпівденніше розташованому серед руських земель Переяславському князівству довелось прийняти на себе перший удар нового, набагато сильнішого й численнішого від печенігів ворога.

Володимирові Мономаху судилось провести у Переяславлі, на кордоні Русі з Степом, більше тридцяти років, половину дорослого життя. Це не могло не накласти відбитку на уявлення князя про згубність половецьких вторгнень, про життєву необхідність єдності руських сил. Перед очима Володимира з дитячих літ проходили нескінченні сутички і війни з торками, перші набіги половців. На Русі не існувало іншого такого міста, як Переяславль, на яке б так часто нападали степовики. Найважчими були, мабуть, його враження від походу грізного хана Шаруканя 1068 р. Билини, складені під враженням половецького лиха, поетично описують, як степом, від самого синього моря біжать стада величезних турів, наляканих тупотом коней половецької кінноти:

«Да числа-сметы нет!

А закрыло луну до солнышка красного,
А не видно ведь злата-светла месяца,
А от того же от духу да татарского [половецкого],
От того же от пару лошадиного ...

.....

Ко святой Руси Шарк-великан

Широку дорожку прокладывает,

Жгучим огнем уравнивает,

Людом христианским речки-озера запруживает...»¹

У 1068 р. стався перший великий похід половців на Русь, Спочатку орди кочовиків вдерлись на Переяславщину. На річці Альті брати Ярославичі Ізяслав, Святослав і Всеволод зустрілись з ворогом і зазнали нищівної поразки. Літопис повідав про це коротко: «Грѣхъ же ради нашихъ пусти Богъ на ны поганыхъ, и побѣгоша русьскыи князи, и побѣдиша половци»². Мабуть, дуже вже боліло літописцеві згадувати про страшну й ганебну поразку Русі в бою з небаченим раніше ворогом.

Можливо, 15-річний Володимир брав участь у тій першій битві Русі з половцями, що принесла тяжку поразку його батькові й дядькам Ізяславу та Свя-

¹ Цит. за: Рыбаков Б.А. Первые века русской истории. С. 124.

² Повесть временных лет. С. 73.

тославу. На той час він змужнів і часом очолював батьківську дружину. Рубець від ганебної поразки, що завершилася втечею Ярославичів до Києва, повстанням в стольному граді, еміграцією закордон великого князя Ізяслава й смертю єпископа, мав залишити глибокий слід у його розумі й серці.

Володимир став дорослим дуже рано, навіть для тих суворих часів, коли 14–15 річний юнак не лише одружувався, а й, бувало, сідав на княжий стіл. Його батько Всеволод був людиною, не створеною для війни. Освічений переяславський князь, котрий знав п'ять мов, (як згадував його син Володимир¹), не любив ревіння сурм і брязкоту мечів. Він віддавав перевагу перед війною читанню книг і бесідам з освіченими людьми. Тому з юних літ Володимир Всеволодич зробився своєрідним мечем і щитом у руках батька.

Вже на схилі років Володимир написав своє знамените «Повчання дітям»², перший твір світської, не літописної літератури на Русі. Воно принесло йому славу першого письменника в країні. У ньому князь коротко, але красномовно переказав свою воєнну біографію: « А се вы повѣдаю, дѣти моя, трудъ свой, оже ся есмь тружалъ, пути дѣя и ловы с 13 лѣт. Первое к Ростову идохъ, сквозѣ вятичѣ, посла мя отецъ, а самъ иде Курьску, а пакы 2-е к Смолиньску»³.

У «Повчанні» князь згадує про 83 великих походи на Русі, до причорноморських степів і Європи⁴. Першу велику експедицію він здійснив 13-літнім хлопчиком, проїхавши з Переяславля (Південного) «сквозь Вятичи», через глухі Брянські ліси, де, за билинами, залягав Соловей Розбійник, де не було «дороги прямоезжей», де в лісах ще палали вогні поховальних вогнищ, а язичники вбивали київських місіонерів⁵. Неважко уявити, як моторошно бувало малому хлопцеві, котрий їхав лісовими хащами на могутньому бойовому коні попереду ратників батьківської дружини. Час від часу Володимир одержував від батька або дядька, великого князя київського Ізяслава, невеликі уділи, в яких вчився нелегкій справі управління князівством.

Знаменита в руській історії битва на Нежатиній Ниві 3 жовтня 1078 р. круто змінила політичне становище Всеволода і його старшого сина. Тоді Ізяслав і Всеволод Ярославичі вийшли назустріч порушнику спокою Руської землі Олегу Святославичу, котрий сидів тоді в Тмуторокані і добивався Чернігова (на столі якого в той час сидів Всеволод). У кривавому бойовищі Олег зазнав

¹ Повесть временных лет. С. 102.

² «Повчання» вписане в «Повість временних літ» під умовним 1096 р. Вчені гадають, що воно створене близько 1118 р.

³ Повесть временных лет. С. 102.

⁴ Там же. С. 104.

⁵ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. С. 453.

поразки й втік до Тмуторокані, а Ізяслав загинув¹. На його місце в Києві, згідно давньоруським законам престолонаслідування, сів молодший брат Всеволод. У Чернігові він посадив сина Володимира².

До чернігівського часу життя Володимира Всеволодича (1078–1094 рр.) відноситься єдина, здається, реліквія, що належала цьому князеві й збереглася до наших днів. Ось вона лежить у мене на долоні, тьмяно виблискуючи старовинним золотом, – масивне, майже двохсотграмове кружало, вкрите вишуканими й химерними зображеннями й написами³. Цей ювелірний шедевр не має аналогій ні в давньоруському, ні в світовому мистецтві. Він особливо дорогий нам тому, що існують підстави твердити – це власність Володимира Всеволодича Мономаха.

У 1821 р. неподалік від Чернігова, на березі відомої з літопису річки Боловос (нині Білоус), знайдено так звану Чернігівську гривну, що тепер зберігається в Державному Російському музеї в Санкт-Петербурзі. Це амулет, змійовик-оберег. Його носили на грудях люди середньовіччя, щиро вірячи в те, що він захистить їх від хвороби, ворожої стріли й іншого лиха. Товсте, діаметром більше 7 см кружало має на лицевому боці зображення архистратига Михаїла з довгими і важкими крилами, оточене написом релігійного характеру, виконаним грецькою мовою. На зворотному боці амулета – жіночий торс, що має замість рук і плечей два зміїних тулуби, від чого й походить назва амулету. Навколо зображення жінки-змії напис давньоруською мовою: «Господи, помози рабу своєму Василю. Аминь». Вчені встановили, що цей змійовик був виготовлений у кінці XI ст.

Археологи знаходять чимало змійовиків у похованнях, трапляються й випадкові знахідки. Та всі вони виготовлені здебільшого з міді, інших золотих змійовиків не траплялось. Якщо врахувати виключно високий художній рівень виконання амулета, величезну вартість його металу (за саме золото можна тоді було купити невелике місто з валами, стінами, баштами, ринковою площею, а то й з городянами), то доведеться визнати, що дорогоцінна річ мала належати комусь із давньоруських князів. Але кому саме?

Ключ до розгадки таємниці містить слово «Василий» у давньоруському написі. То було християнське ім'я Мономаха. Та коли він загубив свою золоту гривну, якою, мабуть, дуже дорожив? Відповідь на це питання можна спробувати знайти в його «Повчанні». Пильно вглядаючись у своєрідний літератур-

¹ Повесть временных лет. С. 85–86.

² Там же. С. 87.

³ История культуры Древней Руси. Домонгольский период. Т. 2. М.:Л., 1951. С. 444–445 (автор текста Б.О.Рибакон).

ний автопортрет, намальований Мономахом у цьому творі, бачимо не лише полководця, воїна і державного діяча, а й вправного й сміливого мисливця, котрий так само мужньо бився з дикими звірами, як і з хижими кочовиками. Головні свої мисливські пригоди він пережив у роки князювання в Чернігові, оточеному непролазними лісовими хащами й дібровами, наповненими різними звірами.

На Русі, так само, як всюди в середньовічному світі, мисливство («ловы») було повсюдним засобом добування їжі й улюбленою розвагою для всіх шарів суспільства. «Ловы» часто зводились до небезпечних поєдинків з могутніми звірами, особливо з турами, що важили більше тонни і легко піднімали на роги коня з вершником (їх винищили кілька століть тому), про що свідчать спогади самого Мономаха: «А се в Черниговѣ дѣяль есмь: конь диких своими руками связалъ есмь въ пуцахъ 10 и 30 живыхъ конь, а кромѣ того же по ровни [рівнині] ѣзда ималъ есмь своими руками тѣ же кони дикиѣ. Тура мя 2 [рази] метала на розѣхъ и с конемъ, олень мя одинъ боль, а 2 лоси, одинъ ногами топталъ, а другый рогами боль, вепрь ми на бедрѣ мечь отъялъ, мѣдвѣдь ми у колѣна подыклада [пітник] укусилъ, лютый зверь¹ скочилъ ко мнѣ на бедры и конь со мною поверже. И Богъ неврежена мя съблюде»².

Мабуть, десь тут, у чернігівських пуцах, під час одного з герців з диким звіром, Мономах загубив свою золоту гривну. Б.А.Рибаків помітив тріщину в змійовику і дотепно пояснив її тим, що тур наступив на нього. Однак все ж таки Володимир Всеволодич увійшов до історії Русі і Європи не як один із кращих мисливців свого часу (хай їх і дуже шанували в суспільстві), а як освічений і талановитий письменник, мудрий політик, розумний і вмілий державний діяч. Найбільш уславився він як великий полководець, котрий розгромив і відкинув далеко від південних і східних рубежів Русі її найлютіших ворогів – половецьких ханів з їх незліченними ордами.

Життя Володимира в Чернігові було неспокойним. Він продовжував допомагати батькові (вірніше, воювати за нього, великого князя київського) в майже безперервній боротьбі з внутрішніми і зовнішніми ворогами. Стрімкий і рішучий, Володимир налагодив постійний і швидкий зв'язок між Черніговим і Києвом: «А и-Щернигова до Кыева нестишьды ѣздих ко отцю, днемъ есмь переѣздилъ до вечерни»³, згадував він у «Повчанні». Історики підраховали, що Мономах їздив з Чернігова до Києва і назад більше ста разів. Таку шалену скачку на 140 км можна було здійснювати лише за системи підстав, розставлених

¹ Мабуть, рись.

² Повесть временных лет. С. 104.

³ Там же.

на всьому шляху. Як показали дослідження Б.О. Рибаківа путівця між Черніговим і Любечем (60 км), ця дорога йшла долинами й була поділена спеціальними сторожовими курганами на невеликі ділянки, де й могли знаходитись застави й запасні коні для підстави¹.

Всеволод Ярославич проводив на Русі хитромудру гру, усуваючи з політичної сцени то Олега Святославича, то старшого серед небожів, сина Ізяслава Святополка, то виганяючи братів-ізгоїв Ростиславичів на західні, ще мало освоєні землі. Все це діялось руками Мономаха. Він корився батькові, але з тієї пори зарікся піднімати меч проти своїх, руських князів.

Відразу до братовбивчих війн виявилась у вирішальному моменті його політичної кар'єри: в 1093 р., коли в Києві помер батько Всеволод. Володимир міг би посісти київський престол, перебуваючи тоді в стольному граді й володіючи військовою силою. Та він вчинив інакше: добровільно відрікся від великокнязівського стола на користь брата в перших Святополка Ізяславича, котрий тоді мирно сидів у маленькому і закутному Турові в Київській землі. Літопис Нестора пояснив його дивний вчинок небажанням розпалювати усобиці й повагою до династичного старшинства кузена. Адже згідно традиції престолонаслідування на Русі владу в Києві успадковував не син, а молодший брат покійного государя, в нашому разі – син старшого брата батька Мономаха, Святополк Ізяславич.

Дивний тому, що перед Володимиром відкривався прямий і простий шлях до київського престолу – шлях, заснований на отчинному порядку його посідання, що його так вперто відстоювали князі-ізгої й, певно, змогли утвердити його в правосвідомості бодай частини великих феодалів. Але Мономах не скористався спокусливою можливістю. За свідченням Нестора, «Володимеръ нача размышляти, река: «Аще сяду на столѣ отца своего, то имам рать съ Святополком взяти, яко есть столѣ преже отца его былъ»². Цей текст здавна розглядається істориками як доказ визнання Мономахом отчинного порядку заміщення столів³. Якщо це було так, то чому ж він тоді не скористався з цього порядку і не сів на київський стіл – тим паче, що був співправителем батька Всеволода і тримав усе в руках: і дружину, і військо, і двір?

В.Й.Ключевський інтерпретував процитоване місце літопису таким чином: «Володимир почав роздумувати, мабуть, з приводу поради посісти київський стіл повз старшого брата в перших Святополка: «Якщо сяду я на цей стіл, то

¹ Рибаків Б.А. Киевская Русь и русские княжества. С. 455–456.

² Повесть временных лет. С. 92.

³ Див., напр., Толочко А.А. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. К., 1992. С. 36.

буде в мене рать із Святополком, тому що його батько сидів на тому столі раніше мого батька»¹. Останніх слів немає в літописі, однак сенс роздумів Володимира, мені здається, схоплений вірно.

М.С.Грушевський зауважив, що в час, коли помер Всеволод Ярославич, не існувало законного порядку передання княжих столів (у цьому історик був не правий, про що свідчить стаття «Повісті временних літ» за 1093 р.). Тому, на його погляд, Володимир тверезо зважив шанси: мовляв, Святослав тоді був сильнішим, бо за ним стояли Ольговичі з претензіями на Чернігів². Важко погодитися з цим твердженням.

Адже якщо за Святополком, котрий сидів тоді в малому Турові й мав відповідно малу дружину і стояли Ольговичі, то ніхто серед них у той час не володів значним військом. А от за Мономахом стояла тоді вся Руська земля. Під рукою Володимира Всеволодича були і великокнязівська дружина, і власна, чернігівська, і київське ополчення, і військові контингенти Переяславщини, Смоленщини, Волині й північноруських земель (йому належала тоді й Ростово-Суздальська земля). Ні, Мономах був набагато сильнішим від Святополка.

Думаю, Володимир Всеволодич добровільно поступився великокнязівським столом слабосилому Святополку ще й тому, що не бажав давати поштовху новим усобицям на Русі – події 1078 р., що завершилися кривавою битвою на Нежатиній Ниві, в якій загинув великий князь київський Ізяслав і безліч воїнів, залишалися ще в пам'яті людей старшого і середнього віку. Наступне життя і політична кар'єра Мономаха свідчить про те, що він за будь-яку ціну уникав бойових зіткнень із родичами, членами великого роду Ярославичів, і додержувався древнього порядку родового старійшинства в престолонаслідуванні.

На користь всього мовленого свідчить уже наступний політичний крок князя Володимира: через рік він віддав Чернігів жадібному й нахабному Олегу Святославичу і перебрався з княгинєю³ й дітьми до міста свого дитинства Переяславля Південного. Олег був старшим від Володимира в роду Ярославичів і мав переважні права на Чернігів, де до того ж колись сидів його батько Святослав. Мономах. Щоправда, цей вчинок був вимушеним. У «Повчанні» драматично описав той день, коли він залишав Чернігів, обложений військом Олега і приведеною тим половецькою ордою: «И выидохом на святого Бориса»⁴

¹ Ключевский В.О. Сочинения в девяти томах. Т. 1. М., 1987. С. 184.

² Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 2. Львів, 1905. С. 81.

³ Мономах у 1070 р. одружився з англійською принцесою Гітою (Гідою), донькою короля Харальда, котрий загинув у 1066 р. в знаменитій битві біля Гастінгса, коли нормани завойовували Англію (Донской Д. Справочник по генеалогии Рюриковичей. Ч.1. Ренн (Франция), 1991. № 58. С. 38.

⁴ 24 липня.

день ис Чернигова, и ѿхаком сквозѣ полкы половъчскыѣ, не в 100 дружинѣ, и с дѣтми и с женами. И облизахутся на нас акы волци [половці] стояще, и от перевоза и в горѣ. Бог и святыи Борисъ не да имъ мене в користь, – неврежени доидохом Переяславлю»¹.

Саме вокняжіння Святополка в Києві, що неждано-негадано йому дістався, при всій лаконічності відповідної літописної статті, описане Нестором у душі додержання цим старшим онуком Ярослава порядку родового старійшинства: «И сѣде на столѣ отца своего и стрыя [дядька по батькові] своего»² – тим самим книжник підкреслює, що Святополк законно вокняжився в Києві, на столі, що звільнив його дядько Всеволод, старший в княжому роду. Отож, в суспільній правосвідомості цей порядок продовжував жити.

Двадцять довгих літ, з 1094 по 1113 р., княжив Володимир у Переяславлі. Спочатку йому було тяжко. Кочовики неодноразово відрізали висунуте в степ місто від Руської землі, перешкождали підвезенню продовольства і зброї. В кінці життя Мономах з гіркотою пригадував у «Повчанні»: «И сѣдѣхъ в Переяславли 3 лѣта и 3 зимы, и с дружиною своею, и многы бѣды прияхом от рати и от голода». Але й у тому важкому становищі Володимир самовіддано борювався з половцями: «И идохом на вои ихъ за Римовъ»³, и Богъ ны поможе, избихом я, а другия поимахомъ»⁴.

У «Повчанні» є красномовний спогад: «И Стародубу идохом на Олга [Святославича], зане ся бяше приложилъ к половцемъ»⁵. Цей син Святослава Ярославича був зрадником загальноруських інтересів: він першим навів половецьких ханів на Русь у боротьбі з іншими руськими князями, своїми близькими родичами, вчинивши, як вважали в суспільстві, «каїнів (братовбивчий) гріх». Тому-то Мономах і зважився виступити проти свого брата в перших. Та навіть до невірною Олега він ставився гуманно. Його благородство виявилось в надзвичайно гострому становищі. У 1096 р. у битві з військом Олега Святославича біля валів міста Мурома на Оці загинув син Мономаха Ізяслав. Але Володимир і не думав про помсту. Через свого старшого сина Мстислава він пропонує мир Олегу, з тим, щоб той відступився від незаконно захоплених ним Суздаля й Мурома⁶.

Проте Олег брутально відкинув мирну пропозицію Володимира, кинувся воювати з Мстиславом – і зазнав нищівної поразки в битві в урочищі Кулачка

¹ Повесть временных лет. С. 103.

² Там же. С. 92.

³ Городок на пограничній із степом річці Сулі.

⁴ Повесть временных лет. С. 103.

⁵ Там же.

⁶ Там же. С. 108.

біля м.Ярославля на Волзі, після чого з купкою воїнів побіг до Рязані¹. І в цих умовах переможець Мономах пропонує вбивці повернутися до Південної Русі! Він прощає його, обіцяє дати князівство і навіть утішає!² В літописі зберігся цей сповнений гуманності й благородства лист! У світовій літературі мало знайдеться творів, подібних до цього короткого листа!

Сучасники і наступні покоління руських людей належним чином оцінили обох князів. Велична пам'ятка давньоруської літератури «Слово о полку Ігоревім» красномовно оцінює ганебний внесок Олега (якого з гіркою іронією називає «Гориславичем»³) до усобиць і війн на обширі Русі: «Тогда, при Олзѣ Гориславличи / сѣяшеться и растяшеть усобицами,/ погибашеть жизнь Дажьбожа внука⁴; / въ княжихъ крамолахъ вѣщи челоуѣкомъ скратишась./ Тогда по Руской земли рѣтко ратаевѣ кикахуть,/ нѣ часто врани граяхуть,/ трупиа собѣ дѣляче,/ а галици свою рѣчь говоряхуть, / хотя полетѣти на уедие»⁵.

А ось «старого Володимира», миротворчий дух якого наче маяв над руським суспільством доби роздробленості, автор «Слова» згадує з великою повагою. Завдяки вирішальній ролі Мономаха в протистоянні хижому Половецькому степові зростає інтерес літописців до скромного, здавалось, провінційного князя. «Повість временних літ» й інші літописи оспівують переможні походи Володимира Всеволодича на половців. Оповіді про звиятжні перемоги руського війська над ханами являють центральну частину «Повісті» за 1103–1116 рр. Як писав Д.С.Лихачов. «літопис по вінця наповнений дзвоном воєнної слави», і ця слава пов'язана з ім'ям Мономаха»⁶.

Же в перший рік свого княжіння у Переяславлі Володимир Всеволодич на чолі дружини заглибився у степ і розбив ханів за річкою Сулою. Наступного року енергійний переяславський князь об'єднався з київським – Святополком. Літописець пригадує: «Святополкъ же и Володимерь идоста на вежѣ⁷, и взяста вежѣ, и полониша скоты и конѣ, вельблуды и челядь [рабів], и приведоста я в землю свою»⁸.

¹ Повесть временных лет. С. 109.

² Там же. С. 105–106. Див.: Орлов А.С. Владимир Мономах. М.:Л., 1946. С. 152–161.

³ Людиною гіркої слави.

⁴ Давні русичі вважали себе дітьми і онуками сонячного божества Дажьбога. Пережитки язичництва залишались сильними на Русі й у кінці XII ст.

⁵ Слово о полку Игореве. Под ред. В.П.Адриановой-Перетц. М.:Л., 1950. С. 16.

⁶ Лихачев Д.С. «Повесть временных лет». Историко-литературный очерк // Повесть временных лет. СПб., 1999. С. 284.

⁷ Половецькі стійбища.

⁸ Повесть временных лет. С. 96.

Початок активної діяльності дуумвірату Святополк – Мономах (створеного 1094 р.) припадає, на мою думку, на кінець лютого 1096 р. Тоді вони зібрались у похід до Степу і «посласта къ Олегови, *веляша* ему пойти на половци с собою. Олегъ же обѣщавься с нима», проте лише зробив вигляд, ніби вирушає в Степ. Після повернення з переможного походу дуумвіри закинули Олегові: «Се ты не шель еси с нама на поганья, иже погубили суть землю Русьскую ... Ты есть ворогъ нама и Русьстѣй земли». Вони намагались примусити чернігівського князя приєднатися до їхньої боротьби з кочовиками, та «Олегъ же сего не послуша, и бысть межи ими нѣнависть»¹.

Варто звернути увагу на саму форму заклику вирушити в похід, з яким звернулись до Олега Святополк із Володимиром: «велеша ему пойти». Дуумвіри взяли на себе відповідальність за долю Руської землі, очолили боротьбу з хижим і безжальним половецьким степом. Мабуть, уже тоді вони мали можливість віддавати накази іншим князям, навіть найсильнішому серед них Олегу Святославичу. Природно думати, що Святополк і Володимир взяли на себе чільну роль у справі відбиття навали половецьких ханів з тим, щоб далі перейти в рішучий наступ проти степовиків.

Здавалось би, ініціатива в здійсненні воєнних експедицій у Степ мала б належати главі південноруських князів Святополку Ізяславичу. Але літописці зображують справу таким чином, що організатором першого й всіх інших спільних походів проти ханів виступає Володимир Мономах. У 1103 р., за свідченням «Повісті временних літ», Святополк і Володимир зійшлись «думать» біля Дулебського озера в Київській землі. Володимир звернувся до дружинників Святополка із закликом вирушити до Половецького степу. Та вони відмовлялись, пояснюючи це тим, що весною не варто йти, – мовляв, можна загубити смердів (селян) та їхні ниви. З контексту літописної розповіді зрозуміло, що йшлося також про селянських коней, які могли б загинути під час походу. У вирішальний момент Мономах звернувся до воїнства Святополка з палкою промовою: «Дивно, ми, дружино, оже лошадей жалуете, ею же кто ореть. А сего чему не промыслите, оже то начнетъ орати смердъ, и приѣхавъ половчинь ударить и стрѣлюю, а лошадь его поиметь, а в село его ехавъ иметь жеңу его и дѣти его, и все его имѣнье? То лошади жаль, а самого не жаль ли?»². Присоромлений Святополк і його дружинники згодились піти в Степ, там під проводом Мономаха русичі здобули першу велику перемогу руських над кочовиками за останні роки.

¹ Повесть временных лет. С. 96..

² Там же. С. 118.

Тоді на заклик Володимира Всеволодича зібрались південноруські князі. Лише Олег Святославич, вічний спільник ханів, відмовився, заявивши, ніби занедужав, іронічно зауважив літописець. «Поидоша на конихъ и в лодьях, и придоша ниже порогъ, и сташа в протолчех в Хортичем островѣ. И всѣдоша на конѣ, и пѣшци из лодей выседше идоша в поле 4 дни». Половці виставили проти Русі незліченну кількість воїнів, та коли вони побачили грізну руську рать, їх охопив жах («и Богъ великій вложи ужастъ велику в половцѣ»), вони не стали чинити опору й «побѣгоша пред рускими полкы».¹ Перемога руських воїнів була повною і безумовною.

Далі було здійснено ще чотири великих і переможних походи Русі проти половецьких ханів: у 1107, 1109, 1111 і 1116 рр. Всі вони, згідно літопису, проходились за ініціативою Володимира Всеволодича. Особливо яскраво описаний в «Повісті» похід 1111 р., завдяки якому руські полки пройшли далеко на схід Половецькою землею й змусили сина хана Шаруканя Отрока разом із 40-тисячною ордою забратися до Закавказзя.

На чолі масштабного походу в Половецьку землю, як і всіх інших до вокняжіння Володимира Всеволодича в Києві в 1113 р., формально стояв Святополк київський, хоча літописці завжди ставлять поряд з ним Мономахом. Та в статті 1111 р. книжник повністю віддає ініціативу Володимирі. Бо, за його словами, Мономах був єдиним серед князів, хто тверезо оцінював становище і на Русі, і в Половецькій землі, й, головне, – знав як протистояти страшному ворогові, перемагати його.

Руське військо несподівано для половців з'являється на Дону, облягає половецькі «городи» (стійбища) Шарукань і Сугрів, б'ється з величезною силою кочовиків... Святополк губиться, втрачає ініціативу, Володимир повністю бере в свої руки керівництво кампанією. Його полк завдає вирішального удару степовикам: «И падаху половци предъ полкомъ Володимировомъ, невидимо бѣми ангеломъ,..и главы летяху невидимо стинаемы на землю ...избиении быша иноплеменницѣ многое множество, на рѣцѣ Салницѣ», із захватом пише руський книжник². Ворог втратив більше 10000 воїнів, інші або переселилися на Закавказзя з ханом Отроком, або розбіглися степом.

Київський літописець завершує оповідь про велику перемогу емоційними і гордими словами: «Възвратишася русьстии князи въвоися съ славою великою къ своимъ людемъ: и ко всимъ странамъ далнимъ, рекуще къ Грекомъ [Візантії] и Угромъ, и Ляхомъ, и Чехомъ, [слава] доидеже и до Рима проиде...»³

¹ Повесть временных лет. С. 118.

² Там же. С. 123.

³ Там же. С. 125.

Переможний похід Мономаха у Половецький степ став кульмінацією в його наступальних діях проти агресивних і безжальних кочовиків. У 1116 р. Володимир Всеволодич, уже великий київський князь, послав на Дон свого сина Ярополка з військом. Ярополк заволодів трьома «городами» кочовиків, серед яких знову був Шарукань. З літописної оповіді зрозуміло, що розгромлені й деморалізовані під час попереднього походу хани не змогли зібратися з силами, аби протидіяти русичам, і побігли перед ними¹. Рубежі Русі, рідне Мономаху Переяславльське князівство на кілька десятиліть були позбавлені від страшної половецької загрози.

Ставши великим князем київським, Володимир Всеволодич виявив себе видатним державним діячем і правителем. Уже перші його кроки як великого государя відбивають прагнення до необмеженої влади, так необхідної країні в ті буремні роки. Він владно і рішуче припиняв «котори» між князями, на власний розсуд переміщував їх із одного князівства до іншого. Самовладність Мономаха яскраво проявилась в епізоді упокорення в 1116 р. мінського князя Гліба Всеславича, котрий без його дозволу «воеваль дрѣговичи и Случескъ² пожегъ, и не каешеться о семь, и не покаряшеться, но болѣ противу Володимеру глаголюще, укаряя и». Самого лише виразу незадоволення великим князем виявилось досить Мономаху, аби силою приборкати Гліба і зробити його слухняним васалом. Володимир було залишив йому Мінськ, та в 1117 р. остаточно відібрав місто і землю³, а «самого приведе Кыеву»⁴, де той незабаром помер.

Володимир Мономах зумів відновити на Русі єдиновладну й консолідовану монархію свого діда Ярослава Мудрого. Цьому сприяла великою мірою його багатолітня й надзвичайно успішна боротьба проти хижих половецьких ханів, яких він ушент розгромив і відігнав далеко за Дон...

Сучасники чудово розуміли виключну роль і значення князя в житті Давньоруської держави. Вселенська слава Мономаха стверджується в його некрологічній характеристиці, вміщеній у Лаврентіївському літописі під 1125 р.: помер князь Володимир, «прослувий в побѣдах, его имени трепетаху все страны, и по всѣх землях изыде слух его»⁵. Інший, надзвичайно піднесений і зворушливий панегірик вміщено в Київському літописі під тим самим роком: «Преставися благовѣрный князь, христоробивый и великий князь всея Руси, Володимеръ Мономахъ, иже просвѣти Рускую землю, акы солнце луча пушчая!

¹ Повесть временных лет. С. 129.

² Стольный град невеликого удільного князівства у Мінській землі.

³ Повесть временных лет. С. 129.

⁴ Летопись по Ипатскому списку. СПб., 1871. С. 205.

⁵ ПСРЛ. Т. 1. Лаврентьевская летопись. Вып. 2. Л., 1927. (далі – Лаврентьевская летопись). Стб. 294–295.

Его же слухъ произиде по всимъ странамъ, наипаче же бѣ страшень поганымъ¹, братолюбець и нищелюбець, и добрый страдалецъ за Рускую землю»².

Багато років і десятиліть після кончини Володимир Всеволодич продовжував жити в уяві народу і пам'ятках давньоруської літератури. У рік його смерті син Ярополк безстрашно йде на половців: «Тогда же благовѣрнаго князя корень и благовѣрная отрасль, Ярополкъ, призва имя Божие и отца своего, съ дружиною своею дръзну» вдарити на половців, що переважали його чисельністю, і вщент розгромив їх.³ Коли ж Ярополк став київським князем, то виявив милосердя до чернігівського князя Всеволода Ольговича⁴, котрий «заратился» в 1139 р., бо був милостивий норовом, мав Божий страх у своєму серці і, подібно до великого батька, не бажав кровопролиття, тому уклав з ним мир⁵.

Ще багато років Володимир Мономах виступає в Київському та інших літописах як високий взірець нащадкам для наслідування. Його велич і слава переносяться книжниками на синів і онуків героя. Згадуючи під 1140 р. про труднощі, з якими зустрівся його син Мстислав, великий князь руський, київський літописець емоційно вигукує: «Се бо Мъстиславъ великий наслѣди отца своего путь Володимера Мономаха великаго. Володимиръ самъ собою постоя на Дону, и много пота утеръ за землю Рускую, а Мъстиславъ мужи своя посла, загна половци за Донъ и за Волгу, за Яикъ, и тако избави Рускую землю отъ поганыхъ»⁶.

На Русі Мономашичі вважались головним княжим родом, їм звичайно віддавали перевагу перед іншими княжими кланами, насамперед перед Ольговичами. Про це свідчать і південноруські, й північноруські літописці. У 1141 р. новгородське віче захотіло собі в князі члена «племени Володимеря», тобто Мономашича, відмовляючись прийняти сина або брата Всеволода Ольговича, що посідав тоді великокнязівський стіл⁷. Навіть прихильне до Ізяслава Мстиславича, онука Мономаха, київське віче 1147 р. рішуче відмовилось послати військо проти Юрія Долгорукого, сина Володимира Всеволодича. Вічники заявили Ізяславу: «Не можемъ на Володимере племя руки възнати, на Гюргя [Юрія] но оже на Олговичи, хотя и с дѣтми идемъ с тобою»⁸. Те ж саме мовили

¹ Мається на увазі Половецька земля.

² Летопись по Ипатскому списку. СПб., 1871. С. 208.

³ Там же. С. 209.

⁴ Сина невгамовного Олега Святославича.

⁵ Летопись по Ипатскому списку. С. 216.

⁶ Там же. С. 217–218.

⁷ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Под ред. и с предисл. А.Н.Насонова. М.;Л., 1950. С. 211–212.

⁸ Летопись по Ипатскому списку. С. 246.

йому й куряни. Наведення контекстів Київського літопису з прославлянням Мономаха і його роду можна продовжити.

І в небагатьох пам'ятках світської не літописної літератури XII–XIV й пізніших часів Володимир Всеволодич виступає неперевершеним ідеалом государя, страдника за Руську землю. Співець «Слова о полку Ігоревім» жалкує за тим, що «того старого Владимира / нельзѣ бѣ пригвоздити къ горамъ киевськимъ»¹, він би могутньою десницею й безмежним авторитетом забезпечив єднання князів перед лицем половецької загрози. А в «Слові о погыбели Руской земли», створеному ймовірно напередодні навали орд Батия на Русь, Володимир Мономах звеличується як самовідданий борець за Руську землю, як її щит і меч. Адже ним «половци дѣти своя страшаху, а Литва изъ болота на свѣтъ не выникываху...»².

Чи не найбільш велична і поетична похвала князеві Володиміру міститься в створеному і відредагованому в XIV–XV ст. Галицько-Волинському літописі. Відкривається його збережена часом частина величним панегіриком засновнику Галицько-Волинського князівства Романові Мстиславичу. З вітчизняних та іноземних джерел відомо, що Роман здійснив кілька походів проти половецьких ханів і зупинив їх навали. Сучасник подій, візантійський історик Нікіта Хоніат розповів про першу з відомих науці експедицій в Степ цього князя.

У 1197 чи 1198 р. (точнішої дати Хоніат не наводить) половці вдерлись до Візантії, спустошили землі, що прилягали до Константинополя, й, напевне, підступили б до самої столиці, аж коли Роман Мстиславич раптово напав на них, пройшов тилами ворогів і завдав поразки, врятувавши цим, за словами історика, імперію³. Напевне, князь ударив на кочовиків із недавно одержаного від тестя, великого князя київського Рюрика Ростиславича, уділу в південній Руській землі.

У 1202 р. Роман, уже могутній галицько-волинський князь, повторив похід на половців, що знайшло відображення в давньоруських джерелах. Літописи повідомляють, що половецька орда несподівано, як завжди, увірвалася на Русь і зі здобиччю та великим полоном поверталася в степи. Роман наздогнав кочовиків за річкою Россю, відбив полонених і награвоване, а потім увійшов до Половецької землі розігнав орду, перебивши безліч ворогів. Через два роки князь здійснив свою третю велику кампанію проти ханів і знову завдав поразки смертельним ворогам Руської держави.

¹ Слово о полку Игореве. С. 26.

² Цит. за: Орлов А. С. Владимир Мономах. С. 44.

³ *Nicetae Choniatae Historia*. Ed. Bonnae, 1835. p. 691–692.

Галицький літописець мав усі підстави сказати в панегірику про Романа, що він «устремилъ бо ся бяше на поганья яко левъ, сръдить же бѣ яко и рысь, и губяше яко и коркодиль, и прохожаше землю ихъ яко и орель, храбор же бѣ яко и туръ»¹.

До історії східних слов'ян Роман увійшов із гучною славою переможця половецьких ханів, якого давньоруські книжники порівнювали з Володимиром Мономахом. Далі в панегірику мовиться: «Ревна же дѣду своему Мономаху, погубившему поганья измаилтяны, рекомаы половци, изгнавшю Отрока в Обезы², за Желѣзныя врата. Сырчанови³ же оставшю у Дону, рыбою оживши. Тогда и Володимеръ Мономахъ пиль золотымъ шеломомъ Донъ, приемши землю ихъ всю, и загнавшю окааньныя агаряны. По смерти же Вьлодимери, оставшю у Сырчана единому гудьцю же Ореви, и посла и въ Обезы, река: «Вьлодимеръ умерлъ есть, а вѣротися, брате, поиди въ землю свою. Молви же ему моя словеса, пой же ему пѣсни половецкиа, аже ти не вѣсхощеть, дай ему поухати зелия, именемъ емшанъ». Оному же не вѣсхотѣвшю обратитися, ни послушати, и дасть ему зелие; оному же обухавшю и вѣсплакавшю, рече: «Да лучше есть на своей земли костью лечи, нежели на чюжей славу быти». И прииде въ свою землю»⁴.

Перед нами, ймовірно, уривок половецької пісні, що якимось чудом дійшла до нашого часу в складі Галицько-Волинського літопису. Принаймні, може йтися про уривок половецького епосу, що містить чимало рис до характеристики половецького побуту⁵. Несхожість похвали Мономахові (частини панегірика Романові) з традиційними літописними текстами послужила основою для припущення, ніби вона є втраченою частиною «Слова о полку Ігоревім», на доказ чого наводилися вирази цієї похвали: «пил золотом шеломом Дон», «песни половецкиа», гіперболізоване зображення Кончака та ін.⁶

Згідно з уявленнями літописця, східні кочові й напівкочові народи походили від біблійних Ізмаїла, сина Авраама, і його рабині Агарі. Тому вони іменуються в давньоруському письменстві ізмаїлтянами і агарянами. В даному контексті «Обези» слід тлумачити як Грузію. Складніше встановити, яку місцевість мав на увазі літописець під «Желѣзними вратами». Від В.М.Татищева йде традиція бачити в них Дербент, його турки іменують Темір Капі, тобто

¹ Галицько-Волинський літопис. За ред. М.Ф.Котляра. Київ, 2002. С. 77.

² На Кавказ.

³ Його брат

⁴ Галицько-Волинський літопис. С. 77.

⁵ Пархоменко В.А. Следы половецкого эпоса в летописях // Проблемы источниковедения. Сб. 3. М.;Л., 1940. С. 391–393.

⁶ Миллер В.С. Взгляд на «Слово о полку Игореве». М., 1877. С. 137–141.

«Залізні ворота»¹. Однак така локалізація виглядає неймовірною, бо Дербент знаходиться біля самого Каспійського моря, тому «изгнавшю за Желѣзныя врата» означало б загнати Отрока в Каспійське море!

Тим часом, грузинська пізньосередньовічна хроніка «Картліс-Цховреба» дає можливість бодай гіпотетично локалізувати «Желѣзныя врата». Її повідомлення про переселення до Грузії за царя Давида (1089–1125) величезної половецької орди дає змогу бачити в цих «вратах» один із проходів у західній частині Кавказького хребта. У цій хроніці повістується про те, як цар Давид, готуючись до війни з турками-сельджуками, вирішив використати сили половців, котрі, за свідченням цього джерела, мешкали поблизу Грузії. Далі Картліс-Цховреба повідомляє, що Давид одружився з донькою ватажка кочовиків Атрака Шараганідзе (Отрока літопису) і переселив до Грузії сорок тисяч половців разом із родинами. Згодом половецькі вершники брали участь у боях із турками². Співставлення оповідей «Повісті временних літ» і Київського літопису XII ст. про походи на половців 1103–1116 рр. привело мене до висновку, що поетичний зачин пізньої грузинської хроніки узгоджується з розповіддю Нестора про велику перемогу руських ратників над страшним ворогом, що сталася 1111 року.

«Повість временних літ» і, особливо, «Повчання», дозволяють створити достовірний портрет Мономаха. Як писав дослідник життя й діянь Володимира Всеволодича, він виступає в цих джерелах цілком живою людиною. Відомо, як проходив його день зранку до вечора, як дбав він про порядок у палаці, перевіряв караули, як полював. У «Повчанні» князь описує, як молився або ворожив на Псалтирі. Часом Мономах бував жорстоким, часом милосердним. З його сповіді відомо, що він був честолюбним, користувався всіма засобами для досягнення мети³. Все це так, але недоліки й навіть якісь негарні вчинки не можуть затулити в нашій уяві привабливий образ будівника Русі, державного діяча, найперше – воїна і полководця, що захистив рідну землю від страшних степових кочовиків. Цим він і полюбився народові, тому так довго жив у народній пам'яті.

¹ Татищев В.Н. История Российская. Т. 2. М.;Л., 1963. С. 241, 311.

² Джанашивили М. Известия грузинских летописей и историков о Северном Кавказе и России. // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Вып. 22. Тифлис, 1877. С. 35–36.

³ Рыбаков Б.А. Первые века русской истории. С. 143.

Наукове видання

КОТЛЯР МИКОЛА ФЕДОРОВИЧ

ДУХОВНИЙ СВІТ ЛІТОПИСАННЯ

Книга присвячена відбиттю в літописанні духовного життя давньо-руської народності XI–XIII ст. Йдеться про ідейно-політичні мотиви складачів і редакторів південноруських літописних ізводів: Київського XII ст. і Галицько-Волинського XIII ст., про відображення у них історичної пам'яті народу. Використані також фольклорні джерела, що вплинули на літописців і відбилися в їх працях. Написана простою, дохідливою мовою, монографія розрахована на науковців, викладачів і студентів.

Комп'ютерна верстка Світлана Блащук